

**ВИПУСК 1**

**СЕРІЯ: “Україна: Історія і сучасність”**

Національна академія наук України  
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень  
Товариство “Знання” України  
Миколаївський державний гуманітарний університет  
імені Петра Могили  
Українська академія політичних наук  
Миколаївський центр політичних досліджень

# **НІМЕЦЬКІ ПОСЕЛЕНЦІ В УКРАЇНІ:**

---

## **ІСТОРІЯ ТА СЬОГОДЕННЯ**

Київ – Миколаїв  
2006

## Редакційна колегія

### Співголови редакційної колегії

- Кіссе А.І.** народний депутат України, заступник голови Ради національних товариств України при Президентові України, кандидат педагогічних наук, доцент
- Михальченко М.І.** президент Української академії політичних наук, член-кореспондент НАН України, доктор філософських наук, професор

### Члени редакційної колегії

- Багмет М.О.** доктор історичних наук, професор
- Ємельянов В.М.** кандидат технічних наук, професор
- Іванов М.С.** доктор політичних наук, професор
- Кулинич М.І.** доктор історичних наук, професор
- Кушерець В.І.** доктор філософських наук, професор
- Левенець Ю.А.** доктор політичних наук
- Ляпіна Л.А.** кандидат політичних наук, доцент
- Панчук М.І.** доктор історичних наук, професор
- Сергійчук В.І.** доктор історичних наук, професор
- Смолій В.А.** академік НАН України, доктор історичних наук, професор
- Шитюк М.М.** доктор історичних наук, професор
- Євтушенко О.Н.** відповідальний секретар

### Керівник проекту та відповідальний редактор

- Багмет М.О.** доктор історичних наук, професор

### Рецензенти

- Горбатенко В.П.** доктор політичних наук
- Майборода О.М.** доктор історичних наук
- Сусоров В.Д.** доктор історичних наук

## **ЗВЕРНЕННЯ ДО ЧИТАЧІВ**

**У**кrajнська академія політичних наук згідно з планом науково-дослідних робіт з 2006 року розпочинає готувати до друку та випускати оригінальні дослідження під загальною назвою “Україна: історія і сучасність”.

Перший випуск даної серії присвячується малодосліджуваній проблемі появи німецьких поселенців у різних регіонах сучасної України, їх подальшій господарській та культурно-просвітницькій і релігійній діяльності.

З метою входження в проблематику читачам пропонуються на перших сторінках видання загальнотеоретичні та практичні значення висвітлення етнополітичних проблем в Україні. Тут же міститься стаття під назвою “Німецькі поселенці – “біла пляма” в історії України”.

Далі після ґрунтовної публікації відомого українського історика, професора В.І. Сергійчика “Етапи переселення німців в Україну” поміщені цікаві наукові доробки про перебування давньгерманських племен і готів у II-IV століттях на Волині та Північному Причорномор’ї.

А вже потім друкуються в хронологічному вимірі матеріали про появу на послідуєчих історичних етапах німецьких колоністів у різних куточках сучасної України. Тут надрукована як загальна характеристика матеріальної й духовної культури німецьких поселенців, так і конкретні дослідження історії появи й подальшої багатоаспектної господарської діяльності, культурно-просвітницьких і релігійних традицій німців на Галичині і Волині, Прикарпатті і Лівобережній Україні, у Придніпровських та Причорноморських степах і в інших регіонах.

У книзі знайшли відображення пережиті лихоліття німецьким етносом в період сталінського тоталітарного режиму і голодоморів, а також масового депортування радянських німців у так звані спецпоселенські пункти.

Разом з тим цікавими в науковому та політичному сенсі є дослідження, присвячені внеску представників німецької національності в економічні й духовні надбання України. Звертається увага і на розкриття сучасних проблем, пов’язаних із збереженням традицій, які декілька століть тому започаткувались першими німецькими поселенцями та примножувались їх нащадками.

В основу даного оригінального видання покладені напрацювання професійних істориків, політологів, інших представників суспільно-політичних наук, краєзнавців, які ще в 90-х роках XX століття відгукнулися на ініціативу науково-дослідного центру Українсько-німецького фонду підготувати до друку книгу під назвою “Духовне життя та побут німців в Україні (XII-XX ст.)”. Цю ідею тоді схвалив і підтримав тодішній Віце-прем’єр-міністр України, академік, директор Інституту політичних і

етнонаціональних досліджень НАН України, доктор історичних наук, професор І.Ф. Курас. Навіть після того, як у другій половині 90-х років, за урядовим рішенням, був ліквідований Українсько-німецький фонд, академік І.Ф. Курас постійно радив авторів цих рядків продовжувати збирати узагальнення про німецьких поселенців, щоб у подальшому їх опублікувати. Бо ж справді розпочався збір цікавих наукових матеріалів та спогадів, які почали надсилатися як вченими, так і представниками різнопланових історичних та інших суспільно-політичних громадських організацій, насамперед, активістами товариства німців України “Відергебурт” (“Відродження”), членами євангелістсько-лютеранських громад в Україні, працівниками кабінету німецької культури НАН України, представниками товариства “Просвіта” імені Тараса Шевченка та іншими зацікавленими особами.

На жаль, коли робота майже була підготовлена до друку, академіка НАН України, народного депутата І.Ф. Кураса не стало. Але його ідею підтримав інший народний депутат України, член комітету Верховної Ради з питань прав людини, національних меншин і міжнародних відносин, кандидат педагогічних наук, доцент А.І. Кіссе. Він разом із президентом Української академії політичних наук, член-кореспондентом НАН України, доктором філософських наук, професором, головним науковим співробітником Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України М.І. Михальченком зініціювали створення редакційної колегії, щоб розпочати підготовку даної книги, яка б стала першим випуском серії “Україна: історія і сучасність”.

Ідея про доцільність випуску такої книги знайшла схвалення у керівництва Миколаївського державного гуманітарного університету імені Петра Могили (ректор – доктор технічних наук, професор Л.П. Клименко, проректор з наукової роботи – доктор педагогічних наук, професор О.П. Мещанінов). На завершальному етапі підготовки до друку активність виявили представники Миколаївського центру політичних досліджень, члени кафедр історії і міжнародних відносин, політичних наук та державного управління, представники видавництва МДГУ ім. Петра Могили.

Варто зазначити, що до книги увійшли не тільки оригінальні рукописні матеріали та спогади, а й деякі раніше опубліковані свідчення, які поміщені за згодою авторів.

Виходячи з того, що Українська академія політичних наук разом із зацікавленими академічними та університетськими закладами планує подальшу підготовку публікацій в серії “Україна: історія і сучасність”, то редакційна колегія просить надсилати свої побажання на адресу видавництва МДГУ ім. Петра Могили, яка вказана у вихідних даних цього видання.

S. Managing and settling ethnic conflicts / Schneckener U., Wolff S. (eds.) Managing and settling ethnic conflicts. Palgrave, 2004. – P. 12. **7.** Кагиян С.Г. Управление этническими конфликтами // Философские науки. – 2003. – № 2. – С. 29. **8.** Vuyunen R. Towards a theory of ethnic conflicts and their resolution. – Notre Dame (Indiana), 1994. – P. 21. **9.** Чумиков А.Н. Указ. соч. – С. 52-53. **10.** McGarry J., O’Leary B. The Politics of Ethnic Conflict Regulation. – L.: Routledge, 1993; Аклаев А.Р. Указ. соч. – С. 325. **11.** Schneckener U. Models of ethnic conflict regulation / Schneckener U., Wolff S. (eds.) Managing and settling ethnic conflicts. – Palgrave, 2004. – P. 19.

*М. Багмет*

*м. Миколаїв,*

*В. Погорєлов*

*с. Степове, Миколаївська область*

## **НІМЕЦЬКІ ПОСЕЛЕННЯ – “БІЛА ПЛЯМА” В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ**

**П**ерші писемні свідчення про німецьких поселенців на терені України датуються кінцем X століття. У стародавніх літописах повідомляється про те, що вони прибували в Україну як купці, духовні особи, мандрівники тощо. Особливою активністю серед інших чужоземців відрізнялися німецькі громади в Києві, Луцьку, Володимирі-Волинському. В період княжої доби німецькому впливові на Русі сприяли також шлюбні зв’язки української династії з німецькими князями.

Значний приплив німецьких поселенців відбувся на західноукраїнських землях після знищення монголо-татарами міст та інших населених пунктів. Тоді й започаткована була німецька колонізація, метою якої було залучення цих поселенців до відбудови міст, розвитку торгівлі і ремесел. Користуючись значними пільгами й привілеями, німецькі переселенці стали широко запроваджувати на основі магдебурзького права власне самоврядування та судочинство. Подібні привілеї надавалися німцям угорськими королями і на Закарпатті.

---

\* Багмет М.О. – д.і.н., професор. Працює деканом факультету політичних наук, зав. кафедрою державного управління МДГУ ім. Петра Могили.

\*\* Погорєлов В.Г. – Герой Соціалістичної Праці, очолює державне сільськогосподарське товариство племпродуктор “Степове”, колишня німецька

В період литовсько-польської доби німецькі колоністи, крім Галичини, розширили зони переселення до Волині й Поділля. В цей час вони проживали уже не лише в містах, а й окремих селах. Поява німецьких поселенців у цьому регіоні надавала українським містам і селам певних середньоевропейських рис, де запроваджувалися самоврядні управлінські засади.

У XVI – першій половині XVII століття з'явилися німецькі купці й промисловці на Наддніпрянщині та Лівобережній Україні. Вони орендували й розбудовували власні маєтки, налагоджували виробництво поташу, спеціалізувалися в деяких галузях сільського господарства (садівництво, городництво, вівчарство, вирощування тютюну, лікарських рослин і т.д.). Згодом, за часів Гетьманщини, з'явилися цілі німецькі колонії, де проживали й учасники військових з'єднань, які складали наймані частини гетьманських військ.

У другій половині XVIII століття почалася нова хвиля німецької колонізації на українських землях, як на тих, які відійшли до складу Російської імперії, так і на тих, що їх зайняла Австрія.

Виходячи з того, що автори даної статті проживають на Миколаївщині\*, то далі зосередиться увага на німецькій колонізації цього регіону.

Активне заселення Побужжя почалося після того, як на основі Яського мирного договору 1791 року воно відійшло від Туреччини до Росії. Тоді, згідно з “Планом про поділ у Новоросійській губернії казенних земель та їх заселення”, виданим ще в 1764 році, різного звання люди почали одержувати тут землі у спадкове володіння.

Кожна переселенська сім'я могла одержати ділянку державної землі спочатку розміром 26-30 десятин, а пізніше – і 60 десятин. Поселенці одержували грошові позики, звільнялися від сплати податей на строк від 6 до 16 років, їм дозволялося вступати у купецький стан або ремісничі цехи. Поміщики й офіцери користувалися ще й додатковими пільгами. Розміри їх маєтків встановлювалися від 1,5 до 15 тисяч десятин землі.

Сюди ж почали переселятися болгари, серби, грузини. Так, наприклад, у 1791 році 186 болгарських сімей з Андріанопільського вілайету заснували поселення Тернівку біля Миколаєва.

Тоді ж з'явилися перші поселення і на нинішніх землях радгоспу “Степовий”\*\*. Це були, в основному, вихідці з північних губерній країни. Однак у зв'язку з нестачею прісної води багато земель не освоювалося.

Ось тоді і почали прибувати сюди німецькі колоністи. Російський уряд, запрошуючи вихідців з Німеччини, Швейцарії та інших держав Центральної Європи, брав на себе всі витрати по переселенню.

Колоністи на 10 років звільнялися від усіх податей і земських повинностей, від рекрутського набору і постою, їм гарантувалася свобода віросповідання. Кожна сім'я німців-колоністів одержала від держави до 60 десятин землі на вічне користування з правом передачі у спадщину.

Однак через різні труднощі чимало переселенців почали повертатися назад. Поступово перший приплив колоністів припинився. На початку XIX століття царський уряд вирішив поновити рух колоністів з німецьких земель. Німців зацікавили землі у передмістях Одеси. Незабаром там виникли квітучі колонії: Великий і Малий Лібенталь, Позефсталь, Лустдорф та інші.

Чутки про успіхи колоністів досягли Німеччини і посилили рух переселенців на південь Росії. Тільки з 1809 по 1838 роки з'явилися колонії Ландау, Шпейер, Катаріненталь, Зульц, Рорбах, Раштадт, Вермс, Йогенненсталь, Ватерлоо, Нейфрейденталь, Гелененталь та Карлструе. Останній населений пункт якраз розміщувався на місці нинішнього села Степове.

В результаті виникнення колоній було утворено німецький Тилігуло-Березанський колоніальний округ Херсонської губернії. Ось як говориться в дореволюційних джерелах про життя і господарську діяльність німців в окрузі: "Наприклад, яким би багатим не був колоніст, він завжди залишався землеробом, збільшуючи розміри свого господарства. Скільки б колоністу не належало землі, він брав участь у всіх польових роботах нарівні з іншими землеробами. Колоністи ні з ким не входили в угоди, ні з якими торговцями, а самі відвозили свої лишки і свої товари в Одесу, Миколаїв та інші місця у магазини, на базари та ярмарки. Гроші у них ніколи не залежувалися в банку і на накопичення не залишалися, а йшли на купівлю землі, на розширення господарства та на більш-менш обширні торговельні обороти. Землю могли купувати і в складчину, а потім ділили на основі повної справедливості відносно господарств та інших ознак".

Ведення господарства у колоністів було переважно інтенсивним. Часто використовувалася наймана праця. Причому зарплата в їх господарствах була на 50-70 відсотків вища, ніж у найближчих господарствах, і до них постійно йшли в найми працівники, які дорожили своїм місцем роботи і сумлінно працювали нарівні з господарями.

Німці-колоністи мали міцні сім'ї. Глави сімейств завжди відзначалися своєю ощадливістю, тверезістю і турботою про майбутнє та поліпшення добробуту своїх спадкоємців. Мати

вважалася господинею дому, хоча всі важливі питання по господарству в основному вирішувалися главою сім'ї – батьком.

У “Матеріалах для географії і статистики Росії, зібраних офіцерами генерального штабу в Херсонській губернії”, підполковник

А. Шмідт писав: “Усі німецькі колонії в окрузі відзначалися чітким плануванням дворів. Вулиці в населених пунктах були прямими і широкими, щоб не дуже забруднювалися у бездоріжжя. Будинки, здебільшого споруджені з фронтонами, перпендикулярно впиралися у вулиці, дахи були з соломи чи очерету. Сусідні будинки з'єднувалися між собою високими огорожами. На вулиці біля кожного двору влаштовувалися обгороджені квітники.

За дворами розміщувалися склади хліба у стогах, обгороджені, а іноді відокремлені від сусідніх токів лише дорогами. За токами росли сади, розділені між господарями повздовжніми алеями, що впиралися у самісінький кінець загального саду чи парку. Жилі будівлі споруджувалися майже завжди на високому фундаменті. Під будинком споруджувалися погребі, а горища використовувалися для зберігання зерна. Сараї будувалися майже однакових розмірів з будинком. В них визначалося місце для коней, корів, телят і лошат. Окрема прибудівля споруджувалася для овець. Поруч робили навіс для зберігання землеробських знарядь та візків”.

Приблизно так будувалися і жили поселенці в усіх німецьких колоніях, у тому числі і в Карлструе. Колонія була заснована в 1809 році. Свою назву поселення дістало від імені першого колоніста Карла Шардта. Щоправда, в архівних та інших джерелах можна зустріти, крім назви Карлструе, і назву Карлсруе, а за твердженням колишньої жительки села Віллер, колонія одного часу носила назву і Карлу. Підкреслимо й те, що українці та росіяни називали село по-своєму – Калістрове. Ось чому в деяких документах можна зустріти подвійну назву Карлструе (Калістрове).

У 50-х роках XIX століття в Карлструе вже було 102 двори, в яких мешкали 587 чоловік, а в 90-х роках – 211 дворів з постійним населенням 1174 чоловіка.

Село розміщувалося у великій хвилястій рівнині, оточеній чудовими ставками. В водоймах водилася велика кількість риби. Навколо населеного пункту розміщувалися обширні плантації виноградників. На південній околиці колонії ріс великий фруктовий сад. Від будинку до будинку вели вимощені тротуари, які в деяких місцях збереглися дотепер. Вздовж вулиць були посаджені рівними рядками дерева. Між ними розміщувалися 16 колодязів з чистою, як



сльоза, прісною водою.

Взагалі це був напрочуд гарний, можна сказати, типовий населений пункт на німецький зразок. Чистий і затишний. Будинки завжди підмазані, дерева підбілені, двори і вулиці підметені.

Разом з німцями в селі жили українські та російські сім'ї. Згодом з'явилися сім'ї осідлих циган Урсолових та Вурсолових. Між представниками різних народів у селі, як і в усьому колоніальному окрузі, ніколи не було національних чвар.

Як відомо, німці-колоністи були дуже релігійними людьми. Тому з усіх чотирьох сторін села стояли кам'яні хрести з розп'яттям Ісуса Христа. Під час посухи церковні служителі організовували до цих місць хрестові ходи з молитвами – просьбами дощу. У 1900 р. в Карлструе було урочисто освячено кірху. Цей храм став справді величною архітектурною окрасою всього краю.

Так проживали німецькі колоністи і в інших населених пунктах Північного Причорномор'я. Здебільшого вони утворювали великі суцільні поселенські острови, які згодом перетворювалися у німецькі національні райони чи округи. На 1914 рік на території Південної України проживало 467 тисяч чоловік. Всього ж у сьогоденних межах на українських землях на той час налічувалось більше 800 тисяч чоловік, що складало 2% від усього населення.

З початку I Світової війни німецькі колоністи почали відчувати на собі утиски. Хоча вони й висловлювалися проти війни, були солідарні з усім населенням України і всіляко висловлювались в інтересах Росії, але в Російській імперії все більшого розмаху набувала шовіністична антинімецька хвиля. На урядовому рівні це відобразилося в тому, що всі німецькі колоністи з Волині були переселені в інший регіон імперії. В інших колоніях, в тому числі й на Миколаївщині, були закриті всі національні школи, заборонили вживати німецьку мову у справочинстві та під час листування. 2 лютого 1917 року був прийнятий указ про виселення всіх німців з українських земель. Виконання даного рішення призупинило наступ революції 1917 року.

З утворенням радянської влади у 1918 році Декретом РНК на території Росії була створена німецька автономна область, яку згодом стали називати "Трудова комуна". У 1924 році автономна область була перетворена в Автономну республіку німців Поволжя.

В Україні на межі 20-30-х років проживало більше 400 тисяч німців, крім того, в Криму – близько 50 тисяч чоловік. В 9-ти німецьких районах виходила 21 німецька газета, діяли 592 німецькі школи, а в Києві, Харкові та Сімферополі у спеціальних

видавництвах друкувалися німецькою мовою книги, підручники, журнали.

На Миколаївщині на той час проживало більше 30 тисяч німців. Тут діяли німецькі школи, а в Ландау, тодішньому центрі Карл-Лібкнехтівському національному районі, працював німецький сільськогосподарський технікум. Все довелось німецьким колоністам разом з іншими народами України пережити до II Світової війни. Відчули вони на собі лихоліття громадської війни та голодоморів, тягар незрозумілої колективізації. В період сталінських репресій значна частина була розстріляна чи потрапила в табори ГУЛАГу за так звану, як згодом вияснилося, надуману, участь у антирадянському “Національному союзі німців на Україні”. Тільки на Миколаївщині були репресовані О.Р. Мюллер, К.М. Іванчич, М.М. Гольцгофер, І.І. Дюрмайер, К.Ф. Вайльгуні, М.Г. Сеннер, Ф.Ф. Тальнер, А.Ф. Цібарт, Б.В. Кройстер, В.В.Гаузер та багато інших. Нині ці “вороги народу” повністю реабілітовані, але ж разом з ними постраждали члени сімей, родичі, знайомі, яких без суду і слідства висилали до Сибіру та інших місць. Саме в цей період в Україні були ліквідовані німецькі та й інші національні адміністративні райони.

Апогеєм невинних репресій над колишніми німецькими колоністами став Указ Президії Верховної Ради СРСР від 28 серпня 1941 року про ліквідацію Німецької автономної республіки в Поволжі і депортацію всіх 380 тисяч поволзьких німців у Казахстан, до Сибіру та в Киргизію. Разом з цим всіх колишніх німецьких колоністів, які проживали в Україні, необгрунтовано було звинувачено в поголовній шпигуноманії і нелояльності до тодішньої влади. Уже тоді з Криму та Лівобережжя було депортовано німців до Північного Кавказу та Казахстану.

Насправді ж напад фашистів на СРСР німецькі колоністи, як і інші народи, сприйняли як загальнонаціональну трагедію. В перші ж дні війни вони брали участь на всіх фронтах в битві проти фашизму. В числі розвідників перебували Ріхард Зорге, Роберт Клейн, Рудольф Абель та інші.

Але “во избежание нежелательных явлений” було прийнято рішення всіх військовослужбовців німецької національності терміново демобілізувати і направити до так званих трудармій, які за суттю були концтаборами з колючим дротом, сторожовими вишками, постійним конвоєм та відповідними порядками.

Щоправда, були випадки, коли деякі німецькі колоністи залишались на фронті під зміненими прізвищами та привласнивши собі іншу національність. Наприклад, Пауль Шмідт привласнив

прізвище свого загиблого друга Алі Ахмедова, заявивши при цьому, що він азербайджанець. Він пройшов фронтовими дорогами до самого Берліну, і тільки там, за особистим наказом маршала Г.К. Жукова, йому повернули справжнє прізвище та виправили документи.

Безумовно, розпочинаючи війну, Гітлер розраховував на “п’яту колону”, тобто на допомогу своїх колишніх співвітчизників, так званих “фольксдойчерів”. Але його наміри не здійснились, бо колишні німецькі колоністи в цілому не стали опорою для фашистів. Для підтвердження сказаного наведемо приклад тільки із однієї колонії Гольштат (нинішнє село Ульянівка Миколаївської області). За спогадами старожила села О.В. Музики, виявляється, що значна кількість німців-колоністів засуджувала війну і критично ставилась до фашистських намірів. Зокрема, Микола Гомер постійно наголошував: “Я не радий, що Гітлер захопив наші землі. Це призведе рано чи пізно до загальної трагедії”. А Олександр Шиффер, якого в дні окупації призначили бригадиром, постійно захищав односельців від фашистського свавілля. Одного разу, коли окупаційна влада хотіла вчинити розправу над Вікентієм Лозинським за те, що той переховував зброю, то Олександр Шиффер не тільки застеріг Лозинського від розстрілу, а й зумів довести окупантам недоцільність вигнання багатодітної сім’ї В. Лозинського із обжитого будинку. Крім того, односельчани знали, що на початку війни О. Шиффер так улаштував радіоприймач, щоб постійно його слухати і розповідати правду про хід війни жителям свого села.

Безперечно, з історії відомі і факти співробітництва певної частини німецьких колоністів з фашистами. Вони, отримавши привілеї, в порівнянні із пригнобленими українцями, працювали перекладачами, управлінцями на окупованій території, деякі служили в поліційних та напіввійськових формуваннях. Все це, безумовно, викликало обурення і спричинило вперше в історії ворожі взаємовідносини між українським населенням і колишніми колоністами.

Але до такого співробітництва, як правило, спонукали не стільки “кровна спорідненість” і не національні ознаки, а частіше за все, індивідуалістичні мотивування, які були характерні для колабораціоністів різних національностей, в тому числі і української, російської тощо.

Варто зазначити, що в період окупації та відступу на захід гітлерівці переселили в Західну Польщу, а пізніше й до Німеччини близько 350 тисяч колишніх колоністів. Після 1945 року значна

частина з них була виявлена і 250 тисяч осіб як репатріантів повернуто до СРСР. Їх було направлено не на Україну, а на північ, до республіки Комі, та в Середню Азію в спецпоселення для роботи в лісах, вугільних копальнях і т.д.

В Україні після визволення від німецько-фашистських військ решта колишніх колоністів, які перебували на окупованій території, також була депортована. Таким чином, німецьких колоністів спіткала така ж доля, як і кримських татар, калмиків, інгушів, чеченців, карачаївців, балкар та інших депортованих народів.

Лише у 1955 році були відмінені певні обмеження у правовому статусі німців та членів їх сімей, які перебували в спецпоселеннях. Проте права на повернення до місць, звідкіля були виселені, не отримали. Тільки у 1964 році були зняті всі необґрунтовані звинувачення з німців-колоністів і вони звільнилися від адміністративного нагляду. А в 1972 році німцям, нарешті, дозволили селитися в усіх регіонах.

Після отримання незалежності Україна надала право всім нащадкам колишніх німецьких колоністів повернутися на свої території. Значну матеріальну допомогу під час переселення зобов'язався і надавав уряд Німеччини. Підкреслимо, що це не стало процесом буквальної “реанімації” колишніх німецьких колоній. Зовсім ні. Мова йшла про створення належних умов для компактного проживання депортованого німецького населення, повернутого в Україну. В силу ряду обставин не до кінця вдалося реалізувати на практиці таку програму. Але незалежна Україна всьому світові продемонструвала бажання дотримання правил міжнародного законодавства та норм торжества історичної справедливості.

Так хто ж такі німецькі поселенці в Україні, чи, як часто вживається інший вислів, німецькі колоністи?

По-перше, німецькі поселенці зовсім не чужинці на українській землі. Вони, як про це не раз буде сказано на подальших сторінках даного видання, багато зробили для матеріального та духовного збагачення України.

По-друге, німецькі колоністи – це жертви колишнього тоталітарного режиму, єдиним критерієм винуватості яких була належність до німецької національності.

По-третє, раніше, з ідеологічних причин, як здобутки, так і трагедії німецьких поселенців не досліджувались. Хоча в наукових та й громадських колах Німеччини, Австрії, інших країн Західної Європи, а також Америки ця тема набула широкого звучання. Після розвалу СРСР з цієї проблематики було знято табу. Відразу ж в Києві

і Дніпропетровську, Львові і Миколаєві, Запоріжжі і Луцьку, Криму і на Закарпатті почали виникати спеціалізовані дослідницькі центри та виходити публікації з історії життєдіяльності німецьких поселенців.

Однак, хоча ця тема і набула певної актуалізації, вона далека від остаточного розв'язання. Є сподівання, що матеріали даної книги заповнять певні прогалини по відтворенню історії тривалого існування, а потім знищення сотень німецьких населених пунктів, цілих окремих німецьких адміністративно-територіальних сілрад, районів і округів.

Безумовно, на території України, крім німецьких колоній, були тисячі польських, чеських, сербських, болгарських, грецьких, єврейських, вірменських та інших суто національних поселень. Сьогодні це теж важливі напрями для дослідження. Розгортання їх сприятиме не тільки заповненню “білих плям” в історії України, а й утвердженню атмосфери толерантності між різними етноспільнотами, згуртуванню народу України на новому історичному етапі.

1. Енциклопедія українознавства. Т. 5 / Головний редактор – проф. В. Кубійович. – Львів, 1996.
2. Каймаразов М.Д. Рада національних товариств Миколаївської області. – Миколаїв, 2002.
3. Клаус И. Наши колонии. Т. I-II. – М., 1869.
4. Козирева М.Э. Остгеймский немецкий национальный район // Немцы Украины: Материалы к энциклопедии “Немцы России”. – Вып. 7 (Пилотный проект). – М., 2003.
5. Курас І.Ф., Панчук М.І., Войналович В.А. та інші. Національні меншини в Україні у ХХ ст. – К., 2001.
6. Ляпіна Л.А. Класифікація основних характеристик етнічних меншин сучасної України // Наукові записки. – Т. 19. Політичні науки. – К.: НаУКМА, 2001.
7. Миколаївщина багатонаціональна: з історії етнічних спільнот регіону. – Миколаїв, 2005.
8. Німецькі колонії Галичини. Історія, архітектура, культура. – Львів, 1996.
9. Погорєлов В., Багмет М. Наші німці: відродимо справжню історію краю // Щотижня (Миколаїв). – 1992. – 19 лютого.
10. Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края. – Одесса, 1950.
11. Степовое: история, события, люди. – Николаев, 1991.

*В. Сергійчук*  
*м. Київ*

## **ЕТАПИ ПЕРЕСЕЛЕННЯ НІМЦІВ В УКРАЇНУ**

Перші відомості про німців в Україні, як зазначає “Енциклопедія Українознавства”, датуються кінцем X ст. Німці прибувають на наші землі як купці й мандрівники, а також у складі посольств. А з початку XI ст. невеликі групи німців з Відня, Любека, Регенсбурга, Майнца вже обживаються в Києві, Володимирі-Волинському, Луцьку й успішно ведуть торгові справи. Важливу роль у стосунках між нашими країнами відіграють шлюбні зв'язки українських княжих родів з німецькими.

Після татарського нашестя 1240-1241 років посилюється приплив німців на західноукраїнські землі, їх запрошують галицько-волинські князі для відбудови зруйнованих міст і розвитку торгівлі та ремесел. Скажімо, в середині XIII століття галицько-волинський князь Данило Романович, проголошений 1253 року з благословення Папи Римського королем Русі, запрошує німців для будівельних робіт і розвитку ремесла в Холмі. Аби зацікавити колоністів, їм надають різні привілеї. Зокрема, звільняють на певний час від податків, дозволяють місцеве самоуправління й своє судочинство за магдебурзьким правом.

Усе це сприяло розселенню німців у Володимирі-Волинському, Луцьку, Львові, Перемишлі, Ярославі, Сяноку та інших українських містах. Історичні джерела свідчать, що в 1270-1290 роках війтами Володимира-Волинського і Луцька були німці.

Паралельно з цим іде процес колонізації Закарпаття, що почався з XII століття. Першим містом їх розселення був Спіш – на українсько-словацькому пограниччі. Пізніше вихідці з німецьких земель з'являються у Левочі, Бардієві, Кошиці, Пряшеві, Ужгороді, Мукачевому, Береговому, Хусті, а з XIV століття – в Тячеві, Вишковому, Довгому Полі.

Менше німців потрапляло тоді на Буковину і Правобережну Україну.

Коли українські землі окуповують Польща й Литва, німецька колонізація посилюється. Цьому сприяють різні пільги й магдебурзьке право, що їх надавали німцям польські королі й литовські князі. Тому окремі українські міста по суті опиняються під орудою німців. Так, у Львові вони відтіснили місцеве самоуправління та судочинство. Німецька мова стає офіційною в

міській управі, нею правлять службу в костьолах. До речі, першим католицьким єпископом Львова був німець. Вплив німецьких колоністів у XIV-XVI ст. був таким великим, що війтами і членами управи обираються німці.

На ту пору розширюються німецькі колонії в Перемишлі, Ярославі, Сяноку, Дрогобичі, Самборі, Галичі, Коломиї, Снятині, а також заснуються нові на Волині та Поділлі.

Слід зазначити, що німці в Україні осаджуються переважно в містах, менше – в сільській місцевості. Їхня хліборобська колонізація відбувається, як правило, в Західній Галичині. Внаслідок цього процесу в багатьох містах Західної України спостерігаються середньоевропейські риси в архітектурі, господарстві, самоуправлінні.

В середині XV ст. німецька колонізація в Україні слабшає, а вихідці з німецьких земель втрачають свої позиції під тиском польського елемента й значною мірою полонізуються. Лише невелика частина їх українізується.

Окреме питання – німці в Україні у війську польської держави. Як найманці вони служили в загонах польсько-литовської шляхти під час боротьби проти повстань козацтва і народних мас. Водночас багато їх було серед українського козацтва. Так, відомий у середині XVI ст. барський староста Бернгард Претвич, який мав з татарами 70 битв і жодної не програв, – виходець із Силезії. Уже в першому реєстрі запорожців 1581 року зустрічаємо вихідців з німецьких земель. Були вони і в Запорозькій Січі. У реєстрі 1649 року після Зборівського договору також називаються німці.

Козацька старшина залучає німців як ремісників і управителів своїх маєтків. Саме вони розвивають виробництво поташу, саме їм гетьманський уряд доручає займатися укріпленням фортець. Серед німців були також медики, зброярі, архітектори, вчителі. Під час гетьманування Івана Виговського й Петра Дорошенка в Україні служили навіть спеціально найняті німецькі військові підрозділи. Відомо, що генеральний осавул артилерії Івана Мазепи Фрідріх фон Кенігсек керував обороною Батурина проти Меншикова в 1708 році. За спогадами французького дипломата Жана Балюза, гетьман Мазепа мав двох лікарів німців.

Новий етап переселення німців в Україну починається в роки правління Катерини II. Згідно з її Маніфестом від 22 липня 1763 року частина їх прибула на наші землі з Поволжя. У 1767 році утворилося 6 невеликих, так званих Біловезьких, колоній біля Бахмача на Чернігівщині, а через три роки – біля Кролевця.

Масове переселення німців з історичної батьківщини починається після знищення Запорозької Січі 1775 року. На запорозьких землях у 1789-1790 рр. поселяють релігійну громаду менонітів з Німеччини й Голландії. Найбільше їх оселяється 1803 року на річці Молочній. Ці поселенці ще і в 20-х роках ХХ ст. називали себе – “нашадки голландських вихідців”. Меноніти переселилися в далеку й незалюднену місцевість, аби уникнути переслідування своєї релігії. Цікаво, що саме тут, у долині річки Молочної, селилися й російські сектанти – духобори та молокани, які також прагнули зберегти тут свою релігію.

Після Маніфесту Олександра I від 20 лютого 1804 року на південь України прибувають вихідці з Бадена, Вюртемберга, Ельзасу, Пфальца, Прирейня, а також із Західної Пруссії. Німцям-колоністам надавалися певні пільги. Вони на 30 років звільнялися від будь-яких податків, мали право відкривати промисли з припискою до них кріпосних селян. Тільки протягом перших двадцяти років ХІХ ст. 50-ти німецьким колоніям наділено 214 тисяч десятин землі в Бердянському й Мелітопольському повітах. Кожний колоніст одержував на двір 60-65 десятин, як правило, кращої землі.

Після завоювання Росією Бессарабії сюди також спрямовується потік німців-переселенців. Перепис 1897 року свідчить, що на півдні України (в Бессарабській, Херсонській, Катеринославській і Таврійській губерніях) проживали 345 тисяч німців, що складало 4,2 відсотка від усього населення. У 1911 році, згідно з німецькими джерелами, цей етнос тут нараховував 488 тисяч, за віросповіданням його кількість розподілялася так: євангелісти – 42,6 відсотка, католики – 36,7, меноніти – 20,7.

Особливим регіоном компактного проживання німців в Україні стала Волинь. Якщо в 60-х роках ХІХ ст. їх налічувалося тут тільки до 5 тисяч, то, починаючи з 1883 року, приплив цього етносу сюди значно посилюється; за переписом 1897 року волинських німців було вже 170000. А за 1914 року їх уже близько 240000: у Житомирському повіті – 66000, Новоград-Волинському – 53000, Луцькому – 43000, Володимир-Волинському – 22000, Дубнівському – 10000, Володарському – 5700.

Особливо німецька колонізація була відчутна на Львівщині, де навіть вводиться німецька мова. З другої половини ХІХ ст. цей процес слабшає. Станом на 1914 рік у Галичині налічувалося 47000 німців, а в Закарпатті – понад 10000.

На Буковині на той час німців проживало 21000, а в самих Чернівцях, званих “малим Віднем”, – 14000. Місцевий університет



був до 1918 року німецьким.

Крім того, німці сусідували з українцями і в місцях компактного проживання останніх у різних регіонах Російської імперії. Так, на Холмщині їх налічувалося серед українців у 1914 році 25800.

Внутрішня організація німецьких колоністів в Україні відзначалася широким демократизмом (обранням управителя-шульца, вчителя, а також священика в євангелістських громадах). Окремих привілеїв надавали німцям маніфести Катерини II та Олександра I (зокрема, навчання рідною мовою, використання її в державному діловодстві, звільнення від військової служби). Ці привілеї в 1870 роках було ліквідовано. Крім того, царський уряд обмежив місцеве самоуправління в німецьких колоніях. У зв'язку з цим частина населення, головним чином меноніти, емігрувала до США, ті, що лишилися, почали організовувати приватні німецькі школи, а також школи при кірхах.

На початку XX ст. німці в Україні, незважаючи на національні утиски з боку властей, зберегли свою мовну самобутність. Протягом 1863-1914 років регулярно виходила "Одеська німецька газета", а в 1906 – католицька "Німецька хроніка". В Одесі, де з 1818 року містилася німецька адміністративна влада (до цього вона перебувала в Катеринославі), функціонувала реальна школа, видавництво.

Слід зазначити, що саме під впливом німецьких колоністів в Україні з другої половини XIX ст. поширюється євангелізм, зокрема штундизм.

Німецьке середовище дало Україні багато відомих учених. У вищих навчальних закладах працювали: фізик М. Шіллер, математик Г. Пфайер, астроном Р. Фотель, хімік Т. Буше, ботаніки В. Бессер, Р. Траутфетгер, І. Шмальгаузен, фізіолог О. Вальтер, медики М. Дітеріхс, Г. Рейн, правознавець О. Ейхельман, економіст М. Буше, археолог Е. Штерн та багато інших. Відомий український поет і літературознавець О. Бурхгард (Юрій Клен) також німецького походження.

Період 1917-1920 років залишив глибокий слід в історії німецького поселення в Україні. Німецькі колоністи не залишилися осторонь тих бурхливих подій, які прокотилися по всій Україні. Так, вони створили спеціальні батальйони та загони самозахисту, що діяли в складі армій Денікіна та Врангеля. Були німці і в більшовицьких формуваннях.

Що стосується співпраці з Українською державою, то німецькі колоністи поставилися до неї з прохолодою. Щоправда, певна кількість кадрових військових служила в українській армії й на

флоті, зокрема, генерал С. Дельвіг, полковник Ю. Огмарштейн та інші.

Активнішими в українських справах були німці Галичини, де вони навіть мали свого представника в Українській Національній Раді. Крім того, багато німців західноукраїнського походження перейшли на службу в Українську Галицьку Армію. До таких належали, передусім, підполковник А. Бізанц, сотник Г. Кох, генерал А. Кравс, генерал Г. Ціріц та інші.

А от буковинські німці в масі виступали за прорумунську політику.

Уряд України уважно поставився до залишених їй у спадок царським режимом проблем українських німців. Так, у червні 1918 року кабінет гетьмана Павла Скоропадського створив при Міністерстві юстиції комісію для вироблення порядку повернення українським німцям секвестрованого у них під час Першої світової війни майна.

Але, як правило, всі німецькі колонії в Україні зазнали 1919 року страшного спустошення у зв'язку з нашествиям Добровольчої Армії генерала Денікіна.

Це розорення особливо діалося взнаки 1921 року, коли на півдні України стався неврожай. Він потягнув за собою голод, бо всі хлібні запаси німецьких господарів попередніх років насильно присвоїла комуністична влада через систему продзагонів. І в багатьох випадках, аби врятувати свої сім'ї від голодної смерті, німецькі колоністи змушені були найматися до євреїв, які здавали їм в оренду свої земельні наділи.

Восени 1922 року становище в німецьких колоніях півдня України залишалось дуже важким, особливо у Великотокмацькому, Мелітопольському, Дніпровському та Одеському повітах, які Центральною комісією по боротьбі з наслідками голоду було визнано найбільш потерпілими в Україні. В цих повітах згідно з офіційною статистикою мешкало 126 тисяч німців – майже третина тих, які проживали в Україні.

Не кращим було становище німців і в інших регіонах. Так, обслідування колоній Єлисаветградського повіту засвідчило, що тут харчуються тільки молоком і трав'яним супом.

Мешканці колонії “Шпрингфельд”, що поблизу станції Долинська, скаржилися на червоноармійців, розквартированих неподалік: вони нападають на селян, які їдуть на базар з продуктами, і відбирають силоміць їх: з'являються в домівках і вимагають прогледувати, після чого, роблячи повальні обшуки, забирають усе, що їм заманеться, а то й обкрадають господарів.

Багато переслідувань зазнавали німецькі колоністи і від офіційних властей. Так, мешканцям колонії “Нейфельд” перешкоджали повернутися до рідних домівок, стверджуючи, що вони – контрреволюціонери. Тутешній незаможник Гохгальтер заявляв: голова волосного виконкому і начальник міліції взагалі ненавидять німців.

І це не випадково, оскільки місцеві більшовицькі керівники не могли добитися масового вступу німців до комнезамів. Скажімо, в колонії “Нейфельд” зголосився тільки один, в “Карлсруе” комнезам одразу ж розпався, бо “німецький селянин не цікавився комуністичною пропагандою”, – визнавав завідуючий німецькою секцією ЦК КП(б)У Гохштегер.

А в цей час головним завданням німецької секції КП(б)У було здійснення продподаткової та посівної “кампанії” і чистка вчителів у колоніях. Особливо при цьому відзначилися, як підкреслюється в звіті Гохштегера за жовтень 1922 року, в Одесі. Тутешня Зелцьська волость, до складу якої входили чотири великі колонії, була нагороджена орденом Червоного Прапора “за примерное выполнение продналога, другие немецкие волости той же губернии были одобрены, Грослибентальская волость получила карманные часы”.

Але такі “успіхи” у виконанні продподатку викликали й зворотню реакцію, про що свідчать факти виступів населення проти радянської влади. Зокрема, на межі Одеського й Тираспільського повітів було розкрито виступ, у якому також брали участь 35-40 німців. Гохштегер пояснював цю ситуацію таким чином: “В колониях, где коммунистов нет, задают тон кулаки, имеющие экономический перевес, а где парработники имеются, там стоят незаможные у власти”.

Однак прошарок комуністів серед німецьких колоністів був дуже тонкий: на Таганрозький округ, наприклад, нараховувалося лише 2 члени РКП, у 200 колоніях Волині не було жодного німця-комуніста.

Певною мірою причину цього розкриває сам Гохштегер: “Немецкий колонист, который выделяется из остального населения Украины своей хозяйственной способностью, и до сих пор благодаря его языку, религии и правам составляет себя как особый элемент и требует особые методы по их работе. Он еще в меньшей мере, как украинский крестьянин, поддается пустым словам и обещаниям. Так как он любит порядок и последние годы в старом режиме как немец был сильно угнетен, можно было бы легче притянуть к советской власти, если она ему даст порядок и защиту от насилия”.

Рятуючись від голоду, разом з українцями Поволжя в Україну потягнулися й їхні сусіди – німецькі колоністи. Крім того, в німецьких колоніях Одеської губернії прийняли 600 голодуючих дітей Поволжя, колоністи Житомирського повіту взяли на своє утримання 400 дітей з Маріупольського повіту. Три делегації колоністів з України виїжджали до Німеччини й Швейцарії, де агітували за допомогу голодуючим у Радянській Росії.

Але ці поїздки стали можливими вже пізніше, коли голод в Україні не можна було замовчувати. Тільки тоді українське представництво в Берліні запропонувало матеріал для випуску спеціального присвяченого Україні номера журналу робітничої допомоги голодуючим “Soviet Russland im Bild”.

Завдяки зв'язкам з німецькими колоністами, які покинули Україну, але ще збиралися туди повернутися згодом, вдалося добитися кредитного асигнування рейхстагом 100 мільйонів марок на відбудову господарства німців-колоністів України, потерпілих від неврожаю. Реалізуючи виділені кошти, фірма Петера Вестена доставила в Україну два пароплави з посівним матеріалом і продовольством.

До речі, уряд Радянської України не поспішав приймати назад усіх німців-колоністів. Так, у жовтні 1921 року Голова Раднаркому України Християн Раковський повідомив постпреда в Берліні Аусема: “Старых немецких колонистов из Аргентины, возвращающихся на Украину с сельскохозяйственным инвентарем, мы, безусловно, примем. Нами здесь оказывается всяческое содействие украинским немцам-колонистам для использования их хозяйственного опыта”.

А українські німці-колоністи, які на початку 20-х років опинилися на своїй історичній Батьківщині, належали до тієї категорії, що за класовими ознаками не завжди задовольняла керівників УРСР. Серед них були вислані царським режимом під час Першої світової війни, ті, хто виїхав добровільно на заробітки або під тиском німецьких окупаційних властей у 1918 році, мобілізовані Денікіним і Врангелем у райони німецьких колоній, а також окремі емігранти, що залишили Україну в період падіння Російської імперії.

Ось чому українські радянські дипломати в розмовах з бажаними повернутися в Україну обмежувалися фразами, мовляв, будемо відправляти вас на попереднє місце проживання, якщо будете брати з собою інвентар і посівний матеріал.

Ускладнення викликало і те, що уряд УРСР дозволяв рееміграцію німців-колоністів лише в лівобережні райони. Це мало дивний вигляд, оскільки саме на Правобережжі знаходилися Одеська, Миколаївська

та частина Катеринославської губернії з великими масивами вільної землі, зрештою, з історичними центрами німецької колонізації.

Аналіз досі невідомих архівних документів засвідчує: труднощі, з якими зустрілися німці-колоністи в цей період, значною мірою обумовлювалися штучно створеною ситуацією, до чого доклали зусиль більшовики України. Зокрема, німці України, можна вважати, зазнавали переслідувань через те, що Німеччина прийняла до себе українську еміграцію. Так, не маючи можливості вплинути в цьому плані на офіційний Берлін, представник УРСР у Німеччині Аусем радив у грудні 1921 року тодішньому Голові Раднаркому і наркому закордонних справ Радянської України Раковському “сделать пару затруднений для немцев в Харькове и Одессе”.

Особливу увагу в своїй роботі серед німецького населення України ЦК КП(б)У приділяв у цей час менонітам, яких нараховувалося до 100 тисяч, зважаючи на релігійну замкненість цієї групи.

Як свідчать документи, крім загальних завдань, що їх здійснювали органи ОДНУ з “обслуговування” німецьких колоній за дорученням партії більшовиків, стосовно менонітів виділялося два специфічних напрямки: контроль над “Союзом нащадків голландських вихідців” та виявлення менонітських проповідників.

На думку українських чекістів, “Союз нащадків голландських вихідців” з центром у Харкові “ведет скриту політическую деятельность в направлении ограждения менонитских масс от советского влияния, с другой стороны, СПГВ, будучи связанным с менонитскими организациями Америки, Канады, Германии, Голландии и других стран, стремится осуществить так называемую политику единства интересов менонитов во всем мире, отсюда стремление быть возможно меньше зависимыми от того государства, на территории коего проживают. Такие факты, как эмиграция 1925 года, не что иное, как плановая переброска двух с половиной тысяч человек (2500) в Канаду, заранее предусмотренная Канадской и Украинской организацией, что подтверждается документальными данными, имеющимися в распоряжении ГПУ...”

Помимо освещения деятельности проповедников нами нащупывается нарождающееся течение, высказывающееся за необходимость отказа менонитов от привилегий, основанных на религии. Это течение мы намерены развить в целях разложения менонитской массы и подрыва ее сплоченности”.

На своєму засіданні 4 вересня 1925 року Політбюро ЦК КП(б)У вирішило реорганізувати “Союз нащадків голландських вихідців” в

<b>Волинський округ</b>		<b>Миколаївський округ</b>	
Чуднівський район	6,4	Варварівський район	38,5
Володарський	28,2	Вознесенський	1,2
Новоград-Волинський	14,0	<b>Одеський округ</b>	
Пулинський	15,6	Березівський район	30,2
<b>Запорізький округ</b>		Білаївський	7,5
Хортицький район	36,8	Гросулівський	20,0
<b>Коростенський округ</b>		Северинівський	6,4
Барашівський район	20,9	Цебриківський	28,0
Городницький	16,9	<b>Сталінський округ</b>	
Ємільчинський	16,9	Великоянівський район	6,1
<b>Маріупольський округ</b>		Єстільський	0,7
Микільський район	8,5	<b>Херсонський округ</b>	
Старокоранський	14,0	Снігурівський район	0,4
Новоселівський	0,7	<b>Шапетідський округ</b>	
Старокарменчицький	4,7	Плужнянський район	4,1

Україні. Зокрема, крім чисто господарських заходів, якими передбачалося “вовлечение этого реорганизованного союза как кооперативную организацию в общую сеть и систему” радянської кооперації, передбачалися й політичні:

“...ж. Поручить немсекциям принять соответствующие меры к расслоению менонитов изнутри путем создания соответствующей базы-актива, на которую было бы можно опереться.

з. Добитися на ближайшем съезде при перевыборах Правления Союза изменения состава такового за счет выдвижения советски настроенных людей из низов.

и. Считать принципиально возможным выпуск за границу тех, кои распродали свое имущество и имеют на руках паспорта”.

Здійснюючи ці заходи, радянська влада почала регулювати землекористування в менонітських колоніях, виділення їх в окремі сільради й райони. Крім того, з метою залучення трудового населення до радянського будівництва було переглянуто списки менонітів, які раніше були позбавлені виборчих прав до Рад. Відтепер меноніти звільнялися від строївої служби в Червоній

Армії, їхні культурні заклади фінансувалися з місцевого й державного бюджету.

Завдяки цим заходам значно скоротилась еміграція серед менонітів-селян, яка загрожувала набрати великих розмірів (з бажаних виїхати 25000 менонітів на кінець 1925 року Україну залишило лише 4000).

Але, як і раніше, керівників Радянської України непокоїв “Союз нащадків голландських вихідців”, що вважався серйозною перешкодою комуністичній владі в здійсненні її політики в німецькому селі. Особливо велике невдоволення влада виявляла до керівників менонітської організації, яких бачили лише як колишніх поміщиків, заводчиків, а відтак вороже настроєних і до спроби соціалістичних перетворень, і до органів державного управління взагалі. Документи ЦК КП(б)У підкреслюють ту обставину, що, мовляв, саме керівництво згаданої спілки винне в тому, що в менонітському Молочанському районі з 26000 населення тільки 60 осіб вступили в комітети незаможних селян, 7 – до комсомолу, “а членов партії еще меньше”.

Кількість німців на Україні до 1926 року в порівнянні з 1914-м значно скоротилася – з 872 тисяч до 514 тисяч. Особливо різко зменшилося німецьке населення Волині (з 250000 до 108000), Холмщини (з 35000 до 13000) і Катеринославщини. Багато німців проживало в Запорізькому окрузі. Статистичні дані 1926 року свідчать про такі німецькі поселення: в Гуляйпільському районі – хутір Вузівський (61 чол.), колонія Яблукове (254), в Жеребцівському – Дудникове (328), Ягорівка (191), Лизаветівка (169), Катеринфельд (118), в Запорізькому – Яковлівка (156), Олександргаль (461), Ново-Геленівка (126), Дмитрівка (270), Новомиколаївському – Богунівський (234), Рудівка (65), Н. Глібовський (47), Шевченко (105), Гейнріхсталь (36), Калинка (163), Мирний покій (158), Миколайпіль (207), Павлівка (288), Вербовка (123), Мирівка (365), Вікторівка (394), Ново-Солона (396), х. Ново-Солоний (30), Канкринівка (521), Терсянка (335). По праву носив назву німецького Хортицький район: Хортиця (1660), Канцерівка (1408), Новослобідка (265), Миколайполе (747), Кронсталь (332), Варварівка (419), Морозівка (426), Нова Хортиця (882), Капустянка (193), Бабурка (499), Павлівка (1336), Долинська (392), Жмерине (173), Широке (1375), Водяне (717), Малашівка (289), Кічкас (1612), Володимирівка (90), Бетанія (72)...

Значна кількість німців проживала в таких промислових округах, як Артемівський, Сталінський, Маріупольський, а також

Херсонському та Одеському, де утворювалися німецькі райони – Високопільський та Гроселібентальський, відповідно. Що стосується Херсонського округу, то слід додати, що на початок 1926 року на його території створювалися нові німецькі сільради: Озерівська, Кочубеївська й Орлівська – Великоолександрівського, Зміївська і Новомиколаївська – Бориславського, Маріївська та Ольгинська – Західно-Каїрського, Основська і Федорівська – Каховського та Цюріхтельська Снігурівського районів.

Подібним чином змушена була діяти Радянська влада і на житомирському Поліссі, де також компактно проживали вихідці з Німеччини. В тодішньому Волинському окрузі створювалися національні Мартинівська, Мирнянська, Пулинська, Рудокопська, Стрибівська, Каролино-Дерманівська і Видумська сільради Пулинського району, Тартачківська – Довбинського, Бубнівська – Баранівського, Радицька – Городницького, Сульжинська – Романівського, Садківська – Троянівського, Мар'янівська – Володарського районів. Тут стояло питання про створення німецького Пулиновського району. На прохання німецького населення було підтримано рішення про перейменування колоній і сільрад: Язвенка – в Грінталь, Прутивки – в Нейгам.

Перепис 1926 року засвідчив таку картину кількості населення німецької національності в місцях найбільш компактного проживання (у відсотковому відношенні):

Звичайно, в цьому архівному документі наведені лише найкрупніші райони компактного проживання німців в Україні. Можна було б згадати і про окремі німецькі сільради: Новоселівську – Апостольського району, нинішньої Дніпропетровської області, Григоріївську – Ізюмського району Харківської області та інші. Всього німців в Україні (без західних районів та Криму) нараховувалося у 1926 році 393924.

Професор В.М. Жирмунський, який у 1926-1927 роках брав участь у наукових експедиціях в німецькі колонії України, зібрав цінний матеріал. Перебуваючи, наприклад, протягом двох місяців (серпень-вересень) 1927 року разом зі своїм аспірантом А. Штремом і місцевим учителем І. Бахманом в Одеському і Херсонському округах, він “посетил 15 немецких колоний: Раштадт, Мюнхен, Ватерлоо, Шпейер, Ландау, Катериненталь, Карлсруэ, Зульц, Йоганнесталь, Рорбах, Вермс (Березанская группа), Бергдорф, Нейдорф, Глюксталь, Кассель (Глюкстальская группа)”. У своєму звіті, який зберігся в архівних фондах, професор підкреслює, що “к



тому времени... удалось установить присутствие следующих диалектических типов среди немецкого населения Украины: говоры пфальцские (католический тип, лютеранский) и смешанные франко-швабские.

Во время поездки по этим местностям было записано 160 народных песен, из них 39 – на граммофон. Все песни можно было поделить на 3 части: старинные (средневекового происхождения), вывезенные колонистами из Германии; романсы XVIII-XIX вв. (из новых песенников); колонистские, часть из которых еще не была опубликована к тому времени. К примеру, о походе на турецкую войну”.

У звіті, крім того, зазначається, що “взаимоотношения между старым и новым репертуаром определяются степенью влияния городской культуры, книги и школы, т.е. в конечном счете – материальным благосостоянием колонии. В некоторых колониях (например, в Катеринентале) наблюдаются существенные различия между репертуаром бедняков (более архаичным) и зажиточных крестьян (более современным). То же относится и к манере исполнения: там, где песни поются хором парней на улице и отсутствует влияние новейшей хоровой выучки (в церковном или школьном хоре), песни сохраняют орнаментацию, характерную для устного исполнения и совершенно исчезнувшую в Германии.

В плане этнографического исследования экспедиция выявила образцы немецкого кустарного искусства: мебель со старинной раскраской цветочными букетами (Глюкстальская группа), стенная живопись на печах (Березанская группа). Немецкие национальные костюмы к тому времени уже исчезли здесь, как и повсюду в южной Украине, но в некоторых селениях сохранился женский лиф без рукавов. Из народных обычаев и обрядов отмечено: сохранение в колониях Березанской группы обрядовых объездов на Троицу, в колониях Глюкстальской группы – посиделок, с заменой, в связи с новыми формами хозяйственного быта, традиционной прялки – вязанием”. У той же час обстежувалися німецькі колонії Маріупольської округи. Аспірант А. Шрем об’їхав їх 17 в Коранському і Люксембурзькому районах. Було встановлено, що “к швабским колониям относятся Остгейм, Корнталь, Александровка, Принцифельд, Александерталь (смеш. Швабско-русская), Фрейденталь, Хейбуден, Луизенталь, Шенталь, Мирау, к беллемезским – Вассеррейх, Даудрисхфельд, Гронталь, Неймериенталь, Беловеж, Рундевиц, Колчиновка, Ной-Ямбург, Гросс-Вердер, Клейп-Вердер, Лудвигсталь, Дермштадт, к прусским – Фридрихталь, Фрейденталь (пруско-швабская), Люксембург, Вергталь, Ясиновка.

Здесь было записано 156 текстов народных песен. Широкое рас-

пространение у старшего поколения имели сентиментальные баллады и песни конца XVIII и начала XIX вв. Отмечено также возникновение большого количества новых песен на местные события.

По этим двум районам еще в двадцатые годы сохранились архивные документы 1835-1860 гг., дающие чрезвычайно ценный историко-бытовой материал из жизни немцев на Украине”.

Якось вже природно ввійшло в нашу свідомість, що німці на українській землі поселені тільки в південних районах. Але їхні колонії, як відзначалося вище, були і в північних регіонах. Зокрема в Конотопському окрузі. Тут особливо виділялася лютеранська колонія Білі Вежі. Крім неї, існували ще 3 лютеранські (Городок, Кальчинівка, Рудневізія) і 2 католицькі (Великий Вердер, Малий Вердер) колонії. Ось що говориться у звіті про поїздку до них 1927 року:

“1. В области материальной этнографии мы обнаружили, что в форме построек и планировки двора до сих пор сохранились особенности немецкого крестьянского жилища в сочетании с местными украинскими формами; женщины сохранили национальный костюм, исчезнувший в других немецких колониях.

2. В области фольклора было найдено несколько старинных песен, не записанных до сих пор ни в одной из немецких колоний СССР. Всего записано 17 песен и несколько поговорок. Такая небольшая цифра объясняется неудачно выбранным для поездки временем (страдная пора).

3. Главное внимание нами было обращено на изучение диалекта. Мы установили, что говоры этих колоний относятся к группе диалектов верхне-гассенских и сохранили его признаки в более архаической форме, чем родственные диалекты Германии и колонии – выселки в южной Украине (Мариупольский округ). В то же время обследованный диалект испытал и продолжает испытывать влияние украинского языка. Это сказывается и в словарных заимствованиях, и в фонетической системе. Нами был записан как активный, так и в значительной части и пассивный словарь Белых Веж, что составило в общей сложности 1200 слов. Кроме того, во всех колониях, за исключением католических (обрусевших), мы произвели запись по анкете, содержащей 40 фраз Венкера и 200 слов профессора В.М. Жирмунского. На основании анкет мы констатировали, что между говорами отдельных колоний существуют некоторые отличия, правда, незначительные. Нам удалось записать на фонограф ряд составленных нами фраз, иллюстрирующих некоторые фонетические явления говора Белых Веж и часть фраз Венкера. Кроме того записано 2 импровизи-

рованных рассказа о прошлом колонии и 1 песня...

В. Погорельская, Т. Сокольская, Л. Зиндер”.

Як відомо, Крим у ті роки не входив до складу України. Але нині, в зв'язку з питанням про повернення на Україну депортованих народів, у тому числі і в Крим, слід згадати і німецькі колонії на півострові. Вивчення їхнього життя, тісно пов'язаного з українськими колоніями, там в історико-етнографічному плані здійснювалося в 1927 році вже згаданим професором В.М. Жирмунським. Він підкреслює, до речі, що ця робота була проведена в найстаріших німецьких поселеннях Криму: Феодосійському повіті – Цюріхталь, Гейльбруни, Генценберг, у Симферопольському – Нойзати, Розенталь, Фріденталь, Кроненталь. У них було зібрано близько 200 пісень з мелодіями і 50 – без мелодій; складено опис народних свят, весільних обрядів; записано 22 старовинних заговори.

У 1926 році в Криму проживало 44000 німців, що складало 6,1% до всього населення.

Ось як описує українець-заробітчанин Ю. Будяк німецьку колонію Абакли в Криму: “Жили вони заможнo, а чимало були просто багатіями. Середняк мав від 100 до 150, а багато мали по 500, 800 і більше десятин. Але цікаво, що земля та була в них не поділена: вся вона була розбита на кілька даг (“рук”), залежно від якості, і кожний господар мав у кожній з них ділянку, пропорційну всій його землі. Але ці ділянки щороку мінялися. Це зрівнювало всіх у користуванні кращою чи гіршою землею і запобігало виникненню будь-яких конфліктів чи просто непорозумінь на цьому ґрунті (подібний принцип розподілу угідь між куренями практикувався і на Запорізькій Січі. – В.С.).

Таким чином, кожен господар хоч і знав, скільки в нього землі, але де саме вона була – йому невідомо, і це спричинилося до уважного ставлення кожного до всієї землі, а не лише до своєї.

Обробляли землю і збирали вражай кожен окремо, як і взагалі допомагали один одному, коли в цьому була потреба.

Худоби в кожного було досить: навіть найбільшій мав її принаймні голів 20-25, від коней до свиней.

Вражала дивовижна організованість роботи і висока продуктивність її. В роботі – завжди система, порядок, плановість, пов'язання різних її процесів. І тому, коли в наших колоніях працювало 20-25 душ, у німця цю роботу виконували 4-5, найбільше – 6 душ, тільки значно краще. Це, так би мовити, природжена здібність не тільки любити працю, а й уміти організувати її якнайкраще, найдоцільніше. Вся робота побудована так, що не тільки

примушує добре працювати, а й просто заохочує робити все добре і вправно. Тим більше, що й господарі, які б багаті вони не були, працюють з вами, і до того так, що вам не завжди пощастить з ними зрівнятися. Але були й інші стимули. По-перше, платня: хорошому робітникові німець платив у 4-5 разів більше, ніж платили у нас вдома. Колонія була невелика, всього 12 дворів, симетрично розташованих по обидва боки широкої, чистої й деревами обсадженої вулиці. Ця симетрія була просто дивовижною: кожний двір був точнісінько таким, як і інші, з однаково розташованими будівлями.

По-друге, харчування. Влітку ми їли 5 разів на день: перед сходом сонця – сніданок: здоровенний бак звареної на чистому молоці кави, до неї цукру досхочу, булки, масла – теж, а до цього ще ставиться ковбаса, шинка або копчене сало. Їж, скільки господь допоможе. Годині о 7-8 – підобідок: жирнючий суп, знову ковбаси, шинка, масло – всього досхочу. О 12-й годині обід: борщ або суп із свининою, жирний – не продмеш, на друге – печеня або котлети, на третє – кисіль або взагалі щось солодке. А води можеш зовсім не пити: дається стільки молока, що пили його замість води. Полудень (годині о 4-5): сало, масло, молоко солодке чи кисле або сметана. Увечері вечеря: гаряча страва – суп якийсь м'ясний, а на додачу завжди ковбаса, і шинка, і сало, і молоко... Їж хоч розпережися!

Наш звичайний селянин, що цілий день порається коло 3-4 товарок, та й то не зовсім добре, тут буквально перероджується: ще до сонця у нього попорано. 20-30 штук худоби – нагородано й почищено! – із сонцем він готовий на роботу іншу!”

Сильний німецький колоніст-хлібороб не влаштовував Радянську владу – він не хотів іти в колгосп. Таких, як і українців, висилали в північні райони, домагаючись суцільної колективізації. Але це водночас породжувало емігрантські настрої, з якими також боролася влада.

Так, член колегії Наркомату освіти УРСР Калюжний у терміновій доповідній записці до Секретаріату ЦК КП(б)У з Херсона писав 10 березня 1930 року: “Подробніше про становище в німецькому (Високопільський) районі на Херсонщині – пишу окремо. Колективізація тут проведена майже на 100%, і є всі підстави до того, щоб це були здорові, міцні колективи. Але “емігрантські” настрої ще дуже сильні, вони лише приховались, пішли “углиб”, вичікуючи невдачі і провали колективів. Необхідно зміцнити позиції щиро радянських, бідняцько-середніх мас, що пішли на колективізацію і потягли за собою всю масу, сподіваючись на підтримку Радвлади, що допоможе вийти з господарчої кризи, яка тут склалася внаслідок

засушливих років, і емігрантського руху, що підривали господарку району. Не вистачає на посів ярої пшениці, а засіяти призначений на цю культуру по плану клин іншими культурами – значило би зірвати намічений план сівозміни й дискредитувати владу і колективізацію. Необхідно негайно відпустити в кредит з державного фонду достатню кількість ярової пшениці для німецького району (в єврейському Калініндорфському районі становище ще більш катастрофічне) – це підніме авторитет колективів, втягне населення в господарчу роботу, приб'є емігрантську агітацію. В Херсоні 120000 пудів резервних фондів посівмату, а розпоряджень виразних про можливість передати його населенню для посіву ще нема з центру, а тим часом почалися польові роботи. Потрібні негайні вказівки, аби не допустити того, що посіють ячмінь, а запаси пшениці стоять в резерві, і не буде поширена посівплоща.

Закінчивши роботу в німецькому районі, перебираються в Бериславський і Каховський райони, де є окремі німецькі села й сільради – по цих селах дуже погане становище й сильна “емігрантська” агітація, а наша робота – слабенька”.

Німці-хлібороби добре вживалися з українцями. Про це свідчать дані про кількість останніх в їхніх колоніях у Молочанському районі. Так, у Розенарті, крім 187 німецьких господарств, в яких мешкало 1245 осіб, було 137 українських (477 осіб). У Вернердорфі, відповідно, 196 (781) і 54 (89), Рікенау – 314 (1649) і 170 (858), Реднейверті – 268 (1909) і 40 (206). До речі, слід відзначити, що також дружно сусідили німці й українці в Республіці німців Поволжя, центр якої – місто Енгельс – колишня українська слобода Покровська.

А ось коли прийшли голодні 1932-1933 рр., то українським німцям-хліборобам довелося випити гірку чашу разом з українськими побратимами. І тут не можу не сказати про один факт: для допомоги голодуючим німцям України в Німеччині зібрали 500 тисяч марок, але Радянська влада оголосила, що голоду в Україні немає, і відмовилася прийняти цю допомогу. І вмирали й українці, і німці – всі, хто жив в Україні.

Катастрофічне становище німецьких колоністів зафіксоване в багатьох інших листах до консулів Німеччини в Україні. Скажімо, ось який лист був надісланий з села Вормс Одеської області: “Я, Амалія Маух, звертаюся в комітет допомоги. Дорогі брати і сестри! Я одинока жінка, маю 5 дітей і стару матір. Допоможіте нам, не дайте померти голодною смертю. Чоловіка засудили на 15 років і вислали на північ. Ми тут без батьківщини, все в нас забрали, всюди нас

переслідують. Допоможіть нам, врятуйте від загибелі”.

У відповідь на численні звертання українських німців про допомогу на їхній історичній батьківщині створюються товариства “Брати в нужді”, “Фаст і Діамант”, “Комісія по пересиланню пакетів у СРСР”, “Центральний комітет німців Чорномор’я” та інші, яким доручається безпосередня робота – відправлення в СРСР грошових коштів.

За даними Голови Державного Політичного Управління УРСР В. Балицького, з квітня 1933 по квітень 1934 року на адресу німців-колоністів було переказано:

- в Одеську область – 132321 крб. золотом;
- Дніпропетровську – 203000 крб. золотом;
- Київську – 90000 крб. золотом;
- Донецьку – 60000 крб. золотом;
- Молдавську автономію – 2500 крб. золотом.

Але ці допомоги українські німці змогли отримати в дуже малій кількості, оскільки комуністична влада змушувала їх передавати “гітлерівські” марки у фонд... міжнародної організації пролетаріату.

Колоністка Емілія Фреер з села Альтонау в лютому 1934 року писала в німецьке консульство: “Я з усім бажанням хочу інформувати, як ми, бідні німці, гостро нужденні люди, не маємо права прийняти матеріальну допомогу з-за кордону. Навпаки, ми від цього абсолютно мусимо відмовитися. Якщо хтось що-небудь прийме і не відішле назад, підлягає штрафу чи арешту. Ця червона сволота бере це собі і зміцнюється, а тому я хочу, аби Ви моє звернення послали за кордон і опублікували в “Рундшау”, вказавши, що до нас не дозволяється переказувати жодного пфенінга...”

Механізм цього спрямованого геноциду значною мірою розкривається в листі начальника політвідділу Акаржанської МТС Спартаківського району на Одещині Полянського до першого секретаря ЦК КП(б)У Станіслава Косіора: “На мій шифрований телеграфний запит тов. Каганович запропонував нам шляхом постановки масової роботи добитися відмови колгоспників від цієї допомоги і передачі цих грошей на користь ЦК МОПРу (Международная организация помощи рабочим). Ми так робили: колгоспники відмовлялися від цих грошей, передаючи їх МОПРу, і в доволі ввічливій формі повідомляли про це в Берлін.

Не важко собі уявити, скільки праці, енергії, безсонних ночей коштувала нам ця робота. Поряд з нашою діяльністю, створенням відповідної обстановки, за якої колгоспник – ошадливий, скупий

бюргер, німець-колоніст, посоромився б одержати гроші від наших ворогів, треба було обробляти й індивідуально кожного колгоспника, котрий отримав повістку на закордонний переказ. Варто було нам однак трохи недоглянути, як колгоспна сумка повна всякого торгсиновського добра. Адже надто велика була спокуса – в Торгсині так сліпучо біліло борошно, крупи, так апетитно пахли дунайські оселедці, а в хаті в колгоспника і кукурудзяного борошна в той час не було...”

З огляду на широкий розмах допомоги українським німцям комуністична влада України вживала всіляких репресивних заходів. У листі на ім'я Сталіна Павло Постишев і Панас Любченко повідомляли: “З свого боку ми зробили таке:

1. Арештували і притягли до відповідальності ряд працівників Торгсину за їхню, по суті, провокаторську роботу.
2. Відрядили в німецькі райони ряд працівників для посилення роботи за демонстративну відмову від гітлерівської допомоги і передачу цих коштів МОПРу.
3. Арештовуємо агітаторів, кореспондентів і організаторів звернення до Гітлера за допомогою.
4. Але цього недостатньо. Через це просимо ухвалення додаткових заходів з боку ЦК ВКП(б), а саме:
5. Схвалити заходи якщо не до припинення, то до рішучого обмеження явно провокаційного пересилання переказів, що носить характер відкритої політичної кампанії.
6. Шляхом втручання Наркомзаксправу заборонити всякого роду виїзди представників консульств у села для роздачі допомоги і ведення провокаційної роботи. Тих представників консульства, хто виїде після попередження, арештовувати за контрреволюційну роботу.
7. Ужити заходи по лінії Торгсину до припинення прийому фашистських переказів для реалізації своїми відділеннями”.

А в цей час, коли голодували українці, німці, інші народи України, її керівники з дружинами відпочивали на закордонних курортах, у тому числі й німецьких.

До речі, комуністичний режим ще й організував “протести” самих німців проти допомоги з Німеччини.

Разом з “розкуркулюванням” українських німців-хліборобів Радянська влада нищила і їхню національну культуру. В чергу закривалися кірхи – німецькі церкви, які віддавалися під різні господарські приміщення. В середині 30-х років ліквідувалися національні райони і сільради, почалося гоніння на німецьку

інтелігенцію: священників, учителів, лікарів. Частина з них було знищено, інші кидали села і перебиралися в місто.

Після голодомору 1932-1933 років українських німців чекали нові випробування, що пов'язувалися з приходом Гітлера до влади в Німеччині. Згідно з телеграмою ЦК ВКП(б), Політбюро ЦК ВКП(б) У 9 грудня 1934 року ухвалило спеціальне рішення “Про німецькі райони”, яким передбачалося, зокрема, “тщательно просмотреть состав руководящих кадров указанных районов, а также наметить мероприятия в области школы”.

Цю роботу спеціально утворена комісія в складі Попова, Любченка, Якіра та Балицького мала здійснювати протягом семи днів.

Крім того, передбачалося послати в німецькі (а також у польські) райони “руководящих работников для разъяснения населению, что Советская власть не терпит малейших попыток антисоветской деятельности или агитации и не остановится перед тем, чтобы отказать в праве проживания в СССР или вышлет всех лиц, относящихся нелояльно к Советской власти, в отдаленные места СССР”.

Через два тижні Політбюро ЦК КП(б)У ухвалює нове рішення “Про виселення з прикордонних районів”, що визначає регіони, в яких мають працювати спеціальні комісії. Їм доручається:

“1. Определить количество и составить поименные списки антисоветских элементов, подлежащих выселению на север.

2. Определить села, примыкающие к военно-оборонным пунктам (укрепленные пункты, склады, мосты, железные дороги, шоссе и т.п.), из которых должно быть либо частично, либо полностью выселено население по оборонным соображениям.

3. В остальных пограничных районах, в частности с компактной массой польского и немецкого населения, наметить села, из которых должно быть произведено выселение единоличников, злостно не выполняющих свои обязательства перед государством, и тех колхозников, которых нельзя считать благонадежными в условиях пограничной полосы, наметить количество подлежащих выселению, организовать составление списков (виділені слова дописано рукою С. Косіора. – В.С.).

(...) в) Командировать в районы Днепропетровской, Харьковской областей, Старобельщины и восточной части Одесской области 20 работников для того, чтобы выяснить, какое количество семей может быть переселено в эти районы из пограничной полосы, исходя из наличия годных жилых построек и построек, которые мо-



гут быть отремонтированы в более или менее короткий срок.

г) В целях укрепления пограничной полосы благонадежными элементами считать необходимым завербовать для переселения в пограничные районы из Киевской и Черниговской областей по две тысячи семей лучших колхозников и активистов.

Киевскому обкому (тт. Ильину и Василенко) и Черниговскому обкому (тт. Маркитану и Загеру) внести ЦК практические предложения о проведении в жизнь этого решения.

Поручить т. Паперному внести ЦК предложение о формах и размерах хозяйственной помощи колхозникам, переселяемым в пограничные районы.

д) Поставить перед ЦК ВКП(б) вопрос о доприселении в пограничные районы двух тысяч демобилизованных красноармейцев.

е) Настоящее постановление внести на утверждение ЦК ВКП(б).  
С. КОСИОР”.

Ці погрози не забарились...

Невдовзі починається виселення німців з прикордонних районів тодішніх Київської та Вінницької областей. Дорога цим виселенням лежить до Казахстану. На їхні місця “доприселяють”, як правило, червоноармійців або перевірених у лояльності до комуністичної влади.

Услід за цим репресії падають на німецьку національну школу. Так, у травні 1936 року Секретаріат ЦК КП(б)У розглядає питання про перегляд німецькомовних підручників і складу викладачів німецьких навчальних закладів. Внаслідок цього було ухвалено рішення, підписане Постишевим, Косіором і Поповим: “Вскрытием немецкой фашистской организации выяснилось активное участие фашистов в составлении учебников для немецких школ и техникумов. В связи с этим предложить Отделу школ ЦК КП(б)У – тов. Мойсеенко:

1. Выделить группу товарищей для пересмотра всех учебников, изданных на немецком языке для средних и высших школ и техникумов.
2. Организовать просмотр всего преподавательского состава немецких учебных заведений с тем, чтобы очистить их от политически неблагонадежных элементов”.

Уже з січня 1937 року німців огульно звинувачують у шкідництві в промисловості УРСР. Ось що, зокрема, заявив у той час кандидат у члени Політбюро Саркісов на Пленумі ЦК: В “питанні розкриття німців-фашистів проведено велику роботу... німці, які перепліталися з фашистами, розставили свої тенета по великих електростанціях... Я

гадаю, що ми тут повинні піти сміливіше по лінії виселення багатьох німців з Донбасу. Вони нам не потрібні. Наші люди, господарники, обійдуться без них. Пора. Скільки років, як вони засіли в Донбасі. Треба вислати німців”.

У серпні 1937 року Політбюро ЦК КП(б)У затверджує постанову Раднаркому України про ліквідацію німецького відділу при Дніпропетровській театральній школі та болгарського відділу при Одеській театральній школі. І якщо при цьому ухвалюється рішення про вибір “до Одеської театральної школи національних контингентів молдаван і болгар, які проходять курс навчання на загальних підставах, а тим, однак, що за навчальним планом для них відводяться спеціальні години для вивчення рідної (болгарської і молдавської) мови”, то про підготовку артистів з числа німецької молоді в цьому документі не згадується.

У той же час ЦК КП(б)У надавав особливої уваги Одеському німецькому педагогічному інституту. 4 грудня 1937 року за поданням Одеського обкому партії знімають з посад директора цього вузу Єрихимовича та парторга Грінштейна. Ставиться завдання “допомогти обкому в доборі кадрів, особливо педагогами комуністами і комсомольцями”, а також в організації науково-дослідної роботи і зміцненні партійно-масової роботи в інституті.

Але вже через чотири місяці, 10 травня 1938 року, за участю нового керівника УРСР Микити Хрущова Політбюро ЦК КП(б)У ухвалює рішення “Про реорганізацію національних шкіл на Україні”, в якому особливо підкреслюється, “що вороги народу – троцькісти, бухаринці й буржуазні націоналісти, які орудували в НКО (Народному комісаріаті освіти. – В.С.) УРСР, насаджували національні німецькі й інші школи, перетворили їх в очаги буржуазно-націоналістичного впливу на дітей”.

А відтак, мовляв, “практика насадження національних шкіл завдала величезної шкоди справі правильного навчання і виховання, відгороджувала дітей від радянського життя, позбавляла їх можливості прилучатись до радянської культури і науки, не давала можливості надалі набувати освіти в технікумах, вищих учбових закладах”.

Це був вирок німецькій школі, як і всій системі освіти національних меншин, про що й засвідчували подальші рядки цієї постанови, підписаної в.о. секретаря ЦК КП(б)У Микитом Хрущовим: “Виходячи з рішення ЦК ВКП(б), Політбюро ЦК КП(б)У визнає недоцільним і шкідливим подальше існування особливих національних шкіл, особливих національних відділів та класів при

звичайних російських школах”.

Ліквідували, таким чином, всі німецькі школи, Одеський німецький педагогічний інститут реорганізували в Інститут іноземних мов. Уся ця робота мала здійснюватися під особистим контролем і керівництвом перших секретарів обкомів партії.

У розвиток цієї постанови Рада Народних Комісарів УРСР у червні 1938 року провела відповідну реорганізацію. Так, припинили своє існування 369 німецьких початкових шкіл, у яких навчалося 16717 учнів, 146 неповних середніх (3752 учні), 28 середніх (10364); німецько-українських: 77 початкових (3342), 32 неповно-середні (3752), 11 середніх (2577), німецько-російських: 6 початкових (223), 5 неповно-середніх (412), 4 середніх (701); німецько-українсько-єврейських: 3 початкові (217), неповно-середня (247); німецько-єврейських: 3 початкові (149); німецько-українсько-російських: 2 початкові (88), 2 неповно-середні (197), 2 середніх (575).

Крім Одеського німецького педагогічного інституту, ліквідували також (з переведенням, як правило, на російську мову викладання) Пришибську німецьку ветеринарно-фельдшерську школу, Ландауську німецьку сільськогосподарську школу, німецький національний відділ при Кіровській сільськогосподарській школі механізації, Молочанську німецьку фельдшерсько-акушерську школу, Хортицьку німецьку педагогічну школу.

Черговим етапом наступу на права національних меншин була реорганізація національних районів.

У 1938 році в Одеській області, наприклад, Петерстальську, Юзефстальську, Марієнтальську, Францфельдську, Кляйн-Лібентальську, Спартаківську, Олександргільфську і Нейбурзьку німецькі сільради з кількістю населення 14105 осіб передали новоствореному Овідіопольському району, в якому вже переважало українське населення (16368 осіб).

Ще одну німецьку сільраду Спартаківського району – Фрайдентальську (1689) – передали до Біляївського району.

Подібним чином розформували і Карл-Лібкхнехтівський район. Карл-Лібкхнехтівську, Шпеєрівську, Ватерлооську, Рорбахську, Катеринентальську, Карлсруєську та Йоганестальську (всього 16394 осіб) – підпорядкували Веселівському району (українців там налічувалося 12000 осіб, інших національностей – 305), Вормську (1972) – Березівському Одеської області, а Зельцську (1654), Гельштадську (1315), Шейнфельдську (558) – Варварівському Миколаївській області.

Страсбурзьку, Баденську, Зельцську, Ельзаську і Кандельську

сільради (всього – 12830 осіб) Зельцьського району приєднували до Роздільнянського району Одеської області, в якому також переважали українці.

Таким же чином було ліквідовано Фріц-Гекертівський район Миколаївської області, Люксембурзький, Молочанський та Ротфронтівський райони Дніпропетровської області.

Після пакту Молотова-Ріббентропа й приєднання Західної України німецьке населення Галичини і Волині було репатрійовано в Німеччину. Така ж доля випала в 1940 році й німцям Буковини й Бессарабії.

Як і 1914 року, з початком гітлерівського вторгнення починаються репресії проти німців України. Приводом для цього послужило бойове донесення № 28/ОП штабу Південного фронту на ім'я Сталіна і Головкама Південно-Західного напрямку Будьонного з Вознесенська 3 вересня 1941 року. В документі, зокрема, зазначалося: “1. Военные действия на Днестре показали, что немецкое население стреляло из окон и огородов по отходящим нашим войскам.

Установлено также, что вступающие фашистско-немецкие войска в немецкой деревне 01.08.41 г. встречались хлебом-солью.

На территории фронта имеется масса населенных пунктов с немецким населением.

2. Просим дать указание местным органам власти о немедленном выселении неблагонадежных элементов.

Тюленев, Запорожец, Романов”.

На бланку цієї шифрограми Сталін наклав таку резолюцію: “Т(овари)шу Берия. Надо выселить с треском. И.Ст.”

А 31 серпня 1941 року було ухвалено постанову Політбюро ЦК ВКП(б) “Про німців, які проживають на території Української РСР”, якою НКВС СРСР доручалося:” 1) Немцев, состоящих на учете как антисоветский элемент, арестовать; 2) Остальную часть трудоспособного мужского населения в возрасте от 16 до 60 лет НКО мобилизовать в строительные батальоны и передать НКВД для использования в восточных областях СССР”.

Німці Лівобережної України і Криму були виселені спочатку на Північний Кавказ, а потім у Казахстан. Тих, хто проживав на Правобережній Україні і в Західному Причорномор'ї, виселити просто не встигли.

Частина цих німців фашисти залучили для допомоги окупаційній адміністрації.

Відступаючи з України, гітлерівці вивезли з собою 350000

німців спершу в Польщу, а потім у Німеччину.

Необхідно сказати й про те, що Гітлер планував зібрати 45 тисяч німецьких колоністів, які жили по всій Україні, й поселити навколо так званого району Гегевальд, де поблизу Вінниці була збудована його головна ставка. З цією метою в листопаді 1942 року населення семи сіл поблизу Калинівки було депортовано з тим, аби звільнити місця для німецьких колоністів з Волині.

До речі, фюрер планував заселення півдня Криму німцями з Палестини.

Після 1945 року СРСР добився повернення 250000 українських німців, яких не вернули на їхні обжиті місця, а переадресували в Комі АРСР і Середню Азію – рубати ліс і добувати вугілля.

Таким чином, німецька колонія в Україні перестала існувати. Оголошена 13 грудня 1955 року амністія німцям не дала їм права повернутися на попередні місця проживання.

Через це й не дивно, що в переписі населення України 1959 року в графі “німці” стоїть прочерк. І лише в 1970 їх уже повернулося 29871, у 1979 – 34139, а в 1989 – 37849. Але всі депортовані мають право на повернення на рідні їм землі. Таке право сьогодні їм гарантував тільки Президент України. І хотілося б, щоб слова його не розійшлися з ділом.

1. Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века. (1917-1858). – М.: Издательство “Наука”. 1976. – 307 с.
2. Военно-статистическое обозрение Российской империи. Т. XI. Ч. 1. Херсонская губерния. (Составитель Генерального штаба капитан Рогань и штабс-капитан Фон-Витте и Пестов). – СПб., 1849.
3. Клаус Х. Наши колонии: Опыты и материалы по истории и статистике иностранных колоний в России. – СПб.: Типография В.В. Нусвальта, 1869. – 455 с.
4. Німці в Україні. 20-30-ті рр. XX ст. Збірник документів державних архівів України / Упорядн.: Л.В. Яковлева, Б.В. Чирко, С.П. Пишко. – К.: Інститут історії України, 1995. – С. 23-27.
5. Советские немцы: история и современность. Материалы Всесоюзной научно-практической конференции. Москва, 15-16 ноября 1989 г. // Ред. В.Г. Чеботарева. – М., 1990. – 386 с.
6. Кудряченко А.І. Лиха доля німців // Трибуна. – 1993. – № 6.
7. Україна й німецька меншина, що в ній живе // <http://www.dju.org.ua/DJU/deutsche.htm>.

*О. Озимчук  
г. Ровно*

## **ДРЕВНЕГЕРМАНСКИЕ ПЛЕМЕНА НА ВОЛЫНИ II-IV ВЕКОВ НАШЕЙ ЭРЫ**

**(По летописным и археологическим материалам)**

Северо-западные земли Украины, куда непосредственно входит территория Волыни, исторически сложились как одна из наиболее активных этноконтактных зон Европы. Река Западный Буг, правые притоки Припяти были важными торговыми путями, которые соединяли древние народы Центральной, Северной и Восточной Европы с цивилизациями Юга. Благоприятные природные условия (плодородные грунты, многочисленные реки и озера, леса и луга, мягкий климат) привлекали на Волынь различные культурно-этнические группировки Европы, что приводило к многочисленным контактам и сосуществованию [1].

Интерес исследователей особенно обостряется, когда заходит разговор о первой половине 1 тыс. н.э., бурном времени для всей Европы. Тем более, что по всем существующим гипотезам земли Волыни считаются частью региона, на котором происходил этногенез славян. Естественный интерес вызывает этнический состав племен, населявших эту территорию. Проблема эта усложняется тем, что археологические культуры Восточной Европы времен становления классового общества уже не отражают этнических черт [2]. Здесь наблюдается этническое и культурное взаимопроникновение. В связи с этим этническая интерпретация археологических памятников II-IV вв. н.э. представляет значительный научный интерес. И самыми надежными источниками являются археологические материалы, естественно, при учете данных исследований лингвистики, истории, этнографии, антропологии.

Древнеславянская территория на рубеже и в первые столетия новой эры определяется по письменным историческим источникам (Плиний Старший, Тацит, Птолемей) как ареал венедских племен. Венеды проживали по обе стороны Вислы, главным образом – на восток от ее течения. Это, очевидно, племена, принадлежавшие к восточношеврольской и зарубинецкой культурам, памятники которых исследованы на территории Волыни. Именно они и стали основой формирующейся здесь Черняховской культуры II-V вв. н.э. В 1 тыс. н.э. завершаются сложные процессы славянского этногенеза, славяне появляются на исторической арене как активная сила.

Первая половина 1 тыс. н.э. непосредственно соприкасается с периодом “великого переселения народов”. Это время внесло настоя-

щую сумятицу и в без того запутанную европейскую миграцию народов, естественно, задев и такой этноконтактный регион, как Волянь. Но миграция восток-запад была не первой миграционной волной, пронизавшей эту территорию. Племена, жившие на Воляни, уже встречали на своей земле мигрантов, направляющихся по оси север-юг.

Во II веке н.э. с запада и северо-запада на Волянь проникли племена, представляющие вельбаркскую культуру. Вельбаркские (гото-гепидские) племена сыграли значительную роль в истории Воляни начала I тыс. н.э., оставив свой след в культуре и быте местных Черняховских племен. Безусловно, имело место взаимовлияние между аборигенами и пришлым гото-гепидским населением. Это прослеживается по материалам ряда археологических исследований.

Распространение вельбаркской культуры на территории Воляни датируют концом II века н.э. Связанная, главным образом, с Северной Польшей, она получила название от известного могильника в Вельбарке. Расширение ареала вельбаркской культуры на восток и юго-восток связано, по мнению исследователей, с проникновением готов в Поморье [3]. Дальнейшие археологические исследования польских ученых свидетельствуют, что со второй половины II века н.э. значительное количество вельбаркских могильников обнаруживается на восток от Вислы, а на территории Поморья они, в свою очередь, исчезают. Это, естественно, подтверждает факт восточного и юго-восточного направления путей продвижения племен, представлявших вельбаркскую культуру.

Основным центром поселений германцев в древности был юг Скандинавии, полуостров Ютландия и Зеландия. Именно эти территории были известны римлянам под названием Скандинавия. Природные условия были здесь сравнительно неудобны для развития хозяйственной деятельности, да и сами местности, пригодные для поселения, были ограничены и разобщены рельефом страны. Вследствие этого уже с древних времен племена германцев вынуждены были переселяться в глубинные континентальные области и в восточные приморские районы [4].

Вопрос о точном времени начала переселения германских племен на восточные территории является спорным. Но в контексте интересующего нас направления можно утверждать, что одним из крупнейших народов, уже жившим в I веке нашей эры на побережье Балтийского моря, между реками Одер и Висла, были готы.

Появившись на Балтике, готы столкнулись с прибывшими ранее другими германскими племенами и местными племенами, которые, скорее всего, и были изначально носителями вельбаркской культуры.

Готы появились на территории Поморья в последней четверти I века н.э., то есть тогда, когда вельбаркская культура уже существовала. Одним из самых веских доказательств этого является тот факт, что в вельбаркских могильниках до II века н.э. не обнаруживается предметов оружия. Наиболее вероятно, что, придя на материк из Скандинавии, готы столкнулись с более высокоразвитой культурой местных племен, которую они сравнительно быстро смогли позаимствовать. При этом некоторые ученые, в особенности польские, говорят об утрате готами собственных этнографических особенностей. Таким образом, ныне доминирует мысль о полиэтничности вельбаркской культуры, в которой выделяют несколько культурно-этнических компонентов, в том числе и гото-гепидский. Но, начиная с середины III века, эти компоненты выделить уже невозможно [5].

Опираясь на археологические и летописные источники, можно приблизительно проследить путь готов из Поморья в Северное Причерноморье и дельту Дуная. Известно, что готов привлекали не столько плодородные земли юга, сколько богатые приграничные провинции Римской империи. Предполагая различные версии путей их продвижения на юго-восток, нельзя не отметить, что все пути пролегли через территорию Волыни. Это подтверждает аланский священник Иордан, служивший чиновником у одного из готских военных вождей. В своем труде “О происхождении и деянии гетов” или, по иному, в “Гетике” (551 год), он утверждает, что путь готов с их праотцами проходил по землям венедов [6]. В “Гетике” описываются некоторые эпизоды готско-венедской войны, которая, по мнению некоторых ученых, могла происходить где-то в начале продвижения готов на юго-восток. Именно тогда готы и венеды были соседями, проживая в бассейне Вислы [7]. Прокопий Кессарийский, знаменитый византийский историк VI века, в своей работе “Война с готами” (553 год), также неоднократно подчеркивает давние контакты готов и славян [8].

Археологи по данным последних изысканий подтверждают существование на протяжении двух с половиной веков вельбаркской культуры на территории Волыни. Вельбаркские памятники сконцентрированы в границах Волынской и Ровенской областей. Начиная с конца II века н.э. на этой территории распространяются племена – носители вельбаркской культуры. В настоящее время исследовано в той или иной степени около двадцати их поселений. Что наиболее всего характерно для вельбаркских поселений, так это то, что в большинстве случаев они расположены на солнечных склонах оврагов, первых или вторых террасах рек, мысах или среди долин.



Первым вельбаркским памятником, исследованным на территории Украины, был могильник возле села Деревянное Ровенской области, открытый в 1935 году. Наиболее известным и изученным памятником времен вельбаркской культуры на Волыни является могильник вблизи села Дытынычи Ровенской области. Там открыто 21 захоронение с трупосожжениями и значительным количеством материальных находок [9].

В последнее время на Волыни исследовано около 20 поселений вельбаркской культуры. Они тянутся компактной полосой вдоль западной части Волыни в бассейн Южного Побужья. Правый приток Припяти в своем среднем течении замыкает эту полосу с севера, водораздел Припятского и Днестровского водных бассейнов – с юга.

Характерным для вельбаркских поселений является отсутствие каких-либо укреплений, а также выбор их расположения, учитывающий использование условий природного ландшафта. Данные, имеющиеся на сегодняшний день, не свидетельствуют о какой-то определенной системе в планировке поселений. Жилища были разбросаны вдоль речек и балок с небольшими потоками. Здесь можно вспомнить и слова Тацита о том, что германцы “не выносят, чтобы их жилища соприкасались; селятся они в отдалении друг от друга, где кому приглянулся ручей, или поляна, или роща” [10].

В местах поселений вельбаркских племен открыты жилые сооружения, а также хозяйственные помещения. И если на территории Поморья для вельбаркцев характерны наземные вытянутые в длину жилища, так называемые штальхаузы, то на волынских землях подобные сооружения встречаются чрезвычайно редко. Преимущественно это землянки и полуземлянки, а также наземные здания удлиненно-прямоугольной формы, ориентированные по линии восток-запад. Обычно эти дома делились на две части – жилую и хозяйственную.

Аналоги больших наземных жилищ вельбаркской культуры на Волыни обнаруживаются в Северной Польше, Скандинавии и трактуются исследователями как германские. В Скандинавии такие жилища существовали в первых веках нашей эры [11], что совпадает со временем начала миграции готов с полуострова.

Многое объясняют похоронные обряды. Могильники располагались на песчаных дюнах или крутых обрывах балок, других природных возвышениях. Все могильники плоские, без каких-либо конструкций на поверхности. Хотя на некоторых обнаружены следы надгробных стел и каменных кругов, не дошедших до нашего времени. Основной тип захоронений в таких могильниках – трупосожжение.

Но в некоторых могильниках открыты обыкновенные захоронения с типичным для вельбаркской культуры инвентарем. Очень тяжело, а в большинстве случаев невозможно, определить пол захороненных вельбаркцев на могильниках Волыни. Установление этого факта важно, поскольку на остальных территориях расселения известны однополовые могильники. Судя по набору вещевого материала в захоронениях, это мужчины и женщины. Однако более часты захоронения женщин [12].

Керамический комплекс вельбаркской культуры на Волыни состоит из керамики ручной лепки. Вельбаркцы, как и остальные германские племена, не знали гончарного круга. Это подтверждает Тацит и другие историки, рассказывавшие о жизни и быте древних германцев [13]. Формой своей вельбаркская керамика почти идентична с посудой, найденной на памятниках германских племен в бассейне р. Эльбы I-IV веков.

Орудий труда на вельбаркских памятниках Волыни обнаружено мало. Это объясняется недостаточным изучением соответствующих поселений. Обнаружены сельскохозяйственные орудия труда – мотыги, косы, серпы. Попадают орудия деревообрабатывающего ремесла: топор, струг, долото. Наиболее часто встречаются вещи, связанные с ткаческим ремеслом.

Это глиняные прясла, грузила и даже остатки вертикального ткаческого станка. Массовыми находками стали находки ножей, количество которых немногим меньше предметов керамики и прясел.

Более широким и интересным является набор вещей бытового употребления. Значительным количеством представлены украшения и металлические части одежды. Это фибулы, подвески, булавки, браслеты, стеклянные и янтарные ожерелья, перстни, пряжки и т.п. Своеобразной находкой для нашей территории представляется бронзовая оковка рога, обнаруженного в могильнике в Дытынычах. Интересна она прежде всего тем, что аналоги этого предмета были найдены на территории Чехии, Северо-Восточной Прибалтики [14].

Ввиду недостаточной изученности масштаба охвата вельбаркской культурой территории Волыни, почти не известны предметы оружия древних вельбаркцев. Были найдены лишь наконечник копья с руническими надписями и несколько втульчатых наконечников стрел листообразной и перообразной формы.

Недостаточная последовательность памятников вельбаркской культуры на Волыни не позволяет дать развернутую характеристику их носителей. Однако, исходя из факта существования долговременных поселений, расположенных на плодородных грунтах, рядом с

лугами, богатыми травой долинами, большого числа костей животных, обнаруженных на поселениях, основными формами их хозяйства были скотоводство и земледелие. Вельбаркские племена занимались преимущественно скотоводством и в меньшей мере – земледелием. Об этом же говорит и Корнелий Тацит, утверждая, что “германцы любят, чтобы скота было много: в этом единственный и самый приятный для них вид богатства” [15].

Следует, однако, заметить, что в вельбаркских поселениях на территории Волыни часто обнаруживаются интересные находки, так называемые хлебцы. Они изготовлены из глины с большим количеством органических добавок. Имеют плоскую основу и полукруглую верхнюю часть. Глиняные хлебцы не были известны на Волыни в более ранние времена. Впервые они появляются в памятниках вельбаркской культуры, распространяются вместе с продвижением вельбаркских племен на восток и на юг. Предположительно, такие хлебцы использовались в ритуальных целях, имитируя собой выпеченный хлеб. Это указывает на тот факт, что хлеб для вельбаркцев хотя и был не в диковинку, но оставался дорогим продуктом, что еще раз подтверждает мысль о недостаточном уровне развития земледельческой культуры. Наконец, то, что представляет особый интерес: на одном из найденных на Волыни хлебцов обнаружен орнамент в виде креста, нанесенного пальцем по сырой глине [16].

Большое значение для понимания роли вельбаркской культуры в истории Волыни имеет вопрос определения ее хронологических границ. Особенно остродискуссионным является вопрос о времени расселения вельбаркских племен на восток от Западного Буга. Одни связывают их появление со временем, предшествующим времени возникновения черняховской культуры [17]. Другие пытаются доказать, что вельбаркские племена попали на Волынь, когда там уже существовала черняховская культура [18]. По мнению третьих, первые вельбаркские памятники появились на территории Волыни между 170 и 220 годами [19].

Как представляется, временные рамки вельбаркских памятников на землях Волыни следует определять, исходя из установленной датировки связанных с ними предметов, и прежде всего фибулами. Наиболее ранними по происхождению являются фибулы с широким гребнем и расширенной ножкой, датируемые последней четвертью II-III вв. н.э. Чаще всего встречаются подвязанные фибулы двухчленной конструкции, характерные для III – начала IV вв. н.э. Таким образом, датируемый материал позволяет соотнести время существования вельбаркских памятников на рассматриваемой территории с концом II-IV вв. н.э. [20].

К этому времени можно отнести ряд элементов и предметов вельбаркской культуры на черняховских памятниках. Таким образом, есть основания говорить о двух фазах развития вельбаркской культуры на Воляни. Первая фаза датируется последней четвертью II-III вв. н.э., вторая – к III-IV вв. н.э.

Кроме того, археологические материалы свидетельствуют о том, что вельбаркские племена, продвигаясь по территории Воляни, попадали наравне с местными этническими группами в сферу провинциально-римского влияния, изменяя облик своей культуры.

Естественно, вельбаркские племена, обитая в чужой среде, не могли не воспринять черты культуры, присущие местному населению, иногда смешивались с ним. В свою очередь, местное население воспринимало вельбаркские элементы, в основном украшения и некоторые формы керамики. Этот процесс наиболее активно происходил на Южной Воляни. Но представители вельбаркской культуры, пребывая в среде черняховских племен, все же сохранили свои отличительные черты.

Целостным массивом вельбаркские древности представлены лишь на Западной Воляни. На территории Южной Воляни распространены смешанные вельбаркско-черняховские памятники. На остальной территории Воляни отмечены лишь отдельные вельбаркские элементы на Черняховских памятниках [21]. Таким образом отмечен путь вельбаркских племен на юго-восток, через волянские земли.

Анализ большого количества археологического материала земель Воляни II века до н.э. – IV века н.э. позволил выявить генетическую связь между отдельными историко-культурными типами памятников, которые постепенно сменяли друг друга. Установлено, что памятники черняховской культуры этого региона сформировались на основе зарубинецкой культуры. Последняя образовалась в процессе этнокультурной консолидации пшеворской и зарубинецкой культур с вкраплениями в Поднестровье дакийских, а на севере Воляни – частично балтийских племен.

Сделанный выше вывод позволяет утверждать, что представителем вышеперечисленных культурно-исторических типов был один и тот же этнос.

Возвращаясь к вельбаркской культуре, можно сказать, что все составные части материальной и духовной культуры вельбаркских племен не имеют генетических корней на рассматриваемой территории. Появившись на Воляни в конце II века нашей эры, они исчезают в IV веке нашей эры, не оставив каких-либо заметных следов в культуре славян раннего средневековья.

Дискуссионным является вопрос об этнической принадлежности

племен-представителей вельбаркской культуры. Принято считать, что ее носителями были готы. Ряд элементов роднит ее со Скандинавией и более широким кругом западных и североевропейских культур. В ходе продвижения на восток, в частности на территорию Мазовии и Подлясья, готы принимают некоторые культурные черты местных пшеворских племен. Кроме того, возвращаясь к началу миграции готов со Скандинавии, обобщив ряд археологических и письменных источников, можно с полной уверенностью утверждать, что к их приходу вельбаркская культура уже существовала [22].

Наиболее вероятно, что, придя на материк из Скандинавии, готы сравнительно быстро приняли местную культуру, утратив некоторые свои этнографические особенности. Но при этом готы стали тем активным элементом, который выступал в роли лидера и увлекал своей миграционной волной местные племена. Межкультурные взаимодействия, усложненные пребыванием в новой культурной среде, с одной стороны, влияние провинциально-римской культуры – с другой, и отражает своеобразие вельбаркских памятников на землях Волыни. Этим объясняется, по-видимому, и их отличие от вельбаркских памятников в Польше.

На сегодняшний день определено, что в состав вельбаркской культуры входили и другие племена и этнические группы, подхваченные эмиграционным потоком, двигавшимся на восток и на юг. Наиболее крупными их представителями являлись, помимо готов, также гепиды, вандалы, бургунды.

Итак, мы видим, что вельбаркская культура распространялась на Украине в рамках Западной Волыни до р. Горынь и на Южном Побужье. Она датируется концом II-IV веком нашей эры и не является промежуточным звеном между нижневисленской вельбаркской (гото-гепидской) и черняховской культурами. Появившись раньше черняховской, племена вельбаркской культуры позднее сосуществуют вместе. Кроме того, вельбаркские памятники Волыни имеют ряд отличительных черт. Поэтому некоторые ученые предлагают выделить волынские вельбаркские памятники в отдельный локальный вариант вельбаркской культуры.

1. Крушельницька Л.І. Взаємозв'язки населення Прикарпаття і Волині з землями Східної і Центральної Європи. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 3-7. 2. Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества. – М.: Наука, 1982. – С. 37. 3. Козак Д.Н. Етнокультурна історія Волині (I ст. до н.е. – IV ст. н.е.). – К.: Наукова думка, 1991. – С. 70. 4. История Европы: В 8 т. – М.: Наука, 1988. – Т. 1. – С. 598. 5. Козак Д.Н. Етнокультурна історія Волині (I ст. до н.е. – IV ст. н.е.). – К.: Наукова думка, 1991. – С. 71. 6. Йордан. О происхождении и деятельности готов / Вступ. статья, пер. и коммент. Е.Ч. Скржинской. – М.: Наука, 1960. 7. Петров В.П. Етногенез слов'ян. – К.: Наукова думка, 1972. 8. Прокопий из Кесари. Война с готами / Пер. С.П. Кондратьева. – М.: Наука, 1950. 9. Смішко М.Ю., Свешніков І.К. Могильник III-IV ст. н.е. у с. Дитиничі Ровенської області // МДАПВ. – 1961. – Вип. 3. – С. 89-90. 10. Тацит К. О происхождении германцев и местоположении Германии // Соч. в 2-х томах. – Л.: Наука, 1970. – Т. 1. – С. 440. 11. Козак Д.Н. Етнокультурна історія Волині (I ст. до н.е. – IV ст. н.е.). – К.: Наукова думка, 1991. – С. 76. 12. Кухаренко Ю.В. Волынская группа полей погребений и проблема так называемой готогопидской культуры // КСИА. – 1970. – Вып. 121. – С. 57-59. 13. Хрестоматия по истории средних веков / Под ред. С.Д. Сказкина. – М.: Наука, 1961. – Т. 1. – С. 68-85. 14. Смішко М.Ю., Свешніков І.К. Могильник III-IV ст. н.е. у с. Дитиничі Ровенської області // МДАПВ. – 1961. – Вип. 3. – С. 108. 15. Тацит К. О происхождении германцев и местоположении Германии // Соч. в 2-х томах. – Л.: Наука, 1970. – Т. 1. – С. 441. 16. Тиханова М.А. Раскопки поселения III-IV вв. н.э. у с. Лепесовка в 1957-1959 гг. // СА. – 1963. – № 2. – С. 180. 17. Кухаренко Ю.В. Волынская группа полей погребений и проблема так называемой готогопидской культуры // КСИА. – 1970. – Вып. 121. – С. 57-60. 18. Симонович З.А. Древности Скандинавии и Прибалтики на территории культуры полей погребений // КСИА. – 1973. – Вып. 133. – С. 24-31. 19. Щукин М.Б. Археологические данные о славянах во II-IV вв. // АС. – 1976. – Вып. 17. – С. 67-82. 20. Археология Прикарпаття, Волини и Закарпаття. (Раннеславянский и древнерусский период). – К.: Наукова думка, 1990. – С. 43-44. 21. Археология Прикарпаття, Волини и Закарпаття (раннеславянский и древнерусский период). – К.: Наукова думка, 1990. – С. 44. 22. Кухаренко Ю.В. Волынская группа полей погребений и проблема так называемой готогопидской культуры // КСИА. – 1970. – Вып. 121.

*О. Озимчук  
г. Ровно*

## **ГОТЫ В СЕВЕРНОМ ПРИЧЕРНОМОРЬЕ В III-IV ВЕКАХ Н.Э.**

**Т**руднейшей проблемой в истории Украины, в частности Северного Причерноморья, является вопрос о пребывании здесь готов. Для исследователей этот период истории готов представляет чрезвычайный интерес. Но насколько интересна эта проблема, настолько она и сложна, ввиду отсутствия конкретности в источниках.

Историческая судьба готов и путь их в Северное Причерноморье необычайно сложны. Уже в начале нашей эры готы были крупнейшим народом, проживавшим по побережью Балтийского моря между реками Одер и Висла. Предположительная история готов известна нам по сочинению Иордана, аланского священника, служившего чиновником у одного из готских военных вождей. В своем труде “О происхождении и деяниях готы или, по-иному, в “Гетике” (551 год) Иордан называет родиной готы большой остров Скандза (древние авторы долгое время считали Скандинавию островом). Вел готы, переплывших “через океан” на трех кораблях, их король Бериг. На своих новых землях в междуречье Вислы и Одера они жили недолго: при пятом после Берига короле готы покинули их и отправились на юг [1]. В I-II веках н.э. готы продвинулись в район среднего течения Вислы. А во II веке началось их непосредственное движение на южноевропейские земли.

Можно предположить, что прежде всего в южноевропейских землях готов привлекало соседство с границами Римской империи. И на север Европы проникали легенды о сказочном богатстве римлян. К началу нашей эры по северной границе Римской империи уже почти не оставалось безопасных территорий, с которых Риму не грозило бы вторжение на его земли. Римское пограничье превратилось в доходный и выгодный район для варварских племен, промышлявших набегами и войной. Кельтские, германские и другие племена образовывали некую очередность на подступах к римской границе. Одни, набравшись и пововав власть, откатывались в глубь Европы, освобождая место для соседних племен. Такая чехарда привела к чрезвычайной густоте населения на римском пограничье, от Нижнего

Рейна до Среднего Дуная. Скорее всего, поэтому готы в своей южной миграции выбрали более восточное направление.

Предположительно, готы двинулись в двух направлениях. По Дунаю, в верховья которого готские племена вышли из области Шлезвига. Путь их, скорее всего, облегчался тем, что они двигались среди родственных германских племен, с I в. н.э. находившихся в районе Среднего Дуная, которые, беспрепятственно пропуская готов через свои территории, и близко не подпускали их к римскому лимесу. По крайней мере, римские летописцы II века не упоминают готов в числе народов, живущих вдоль северной границы.

Второе направление миграции готов на юг шло по Висле, захватив районы Верхнего и Среднего Поднепровья. Археологическими доказательствами этого можно считать памятники вельбаркской культуры на территории Волыни и Полесья, которые ученые этнически идентифицируют с готами. Более многочисленные на Волыни и Полесье, эти памятники тоненькими цепочками вытягиваются на юг, вдоль крупных водных артерий Днепра и Днестра, как бы указывая направление движения готов.

Подтверждение того, что готы в своей миграции на юг проходили по территории Волыни и Полесья, мы находим в “Гетике” Иордана. Он утверждал, что “большие топкие болота” преграждали готам путь на подступах к Днепру – Борисфену. Исходя из природных условий украинского Полесья и Волыни, можно предположить верность утверждений Иордана.

Говоря о первоначальном месте расселения готов в Причерноморье, Иордан сообщает, что “первое место расселения было в Скифской земле, около Меотийского болота”, и что готы во главе с королем Филимером “жили в Скифии у Меотиды” [2]. Конечно, в понятии античных авторов Скифия – очень большая территория, но “Меотийское болото” позволяет сузить круг поиска. Мы знаем, что по греческой традиции Меотидой, или Меотийским болотом, называли нынешнее Азовское море. Называя область Меотиды в качестве первого места остановки готов, Иордан не поясняет, где именно в том районе находились их первые стоянки. Многие ученые сходятся на том, что это было северное побережье Азовского моря [3].

Согласно общепринятой точке зрения, в Северном Причерноморье произошел также раскол на две ветви: восточных и западных готов. “Западные” готы в 30-40 гг. III века с боями проникли на Балканский полуостров, а “восточные” на некоторое время осели в области Меотиды.

Разделение готов могло произойти еще на более раннем этапе



миграции. Иордан упоминает, что, подойдя к Борисфену, часть племени переправилась по “мосту” на левый берег.

Другая половина готов, из-за разрушения моста не переправившаяся через Борисфен, отправилась на юг по правому берегу. Возможно, Иордан описывает реальный факт, но не исключено, что не стихия разделила племенной союз готов, а, скорее всего, внутривременные противоречия. Вполне возможно, мотивация такого конфликта заключалась в полиэтничном составе племенного союза, в который по ходу миграции на юг втягивалось большое количество различных племен.

Проблема заключается в большом числе разночтений античными авторами истории готов. По мере приближения готов к границам Римской империи количество письменных данных о них возрастает, однако они становятся все более противоречивыми.

Готия как географическое название района, где жили готы, появляется у римских авторов IV-VI вв. и связывается только с территорией, расположенной вне границ империи, к северу от дельты Дуная. Правда, сам топоним “Готия” претерпел ряд изменений по отношению к называемой территории. В IV веке “Готией” называлась часть провинции Дакия. В V веке “Готия” стала отождествляться со всей Дакией. И лишь в VI веке византийский историк Прокопий говорит о боспорской Готии, размещая ее в Крыму на Керченском полуострове [4].

История продвижения готов в Северное Причерноморье в III веке тесно связана с участием их в морских и сухопутных походах на территорию Римской империи. Многие ученые, опираясь на письменные источники того времени, где все племена на север от Черного моря называют “скифами”, относят почему-то все “скифские” походы III века главным образом к готам. Хотя не исключено, что тем или иным образом в этих походах готы принимали участие. Иордан, упоминая вторжение готов в Нижнюю Мезию в 248 году, упоминает о двух ветвях готов и называет их “остроготы” и “везеготы”.

Скорее всего, Северное Причерноморье не было окончательным пунктом у готов в их планах переселения на юг. В 269 году готы принимают участие в новом нападении, на Византию, по характеру и масштабам отличавшемся от всех предыдущих. Готы, видимо, были намерены поселиться на римской территории, так как вместе с воинами выступили в поход и их семьи. Коалиция племен состояла из певкинов, грейтунгов, австроготов, тервинготов, визи, гепидов и герулов. В перечне “скифских”, т.е. варварских, народов летописцы называют четыре племени готов: грейтунги, остготы, тервинги, везеготы.

Возможно, это были четыре самостоятельных отряда, представлявших каждое из этих племен. Важно подчеркнуть, что именно в 269 году готы впервые выступают под всеми четырьмя названиями. До этого источники называли их “гетами”, “скифами” или просто “готами” [5].

Материалы письменных источников в некоторой мере позволяют обрисовать довольно сложную картину перемещения готов в районе Северного Причерноморья. Не ведя кочевого образа жизни, готы, тем не менее, активно перемещались по этим землям, ведя активные военные действия с местными племенами, вторгались в пределы Римской империи.

Еще одной версией разделения племенного союза готов на две части можно считать природные условия Северного Причерноморья. Достигнув в первой половине III века этих земель, готы расселились на пространстве от Дона до низовьев Дуная. На запад от Днепра простирались большие массивы леса. Готские племена, поселившиеся западнее Днепра, стали называться тревингами (“жители лесов”). Племена, жившие в степях вдоль Днепра и восточнее, получили название грейтунги (“степняки”). Необходимо отметить, что в древней историографии при описании событий III-IV веков этнонимы “готы”, “тревинги”, “грейтунги” были гораздо более популярны, чем “везеготы” (западные) и “остготы” (восточные).

Естественно, что такой раздел значительно изменил образ жизни и совсем не благоприятствовал сближению двух ветвей готов. Сюда же можно добавить и извечную вражду “леса” и “степи”, хотя особо враждебных действий по отношению друг к другу везеготы и остроготы не предпринимали. Более того, они очень часто организовывали совместные военные походы, особенно на земли Римской империи. В таких походах принимали участие и другие германские племена, пришедшие вместе с готами в Северное Причерноморье, – гепиды, герулы, тайфали, а также более многочисленное местное скифо-сарматское и славянское население.

Везеготы, проживая в непосредственной близости от римского лимеса, активно участвовали в набегах на территорию Римской империи. Особой сферой их интересов был Балканский полуостров. Вторжение везеготов во Фракию и Македонию в 250-251 гг. сопровождалось опустошением провинций; в борьбе с готами погиб император Деций. Остготы предпочитали более восточное направление для своих походов. Так, районом первых вторжений остроготов в империю явились малоазийские провинции (походы 255-256, 257, 264, 275 гг.). В 269 году императору Клавдию удалось нанести поражение везего-

там, часть их вступила в римскую армию, других расселили в качестве колонов в разоренных ими пограничных областях.

В Северном Причерноморье готы начали более активно заниматься земледелием. Но по-прежнему основным хозяйственным звеном оставалось скотоводство. Готы активно посредничали в торговле. При посредстве готов ремесленные изделия причерноморских племен распространялись далеко на запад. Скорее всего, в это время, в конце III века, у готов начинается процесс образования классов.

Письменные источники дают очень скудный материал о готах последней четверти III века. А ведь римляне никогда не оставались равнодушными к событиям во враждебном для них варварском мире, который, тем более, примыкал непосредственно к границам империи. Видимо, в этот период готы ничем особым не выделялись среди окружающих их народов. Поэтому не случайно, что о готах конца III века древние авторы не подают каких-либо особых ведомостей.

Важно упомянуть, что район Северного Причерноморья был сферой активного интереса Римской империи. В период I-III вв. римские легионы появляются в северопричерноморских государствах – Тире, Ольвии, Херсонесе. Их присутствие в этих городах можно понять лишь усиливающимся страхом горожан перед угрозой вторжения со стороны варварских племен. Эта угроза удваивается с приходом воинственных готов, которые начинают продолжительные войны с империей.

Немалое внимание уделялось древними авторами готам первой трети IV века. Этот насыщенный событиями период нашел отражение у многих авторов. Евсевий Кесарийский, Евтропий Зосима, Софрат Схоластик, Созомен, Проспер Аквитанский, Орозий в своих трудах неоднократно упоминают готов. Не умалчивает об этом периоде и Иордан. Это свидетельствует о том, что готы с начала IV века становятся довольно влиятельной силой в Северном Причерноморье. Активизация военной организации готов благоприятствовала их политическому объединению. С 20-х годов IV века вопрос взаимоотношений Византии с племенами, располагавшимися севернее Истра (Дуная), все более настойчиво стал проникать в политическую жизнь империи.

В истории изучения готской проблемы существует крайне неопределенное понятие (государство Германариха). Авторы сообщали о существовании в IV веке некоего государства, простиравшегося от Волги до Карпат, от Черного до Балтийского моря. Власть в этом государстве сосредотачивалась в руках у готской знати.

Наиболее полно история “государства Германариха” изложена в

“Гетике” Иордана. Он описывает Германариха воинственным королем, грозой соседних народов и земли его называет просторными и плодородными. Но описание “государства Германариха” в той форме, которую мы имеем у Иордана, скорее всего, не соответствует исторической правде. Здесь мы встречаем литературную обработку саги о Германарихе, элементы которой можно встретить в устной народной традиции большинства североевропейских народов. Кроме того, имя Германариха встречается в англосаксонской, германской и скандинавской поэзии. Даже у Кассиодора, работа которого служила источником для Иордана, представление о “государстве Германариха” базируется на более древней саге.

Информация об истинных размерах государства готом отсутствует. Судя по письменным материалам, после завоеваний Германарих правил всеми народами в Скифии и Германии. Среди народов, якобы подчиненных ему, Иордан называет ряд “северных племен”, аборигенов Приазовья, племя росомонов, вызывающее спор в этническом определении, а также антов [6]. Вызывает сомнение и тот факт, что кроме пересказа саг, упоминания о “государстве Германариха” в летописях того времени отсутствуют. Но и, само собой разумеется, нельзя полностью отрицать эти сообщения. Очень часто историческая правда скрывается за легендарными героями и событиями.

Можно предположить существование в очень короткий промежуток времени такого гигантского государства, о котором из-за отсутствия информации умолчали летописцы. Возможно, умолчали из политических соображений. Империя переживала не лучшие времена, и сообщения об образовании мощного варварского государства могли значительно повлиять на распределение политических сил в империи. Но большое сомнение вызывает тот факт, что “покоренные” народы совсем не упоминают “государство Германариха” и события, связанные с его образованием, не в легендах, не в героических эпосах. А ведь у Иордана реестр завоеванных готами племен занимает значительное место: от чуди и веси на севере до поволжских мери и мордвы. Такое значительное событие, как образование громадного государства, с включением в свой состав этих народов, не могло не оставить следа в местном фольклоре.

Вполне возможно, что Иордан, опираясь на готские легенды, перечислил в своем реестре завоеванных племен все племена, с которыми готы встречались по пути, в своей миграции на юг. Возможно, побежденные племена и в самом деле платили дань. Но с дальнейшим движением готом связи эти прерывались. А для образования государства нужен совсем другой механизм управления.

И все-таки, откуда появились утверждения у Кассиодора и Иордана о “государстве Германариха”? Какие реальные события могли положить основу этим утверждениям?

На память приходит тот факт, что готы занимали значительное и важное место в посреднической торговле. Район проживания готов в Северном Причерноморье был важным звеном в торговле между севером и югом, западом и востоком. Контролируя значительное число торговых путей, занимаясь посредничеством, готы играли значительную роль в международной торговле. Б.А. Рыбаков высказал предположение, что, возможно, “подданные Германариха” являлись просто участниками днепровской торговли, платившими готам проездную плату [7].

Скорее всего, под “государством Германариха” можно понимать существовавшее в Северном Причерноморье до 375 года объединение нескольких племен во главе с готами. Этот союз сохранял свою устойчивость до вторжения гуннов.

Очень сложным является вопрос о том, какими были взаимоотношения у готов Германариха с антами. Судя по той части “Гетики” Иордана, где говорится о подвластных Германариху племенах, можно заключить, что между готами и антами вначале существовали довольно напряженные отношения. Возможно? антам пришлось подчиняться тому обстоятельству, что готы стали их соседями, причем весьма беспокойными.

В первой четверти IV века у готов начинается процесс образования классового общества. Показателем этого может служить принятие частью их христианства, в форме арианской ереси. Из сообщений древних авторов нам известно, что христианство проникло к готам в III веке через плененных ими каппадокийцев и фригийцев. В IV веке христианство проникает к придунайским готам благодаря активной деятельности проповедников Авдия и Ульфила. И это было одним из результатов того, что готы в большей степени, чем прежде, втягивались в политическую и экономическую зависимость от Византийской империи.

Готы активнее других германских племен принимали христианство. Первое упоминание о принятии частью готов христианства в форме арианства связано с проповеднической деятельностью готского епископа Ульфила, проповедовавшего в 341-348 гг. на территории Готии. Деятельность Ульфила не ограничивалась лишь проповедями. Епископ составил готскую азбуку на основе греческого и латинского алфавитов и перевел большую часть Библии на готский язык. Библию Ульфила можно считать древнейшим памятником герман-

ской письменности.

Христианство распространялось, но прочно укорениться не смогло. Готская знать была верна старым божествам. В 348 г. придунайские готы-ариане вместе с Ульфилой были изгнаны из Готии и поселились с разрешения императора Констанция (император исповедовал арианство) в Нижней Мезии.

Второе упоминание о распространении христианства у готов связано с деятельностью Авдая, сосланного Констанцием в Готию. Авдианство как секта просуществовало у придунайских готов до 372 года. С переселением на территорию Византии готы обратились к ортодоксальному христианству.

Во второй половине IV века над Северным Причерноморьем нависла угроза гуннского вторжения. В 370 году гунны уничтожили военные силы аланов, ближайших соседей готов, живших на левом берегу Дона. Большая часть аланов присоединилась к гуннской орде. И в 375 году гунны напали на остготов. Старый король Германарих, не находя способа защитить свою страну, покончил жизнь самоубийством. Новый король остготов Винитарий начал искать союзников для борьбы с захватчиками. На его сторону перешла небольшая часть гуннов, отколовшихся от главной орды, и часть аланов.

В сложившейся ситуации на стороне гуннов выступили анты. Это произошло прежде всего потому, что остготы под натиском гуннов, медленно отступая на запад, вторглись на земли антов. Прежде напряженные отношения двух племен вылились в войну. Первоначально потерпев поражение, готы сумели в дальнейшем оттеснить антов ближе к Дунаю. В одной из битв был взят в плен и убит антский "король" Бож. Гунны, с которыми анты заключили военный союз, пришли на помощь антам. Потерпев поражение в одной из битв, погиб остготский король Винитарий. В результате проигранной войны остготы покинули причерноморские степи и поселились у среднего течения Днестра.

Таким же несчастливым результатом закончилась борьба вестготов с гуннами. Огромные силы кочевников вынудили искать спасение вестготов, во главе с их королем Атанарихом, в Карпатских горах. Но основные массы вестготов, которым жизнь в горах не очень понравилась, двинулись за Дунай. В 376 году византийский император разрешил вестготам поселиться в Тракии.

Атанарих, с горсткой преданных ему соплеменников, оставался на карпатских землях. Он не хотел принимать подданства империи, поскольку видел в ней главного врага всех готов. Не признавал Ата-

нарих и христианства, последовательно преследуя готов-христиан. Для него христианство во всех формах выступало как проримская сила.

Последовать примеру соотечественников решили и остготы. Но видя их более организованными, император запретил остготам селиться за Дунаем. Тогда остготы, при поддержке Атанариха, силой переправились через Дунай.

За Дунай ушли не все готы. Часть остготов осталась в причерноморских степях под властью гуннов. Небольшие их поселения остались всего лишь как напоминание былого величия готов. Рассеянных по всему Черноморскому побережью готов неоднократно упоминают древние авторы. Прокопий упоминает колонии готов в Крыму и даже утверждает, что часть их перешла на кавказский берег. До 80-х гг. XV в. крымские готы имели свою политическую организацию. А готская епархия перестала здесь существовать лишь во второй половине XVIII века.

История готов, их миграция в Северное Причерноморье, расселение в низовьях Днепра и Днестра, образование в этом районе мощного племенного союза и распад его – все это составная часть общей истории Украины.

1. Иордан. О происхождении и деяниях гетов / Вступит. статья, пер. и коммент. Е.Ч. Скржинской. – М.: Наука, 1960. – С. 225. 2. Иордан. О происхождении и деяниях гетов / Вступит. статья, пер. и коммент. Е.Ч. Скржинской. – М.: Наука, 1960. – С. 196. 3. Буданова В.П. Готы в эпоху великого переселения народов. – М.: Наука, 1990. – С. 77. 4. Прокопий из Кесарии. Война с готами / Пер. С.П. Кондратьева. – М.: Наука, 1950. 5. Буданова В.П. Готы в эпоху великого переселения народов. – М.: Наука, 1990. – С. 99. 6. Иордан. О происхождении и деяниях гетов / Вступит. статья, пер. и коммент. Е.Ч. Скржинской. – М.: Наука, 1960. – С. 245. 7. Рыбаков Б.А. Новая концепция предыстории Киевской Руси // История СССР. – 1981. – №1. – С. 70.

*О. Озимчук  
г. Ровно*

## **ГОТЫ В СЕВЕРНОМ ПРИЧЕРНОМОРЬЕ В III-IV ВЕКАХ Н.Э.**

**Т**руднейшей проблемой в истории Украины, в частности Северного Причерноморья, является вопрос о пребывании здесь готов. Для исследователей этот период истории готов представляет чрезвычайный интерес. Но насколько интересна эта проблема, настолько она и сложна, ввиду отсутствия конкретности в источниках.

Историческая судьба готов и путь их в Северное Причерноморье необычайно сложны. Уже в начале нашей эры готы были крупнейшим народом, проживавшим по побережью Балтийского моря между реками Одер и Висла. Предположительная история готов известна нам по сочинению Иордана, аланского священника, служившего чиновником у одного из готских военных вождей. В своем труде “О происхождении и деяниях готы или, по-иному, в “Гетике” (551 год) Иордан называет родиной готы большой остров Скандза (древние авторы долгое время считали Скандинавию островом). Вел готы, переплывших “через океан” на трех кораблях, их король Бериг. На своих новых землях в междуречье Вислы и Одера они жили недолго: при пятом после Берига короле готы покинули их и отправились на юг [1]. В I-II веках н.э. готы продвинулись в район среднего течения Вислы. А во II веке началось их непосредственное движение на южноевропейские земли.

Можно предположить, что прежде всего в южноевропейских землях готов привлекало соседство с границами Римской империи. И на север Европы проникали легенды о сказочном богатстве римлян. К началу нашей эры по северной границе Римской империи уже почти не оставалось безопасных территорий, с которых Риму не грозило бы вторжение на его земли. Римское пограничье превратилось в доходный и выгодный район для варварских племен, промышлявших набегами и войной. Кельтские, германские и другие племена образовывали некую очередность на подступах к римской границе. Одни, набравшись и пововав власть, откатывались в глубь Европы, освобождая место для соседних племен. Такая чехарда привела к чрезвычайной густоте населения на римском пограничье, от Нижнего



Рейна до Среднего Дуная. Скорее всего, поэтому готы в своей южной миграции выбрали более восточное направление.

Предположительно, готы двинулись в двух направлениях. По Дунаю, в верховья которого готские племена вышли из области Шлезвига. Путь их, скорее всего, облегчался тем, что они двигались среди родственных германских племен, с I в. н.э. находившихся в районе Среднего Дуная, которые, беспрепятственно пропуская готов через свои территории, и близко не подпускали их к римскому лимесу. По крайней мере, римские летописцы II века не упоминают готов в числе народов, живущих вдоль северной границы.

Второе направление миграции готов на юг шло по Висле, захватив районы Верхнего и Среднего Поднепровья. Археологическими доказательствами этого можно считать памятники вельбаркской культуры на территории Волыни и Полесья, которые ученые этнически идентифицируют с готами. Более многочисленные на Волыни и Полесье, эти памятники тоненькими цепочками вытягиваются на юг, вдоль крупных водных артерий Днепра и Днестра, как бы указывая направление движения готов.

Подтверждение того, что готы в своей миграции на юг проходили по территории Волыни и Полесья, мы находим в “Гетике” Иордана. Он утверждал, что “большие топкие болота” преграждали готам путь на подступах к Днепру – Борисфену. Исходя из природных условий украинского Полесья и Волыни, можно предположить верность утверждений Иордана.

Говоря о первоначальном месте расселения готов в Причерноморье, Иордан сообщает, что “первое место расселения было в Скифской земле, около Меотийского болота”, и что готы во главе с королем Филимером “жили в Скифии у Меотиды” [2]. Конечно, в понятии античных авторов Скифия – очень большая территория, но “Меотийское болото” позволяет сузить круг поиска. Мы знаем, что по греческой традиции Меотидой, или Меотийским болотом, называли нынешнее Азовское море. Называя область Меотиды в качестве первого места остановки готов, Иордан не поясняет, где именно в том районе находились их первые стоянки. Многие ученые сходятся на том, что это было северное побережье Азовского моря [3].

Согласно общепринятой точке зрения, в Северном Причерноморье произошел также раскол на две ветви: восточных и западных готов. “Западные” готы в 30-40 гг. III века с боями проникли на Балканский полуостров, а “восточные” на некоторое время осели в области Меотиды.

Разделение готов могло произойти еще на более раннем этапе

миграции. Иордан упоминает, что, подойдя к Борисфену, часть племени переправилась по “мосту” на левый берег.

Другая половина готов, из-за разрушения моста не переправившаяся через Борисфен, отправилась на юг по правому берегу. Возможно, Иордан описывает реальный факт, но не исключено, что не стихия разделила племенной союз готов, а, скорее всего, внутрплеменные противоречия. Вполне возможно, мотивация такого конфликта заключалась в полиэтническом составе племенного союза, в который по ходу миграции на юг втягивалось большое количество различных племен.

Проблема заключается в большом числе разночтений античными авторами истории готов. По мере приближения готов к границам Римской империи количество письменных данных о них возрастает, однако они становятся все более противоречивыми.

Готия как географическое название района, где жили готы, появляется у римских авторов IV-VI вв. и связывается только с территорией, расположенной вне границ империи, к северу от дельты Дуная. Правда, сам топоним “Готия” претерпел ряд изменений по отношению к называемой территории. В IV веке “Готией” называлась часть провинции Дакия. В V веке “Готия” стала отождествляться со всей Дакией. И лишь в VI веке византийский историк Прокопий говорит о боспорской Готии, размещая ее в Крыму на Керченском полуострове [4].

История продвижения готов в Северное Причерноморье в III веке тесно связана с участием их в морских и сухопутных походах на территорию Римской империи. Многие ученые, опираясь на письменные источники того времени, где все племена на север от Черного моря называют “скифами”, относят почему-то все “скифские” походы III века главным образом к готам. Хотя не исключено, что тем или иным образом в этих походах готы принимали участие. Иордан, упоминая вторжение готов в Нижнюю Мезию в 248 году, упоминает о двух ветвях готов и называет их “остроготы” и “везеготы”.

Скорее всего, Северное Причерноморье не было окончательным пунктом у готов в их планах переселения на юг. В 269 году готы принимают участие в новом нападении, на Византию, по характеру и масштабам отличавшемся от всех предыдущих. Готы, видимо, были намерены поселиться на римской территории, так как вместе с воинами выступили в поход и их семьи. Коалиция племен состояла из певкинов, грейтунгов, австроготов, тервинготов, визи, гепидов и герулов. В перечне “скифских”, т.е. варварских, народов летописцы называют четыре племени готов: грейтунги, остготы, тервинги, везеготы.

Возможно, это были четыре самостоятельных отряда, представлявших каждое из этих племен. Важно подчеркнуть, что именно в 269 году готы впервые выступают под всеми четырьмя названиями. До этого источники называли их “гетами”, “скифами” или просто “готами” [5].

Материалы письменных источников в некоторой мере позволяют обрисовать довольно сложную картину перемещения готов в районе Северного Причерноморья. Не ведя кочевого образа жизни, готы, тем не менее, активно перемещались по этим землям, ведя активные военные действия с местными племенами, вторгались в пределы Римской империи.

Еще одной версией разделения племенного союза готов на две части можно считать природные условия Северного Причерноморья. Достигнув в первой половине III века этих земель, готы расселились на пространстве от Дона до низовьев Дуная. На запад от Днепра простирались большие массивы леса. Готские племена, поселившиеся западнее Днепра, стали называться тревингами (“жители лесов”). Племена, жившие в степях вдоль Днепра и восточнее, получили название грейтунги (“степняки”). Необходимо отметить, что в древней историографии при описании событий III-IV веков этнонимы “готы”, “тревинги”, “грейтунги” были гораздо более популярны, чем “везеготы” (западные) и “остготы” (восточные).

Естественно, что такой раздел значительно изменил образ жизни и совсем не благоприятствовал сближению двух ветвей готов. Сюда же можно добавить и извечную вражду “леса” и “степи”, хотя особо враждебных действий по отношению друг к другу везеготы и остроготы не предпринимали. Более того, они очень часто организовывали совместные военные походы, особенно на земли Римской империи. В таких походах принимали участие и другие германские племена, пришедшие вместе с готами в Северное Причерноморье, – гепиды, герулы, тайфали, а также более многочисленное местное скифо-сарматское и славянское население.

Везеготы, проживая в непосредственной близости от римского лимеса, активно участвовали в набегах на территорию Римской империи. Особой сферой их интересов был Балканский полуостров. Вторжение везеготов во Фракию и Македонию в 250-251 гг. сопровождалось опустошением провинций; в борьбе с готами погиб император Деций. Остготы предпочитали более восточное направление для своих походов. Так, районом первых вторжений остроготов в империю явились малоазийские провинции (походы 255-256, 257, 264, 275 гг.). В 269 году императору Клавдию удалось нанести поражение везего-

там, часть их вступила в римскую армию, других расселили в качестве колонов в разоренных ими пограничных областях.

В Северном Причерноморье готы начали более активно заниматься земледелием. Но по-прежнему основным хозяйственным звеном оставалось скотоводство. Готы активно посредничали в торговле. При посредстве готов ремесленные изделия причерноморских племен распространялись далеко на запад. Скорее всего, в это время, в конце III века, у готов начинается процесс образования классов.

Письменные источники дают очень скудный материал о готах последней четверти III века. А ведь римляне никогда не оставались равнодушными к событиям во враждебном для них варварском мире, который, тем более, примыкал непосредственно к границам империи. Видимо, в этот период готы ничем особым не выделялись среди окружающих их народов. Поэтому не случайно, что о готах конца III века древние авторы не подают каких-либо особых ведомостей.

Важно упомянуть, что район Северного Причерноморья был сферой активного интереса Римской империи. В период I-III вв. римские легионы появляются в северопричерноморских государствах – Тире, Ольвии, Херсонесе. Их присутствие в этих городах можно понять лишь усиливающимся страхом горожан перед угрозой вторжения со стороны варварских племен. Эта угроза удваивается с приходом воинственных готов, которые начинают продолжительные войны с империей.

Немалое внимание уделялось древними авторами готам первой трети IV века. Этот насыщенный событиями период нашел отражение у многих авторов. Евсевий Кесарийский, Евтропий Зосима, Софрат Схоластик, Созомен, Проспер Аквитанский, Орозий в своих трудах неоднократно упоминают готов. Не умалчивает об этом периоде и Иордан. Это свидетельствует о том, что готы с начала IV века становятся довольно влиятельной силой в Северном Причерноморье. Активизация военной организации готов благоприятствовала их политическому объединению. С 20-х годов IV века вопрос взаимоотношений Византии с племенами, располагавшимися севернее Истра (Дуная), все более настойчиво стал проникать в политическую жизнь империи.

В истории изучения готской проблемы существует крайне неопределенное понятие (государство Германариха). Авторы сообщали о существовании в IV веке некоего государства, простиравшегося от Волги до Карпат, от Черного до Балтийского моря. Власть в этом государстве сосредотачивалась в руках у готской знати.

Наиболее полно история “государства Германариха” изложена в

“Гетике” Иордана. Он описывает Германариха воинственным королем, грозой соседних народов и земли его называет просторными и плодородными. Но описание “государства Германариха” в той форме, которую мы имеем у Иордана, скорее всего, не соответствует исторической правде. Здесь мы встречаем литературную обработку саги о Германарихе, элементы которой можно встретить в устной народной традиции большинства североевропейских народов. Кроме того, имя Германариха встречается в англосаксонской, германской и скандинавской поэзии. Даже у Кассиодора, работа которого служила источником для Иордана, представление о “государстве Германариха” базируется на более древней саге.

Информация об истинных размерах государства готом отсутствует. Судя по письменным материалам, после завоеваний Германарих правил всеми народами в Скифии и Германии. Среди народов, якобы подчиненных ему, Иордан называет ряд “северных племен”, аборигенов Приазовья, племя росомонов, вызывающее спор в этническом определении, а также антов [6]. Вызывает сомнение и тот факт, что кроме пересказа саг, упоминания о “государстве Германариха” в летописях того времени отсутствуют. Но и, само собой разумеется, нельзя полностью отрицать эти сообщения. Очень часто историческая правда скрывается за легендарными героями и событиями.

Можно предположить существование в очень короткий промежуток времени такого гигантского государства, о котором из-за отсутствия информации умолчали летописцы. Возможно, умолчали из политических соображений. Империя переживала не лучшие времена, и сообщения об образовании мощного варварского государства могли значительно повлиять на распределение политических сил в империи. Но большое сомнение вызывает тот факт, что “покоренные” народы совсем не упоминают “государство Германариха” и события, связанные с его образованием, не в легендах, не в героических эпосах. А ведь у Иордана реестр завоеванных готами племен занимает значительное место: от чуди и веси на севере до поволжских мери и мордвы. Такое значительное событие, как образование громадного государства, с включением в свой состав этих народов, не могло не оставить следа в местном фольклоре.

Вполне возможно, что Иордан, опираясь на готские легенды, перечислил в своем реестре завоеванных племен все племена, с которыми готы встречались по пути, в своей миграции на юг. Возможно, побежденные племена и в самом деле платили дань. Но с дальнейшим движением готом связи эти прерывались. А для образования государства нужен совсем другой механизм управления.

И все-таки, откуда появились утверждения у Кассиодора и Иордана о “государстве Германариха”? Какие реальные события могли положить основу этим утверждениям?

На память приходит тот факт, что готы занимали значительное и важное место в посреднической торговле. Район проживания готов в Северном Причерноморье был важным звеном в торговле между севером и югом, западом и востоком. Контролируя значительное число торговых путей, занимаясь посредничеством, готы играли значительную роль в международной торговле. Б.А. Рыбаков высказал предположение, что, возможно, “подданные Германариха” являлись просто участниками днепровской торговли, платившими готам проездную плату [7].

Скорее всего, под “государством Германариха” можно понимать существовавшее в Северном Причерноморье до 375 года объединение нескольких племен во главе с готами. Этот союз сохранял свою устойчивость до вторжения гуннов.

Очень сложным является вопрос о том, какими были взаимоотношения у готов Германариха с антами. Судя по той части “Гетики” Иордана, где говорится о подвластных Германариху племенах, можно заключить, что между готами и антами вначале существовали довольно напряженные отношения. Возможно? антам пришлось подчиняться тому обстоятельству, что готы стали их соседями, причем весьма беспокойными.

В первой четверти IV века у готов начинается процесс образования классового общества. Показателем этого может служить принятие частью их христианства, в форме арианской ереси. Из сообщений древних авторов нам известно, что христианство проникло к готам в III веке через плененных ими каппадокийцев и фригийцев. В IV веке христианство проникает к придунайским готам благодаря активной деятельности проповедников Авдия и Ульфила. И это было одним из результатов того, что готы в большей степени, чем прежде, втягивались в политическую и экономическую зависимость от Византийской империи.

Готы активнее других германских племен принимали христианство. Первое упоминание о принятии частью готов христианства в форме арианства связано с проповеднической деятельностью готского епископа Ульфила, проповедовавшего в 341-348 гг. на территории Готии. Деятельность Ульфила не ограничивалась лишь проповедями. Епископ составил готскую азбуку на основе греческого и латинского алфавитов и перевел большую часть Библии на готский язык. Библию Ульфила можно считать древнейшим памятником герман-

ской письменности.

Христианство распространялось, но прочно укорениться не смогло. Готская знать была верна старым божествам. В 348 г. придунайские готы-ариане вместе с Ульфилой были изгнаны из Готии и поселились с разрешения императора Констанция (император исповедовал арианство) в Нижней Мезии.

Второе упоминание о распространении христианства у готов связано с деятельностью Авдая, сосланного Констанцием в Готию. Авдианство как секта просуществовало у придунайских готов до 372 года. С переселением на территорию Византии готы обратились к ортодоксальному христианству.

Во второй половине IV века над Северным Причерноморьем нависла угроза гуннского вторжения. В 370 году гунны уничтожили военные силы аланов, ближайших соседей готов, живших на левом берегу Дона. Большая часть аланов присоединилась к гуннской орде. И в 375 году гунны напали на остготов. Старый король Германарих, не находя способа защитить свою страну, покончил жизнь самоубийством. Новый король остготов Винитарий начал искать союзников для борьбы с захватчиками. На его сторону перешла небольшая часть гуннов, отколовшихся от главной орды, и часть аланов.

В сложившейся ситуации на стороне гуннов выступили анты. Это произошло прежде всего потому, что остготы под натиском гуннов, медленно отступая на запад, вторглись на земли антов. Прежде напряженные отношения двух племен вылились в войну. Первоначально потерпев поражение, готы сумели в дальнейшем оттеснить антов ближе к Дунаю. В одной из битв был взят в плен и убит антский “король” Бож. Гунны, с которыми анты заключили военный союз, пришли на помощь антам. Потерпев поражение в одной из битв, погиб остготский король Винитарий. В результате проигранной войны остготы покинули причерноморские степи и поселились у среднего течения Днестра.

Таким же несчастливым результатом закончилась борьба вестготов с гуннами. Огромные силы кочевников вынудили искать спасение вестготов, во главе с их королем Атанарихом, в Карпатских горах. Но основные массы вестготов, которым жизнь в горах не очень понравилась, двинулись за Дунай. В 376 году византийский император разрешил вестготам поселиться в Тракии.

Атанарих, с горсткой преданных ему соплеменников, оставался на карпатских землях. Он не хотел принимать подданства империи, поскольку видел в ней главного врага всех готов. Не признавал Ата-

нарих и христианства, последовательно преследуя готов-христиан. Для него христианство во всех формах выступало как проримская сила.

Последовать примеру соотечественников решили и остготы. Но видя их более организованными, император запретил остготам селиться за Дунаем. Тогда остготы, при поддержке Атанариха, силой переправились через Дунай.

За Дунай ушли не все готы. Часть остготов осталась в причерноморских степях под властью гуннов. Небольшие их поселения остались всего лишь как напоминание бывшего величия готов. Рассеянных по всему Черноморскому побережью готов неоднократно упоминают древние авторы. Прокопий упоминает колонии готов в Крыму и даже утверждает, что часть их перешла на кавказский берег. До 80-х гг. XV в. крымские готы имели свою политическую организацию. А готская епархия перестала здесь существовать лишь во второй половине XVIII века.

История готов, их миграция в Северное Причерноморье, расселение в низовьях Днепра и Днестра, образование в этом районе мощного племенного союза и распад его – все это составная часть общей истории Украины.

1. Иордан. О происхождении и деяниях гетов / Вступит. статья, пер. и коммент. Е.Ч. Скржинской. – М.: Наука, 1960. – С. 225. 2. Иордан. О происхождении и деяниях гетов / Вступит. статья, пер. и коммент. Е.Ч. Скржинской. – М.: Наука, 1960. – С. 196. 3. Буданова В.П. Готы в эпоху великого переселения народов. – М.: Наука, 1990. – С. 77. 4. Прокопий из Кесарии. Война с готами / Пер. С.П. Кондратьева. – М.: Наука, 1950. 5. Буданова В.П. Готы в эпоху великого переселения народов. – М.: Наука, 1990. – С. 99. 6. Иордан. О происхождении и деяниях гетов / Вступит. статья, пер. и коммент. Е.Ч. Скржинской. – М.: Наука, 1960. – С. 245. 7. Рыбаков Б.А. Новая концепция предыстории Киевской Руси // История СССР. – 1981. – №1. – С. 70.



*В. Майснер  
г. Николаев*

## **ИСТОРИЧЕСКИЙ ПУТЬ НЕМЦЕВ В УКРАИНЕ**

**П**ервые упоминания о немцах в Украине, как указывает “Енциклопедія українознавства”, датируются концом X столетия. Немцы прибывали в Украину как купцы и путешественники, а также в составе посольств. А с начала XXI столетия небольшие группы немцев из Вены, Любека, Регенсбурга, Майнца уже селились в Киеве, Владимире-Волынском, Луцке и успешно вели торговые дела.

После татарского нашествия 1240-1241 годов усилился приток немцев на западноукраинские земли. Их приглашали галицко-волыньские князья для строительства разрушенных городов, развития торговли и ремесел. Исторические источники свидетельствуют, что в 1270-1290 годах градоначальниками Владимира-Волынского и Луцка были немцы.

Параллельно с этим идет процесс поселения немцев в Закарпатье, начавшийся с XII столетия. Первым местом расселения немцев был Спиш на украинско-словацкой границе, затем Левоч, Бардиев, Кошица, Пряшев, Ужгород, Мукачево, Берегово, Хуст, а с XIV столетия – Тячев, Вышков, Довге Поле.

В период оккупации украинской земли Польшей и Литвой немецкая колонизация усилилась благодаря льготам, предоставленным немцам польскими королями и литовскими князьями, и Магдебургскому праву. Так, во Львове немцы полностью заняли места в местных городских органах власти. Немецкий язык становится официальным в городской управе. В это же время расширяются немецкие колонии в Перемышле, Ярославле, Дрогобыче, Самборе, Галиче, Коломыи и Снятыне, а также образуются новые на Волыни и Подолье.

В середине XV столетия эта колонизация в Украине ослабела и выходцы из Германии утрачивают свои позиции под натиском поляков и еще в большей мере полонизируются. Лишь небольшая часть немцев украинизируется.

Новый этап переселения немцев в Украину начинается в годы правления Екатерины II. Согласно Манифесту от 22 июля 1763 года, часть их прибыла на украинские земли с Поволжья. Массовое переселение немцев в Украину началось после уничтожения Запорожской Сечи в 1775 году. После Манифеста Александра I от 20 февраля 1804 года на юг Украины прибывают выходцы из Бадена, Вюртемберга,

Эльзаса, Пфальца, Прирейна, а также из Восточной Пруссии. Немцам-колонистам предоставлялись большие льготы. Они на 30 лет освобождались от всех налогов, имели право открывать производство с наймом крепостных крестьян. Только на протяжении первых двадцати лет XIX столетия 50-ти немецким колониям было выделено 214 тысяч десятин земли в Бердянском и Мелитопольском округах. Каждый колонист имел, как правило, 60-65 десятин земли. Особым регионом компактного проживания немцев в Украине стала Волынь. Если в 60-х годах XIX столетия их насчитывалось только пять тысяч, то начиная с 1883 года приток этого этноса значительно усилился, и по итогам переписи 1897 года волынских немцев было уже 170 тысяч, а к 1914 году их уже насчитывалось 240 тысяч. Общая численность немецкого населения в Украине к 1914 году составляла 872 тысячи человек, но уже к 1926 году численность их уменьшилась до 514 тысяч. Большое влияние на эмиграцию немцев оказала I Мировая война. Несмотря на то, что в царской армии служило около 300 тысяч немцев, ненависть в обществе ко всему немецкому достигла своего апогея. В общественных местах запрещалось разговаривать на немецком языке, общественные собрания немцев (более 3-х человек) объявлены нелегальными. И особенно большим ударом стали законы о ликвидации землевладения и землепользования от 2 февраля и 13 декабря 1915 года. Эти законы требовали экспроприации недвижимого имущества всех немцев, живущих в 150-километровой полосе восточнее западной границы Российской империи и у Черного моря, и насильственного выселения немцев из этой зоны. Ровно 200 тысяч полностью разоренных волынских немцев отправили в Сибирь.

Если говорить о Николаевском округе, то согласно переписи населения 1926 года в Варваровском районе проживало немцев 38,5% от общего числа населения. Колония Ландау, например, в годы I Мировой войны была переименована в Свято-Троицкое, а в 1930 году – в Карла Либкнехта.

После становления советской власти повсюду, где были замкнутые немецкие поселения, за ними признавались права культурной и административной автономии (преподавание в школах на немецком языке, немецкий язык в судопроизводстве и органах правления). В Украине одно время существовало 9 немецких районов и 628 школ с преподаванием на немецком языке. Но уже к началу 1938-39 учебного года все эти школы были переведены на преподавание на русском и украинском языках, а в 1939 году были упразднены все немецкие районы.

II Мировая война нанесла немецкому меньшинству, как замкнутой группе, смертельный удар. В соответствии с Указом Советского

Правительства от 28 августа 1941 года все немецкое население было объявлено врагами народа и подлежало насильственному переселению в Среднюю Азию, Казахстан, Киргизию и Сибирь. Мужчины от 15 до 60 лет и женщины, не имеющие детей до 3 лет, призывались в так называемую Трудармию, где с ними обращались как с предателями Родины. В нищете, унижении и тесноте лагерей огромное число трудармейцев умерло от голода и непосильной работы. Этой трагической судьбы удалось избежать на какое-то время той части немцев, которая в условиях быстрого продвижения германских войск попала под немецкую и румынскую оккупацию. В 1943-44 годах 350 тысяч немцев Причерноморья из областей между Днестром и Днестром немецкие власти переселили в район реки Варты, а оттуда частично в Германию. Почти все они добровольно приняли немецкое гражданство. С вступлением Красной Армии в Германию 250 тысяч немцев из Вартегау были депортированы в СССР, где их за измену Родине приговорили к пожизненной ссылке и принудительным работам. В этих условиях погибла значительная часть этого поколения немцев, около 300 тысяч. Последствия двух мировых войн фактически привели к полному исчезновению компактных немецких поселений в Украине.

Первой большой группой, переселившейся в Черноморские края, были немцы-менониты из района Германии близ Данцига. После улучшения условий заселения в 1789 году они заселили известный стров Хортицу южнее Екатеринослава (Днепропетровска), затем непосредственно в Таврии поселились у реки Молочной. Здесь возникли самые крупные менонитские поселения – Гальбштадский (Молочанский) край. В Херсонской и Екатеринославской губерниях, в Крыму на выделенных землях были заложены большие замкнутые поселения немцев.

Система наследования (младший сын наследовал усадьбу), многодетность и привилегии при покупке земли вели к образованию многочисленных дочерних колоний в Причерноморье. Возникло 1800 колоний. Многодетность немецких семей была одной из причин широкого расселения немцев. В то время как в Европе рождаемость среди национальных меньшинств была ниже уровня рождаемости основного населения, у российских немцев эта цифра была значительно больше. В Причерноморье на 1000 немецких жителей приходилось 47,3 рождений (против 40,3 у украинцев), на Волыни – 36 рождений. В Германии в это же время эта цифра равнялась 19. Среднее количество детей в немецкой семье перед 1918 годом составляло 8 человек. Численность немецкой национальной группы за 150 лет увеличилась в 17 раз. В отличие от переселенцев в США или в Канаде,

российские немцы не хотели растворяться среди местного населения. Поэтому они с самого начала соблюдали свои религиозные обряды, сохраняли свой язык и свои национальные традиции (народные песни и народное творчество, музыку, национальные костюмы и обычаи), заботливо передавали их последующим поколениям. Это помогло им на протяжении более двух веков сохранить свою национальную самобытность и противостоять ассимиляции.

В крупнейших поселениях колонистов (Причерноморье, Волынь, Крым) характер ландшафта был различным. Волынь представляла собой большей частью холмистый лесной массив. Это определяло вид строительства и характер поселков (разбросанные селения, частичные одиночные дворы-хутора, деревянные дома и постройки). Причерноморье же было равнинной безлесной степью, ставшей позднее пашней. Закладка сел производилась с размахом. Вдоль одной или нескольких длинных (1-3 км) и широких (30-80 м) улиц, как по линейке, тянулись аккуратные дома. По обеим сторонам от проезжей части пролегали пешеходные дорожки, окаймленные рядом акаций. Уже при первичном замере наделов в центре села выделялся большой участок под будущую школу и кирху. Все усадьбы были одинаковыми по величине: 40 м в ширину и 120 м в длину, так что план селения был равномерно расчерченным и напоминал шахматную доску. Поскольку все дома были одноэтажными, высокая колокольня кирхи доминировала над селением. При закладке сел немецким колонистам вменялось в обязанность высаживать деревья. Благодаря этому немецкие села стали выделяться в безлесной степи подобно оазисам. В Причерноморье дворы отделялись от улицы и соседних домов красивой каменной оградой. Ворота и калитка зачастую украшались колоннами и арками и были пестро выкрашены. Просторно и строго по плану закладывались постройки на территории усадьбы. На одной стороне стоял вытянутый дом, отделенный от улицы оградой и небольшим цветником. Две квартиры с четырьмя комнатами давали кров семье отца и семье старшего сына. Под продолжением той же крыши располагались конюшня и коровник, затем следовал сарай для телег и хозяйственного инвентаря.

Впереди, напротив главного здания, стояла "летняя кухня", где практически жили в летнее время. Такая картина наблюдалась практически во всех немецких колониях на юге Украины, в Херсонской и Одесской губерниях (Раштадт, Мюнхен, Ватерлоо, Шпейер, Ландау, Катериненталь, Карлсруэ, Зульц, Иоганнесталь, Рорбах, Вермс, Бергдорф, Нейдорф, Глюксталь, Кассель).

Профессором Жирмунским В.М. были подмечены интересные факты отношения немецких колонистов к труду. Каждый хозяин об-

рабатывал землю и собирал урожай сам, но если была необходимость, то помогал другому. В каждом дворе насчитывалось до 25 голов домашнего скота от коней до свиней. Поражала высокая организованность и продуктивность работы. Если в украинском поселении работу выполняли 20-25 человек, то у немцев эту же работу выполняли 4-5 человек, только значительно лучше. Вся работа была организована так, что вынуждала еще лучше работать, тем более что хозяева-немцы, как бы они богаты ни были, работали вместе с наемными работниками, да так, что за ними не угнаться. Были и другие стимулы. Во-первых, оплата: хорошему работнику немец платил в 4-5 раз больше, чем в украинских поселениях. Во-вторых, условия труда: работников кормили 5 раз в день.

Профессором Жирмунским В.М., который в 1926-27 гг. участвовал в научных экспедициях в эти колонии, установлено присутствие следующих диалектических типов среди немецкого населения Украины: говоры пфальские (католический тип, лютеранский) и смешанные франко-швабские. Во время этой поездки было записано 160 народных немецких песен, из них 39 – на граммофон. Все песни можно было поделить на три части: старинные (частью средневекового происхождения), вывезенные колонистами из Германии, романсы XVIII-XIX веков и колониетские (например, о походе на турецкую войну). Репертуар определялся, в конечном счете, материальным благосостоянием колонии. В некоторых колониях, например, в Екатеринентале, наблюдались существенные различия между репертуаром бедняков (более архаичным) и зажиточных крестьян (более современным). То же относится и к манере исполнения: там, где песни поются хором парней на улице и отсутствует влияние новой хоровой выучки, песни сохраняют орнаментацию, характерную для устного исполнения и совершенно исчезнувшую в Германии.

Немецкая община дала Украине много известных ученых. В высших учебных заведениях работали физик М. Шиллер, математик Г. Пфайер, астроном Р. Фогель, химик Т. Буше, ботаники В. Бессер, Р. Траутфеттер, И. Шмальгаузен, физиолог О. Вальтер, медики М. Дитерикс, Г. Раин, натуралист О. Ейхельман, экономист М. Буше, археолог Е. Штерн и многие другие.

По вероисповеданию немецкое население Причерноморья состояло на 1914 год из следующих групп: протестанты – 246280 человек (45%); католики – 195640 человек (35,8%); менониты – 104370 человек (19,2%).

Практически в каждом селении немцев стояла кирха и при ней школа. Грамотность немецкого населения колоний была практически

100%. Государство оказывало помощь колонистам в строительстве церквей, выделяло для этого землю, оказывало финансовую поддержку. Примером может быть строительство церкви в Николаеве.

Лютеранская община в Николаеве возникла не в поселении немецких колонистов, как это имело место в большинстве других евангелических общин в Причерноморье, а среди офицеров и флотских военнослужащих Черноморского флота, многие из которых были лютеранами. Первым пастором в Николаеве с 1830 года по 1857 год был Иоганн Долль. В период его служения в Николаеве была построена кирха Христа Спасителя. Деньги на строительство, главным образом, поступали от правительства, как и на жалованье дивизионному проповеднику. Николаевская кирха была построена по проекту архитектора Чарльза Акройда.

Община в г. Николаеве в 1870 году насчитывала 1800 членов. В 1931 году Николаевская кирха была забрана государством и до 1992 года использовалась как спортивный комплекс. В 1992 году, в соответствии с Указом Президента Украины Кравчука Л.М., кирха была возвращена вновь образованной лютеранской общине.

В настоящее время в Украине проживает около 150 тысяч немцев, к сожалению, разрозненно. Компактных поселений немцев нет, кроме Крыма. Объявленный украинским правительством в 1992 году план возвращения немцев из бывших республик Советского Союза в Украину провалился. Процесс демократизации в Украине протекает медленно. Из-за многолетней дискриминации и преследований так называемые “российские” немцы очень недоверчиво относятся ко всякого рода обещаниям со стороны государства. На местах дают еще знать о себе старые предубеждения по отношению к немцам со стороны коренного населения, вызванные влиянием двух мировых войн, развязанных Германией.

Чтобы обеспечить свое будущее, все теперь должны, наряду с русским языком, учить государственный язык. Тем самым немецкий язык еще больше отодвигается на задний план. К тому же ассимиляция продолжается нарастающим темпом. Если по переписи населения 1926 года 95% немцев считали родным языком немецкий, то в последующем отмечается неуклонное снижение этого числа: 1959 год – 75%, 1970 год – 67,8%, 1979 год – 57%, 1989 год – 48,7%, 2002 год – 24%. Это можно объяснить и тем, что в настоящее время нет немецких школ в том виде, в каком они были до войны.

В современной жизни происходит эмиграция немцев из всех бывших республик бывшего СССР: 1994 год – 213 тыс. чел., 1995 год – 209,4 тыс. чел., 1996 год – 172,8 тыс. чел., 1997 год – 131,9 тыс.

чел., 1998 год – 128 тыс. чел. И начиная с 1999 года по настоящее время – 100 тысяч ежегодно. Перспектив на сохранение немецкого этноса в Украине становится с каждым днем все меньше.

**1.** Немцы в России и СНГ. 1763-1997 гг. – 1998. – Выпуск № 6. **2.** Землячество немцев в России. Совет по культуре немцев из России (при содействии МВД Германии). **3.** Сергійчук В. Німці в Україні // Український світ. – 1994. – № 1-2. **4.** История российских немцев в документах. Том II // Российский экономический журнал. – 1994. **5.** Клаус-Юрген Репке. Церковь Христа Спасителя в Николаеве: Юбилейное издание к 150-летию церкви. – Мюнхен.

*В. Савчук  
м. Львів*

## **ДОКУМЕНТИ ДЕРЖАРХІВУ ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ НІМЕЦЬКИХ КОЛОНІЙ В ГАЛИЧИНІ В КІНЦІ XVIII – НА ПОЧ. ХХ ст.**

**У** наш час, коли надзвичайно зросло зацікавлення минулим, історичними знаннями, джерелами культури народу, збереження і відновлення історико-культурних пам'яток стає одним з найважливіших завдань суспільства. Ми повинні зберегти і передати нащадкам усе створене розумом, працею та натхненням минулих поколінь. Це завдання не завжди належно виконувалось, про що свідчить нескінченний список зруйнованих пам'яток. Тож принаймні тепер мусимо усвідомити, що не маємо права на подальші втрати як історичних пам'яток свого українського народу, так і архітектурних пам'яток інших народів, які проживали на території Галичини, а зокрема унікальні творіння німецьких колоністів за часів Австро-Угорської монархії.

Значний комплекс документів, а саме – плани, креслення, проекти ділянок, житлових будинків, релігійних споруд, дає уявлення про неповторність архітектурних забудов німецьких поселенців на території Львівщини. Такі джерела знаходяться у фонді Львівського воєводського управління у відділі архітектури (Ф. 1).

Факти з життя німецьких колоністів містяться в архівних джерелах у фонді Львівського воєводського управління (Ф. 1), Львівського гродського староства (Ф. 110). Тут можна віднайти відомості про економічний, культурний розвиток німецьких колоній, мати уяву про діяльність Німецької Народної Ради, яка діяла на території Галичини.

Збережені листи, скарги, надіслані орендарями-колоністами до Берліну. Так, наприклад, в 1916 році з міста Стропятин Жовківського повіту німецький орендар Бехтлофер Ф. адресував листа в магістрат Берліну, де обвинувачував австрійську владу в надто гуманному ставленні до корінного населення Галичини і нарікання на потреби німців.

“Німецькі колоністи найбільш вірні громадяни, які живуть в Австрії, а почуваються пасинками”, – говориться у скарзі.

...Магістрат Австро-Угорщини дає велику суму допомоги (100000 крон) для німецького населення (50000 жителів) Австрії і 50000 для території міст Угорщини. Але ж німецькі колоністи не живуть в містах.

Вірні громадяни Імператора, наприклад, як батько – автор цього листа – і інші німці є громадянами другого сорту, бо проводиться протекційна політика... Не дістають допомоги, отже, дискриміновані владою...

Дорогу поміщику поремонтували, але німці тією дорогою не користувалися, і таке інше. Отже, допомога повинна надаватися конкретним людям, – робить наголос скаржник.

Цей лист віддзеркалює думки багатьох колоністів. Він є досить цікавим: в ньому, з однієї сторони, висвітлюється ставлення державних чиновників, а з іншої – як самі колоністи дивляться на вирішення цієї проблеми.

Справу по розгляду скарги німецького підданого Бехтлофера Ферділганда німецькі колоністи в Галичині надіслали в Магістрат Управління в м. Берліні. Але скарга не надійшла в Магістрат, а потрапила у Фонд Дирекції у Львові.

Розпочата справа 21 травня 1916 р., закінчена – 8 липня 1916 р. Скарга написана на 16 аркушах. Є сам оригінал скарги, написаний акуратним почерком німецькою мовою. Мова йде про скаргу на владу. Адреса: Галичина, Львів, с. Стропетин, житель Стропетина, син орендаря німця скаржиться на австрійську владу. Лист перехоплено, а в протоколі зазначено: “Знайдено лист, який згубив Бехтлофер. Зазначається, що лист відкрили, прочитали, співставили факти. (Ф. – 350, вп. 1, спр. 4240).

У фонді Львівського міського управління зберігаються щоденні донесення про політичне



положення краю за 1935 р.

Так, Львівське староство в донесенні за № 109/1935 р. повідомляло: “5 травня 1935 р. Німецьке Товариство сільськогосподарських кооператорів, яке існувало з 1910 р. в Польщі, організувало зібрання членів цього Союзу. Було присутньо близько 200 чоловік з Галичини і Волині”.

В з’їзді брав участь голова Німецької Народної Ради, сенатор Хосбах. На зустрічі Голова товариства Рудольф Болек виступив із звітом про господарчі справи до 25-річчя діяльності Німецького сільськогосподарського товариства. Він повідомив про кооперацію німецької праці. Скарги про те, що немає ревізійного Союзу, відібрали право на існування ревізії. Їх було, мало і тому згідно з законом вони не мали права користуватися ревізійним законом. А німецька кооперація працює солідно і ретельно, під наглядом розвитку господарства існує лояльно стосовно Польської держави, де німецькі колоністи стараються, як і місцеве населення, про утримання всіх прав обивательських.

Підсумовуючи, Болек сказав, що крім тяжкого положення налагодяться справи для забезпечення власних капіталів.

Сенатор Гобсак, вітаючи присутніх, вказав, що Німецька Рада Львова почне справу про повернення права ревізії.

На закінчення виголосив два господарських реферати. (Ф – 110, вп. 5, спр. 57).

Таких документів незначна кількість, проте вони дозволяють розкрити людські стосунки колоністів з Австрійською, Польською владою.

Ознайомлення з такими джерелами має непересічне значення для науки, адже подає оригінальність фактів, необтяжених офіційними контактами між німецькими поселеннями в Галичині і представниками влади.

У фонді Львівського воєводства збережені списки громадян таких національностей, як чехи, венгри, югослави, а також німці, які жили на території Львівського воєводства на початку ХХ ст.

Цінні для вивчення процесу переселення німців у Галичину стануть алфавітні списки поселень в Галичині 1773-1921 років, карти розміщення поселення в повітах за національним складом та віросповіданнями.

Збережені статистичні відомості про кількість німецьких громадян, які знаходилися на території Львівського воєводства в 20-30-ті роки ХХ ст.

Донесення повітових старостів на ім’я президії Львівського воєводства від 24 серпня 1925 року по 1 липня 1926 року проливають світло на діяльність німецьких колоністів, їх потреб як національної меншості в Польщі. Збережені інструкції, зразки заповнення документів для реєстрації громадян Німеччини на території Львівського воєводства.

Матеріали, такі як Циркуляри 1939 р. Львівського воєводського управління, повітових старостів, державної поліції, Міністерства промисловості і торгівлі, допомагають точно визначити період відчуження державних властей відносно німецьких меншостей на території Галичини. Доповнюють архівні джерела політичні огляди німецької преси, що зберігаються в архіві у фонді дирекції поліції.

Факти з релігійного життя німецьких поселенців дають уявлення про дуже різноманітну картину віросповідань. Так, наприклад, у фонді поліції знайдено донесення поліційних органів у Львові про членів секти адвентистової за 1924 р. В цій секті було вилучено багато релігійної літератури. Тісний зв’язок з адвентистською сектою мав німець Гунт з Бельського повіту, за яким було встановлено пильний нагляд.

Багата подіями історія перебування німців-колоністів на території Галичини, хоча довгий час і замовчувалася, не вивчалася, все ж знайшла своє відображення, хоча не в значній кількості архівних документів, які старанно зберігаються у сховищах Держархіву Львівської області і чекають на дослідників.

1. Державний архів Львівської області. (далі – ДАЛО). – Ф. 350. оп. 1, спр. 4240, арк. 3-8. 2. ДАЛО. – Ф. 350, оп. 1, спр. 4240. Арк. 1, 2, 9-16. 3. ДАЛО. – Ф. 110, оп. 5, спр. 57, арк. 31. 4. Історія міст і сіл УРСР. – Львівська область. – К, 1968.

*О. Олешко, Г. Петришин*  
*м. Львів*

## **ПОЯВА І ГОСПОДАРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ НІМЕЦЬКИХ ПОСЕЛЕНЦІВ НА ГАЛИЧИНІ ТА АРХІТЕКТУРНА СПЕЦИФІКА НІМЕЦЬКИХ КОЛОНІЙ**

**С**ьогоднішнє становище України в світі, поживлення міжнародних стосунків дозволяє згадати про зв'язки, які закладались дуже давно і відігравали певну роль в історії України, а конкретно – Галичини.

Питання німецьких колоністів у післявоєнний період із зрозумілих причин замовчувалось. Їх місце в історії краю, взаємовпливи культур на рівні містобудування і архітектурного вирішення окремих споруд в сучасній практиці не піднімаються і не вивчаються. Перше звернення уваги на німецькі колонії Галичини, а саме періоду провінції Австрійської і Австро-Угорської монархії (1772-1914 рр.), в курсі “Історії національної архітектури України” відкрило новий пласт культури: раціональні містобудівельні вирішення, архітектура житлових будинків і кірх суттєво відрізняються від забудови тогочасних оточуючих їх міст і сіл. Одночасно це не було спільним перенесенням німецьких традицій на галицький ґрунт.

### **1. ІСТОРІЯ**

Перші письмові відомості про німецьких поселенців на наших землях відносяться до княжих часів. Для поживлення міст Данило Галицький запрошує “гостей” – німців, поляків, верменів. Смерть волинського князя Володимира Васильовича, що прихильно ставився до міщанства, оплакували “німці, сурожці і новгородці”. Князь Юрій I (1323-1340) особливо протегував міста, де було багато чужоземних людей, серед них найбільше німців. Польський князь Казимир Великий у 1340 р. вступив в Галичину під приводом захисту католиків краю, якими були переважно городяни-німці. Владислав Опільський, будучи господарем воєводства Руського у 1372-1379 роках, “в першу чергу, прагнучи підняти Русь і заселити її пустки новими осадами, не скупився на надання земель для їх закладників, які прибули переважно з Польщі і Німеччини”.

У ХХ ст. в містах України найбільше було поляків і німців, віросповідання яких – католицизм – швидко стало панівним у містах.

Німці, проживаючи у містах і закладаючи довкола фільварки (Зоммерштайни, Ціммермани та ін. у Львові), поступово спольщувались, а їх культура розчинялась у галицькій.

Зовсім інша хвиля німецьких переселенців прийшла на Галицькі землі після розпаду Польщі поміж Австрією, Прусією та Росією. Відношення Габсбургів до своїх нових східних провінцій як до слабозаселених і промислово відсталих територій дозволяло вирішувати уряду демографічні проблеми старих територій. Подібні процеси відбуваються на східній Україні, що перебуває у складі Росії. За переписом 1897 р. на сході України налічувалось 377,8 тис. німецького населення. Зі встановленням влади Габсбургів у Галичині з'являється нова соціальна група – чиновники. Переважно німці або німецькомовні чехи, вони ніколи не були численною групою. Проте власні підтримували еміграцію десятків тисяч інших німців-колоністів, сподіваючись, що вони стануть взірцем доброго господарювання і оживлять сільську економіку.

Західноєвропейські переселенці у своїй більшості були селянами або представниками найбільш вразливих верств міського населення. Серед них значний прошарок становили також сектанти (меноніти, сепаратисти та ін.), які зазнавали у своїх країнах переслідувань за релігійні переконання. На жаль, на сьогодні ще не встановлені місцевості, звідки прибували переселенці.

Із перших поземельних кадастрів Галичини – Йосифінської (1785-1788 рр.) та Францісканської (1819-1820 рр.) метрик – вдалося виявити загальну кількість та географію розташування німецьких колоній к. XVIII – поч. XIX ст. Загальна їх кількість на цей час 103. Простежується такий розподіл по 12 циркулах Східної і Західної Галичини: у Львівському циркулі – 16, Стрийському – 13, Жовківському – 12, Золочівському – 9, Самбірському – 10. Всього в сучасних Львівській, Тернопільській та Івано-Франківській областях налічувалось 83 колонії. Найбільше їх в центральному і передгірському районах Галичини і зібрані у групи (ключі) з кількох колоній, де одна з них виконує функції локального центру, утворюючи нову систему в історично складеному розселенні. Наприклад, навколо Яворова виникли колонії Бердинкау, Шумляу, Кутенбергу, Кляйдорф. В самому місті німці утримували ключові позиції в економіці. Наприкінці XVIII ст. вони відкрили невеликі підприємства по виробництву крохмалю, пива, горілки, мила; у 1811 р. побудували майстерні для вичинки шкір, виготовлення сідел, канатів, а також гончарні.

Притік населення із західних територій Австро-Угорщини

особливо стимулювався крупними галицькими землевласниками. У 1820-1840 рр. власники Білки Шляхетської під Львовом В. і К. Уруські проводять господарську реорганізацію села, зводять броварню і гуральню. Місцеве населення з Білки перенесли до інших фільварків, спроводжуючи на їх місце кілька десятків родин із заходу. Власники маєтку вважали, що західні переселенці “більш чутливі на впливи цивілізації”. Виставили для них великі двокімнатні будинки із заксленими вікнами і окремо стоячими господарськими будівлями, а також “охоронку” для дітей під наглядом сестер-служебничок.

Закладення колоній в Галичині проводилось одноразово по заздальгідь розробленому плану на певну кількість осадників від 4-6 родин до сотні.

## **2. ЩО ТАКЕ КОЛОНІЯ?**

Знаємо, яким було галицьке село у ХІХ ст. Обмаль землі, численні повинності селян, постійне їх зубожіння викликало масову еміграцію за океан. Кількість населення перевищувала природні можливості краю на даному рівні господарювання. Традиційно села тяглись вздовж річок, ховались у долинах між пагорбами, притримуючись пологих схилів. Різноманітні форми їх розпланування якнайбільше відповідали рельєфу даної місцевості.

Вписування в щільну систему розселення регіону великої кількості німецьких колоній було завданням трудним. В основному колонії розташовувались на полях чи громадських землях сіл, які згідно з містобудівельною традицією регіону не заселялись – це верхів'я гряд і пагорбів. У поодиноких випадках колонії розташовувались на міських ґрунтах (Розенберг Щирці, Новий Болехів). Найчастіше для закладення колоній (або фільварків) від села відбиралась частина земель, де колоністи утворювали свою гміну.

Дрібніші колонії з кількох сусідніх гмін підлягали спільному управлінню. Спеціального дослідження вимагає господарський устрій колоній.

В містобудівельному відношенні колонії враховували місцеві традиції нових поселенців, а також нові урбаністичні ідеї Європи. Переважна більшість колоній – це лінійні однорядні села з забудовою з одного боку вулиці (Людвиківка, Казимирівка, Дойчбах, Гальзендорф, Ганунин, Ернсдорф, Розенбург тощо) та дворянні села з забудовою вздовж вулиці з обох боків (Розенберг, Бургау, Нойдорф, Вайнберг, Щиглівка тощо). Зустрічаються хрестоподібні структури

(Візенберг, Енгельсбрун, Островець, Бургаль, Айнзідель).

Зростання численності німецького населення у гміні часом привело до дисперсного поширення будинків німецьких колоністів серед сільської забудови (як у Мервичах).

Найбільший інтерес представляють регулярні колонії. Складались вони з сітки прямокутних кварталів, перетнутої двома головними взаємоперпендикулярними вулицями – по принципу римського військового табору. В Йозефсбергу у співвідношення основних розмірів планувальної структури закладено пропорції “золотого січення.” В Брігідау головними вважались лише поздовжні вулиці. В регулярну структуру Дорнфельда вписано квадрат для розташування кірхи, яка була поєднана із системою вулиць за допомогою грабових алей. Такі ж алеї утворювали навколо кірхи ромбоподібний у плануванні парк. Фільварок-колонія Кенігсау має унікальну пентегональну (п’ятикутну) структуру.

З центральної площі виходить п’ять променів – доріг, об’єднаних концентрично нарізаними кварталами і дорогами між ними. Планувальна структура місцями заглиблюється в рельєф глибокими узвозами, але витримує основні правила класицистичних урбаністичних ідей і є чи не поодиноким пам’яткою містобудування цієї епохи в регіоні.

В лінійних колоніях основою планування виступала головна вулиця, що в межах поселення значно розширювалась, випрямлялась і виконувала функцію площі. На ній розташовувались громадські колодязі, поблизу знаходився будинок вїта, перспективу закривала кірха. Ділянки, на відміну від довгих переділених смуг галицьких сіл, наближались до компактної форми значних розмірів. Колонії дбали за свій благоустрій. Вулиці старалися зробити з твердим покриттям. Вздовж вулиць тяглись пасма троянд, вимощені тротуари. Спеціальної уваги заслуговує система водозабезпечення. Колодязі початково закладались мілкі. Проте в к. XIX – поч. XX ст. масово перебудовуються на глибокі до 40-50 м з метою дістатись до чистих, незаражених вод. Колодязі оновлювались. У Розенбергу на бетонному завершенні є дата – 1911 рік. Дно, щоб мул не піднімався, вимощене дошками, у діаметрі колодязь має майже два метри. У Візенбергу вздовж головних вулиць вода з колодязів подавалась у багатометрові корита для водопою худоби. На кожному обійсті, крім того, була своя помпа.

Ширина фронту ділянок визначалась залежно від величини виділеної для поселення території і кількості колоністів, і тому будинки на вузьких ділянках виходили торцем до вулиці (Вайнберг), а

на широких – головним фасадом з великим відступом від вулиці (Розенберг).

Житлова архітектура відзначалась різноманітністю. У планувальних структурах можна виділити кілька типів:

- “хата на дві половини, при якій господарські приміщення були винесені окремо”;
- довга хата із прибудованими вздовж коморами, стайнями тощо;
- забудова по периметру із внутрішнім двором;
- багатокамерні вільно стоячі будинки.

Будинки ставились на цоколі, але частіше на кам'яних склепінчастих пивницях. Початково забудова колоній була дерев'яною або на основі дерев'яного каркасу із заповненням цеглою чи глино-солон'яними вальками. На кадастральних планах з XIX ст. цегляні будинки зустрічаються рідко. В основному вони зводяться у міжвоєнний період, їх величина зростає. Так, будинки розміром від 21,5x10 м до 16x8 м у Розенберзі і Дорнфельді. Подібні в інших колоніях. В декорі широко використовувались класицистичні декоративні мотиви: ліпні карнизи, наріжні пілястри, оформлення вікон наличниками, рустування, маньєристичні елементи в оформленні торцевих завершень. Своєю архітектурою будинки колоністів були ближчі до міської забудови Галичини.

Вже кадастральні плани сер. XIX ст. відмічають зміни в забудові ділянки. Так, важко серед сотні ділянок Брігідау знайти два подібних вирішення. Старі хати розбирають, перебудовують на нові, в які вноситься щораз більше рис місцевого будівництва. В колоніях Мединицького ключа будинки з ганками, галереями, з розвинутою назовні несучою конструкцією даху. В кожній з колоній сформувався свій тип будинку, певні риси якого можуть повторюватись лише в межах ключа.

Близько розташовані колонії пов'язувались новопротрасованими шляхами, утворюючи регіональну містобудівельну структуру із своїми центрами. Так, Дорнфельд виконував роль центру Щирецького ключа колоній. Збереглась велика двоповерхова школа, в пивницях якої була молочарня із природним холодильником. Село було газифіковане ще у 1937 р., і до сьогодні система справно діє. Нове будівництво велось до самої війни – останні два будинки було зведено у 1935-36 роках братами, які ще навпроти звели млин. В селі діяли клуб, склозавод.

Найактивніше в Галичині розвивається Мединицький ключ. Під Дрогобичем, окрім Йозефсбергу, Кенігсау, Брігідау, було в пізніший час засновано Нойсдорф, у міжвоєнний період – Довге, де були

виконані планувальні роботи і зведено, може, кілька будинків. Так само Піски, де сьогодні – стави і два передвоєнні муровані будинки.

У к. XIX – поч. XX ст. в колоніях зводили однаково прості за формою косіоли, вирішені у готичних традиціях, із ступінчастим фронтоном, контрфорсами, прикрашені сигнатурками.

Найдовговічнішими були колонії, що пов'язувались у систему, мали спільні освітянські, релігійні заклади, обслуговуючі підприємства. В решті випадків німці через кілька поколінь продавали свої приватні володіння місцевим жителям і переїжджали в інші місця.

### **3. ЗАНЕПАД**

Після хвилі активного переселення німців на західно-українські землі на зламі XVIII і XIX ст. відбуваються поступові зміни у формуванні мережі колоній.

Народність німецька в Галичині у 1980 р. становила 228000 мешканців – 3,5% загальної кількості населення Галичини (Східної і Західної), а в 1900 р. – 212000 мешканців – 2,9%, що вказує на асиміляційний процес. З часом деякі колонії входили в структуру села і підлягали спільному управлінню, а населення поступово асимілювалося з місцевим, особливо з польським. Так, у 1880 р. згідно зі “Словником Географічного...” в селі Сарники на заході колонія Регфельд – 15 домів, 117 мешканців, із них 1 поляк, 94 німці, 22 русини. На південному сході – Августинівка, де німці в більшості переписані як римо-католики. Також у Підберізці з колонією Унтерберген: 12 домів і 100 мешканців, із них 82 народності німецької, 3 поляків і 15 русинів.

Зміна з часом соціального стану німецьких поселенців приводить до переміщення їх до старих родинних місць, до Львова і містечок, де вони вже не утворюють замкнених общин. Наприклад: Винники, 1840 рік – 3024 мешканця, переважно німці; Підкамінь, 1880 рік – 1519 поляків, 808 русинів, 1001 німець; Свірж, 1880 рік – 91038 русичів, 784 поляки, 159 німців; Унів, 1880 рік – 632 русини, 36 поляків, 100 німців; Старе Село – із 1185 мешканців – 7 німців.

На південному сході Плугова поблизу Золочева знаходилися німецькі колонії Броніславівка і Казимирівка. У 1880 р. у Броніславівці налічувалось 18 домів і 92 жителі, в Казимирівці – 30 домів і 202 жителі. Разом в колоніях – 217 німців, 13 поляків і 10 русинів. Німці-євангелісти мали парафіяльний костел у Львові, у Броніславівці заклали у 1872 р. школу євангелістів із німецькою мовою навчання. Пізніше свій костел був зведений при дорозі з

Золочева на Тернопіль.

В міжвоєнний період, за часів панування Польщі, німецькі колоністи не могли розраховувати на підтримку уряду, їх добробут залежав від справності дії самої общини. Навіть найменші колонії діяли по принципу самовистачальності і згуртованості, і обов'язковою була організована на місці початкова школа, щотижневі відправи в кірхах. Так, в Мокритинську колонію священика привозили з Візенбергу, "гораем," кожен господар по черзі, запрошуючи також до себе на обід. Організовувались у селі свята, громадські роботи по благоустрою і т.д.

За даними 9 грудня 1931 р., в межах сучасної західної частини України, окрім Закарпаття, проживало 60 тис. німців.

Доля німецьких колоній в післявоєнний час склалась найтрагічніше із усіх галицьких сіл.

Із возз'єднанням України у вересні 1939 р. почались переговори з німецьким урядом про депортацію німців. І вже взимку в деяких колоніях власність була викуплена радянським урядом, жителям було дозволено взяти з собою добра лише на один віз, кинувши решту напризволяще, і назавжди залишити землю, яка стала вже рідною. У Візенбергу депортація відбулась якраз у тріскучі морози нового 1940 року. Колонія була оголошена взірцевим радянським селом-радгоспом і поступово заселялась жителями з цілої України.

Війна перервала цей процес, і після війни все продовжилось. Все було державним: будинки, переділені на кілька частин, де сім'ї платили квартплату, землі. Суцільна відсутність приватної власності, колективний спосіб ведення господарства призвели колонії до швидкої руйнації.

#### **4. СПАДЩИНА**

Можна багато аналізувати, але найбільше стверджує трагічна реальна ситуація. Ті колонії, які знаходились при головних дорогах, поблизу Львова, Золочева, Городка, Дрогобича, практично вже не існують. Хто сьогодні пам'ятає, що зліва від шляху при виїзді зі Львова, на Зимній Воді, була колонія Кальтвассер? Де подівся Унтерберген в Підберізцях?

Після війни колонії, які не були заселені рік-два, розбирались до фундаменту. Матеріал ішов на ремонт власних хат, на хліви. Так само були розібрані середмістя багатьох галицьких містечок, де перед війною жили євреї.

Залишились лише ті колонії, що були далеко в глибині, на нічійй землі, на стиках районів, областей, де від автобуса потрібно ще кілька кілометрів іти пішки.



Компактні по структурі, розташовані на високих відмітках, колонії здаля помітні в панорамі мінливого пейзажу Галичини. Інколи в центрі проглядається шпиль кірхи, довкола, як і колись, поля. Лише сади постаріли і поріділи. Дороги обсажені деревами, незважаючи на пагорби, не відхиляються від заданого курсу і ведуть просто до головної площі. І тут вражає контраст поміж великих масштабів містобудівельною структурою, з широкими наділами ділянок, просторими вулицями і злидненим життям та незагосподарованістю територій.

Колонії, закладені з метою підняття сільського господарства Галичини, дуже швидко в соціалістичній системі стали неперспективними селами, на відміну від капіталістичної системи. Йозефсберг біля Мединич, зі словенською назвою Коросниця, та Кенігсау, колись розкішні села з понад тисячею жителів кожне, садами, школою, попівством, санаторієм, кузнею, фільварком, маслобійнею, – сьогодні перетворилися в хутори, де живе біля 30 сімей, де нема школи, медпункту, газу. Єдине, силою громади відбудували під церкву евангелістський костел в Коросниці, від якого довгий час була лише вежа, і то завдяки тому, що була як військовий орієнтир. Зі старих будинків німецьких колоністів залишилось лише кілька в дуже знищеному стані. Будинки були незвичайно завеликі – разів у чотири по площі перевищували традиційну українську хату, їх ділили на кількох господарів. І сьогодні маємо “шедеври”, де півхати побілено насиньо, друга половина – назелено, може бути дах різної висоти, перед головним входом – бузина, на доріжці замонолічено сітку-огорожу, а вхід до “квартир” заходиться десь зі двору. Хто був заможнішим, то вже давно, ще в 60-х німецьку хату зніс, а з розібраної цегли виставив нову. Хто бідніший, той чекав, поки дадуть нову “квартиру”. Зараз тут ніби летаргічний сон. Молоді дуже мало. Деякі обійстя оживають лише в літній період, коли приїжджають до батьківської хати дачники-львів'яни. Збереглося трасування вулиць, з яких зараз не всі проїзні, у вибоїнах і в завалах сміття. Ділянки перекроювались по кілька разів, де ділились на дрібніші і забудовані.

В останньому генплані Мервич з колонії Візенберг залишився тільки центр, де – багатоквартирні двоповерхові будинки, частина з яких вже зведена. Німецька система водогону вже давно зіпсувалась. Ті, хто не живе в багатоквартирних будинках, воду возять візками.

В Мокротині одна колонія і цегельня практично вже щезли (залишились дві хати), у другій були поселені переселенці з Польщі. На щастя, колонія не стала державним селом. Всі будинки доглянуті,

деколи відновлені не до впізнання.

У виселеній колонії Угартсберг у післявоєнний час вже ніхто не жив, про поселення нагадують лише дерева, а місцевість звать Випучки – так, як навколишні поля.

Окрема справа покинутих цвинтарів. Немає гіршого явища, коли в християнському світі бачиш сплюндровані хрести, знищені фотографії на надгробках, пусті склепи, закидані сміттям.

Найважче враження справив цвинтар в Тернопілі (Дорнфельді). Це нагадувало тематику живопису німецького романіста Каспара Давіда Фрідріха. Поміж окремими готичного характеру надгробками, що похилились в усі сторони, на розораному ґрунті сходить бджільняк, який влітку досягає понад 5 метрів висоти, ховаючи все від людського ока. А довкола пусті невикористані луки. Але, як виявилось потім, це була одна з найкращих ситуацій.

Решта цвинтарів – то ліси на околиці села, де з гушавини терну, бузини, глоду з млосним запахом квіту продираються високі ясени та липи. Тільки місцеві діти знають ходи, де можна побачити залишки готичних стель з прізвищами Рот, Гудерман та ін. А ще – залишки пияцьких трапез на гробницях. Як з фантастичного сну: порядно вбрана сім'я прийшла наламати бузку, бо йдуть до когось в гості.

Єдино в Мокротині, маленькій колонії, де проживало 12 німецьких родин, не було слідів насильства. Збереглась дерев'яна різьблена і прекрасні ковани огорожі, скорботна Матір Божа і хрести.

У наш час все змішалось. Не можна було абстрагуючись оглядати історичну забудову. Страшно було слухати сповіді старих людей, в яких все життя пішло на колективну працю, жили не на своєму, діти пороз'їжджались по світу, а тут інфляція, нові ціни, безпросвітна старість.

Ставлення людей до німців, які тут проживали, різне. Жителі колоній, що переселились сюди з довколишніх сіл, пригадують їх прізвища, в кого скільки було дітей (і до десяти бувало), як господарювали, хто де жив. До сьогодні дивуються, як німці добре володіли українською: “А з нас по-німецьки тільки дехто навчився”. Молоді ходили разом перед війною на танці. Допомогали господарювати. Оскільки одержували з-за кордону насіння, реманент для своїх потреб, мінеральні добрива, то завжди ділилися з сусідами. А щодо поля, де городи йшли вперемішку, то завжди мали гарантію, що ніхто не порушить межі. Як десь далеко йшли, то старалися перейти, не обминути німецьку колонію, бо там було задбано і гарно, “як у місті”. Відразу після депортації німці ще листувалися з місцевими людьми, але війна все перервала. В колоніях, де живуть сьогодні люди, звезені силою тоталітаризму звідусіль, панують більш

абстрактні уявлення. П'яний дід кричав: “Я з ним воював і буду пасти корову на їх цвинтарі”. А другий дід, переселений з Сянщини, надоумлював: “А в Польщі наші цвинтарі, наші церкви”.

Полегшилося сьогодні спілкування з зарубіжними країнами, і часом з'явиться в старих колоніях машина з німецькою реєстрацією. Поновлюються старі контакти. В Тернополі помітна одна доглянута могила, в Мервичах (на Візенбергу) під кірхою поставлена фігура. В Мокротині люди громадою вичистили “костело,” де десятиліттями був склад міндобрив, і планують його відреставрувати і пристосувати до української церкви. В Тернополі (Дорнфельді) стараннями школи написана історія села. Але в загальній руїні це лише поодинокі випадки.

Таке враження, що з нами щось не в порядку. Є логічний рух вперед, коли поступово, крок за кроком, щось переробляється, розвивається. А тут суцільна надія на чудо. Спочатку радгоспи і колгоспи обіцяли це, поки самі не почали шезати з лиця землі, а люди ніби завмерли. Боїмось заздросів з боку сусідів, і все без руху.

Весь час мучило одне питання: невже це нікому не потрібне? Йдеться не лише про архітектуру. Тут ми маємо взірці ведення общинного сільського господарства на високому рівні. Хіба цей досвід нам сьогодні не знадобиться?

У нас слабо розроблена правова база охорони історико-архітектурної спадщини. Якщо в великих містах ще є поняття цінності забудови і її охорони, то в десятках малих міст і містечок, які протягом сотень років користувались магдебурзьким правом, все перекроюється на будь-який кшталт. Що вже говорити про села, а тим більше про колонії.

Безперечно, архітектурна спадщина німецьких колоністів становить значну вартість, доповнює і урізноманітнює загально-історичне надбання України. Проблема збереження цієї архітектури ускладнюється тим, що вона розташована переважно в сільській місцевості, де рівень освіченості населення, фінансові можливості громад, складене за роки панування пролетарської культури байдуже ставлення до пам'яток історії, а саме головне – відсутність автентичних носіїв культури німецьких колоністів дозволяють зробити висновок про можливість цілковитого зникнення цього унікального явища.

Для повного вивчення питання виникнення, історії, архітектурної спадщини німецьких колоній в Україні було проведено у Львові в лютому 1994 року міжнародний семінар “Німецькі колонії Галичини”.

В узагальненому вигляді матеріали про розселення німецьких колоністів на Галичині та й на інших територіях України були опубліковані у 1996 році в книзі “Німецькі колонії Галичини: історія, архітектура, скульптура”, яка видана Національним університетом “Львівська політехніка” за сприяння Австрійського Міністерства науки.

Нижче ж подаємо нові свідчення про німецьких поселенців у Галичині. Саме ці матеріали були оприлюднені й схвалені учасниками згаданого міжнародного семінару.

Урбанізаційна політика Австрійської і Австро-Угорської імперії рядом заходів внесла кардинальні зміни у мережу розселення Галичини. В новому адміністративному поділі Львову відводилась роль столиці Галицької провінції – Малопольщі з історичним Галицьким князівством. В першому комплексі заходів по підвищенню рівня комунікації в провінції була побудова державних гостинців, що об’єднували головні міста і вели за межі краю. Разом з тим планувалось ущільнення сільського розселення. В зв’язку з переорієнтацією ринків і новим адміністративним поділом було проведено класифікацію міст і містечок і зміна їх статусу (їх кількість у східній Галичині зменшилась від 31171 до 16572). Наступним етапом (із 1860 р.) була побудова мережі залізниць, яка задала напрямок промислового розвитку краю до сер. ХХ ст. Аграрна колонізація Галичини була одним з проявів нової урбанізаційної політики.

Відношення Габсбургів до своїх нових східних провінцій як до слабозаселених і промислово відсталих територій дозволяло уряду вирішувати демографічні проблеми старих територій, а також спроваджувати переселенців з Північної Німеччини, Надрейння, Палатину тощо. Власті організовували і підтримували еміграцію десятків тисяч німців-колоністів, сподіваючись, що вони стануть взірцем доброго господарювання.

В Галичині села і присілки в залежності від родючості ґрунтів та ландшафтних умов (велечина схилів рельєфу, їх розчленованість, структура річкових долин тощо) розташовувалися з різним ступенем дис-персії, утворюючи найбільшу густоту у центрально-подністрівському районі.

Перша хвиля німецької колонізації – ХVІІІ ст. – утворила мережу поселень поблизу великих міст і на родючих ґрунтах. Друга хвиля – сер. ХІХ ст. насатила колоніями центральну Галичину. Під кінець ХІХ ст. німецька народність у Галичині становила 228 тисяч (3,5% від загальної кількості населення).

Із перших поземельних кадастрів Галичини – Йосифінської (1785-1788 рр.) та Францісканської (1819-1820 рр.) метрик – вдалося виявити загальну кількість та географію початкового розташування німецьких поселень із статусом колоній в Галичині. Загальна кількість їх на цей час – 103. Всього у межах сучасних Львівської, Тернопільської та Івано-Франківської областей налічувалось 83 колонії. Найбільше їх було закладено у центральному і передгірському районах Галичини.

Державна програма переселення доповнювалась приватними. Притік населення із західних територій Австрійської монархії особливо стимулювався крупними землевласниками. Так, наприклад, у 1820-1840 р. власники Білки Шляхетської під Львовом В. і К. Уруські проводять господарську реорганізацію села, зводять броварню і гуральню. Місцеве населення з Білки переносять до інших фільварків, спроваджуючи на їх місце кілька десятків родин із заходу. Власники маєтку вважали, що західні переселенці “більш чутливі на впливи цивілізації”. Виставлено для них великі двокімнатні будинки із зашкльованими вікнами і окремими господарськими будівлями, а також “охоронку” для дітей під наглядом сестер-служебничок. Поміщик Сенкевич поблизу Горохова (в старому адміністративному поділі належав до Волині) продав свої землі колоністам-німцям, чехам, полякам. Тут вони заснували колонію, яка дістала назву Будки Губинські.

Традиційно українські села в Галичині простягаєсь вздовж річок, ховались у долинах між пагорбами, притримуючись пологих схилів. Різноманітні форми їх розпланування якнайбільше відповідали рельєфу даної місцевості: від безмежних лінійних до хутірних сіл.

Вписування в щільну історично сформовану мережу розселення великої кількості німецьких колоній було завданням трудним. В основному колонії розташовувались на полях чи громадських землях сіл, які, згідно з містобудівельною традицією регіону, не заселялись, – це верхів'я гряд і пагорбів. У поодиноких випадках колонії розташовувались на міських ґрунтах (Розенберг у Щирці, Новий Болехів). Найчастіше для закладення колоній від села відчужувалась частина земель, де колоністи утворювали свою гміну із самоуправлінням і війтом. Дрібніші колонії з кількох сусідніх гмін підлягали спільному управлінню. Найдовговічнішими були колонії, що пов'язувались у систему, мали спільні освітянські, релігійні заклади, обслуговуючі підприємства. Близько розташовані колонії сполучались прямолінійними, незважаючи на рельєф, новопротрасованими шляхами, утворюючи регіональну

містобудівельну структуру із своїми центрами. Так, Дорнфельд виконував роль центру Щирецького ключа колоній.

Навколо Яворова, наприклад, виникли колонії Бердікау, Шумляу, Кутенберг, Кляйндорф. Згодом у самому місті німці утримували ключові позиції в економіці. Вже наприкінці XVIII ст. вони відкрили невеликі підприємства по виробництву крохмалю, пива, горілки, мила, у 1811 р. побудували майстерні для виготовлення сідел, канатів, а також гончарні.

У 1913 р. на території Галичини нараховувалось 240 поселень-колоністів: майже половину складали дрібні, з кількістю німецького населення 30-100 чол., третину – середньо-великі (101-300 чол.), 27 колоній вважались великими: 301-1000 осіб. Зростання чисельності німецького населення у гміні, а особливо втрата статусу колоніста у міжвоєнний період, з часом приводили до дисперсного поширення забудовань німців серед сільської забудови українських чи польських сіл.

У містобудівельному відношенні колонії враховували місцеві традиції німецьких поселенців, а також нові урбаністичні ідеї Європи.

По відношенні до існуючого села колонії могли:

- 1) утворювати самостійну структурну одиницю-гміну із окремим поселенням зі своїми ґрунтами (Кьонігсау, Йозефсберг, Брігідау тощо);
- 2) утворювати кілька дрібних поселень в межах однієї кадастральної земельної одиниці, що враховувало складений тип розселення (окремі колонії Жовківщини, Радеківщини, Бродівщини, навколо Городка);
- 3) продовжувати планувальну структуру села вздовж існуючих вулиць;
- 4) оточувати існуюче поселення з кількох сторін, гальмуючи його природний ріст;
- 5) дисперсно поширювати окремі забудовання в існуючому селі (як у Мервичях). Планувальні структури колоній відзначаються різноманітністю. Переважна більшість колоній – це лінійні села з забудовою з одного боку вулиці (Людвиківка, Казимирівка, Дойчбах, Гальзендорф, Ганунин, Ернсдорф, Розенбург), коли не завжди змінювалось трасування головної вулиці. З обох боків вулиці забудовувались Розекнбург, Бургау, Нойдорф, Вайнберген, Гайнріхсдорф, Щиглівка і т.д. Елементи регулярності є обов'язковими. Цікавим прикладом перехідної структури – від лінійної до більш складної, розвиненої, – є Угартсберг. Широка головна вулиця

розвивається в перпендикулярному напрямку проїздами і таким же чином продовжується.

Протрасований також об'їзд по периметру. Можливо, планове закладення росту колоній не реалізувалось, і західні та східні масиви ділянок залишились не заселеними. Більш складна форма сіл – із хрестоподібною структурою – Фалькенштейн, Візенберг, Енгельсбрун, Островець, Бургталь, Айнзідель тощо – закладались на компактної форми землях. Ідеальне закінчене розпланування на основі різнораменного хреста має Фалькенштайн, де обвідною дорогою закриті перспективи розвитку колонії. Візенберг з подібною, але менш регулярною структурою, особливо порушеною на закінченнях хрестоподібної структури. Є також невідповідність між нарізкою ділянок і ґрунтів. Комбіновану структуру має Кайзерсдорф, де поєднуються дві взаємоперпендикулярні вуличні дворядні структури із хрестоподібною у східній частині. Очевидно, це є результатом розвитку планувальної структури колонії. В такій ситуації кірха має випадкове, периферійне місцерозташування.

Як правило, колонії закладались на певну кількість осадників у центрі виділеної землі з таким розрахунком, щоб поле було продовженням забудованого об'єкта. В лінійних колоніях основою планування виступала головна вулиця, що в межах поселення значно розширювалась, випрямлялась і виконувала функції площі. Так, у Мокротині ширина вулиці в межах колонії збільшується від 5,7 м до 16,8 м. На ній розташовувались громадські колодязі, поблизу знаходився будинок війта, перспективу закривала кірха. Присадибні ділянки колоністів, на відміну від довгих переділених смуг галицьких сіл, наближались до компактної форми значних розмірів (у Йозефсбергу ділянка має розміри 34,6 м x 63,4 м; у Дорнфельді перший тип ділянок – 46 м x 86,5 м, другий тип – 46 м x 115 м, третій тип – 69 м x 58 м; у Кайзерсдорфі перший тип ділянок – 40,5 м x 57,7 м, другий тип – 40,5 м x 101 м; у Мокротині – 80 м x 46 м; у Фалькенштайні – 49 м x 84 м (всі обміри виконані на основі кадастральних карт ЦДІАУ у Львові).

Найбільший інтерес представляють постійні колонії, плани яких опрацьовувались для великої кількості осадників. Складались вони з сітки прямокутних кварталів, перетнутих двома головними вулицями. Варіанти планування із взаємоперпендикулярними вулицями – по принципу римського військового табору – вже добре відомі в Галичині з XIII-XIV ст. із заснуванням численних міст за магдебурзьким правом.

У зв'язку з сільськогосподарською орієнтацією колоній регулярна планувальна структура набуває великих розмірів з малою

щільністю забудови (площа колонії Йозефсберг – 44 га для 170 господарств, Дорнфельд – 47га для 88 господарств, Кайзесдорф – 31,5 га для 70 господарств, Мокротин – 4,4 га для 10 господарств, Брігідау – 63,3 га для 28 господарств, Фалькенштайн – 17 га для 36 господарств).

В Йозефсбергу у співвідношення основних розмірів планувальної структури закладено пропорції “золотого січення.” Колонія складається з восьми кварталів, забудованих по периметру. З центральних кварталів по одній ділянці вилучено для організації центральної площі. З ростом колонії додаткові ділянки були розбиті по периметру, попри обвідну вулицю.

Планувальна структура Брігідау формується як багатопасмова (із поділом вузькими проїздами на квартали). В Брігідау головними вважались лише поздовжні вулиці. Вздовж головної вулиці і навколо площі ділянки були широкофронтні (по 3 квартали), вздовж периферійних вулиць ділянки нарізались із вузьким фронтом (по 7 у середніх кварталах і по 6 у периферійних) із великою глибиною. У північній частині рельєф місцевості не дозволив витримати стандартні габарити ділянок.

У квартальній структурі Дорнфельда є диференціація міжквдратної форми кварталами вздовж центральної осі і периферійними прямокутниками. Забудова концентрується лише вздовж внутрішніх вулиць колонії, які є рівними за параметрами і функціонально. В регулярну структуру Дорнфельда вписано квадрат для розташування кірхи, яка в процесі реконструкції була поєднана із системою вулиць за допомогою грабових алей. Такі ж алей утворювали навколо кірхи ромбоподібний у плануванні парк.

Фільварок – колонія Кьонігсау – має унікальну для європейського містобудування пентагональну структуру. З центральної площі виходить п'ять променів-доріг, об'єднаних концентрично нарізаними кварталами і дорогами між ними. Планувальна структура місяцями заглиблюється в рельєф глибокими узвозами, але витримує основні правила класицистичних урбаністичних ідей і є чи не поодиноким пам'яткою містобудування цієї епохи в регіоні. Формальна структура Кьонігсау пристосовується до життя при допомозі міжпроменевих локальних доріг.

Цікаво, що поселення колоністів-католиків охоронялись при підходах при головних шляхах хрестами.

Ширина фронту ділянок колоністів визначалась залежно від величини виділеної для поселення території і кількості переселенців. Тому будинки на вузьких ділянках виходили торцем до вулиць



(Вайнберген), а на широких – фасадом з великим відступом від вулиці (Розенберг). Розпланування ділянок відповідно розподілялось на два відмінні типи:

- на вузьких ділянках господарські споруди прибудовувались до торця житлового будинку, утворюючи “довгі хати”;
- на широких ділянках господарська забудова розташовувалась дисперсно навколо двору.

Спеціальної уваги заслуговує система водозабезпечення. Громадські колодязі початково закладались мілкими. Проте в к. XIX – на поч. XX ст. після епідемії (при колоніях збереглися холерні і чумні цвинтарі) масово перебудовуються на глибокі – до 40-50 м з метою дістатися до чистих незаражених вод. Колодязі періодично оновлювались. У Розенбергу на бетонному завершенні є дата – 1911 рік. Дно, щоб мул не піднімався, вимощене дошками. У діаметрі колодязь має 1,8 метра. У Візенбергу вздовж головних вулиць вода з колодязів подавалась у багатометрові корита для водопою худоби. На кожному обійсті, крім того, була своя помпа.

Оскільки колонія трактувалась перш за все як сільський осередок, то в трасуванні вулиць спостерігається функціональна диференціація. Головні вулиці служили для перегону і водопою худоби, тому їх старались відсунути на периферію колонії (як у Брігідау) або задати достатню ширину: у Йозефсбергу головні вулиці мають ширину 26 м і 18 м, локальні – 9 м, у Дорнфельді всі вулиці однакової ширини по 16 м, у Фалькенштайні ширина вулиці збільшується від 6,8 м на початку колонії до 16 м при центральній площі, локальні вулиці мають ширину 4,3 м.

Колонії дбали про свій благоустрій. Вулиці старалися зробити з твердим покриттям. Вздовж вулиць тяглись пасма троянд, півоній, насадження горіхів, були прокопані канали для відведення дощової води та вимощені тротуари. На шматку ділянки від головної вулиці до хати обов’язково насаджували квітник. Всі квартали Йозефсбергу обсажені по периметру деревами. В центрі на площі росла сосна, так зване “травневе дерево”, з високим стовбуром і куцою верхівкою, призначене для змагань під час обцинних свят.

Передбачене право спадкоємності без розподілу землі дозволило зберегти містобудівельні ідеї колоній. Ділянки не переділювались, структура та загальні розміри колоній залишилися незмінними. Проте вже кадастральні плани сер. XIX ст. відмічають зміни в забудові ділянок. Так, важко серед сотні ділянок Брігідау знайти два подібні вирішення. Принциповим для кожної колонії зберігається лише засада розташування житлового будинку – торцем або головним фасадом до

вулиці. Його величина та набір допоміжних (господарських) споруд залежать від величини сім'ї, її заможності та сільськогосподарської орієнтації. Одна з центральних ділянок у поселенні відводилась в'їту, а в малих колоніях під молитовний будинок чи каплицю, в більших – для парафіяльної кірхи з житлом священика. Іноді кірха виносилась на центральну площу (Кьонігсау, Йозефсберг, Дорнфельд).

Функціональні зміни в розселенні німецьких поселенців приводили до втручання в планувальну структуру колоній. Три ділянки в Дорнфельді в кінці XIX ст. були викуплені для школи, 2 ділянки у 1930-х роках – під млин, окремі ділянки – для організації кооперативів. У 1937 р. Дорнфельд було газифіковане. У другій Мокротинській колонії в сер. XIX ст. частину ділянок займав панський маєток.

Громадські споруди у колоніях були нечисленні. Обов'язковими були школи – переважно одно- та двокласні, що розташовувались у звичайних житлових будинках. Одна з ділянок відводилась для “Народного дому.” У Дорнфельді збереглась велика двоповерхова вища німецька євангелістична школа, прикрашена сигнатуркою, в пивницях якої була влаштована молочарня з природним водяним холодильником.

Кірхи і молитовні будинки початково зводились на основі дерев'яного каркасу з ліпним класицистичним декором. Така конструкція не передбачала веж, завершення – звичайним двосхилим дахом (Кьонігсау, 1846). Наприкінці XIX ст., сакральні споруди перебудовуються в цегляних конструкціях. Згідно із зміною стилів у світовій архітектурі в колоніях зводили однаково прості в об'ємно-планувальному вирішенні кірхи з витягнутою апсидою, вирішені в неоготичних та неороманських традиціях, із ступінчастим фронтоном, контрфорсами, прикрашеними сигнатурками, або з центральною вежею над головним входом. Фасади вирішувались лаконічно просто, обов'язково оштукатурені, з мінімальним декором.

Житлові будинки за час існування колоній зазнали найбільших змін. Перші будинки, зведені на основі рекомендацій, розроблених разом з генеральним планом, ставились на дерев'яних підвалинах чи на низькому цоколі. Початково забудова колоній була дерев'яною або на основі дерев'яного каркасу із заповненням цеглою-сирцем чи глиносіном. Найдовше вона збереглась в господарських спорудах.

Проте зростання заможності колоністів і введення в сер. XIX ст. в об'ємно-просторове вирішення житлових будинків великих мурованих кам'яних склепінчастих пивниць зафіксувало розташування будівлі і її габарити: після цього перебудовується в разі потреби лише наземна частина житла. Будинки досягають великих

розмірів. Так, в колонії Розенберг (сьогодні смт Щирець Львівської області, вул. Богданова) будинок №3 має розміри 19,1 м x 9,9 м, буд. №4 – 15,9 м x 8,1 м, буд. №5 – 16,5 м x 10 м, буд. №8 – 21,5 м x 9,7 м, буд. №10 – 16,7 м x 9 м. Традиційно житловий будинок ділився сіньми на дві половини – в одній, меншій, мешкали старі господарі, в другій, більшій, – сім'я майбутнього господаря, переважно одного із синів з дітьми.

Після Першої світової війни житлові будинки зводяться переважно з цегли. Допоміжно-господарська функція виноситься з житлового будинку в інші будівлі. Розміри старої хати (к. XIX ст.) каркасної конструкції в Дорнфельді – 15,6 м x 8 м, нові цегляні житлові будинки (1936 р.) мають розмір 16 м x 10 м. Горище, яке традиційно служило для зберігання зерна і мало посилену конструкцію перекриття (часом подвійну), у міжвоєнний період перетворюється у мансардний житловий поверх (Дорнфельд, Брігідау).

У процесі постійного оновлення забудови відбувається щораз більше привнесення (засвоєння) характерних рис місцевого будівництва. В колоніях Мединицького ключа будинки поч. XIX ст. – з ганками, галереями, розвиненою і декорованою назовні несучою конструкцією даху. В кожній з колоній сформувався свій тип будинку, певні риси якого можуть повторюватись лише в межах ключа.

У декорі широко використовуються класицистичні декоративні мотиви: ліпні карнизи, наріжні пілястри, оформлення вікон наличниками, рустування, маньєристичні елементи в оформленні завершень торцевих стін. Своєю архітектурою будинки колоністів були ближчі до міської забудови Галичини. На поч. XX ст. в архітектурі житла прослідковуються сецесійні мотиви, які все ще підпорядковуються класицистичному вирішенню фасадів і є конструктивно огрубленими. Найбільша увага приділялась оформленню дверей. Для освітлення сіней служили вкомпоновані обабіч дверей вузькі вертикальні вікна або одне наддверне горизонтальне вікно, що розглядалось як єдиний вхідний ансамбль.

Особливої уваги в архітектурній спадщині колоністів заслуговують цвинтарі. Порослі сьогодні лісом-самосієм, вони зберегли автентичні пам'ятки німецької культури. Готична традиція зберігає тут характер кожної етнічної області, звідки прибули переселенці. Одночасно й тут спостерігається входження нових мистецьких віянь.

1. Згідно з описом Галичини 1773 р. (за: Петрів Р. “Ой на ринку, в кам'яниченці”. – Жовтень. – 1981. – № 1. – С. 91-95). 2. Йосифінська і Францисканська метрики. – Київ, 1965. 3. Петришин Г.П. Природно-ландшафтні основи процесу градообразования: Дис. на соиск. уч. звання канд. арх. – Москва, 1990 г. 4. Vujak F. Galicja. W-wa. 1838. – S. 64. 5. Aftanazy R. Materiały do dziejów rezydencji t. VII A. VII B. W-wa 1990. – S. 696, 431, 243-251. 6. Історія міст і сіл УРСР. Волинська область. – Київ, 1970. – С. 198. 7. История городов и сел Украины. Львовская область. – Киев. – 1978. – С. 716.

*П. Сіреджук  
м. Львів*

## **НІМЕЦЬКА КОЛОНІЗАЦІЯ ПРИКАРПАТТЯ**

**Н**а Прикарпатті німці з'явилися ще в князівські часи. Їх закликали на Русь “яко добрих ремісників і тямущих крамарів” [1]. Іпатівський літопис оповідає, що 1235 року в Галичині були одні ворота, звалися німецькі [2]. Це дає підставу припустити, що в цьому місті німці жили окремим кварталом біля брами задовго до літописної згадки.

В 1387 році Прикарпаття загарбала Польща. Сюди, окрім польської шляхти, стали прибувати і німецькі колоністи. Серед чужоземців склалась у той час думка, що західноукраїнські землі – це “місцевість, де молоко і мед течуть ріками” [3].

Німецькі колоністи, як правило, намагались осідати в містах, де займалися ремеслом і торгівлею. Деякі з них заводили пивоварні, медоварні, корчми і навіть були власниками сіл. Так, німець Альбрехт у м. Кукільник (1421) тримав медоварню, а Ольдріх володарював селом Медузою (1406) [4].

Інтенсивна колонізація німцями прикарпатського краю починається з 1772 року, коли землі Західної України перейшли в склад Австро-Угорської імперії.

Перша хвиля німецьких колоністів хлинула у міста. Найбільше їх прибуло до Калуша. Тут в 1785 році уже проживало 157, де заснували колонію під назвою Ной Калуш – Новий Калуш [5].

Друга хвиля німецьких переселенців покотилась у села теперішнього Долинського і Калушського районів, а потім на Коломийщину. Так, в 1784 році майже одночасно виникли три німецькі колонії: Гофнунсау, Угартсгаль та Ландерстеу [6]. Зокрема, Гофнунсау заснувалась на землях с. Надіїв, де поселився 31 колоніст [7]. На території села Сівка-Калуська з'являється друга німецька колонія – Угартсгаль, в якій нараховувався 161 німець, своє поселення вони назвали Ландестреу [9]. Одним з перших в ньому поселились сім'ї Гайнріха Гарленштайна, Христіана Гааса, Георга Кольбергера, Людвіка Грауле, Георга Клайя, Фрідріха Гааса, Кондрата Песлера, Йоганна Геттербаха, Петера Блюміна, Філіпа Нібергала, Філіпа Нербаша, Вітліба Брелона, Фрідріха Клейця, Кохіна Вільба, Карла Сандера, Ішіна Віттіба, Сіціона Кляйна, Йогана Штагля, Леонардо Бродта, Вільгельма Гроса, Якоба Коресса, Міхаеля

Дітріха, Ніколауса Баумана, Чопа Мігеля, Карла Лібіха, Пелера Мілера, Філіпа Берлінга, Ніколауса Саперля, Філіпа Гайпа, Ніколаса Шмігеля, Йогана Макка, Георга Баумунду, Шильценса Грунда, Міхеля Бубера, Якоба Фресселя, Вільгельма Гросса, Якуба Угля, Петрова Кульмана і Карла Вільгельма [10].

Близько 1794 року німці з Баварії заснували під Болеховим свою колонію під назвою Новий Бабілон, або Новий Болахів. Колонія знаходилась між с. Болахів Волоський (Волоське) і самим Болеховом. Через неї пролягав тракт, який з'єднував Болахів зі Станіславом (Івано-Франківськом) [11].

В 1810 році 40 сімей німців з Чехії та Німеччини прибули до колонії, з магістратом уклали договір, згідно з яким їм під поселення виділено пустуючі землі, зарослі чагарником, а також неужитки і пасовища. На них вони заснували свою колонію під назвою Марієнгільф [12].

Через три роки нова колонія заснувалась на землях с. Велідж (Шевченкове). Вона налічувала 25 сімей: Йоганна Міллера, Георга Бібера, Мартіна Шайтеля, Петера Каллеборна, Йогана Енгерта, Міхеля Шуттера, Ернестіні Рікер, Сіта Фраца, Йогана Шпателя, Якуба Гайхерта, Антона Ульмана, Якоба Райля, Антона Бецкера, Гайнріха Дорваля, Георга Папста, Енгеля Ніколауса, Райля Мельхіора, Йогана Шлітера, Даніеля Жунделя, Леонарда Гроса, Матіасса Шлітера, Фільтца Енгельгарда, Йоганна Голля і Ернеста Якоба. Колонія мала назву Енгельсберг [13].

В 1818 році на землях власників с. Воскресінці Антона, Станіслава і Маріанни з Шведських Багінських поселилось 20 сімей колоністів з німецьких колоній Брігідау, Йозефберга і Угастраля. Їх сюди спровадила м. Багінська. Потім сюди підселились переселенці з Ландерстреу, а також вихідці з Гресії і Вюнтербегії. Від Багінських дано назву Багінсберг [14].

У червні 1833 року на снятинському передмісті м. Коломиї поселилось 5 сімей колоністів. Кількома роками тут ще осіло 5 родин німців. Але прибували через утиски пана Йосифа Залеського і були змушені переселитись на Буковину, а звідти переїхали до Росії. Їхні місця зайняли вихідці з Багінсберга і Марієнгільфа. Новоутворена колонія була невеликою і називалася Славці, а по-німецьки – Славітц [15].

В північній стороні від Снятина, при дорозі, що вела з м. Снятина до Стечеви, 1843 року з дозволу бургомістра Августа Теодоровича виникла на його честь німецька колонія – Августдорф [16].

Близько 1843 року у с. Ферліїв (Липівка) німецькі колоністи заснували своє поселення під назвою Йосипів, котре тепер називається Йосипівка [17].

В цей час ними на території села Велідж зразу створено дві колонії: Людвиківку (х) та Тересівку (хх). Людвиківка виникла в долині ріки Свіча і межувала з сусіднім селом Новошином. Тересівка з'явилась на північному сході Веліджа і мала границі з Енгельсбергом (на сході), Людвиківкою (на заході), Новошином (на півдні) і самим в Веліджом (на півночі) [19].

Одним з перших в Людвиківці поселились Каспер Вайс, Гефт Фукс, Якоб Фішер, Йоган Геверль, Георг Геверль, Ігнатц Коп, Йоган Гофманн, Йоган Стецинбаур, Венцель Геверт, Йоганн Піотгегмеуер, Йоганн Вінтер, Георг Швельц, Інатц Фільц, Йоганн Сугтель, Андреас Гаснер, Йозеф Геверт, Венцель Гасс, Петер Кнат, Мартін Шалер, Вендельбергес [20].

В Тересівці осіло 10 сімей німецьких колоністів: Андреуса Гінльце, Якоба Гофмана, Йогана Дрехолоса, Йозефа Шмальцеля, Гайнріха Голля, Йозефа Шульца, Тіноча Шмайди, Йозефа Дрехолоса і Лоренца Гінке [21].

Потім біля 1855 року на землях с. Готів з дозволу власника Павла Нікоровича німці заснували колонію – Константинівку, котра на перших порах значиться присілком, який в 1872 році уже був окремим селом [22]. Приблизно у цей час на грунтах с. Гуріїв колоністами засновано Новий Гуріїв, а в с. Поляниці – Пихерсдорф [24].

1863 року в урочищі Майдан села Поляниця на Долинщині німецькими переселенцями засновано колонію під назвою Яммерстгаль, котру в 1946 році перейменовано на с. Букове [25].

В останній чверті XIX ст. колонізаційний рух німців на Прикарпатті досягнув свого піку. У цей період виникли колонії Мікульсдорф, Нойдорф (1868), Улятівка, Рудольфсдорф (1880), Леопольдсдорф (1880), Сітанерівка (1884), Бредгайм, Вінцентівка (1891), Алфредівка, Йозефтсгаль, Нойгоф, Понтафель, Росенгескт і Флегберг (1900) [26].

Нововиниклі колонії розпорозились по всьому Прикарпаттю, але найбільше їх сконцентрувалось на Долинщині та в околицях Коломиї. Ось, наприклад, на землях Коломиї німцями засновано колонії Вінцентівка, Росенгескт і Флегберг, в с. Сідлиська – Бредгайм, а в с. Середній Майдан – Альфредівка [27]. На грунтах с. Людвиківка, що на Долинщині, з'явилися колонії Йозефтсгаль, Леопольдсдорф і Понтафель [28]. Нойдорф виник на території села Струпкова поблизу Фотинії. Нойгоф на землях с. Старі Богородчани, Рудольфдорф – с. Стецевий, Улятівка – с. Станкова [29].

Цікаво склалася доля німецьких поселень Рудольфсдорф, Сітаверівка і Улятівка. В зв'язку з тим, що в згаданих колоніях поряд з німцями все більше і більше проживало українців, у них відбувається заміна німецьких назв на українські. Ось, наприклад, Улятівка в 1908 році значиться Вилками, Рудольфсдорф близько 1934 року отримує

назву Стецівка (x), а Сітанерівка – ім'я Нове Лятське Шляхетське, яке в 1946 році перейменовано на Нову Липівку [30]. Всі вони з українським населенням продовжують своє існування понині.

Як зазначає А. Шнайдер, німці займалися землеробством і тваринництвом, садівництвом і різними ремеслами. Так, німці з Константинівки висівали жито, пшеницю, кукурудзу і вирощували буряки [31]. Жителі Августодорфа, Багінсберга та інших колоній вигодовували для продажу расових коней. Найбільшої слави добились конярні з Багінсберга. Їх коні на прикарпатських і різних австрійських виставках признавались кращими з кращих, а господарів відзначали преміями [32].

Серед німецьких колоній Прикарпаття розвинутою значиться Людвиківка. Тут в 1884 році діяла копальня по видобутку залізної руди, апровий тартак в 120 кінських сил з 100 звичайними і 7 циркулярними пилами. Щорічно на тартаку розпилювало 54870 кубічних метрів дощок, брусів, дощечок на знамениті українські скрині та упаковочну тару [33].

Дослідники німецьких колоній Прикарпаття Й. Габер і А. Снайдер відзначають, що німці були привітними, дуже працьовитими людьми, живуть з українцями в дружбі й злагоді і дотримуються звичаїв своїх батьків. Між собою колоністи розмовляли рідною мовою. Так, багінсберці говорили швабським, а бабїлонці – баварським діалектом [34].

В кожній колонії, окрім маленьких, існували школи, які відкривались на перших роках її виникнення. Тому всі колоністи були грамотними і інтелігентними людьми. Ось, наприклад, в Багінсбергу школа працювала ще в 1820 році, тобто на третьому році життя німецької колонії [35]. Крім Багінсберга, школи відомі в Марієнглі (1825), Людвиківці (1864), Августдорфі (1868), Константинівці (1883), Ляндестреу (1884), Славцях (1891), Угартгалі (1892) та інші.

За віросповіданням німецькі колоністи були римо-католиками, євангелістами, кальвіністами і лютеранами. Так, німці Ландестреу і Угастралю свою євангелістичну парафію мали з 1784 року [37] Марієнгільфці сповідували римо-католицьку віру і в 1853 році збудували і висвятили костел [38]. Серед німців Августдорфа 1871 року жило 93 лютерани і 225 кальвіністів [39].

Прикарпатські німецькі колонії – небагатолюдні. У 1900 році залюдненість німецьких поселень становила: в Альфредівці – 3, Нойгофі – 5, Понтафелі – 17, Йозефстгалі – 39, Новому Бабїлоні – 72, Тересівці – 76, Яммерстгалі – 80, Новому Гузієві – 101, Гофнунгсау – 109, Леопольдсдорфі – 112, Улятівці – 136, Нойдорфі, Пихерсдорфі –

по 163, Росенгеску – 167, Флебергу – 203, Марієнгільфі – 208, Сітанерівці – 214, Мікульсдорфі – 312, Славцях – 383, Людвиківці – 391, Августсдорфі – 401, Угастгалі – 427, Ляндестреу – 462 і Бредгаймі – 853 чол. [40].

Оцінюючи історичну роль німецької колонізації на Прикарпатті в кінці XVIII – в XIX ст., необхідно відмітити дві сторони цього процесу: негативну і позитивну. Позитивним є те, що місцеве населення, спілкуючись з німецькими колоністами, ознайомлювалося з кращими досягненнями культури німецького народу. Від німців українці вчилися раціонально вести своє господарство, як краще обробляти землю і доглядати худобу, що, безперечно, зближувало обидва народи, які жили поруч у злагоді і мирі.

Негативним моментом є те, що в особі німецьких колоністів австро-угорський уряд бачив свою міцну опору проведення колонізаторської політики поневолення краю, перетворення його в ринок збуту промислової продукції і аграрно-сировинний придаток метрополії. Одночасно таким шляхом “обґрунтувалось” законне право імперської влади на володіння прикарпатськими землями.

Підсумовуючи все сказане, можна констатувати:

1. На Прикарпаття перші німецькі переселенці стали прибувати, як свідчать документи, не пізніше першої половини XVIII ст. Переселенців було небагато, і вони не змогли створити своїх поселень. Згодом злилися з польським та українським населенням.
2. Інтенсивна німецька колонізація починається лише після загарбання прикарпатського краю Австрією. Продовжувала йти протягом всього XIX ст. Найбільше німців осіло на Долинщині, Калушині і Коломийщині, де ними засновано 21 з 31 прикарпатських колоній. Серед них на Долинщині налічувалося 9, Калушині – 4 і Коломийщині – 8 німецьких поселень.
3. Все розселення німецьких колоністів на території Івано-Франківщини умовно можна розділити на 3 етапи колонізації. Перший охоплював останню чверть XVIII ст., другий припадає на першу половину XIX ст., а третій – другу половину XIX ст. На першому етапі німецької колонізації виникло 5, другому – 8, а на третьому – 18 колоній німців. Отже, друга половина XIX ст. – час інтенсивного притоку вихідців з німецьких земель на Прикарпаття.
4. Німецька колонізація Прикарпаття в кінці XVIII – на початку XX ст. є, безсумнівно, цікавою і маловивченою сторінкою не



тільки історії прикарпатського краю, але й Німеччини. Ця проблема заслуговує на окреме монографічне дослідження серед вчених різних фахів гуманітарних наук.

1. Копчак С.І. Населення Українського Прикарпаття (історико-демографічний нарис). – Львів: Вища школа, 1974. – С. 67. 2. Там же. – С. 82. 3. Brejter E. Wladyslaw ksieze Opolski pan na Hfeluniu, Dobrzyniu i Kujauach, palatyn wiegierski i wielkorzajdca Polski i Rusi. – Lwow, 1889. – S. 104. 4. Szaraniewicz I. Rys wewnetrznych stosimkaw Galicyji wschodniej wdrugeij polowie pigtnastego wieku. – Lwow, 1869. – S. 77. 5. Szaraniewicz I. Rys wewngtrznich stosunku... – S. 77. 6. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 134. – Оп. 2. – Спр. 38. – С. 2. 7. Там же. – Спр. 38. – С. 2. 8. Там же. – Спр. 38. – С. 2. 9. Там же. 10. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 19. – Оп. XVI. – Спр. 153. – С. 219, 300-303. 11. Schneider A. Encyklopedia do krajoznawstwa Galicyji. – Lwow, 1874. – T. 2. – S. 105. 12. Haber Joz. Osady niemieckie w Kolomyji // KoJomyjska ksigga pamiaikowa ku uczczeniu setnej rocznicy ogJoszenia Konstytucyi Polskiej z dnia trzeciego Maja, r. 1791. – Kolomyja, 1891. – S. 301. 13. ЦДІАН у м. Львові. – Ф. 20. – Оп. XVI. – Спр. 28. – Л. 61-65. 14. Schneider A. Encyklopedia... – T. 2. – S. 294; Haber Joz. Osady... – S. 303. 15. Haber Joz. Osady... – S. 305. 16. Schneider A. Encyklopedia... – T. I. – S. 389. 17. ЦДІАН у м. Львові. – Ф. 20. – Оп. IX. – Спр. 236. – Л. 101. 18. Там же. – Ф. 20. – Оп. XVI. – Спр. 28. – Л. 62. 19. Słownik geograficzny Krolestwa Polskiego i innych krajow Slowianskich. – Warszawa, 1884. – T. V. – S. 474. 20. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 20. – Оп. XVI. – Спр. 28. – Л. 211-212. 21. Там же. – Ф. 20. – Оп. XVI. – Спр. 28. – Л. 209. 22. Skorowidz wszystkich mielscowosci potozonyh w krolestwie Galicyi i Lodomeryi jakotez z wielkiej kisistwie Krakowskiem i ksigtwie Bukowinskiej, pod wzglejfdem politycznej i sdowej organizacyi kraju wraz z dokJ'adnei oznaczeniem parafii, poczt i wi'ascieleri tabulamych, ujozony porza, dkiem abecadowym. – Lwow, 1855. – S. 67, 68, 155. 23. Skorowidz... – S. 67. 24. Skorowidz... – S. 5, 67, 68, 155. 25. ЛНБ АНН ВР. – Ф. 144. – Оп. 1. – Спр. B.17. 26. Przewodnik statystyczno-topograficzny i skorowidz obejmujacy wszystkie miejscowosci z przysiolkaii w Krdlestwie Galicyi W X Krakowskiem i X Bukowinie, wedlug najswiezszych skazdwek wrzedowych. – Krakow, 1872. – S. 28, 54, 60; Słownik geograwiczny... – H., 1884. – T. V. – S. 63; Cemeindelexikon von Galizien. – Hien, 1907. – T. XII. – S. 292-293, 413. 27. Cemeindelexikon... – S. 292-293. 28. Słownik geograwiczny... – H., 1884. – T. V. – S. 148. 29. Ceraeindelexikon... – S. 41, 614, 704. 30. Koiplektny skorowidz miejscowosci w Galicyi i Bukowinie. – Lwow, 1909. – S. 797. 31. Słownik geograwiczny... – H., 1883. – T. IV. – S. 364. 32. Schneider A. Encyklopedia... – T. II. – S. 294; Haber Joz. Osady... – S. 303. 33. Słownik geograwiczny... – M., 1884. – T. V. – S. 474. 34. Haber Joz. Osady... – S. 303; Schneider A. Encyklopedia... – T. II. – S. 105. 35. ЦДІАН у м. Львові. – Ф. 20. – Оп. XI. – Спр. 33. – Л. 20. 36. Haber Joz. Osady... – S. 301, 305; Słownik geograwiczny... – H., 1883. – T. I. – S. 78; T. IV. – S. 364; T. V. – S. 474; T. XII. – S. 748. 37. Słownik geograwiczny... – W., 1892. – T. XII. – S. 748. 38. Haber Joz. Osady... – S. 301. 39. Schneider A. Encyklopedia... – T. I. – S. 389. 40. Cemeindelexikon... – S. 162, 165, 166, 168, 262, 264, 292, 293, 413.

*Н. Генык*

## **КУЛЬТУРНО-БЫТОВАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ НЕМЕЦКИХ ПОСЕЛЕНЦЕВ ПРИКАРПАТЬЯ**

### **ЗАСЕЛЕНИЕ И СТАТИСТИЧЕСКИЕ ДАННЫЕ**

Среди многонационального населения Прикарпатья немцы на протяжении долгого времени занимали заметное место в истории его, и поэтому без изучения их быта и деятельности, а также их роли в прошлом нашего края эта история будет неполной и односторонней.

Очевидно, что процесс поселения немцев на территории Станиславского воеводства можно рассматривать, как часть немецкой колонизации в Галиции. Первые немецкие колонисты появились в Галиции еще за последних князей династии Романовичей (XIII век). Позже переселение умелых немецких ремесленников в границы своего государства поощряли также польские короли. Оседали эти переселенцы в основном в городах Галиче, Колыме, Снятыне [1], и следует считать, что со временем большинство из них ассимилировалось.

Новый этап немецкой колонизации начался после присоединения в 1772 г. Галиции к Австрийской монархии, которая в интересах своей государственной политики должна была заботиться об усилении немецкого элемента на присоединенных территориях. Эти два этапа колонизации отличались по многим показателям. Основное различие состояло в том, что переселенцы в подавляющем большинстве селились уже не в городах, а основывали отдельные колонии, в которых занимались сельским хозяйством и ремеслами. Кроме того, если раньше среди них преобладали выходцы из северо-восточных районов Германии [2], то после 1772 г. – с южных районов и Австрии. Например, Аугустдорф основан выходцами из Баварии, Бадена, Вюртенберга и г. Пассау, Ланденстеру – выходцами из Австрии [3].

Среди причин немецкой колонизации конца XVIII – нач. XIX вв. была и потребность в квалифицированных специалистах в области лесной и горной промышленности, что зарождалось в регионе. Этим объясняется относительная густота немецких колоний в поветах Долина, Сколе и Турка. Таким образом, после 1772 г. на Прикарпатье основываются несколько десятков немецких колоний: Аугустдорф (1777-1787), Демна (1780), Болехов и Новый Вавилон (1783-1784), Бригидау (1784), Борыня (кон. XVIII в.), Мариагильф (1803), Багинс-

берг (1818), Ландестреу (1820), Махлинец (1823), Винцентовка (1833), Седлище (1857) [4] и т.д.

По количеству населения они были немногочисленные: Мариа-гильф основало 40 колонистов, Ландестреу – 42 колониста [5], однако правительство содействовало их становлению и развитию, давая на льготных условиях довольно большие наделы земли (по 16-20 моргов), право заниматься промыслами и ремеслами. Вместе с этим на Прикарпатье строились школы для детей колонистов – в 1789 г. такая была построена в Болехове, а в городах существовали мешаные школы, где преподавание велось и на немецком языке, – в Жидачеве (1789), Сколе (кон. XVIII в.), Коломые (1811) и др. В 1908 г. в Восточной Галиции насчитывалось 25 чисто немецких школ.

Согласно переписи 1900 г., в Восточной Галиции находилось 175 494 жителя немецкой национальности, что составляло 3,71% от общего количества населения. За социальной структурой немецкие поселения состояли из крестьян, рабочих, ремесленников и промышленников. Кроме этого, не следует забывать о значительном проценте немецкого элемента в администрации и на военной службе. Во время Первой мировой произошли значительные изменения в немецкой среде. В 1914 г. количество немцев сократилось до 47 тысяч в Восточной Галиции [6], а перепись 1921 г. зарегистрировала 32013 немцев (0,58%). Такой резкий спад можно объяснить переходом территории под господство Польши и вызванным вследствие этого выездом представителей государственной и военной администрации и части немецкого населения в Австрию. Возможно, что причиной здесь – в неточности во время переписей, а также переход какой-то части населения, ранее зарегистрированного как немцы, на польскую национальность, что поощрялось тогдашней политикой польского правительства. Более половины немецкого населения Восточной Галиции в 1921 г. проживало в Станиславском воеводстве – 16 255 (1,21%) [7]. На территории воеводства насчитывалось около 50 немецких колоний. Станиславский воевода в своем отчете 12 декабря 1921 г. сообщал: “Малочисленные немецкие колонии в границах воеводства (50) являются образцом трудолюбия, устроеном строя и порядка” [8]. Указанные колонии были довольно разными по величине – это могли быть как отдельные населенные пункты, так и части городов и сёл. Иногда к одной гмине принадлежало несколько колоний – Грабовец Стрыйский состоял из Бригидау, Дулиб и собственно Грабовца Стрыйского. В больших городах, как, например, в Станиславове, кроме отдельной колонии (Княгинин-колония), немцы селились и в самом городе – по улицам Сапежинской, Домбровского, Колеевой, Зосиной Воли и т.д.).

Колонии были разбросаны неравномерно по территории воеводства – из 16 поветов немецкие поселенцы проживали в 12: в Богородчанском: Солотвино; в Долинском: Анелин (гмина Велдиж), Новый Вавилон, Болехов, Брочкив (гм. Долина), Велдиж, Гузиев Новый и Гузиев Старый (гм. Болехов), Дебеливка (гм. Выгода), Диамантгейм, Энгельсберг, Нинив Верхний, Терезивка; в Жидачевском: Воля Облазницкая, Контраверс, Корнеливка, Махлинец, Новое Село; в Калушском: Ландестреу (гм. Новица), Угаршталь; в Коломыйском: Багинсберг, Мариагильф, Седлище (гм. Св. Станислав), Славче; в Надворьянском: Камянка; в Скольском: Демна, Сможе, Тухолька; в Снятынском: Аугустдорф; в Станиславском: Бротгейм, Княгинин-коллония, Станиславов; в Стрыйском: Аннивка, Бригидау (гм. Грабовец Стрыйский), Грабовец Стрыйский, Гельсендорф, Дулибы (гм. Грабовец Стрыйский), Завадив, Олексичи Новые (гм. Дашава), Стрый, Фелициенталь; в Тлумачском: Константиновка (гм. Тарновица Нижняя), Ляски Новые (гм. Маркивци), Микульсдорф (гм. Отыния), Могила, Нойедорф; в Турчанском: Демна, Борыня, Турка [9].

### **ПОЛИТИЧЕСКАЯ ЖИЗНЬ**

Малочисленное и распорошенное немецкое население на территории Станиславского воеводства не отличалось большой политической активностью. Часто среди немецких колонистов превалировали нейтральные или выжидательные настроения. Во время польско-украинской войны 1918-1919 гг. большинство немцев располагающе относились к правительству Западно-Украинской Народной Республики, много австрийских офицеров воевали в Украинской Галицкой Армии. В своих воспоминаниях Андрей Чайковский писал, что “немцы шли нам всем на руку. Но только те немецкие немцы, ибо сполонизированные немцы из Нейдорфа держались поляков” [10].

В свою очередь, руководство ЗУНР проводило положительную политику в отношении немецкого национального меньшинства. В апреле 1919 г. в Станиславе, временно ставшим столицей ЗУНР, было принято закон о выборах, по которому создавался отдельный немецкий избирательный округ, и немцам гарантировалось 6 мест в Украинском Национальном Совете (2,7%), что отвечало их части в общем количестве населения ЗУНР [11].

Приход польской власти немецкое население встретило сдержанно и сначала лояльно относилось к польскому государству. Один из немецких общественных деятелей, Фердинанд Шмаленберг, вы-

ступая 20 мая 1923 г. на праздновани 100-летия основания Махлинца, призывал присутствующих “лелеять немецкий дух и культуру и сберечь свою национальность” [12], а 1 июля в речи говорил о необходимости сохранения национальной солидарности [13].

8 июля 1922 г. команда государственной полиции X округа в Станиславе докладывала главной команде в Варшаве, что “немцы ведут себя вообще равнодушно, отстранившись от политической жизни... чтобы в случае признания государственной отдельности Восточной Малопольши не вызвать на себя преследования украинского населения. Немцы объединились в немецком национальном союзе и стоят на антигосударственном польском грунте и стремятся к созданию в Польше сильной организации, имеющей связь с Берлином” [14]. Очевидно, что речь идет о созданном в 1921 г. немецком союзе для защиты прав меньшинства в Польше [15], который в конце 1922 г. расширил сюда свое влияние и имел свои организации в Стрыйском и Снятынском поветах [16]. В мае 1923 г. начались преследования этой организации, в связи с чем известный протестантский и общественный деятель д-р Теодор Цеклер провел специальное совещание с немецкими деятелями Станислава [17].

Продолжая преследования, полиция 10 августа 1923 г. в Махлинце выявила и ликвидировала организацию христианского союза немцев, насчитывавшую 38 членов во главе с Карлом Менцелем и Тадеушем Биллем [18]. В октябре 1923 г. проведено обыск в немецких организациях в Надворнянском, Глуачском и Калушском поветах [19]. Репрессивные меры польской власти привели к угасанию политической активности колонистов, которые далее стали больше проявлять свою деятельность в общественной и культурной областях. Оживление в политическую жизнь приносили время от времени выступления немецких послов в сейм, избранных в Силезии и Померании: Панака (май 1923, Махлинец), Отто Крайчирского (ноябрь 1929, Брочкив, Махлинец, Новое Село, Корнеливка, Воля Облазницкая, Контраверс) и Фердинанда Ланга (август 1929, Стрый, Гельсендорф, и август 1930, Махлинец).

В конце 20-х гг. снова активизируется политическая жизнь немецких колонистов. На территории воеводства развивает свою деятельность Союз Немецких Католиков (ОНК). Организационную работу по созданию ячеек СНК вел посол О. Крайчирский из Катовиц. На уже в упоминаемых выступлениях О. Крайчевского в Махлинце, Новом Селе, Корнеливке, Воле Облазницкой и Контраверсе было, соответственно, 200, 50, 60, 40 и 100 участников, что посредственно свидетельствует о влияниях СНК [20]. Кроме названных колоний, СНК имел свою ячейку в Фелициентале во главе с Яном Гартлем

[21]. Председателем СНК в Станиславском воеводстве был Яков Рейнпольд из Мариагильфа.

16-17 августа 1930 г. в Махлинце проходил съезд делегатов СНК Станиславского воеводства при участии 300 человек, среди них свыше 20 гостей из других воеводств Польши, где, очевидно, тоже были организации СНК, куда вошли: Корнас Баум (Розеншток), Йоган Гардт (Фелициенталь), Йозеф Штрауб, Рудольф Витовский, Йоган Роппек (Мариагильф), Рудольф Динтель (Изыдоровка) и Йозеф Кольнер (Флеберг) [22].

В 30-х гг. наблюдается возрастание национальных настроений среди немецкого населения. Это проявилось в деятельности Немецкого Народного Союза (ННС) и Партии Немецкой Молодежи (ПНМ), которые расширили свое влияние и на немцев Станиславского воеводства, особенно в Долинском и Стрыйском поветах. Лидером ННС в Станиславе был Бернард Горн [23].

Согласно данным польской полиции, численность организации ННС и ПНМ на территории Станиславского воеводства обобщена в таблице [24]:

Повет	Колония	Численность организаций	
		ННС	ПНМ
Долина	Анелин	30	
	Болехов	8	37 (-)
	Брочкив	48	
	Гузиев Новый	40	
	Гузиев Старый	30	
	Дебеливка	42	
Коломыя	Седлице		82 (95)
Богородчаны	Солотвино	31	
Снятын	Аугустдорф		31 (31)
Станиславов	Станиславов	34	30 (25)
Стрый	Бригидау		310 (273)
	Грабовей Стрыйский		110 (147)
	Дулибы		32 (47)
	Олексичи Новые		94 (95)
	Стрый		23 (-)
Тлумач	Константиновка	15	
	Ляски Новые		86 (54)
	Микульсдорф	29	
Станиславское воеводство		307	835 (758)

Приведенные факты дают основания утверждать, что политическая жизнь немецких колонистов развивалась в тесной зависимости от политической ситуации в Польше и Германии и состояния их межгосударственных отношений, что влияло на направление немецких политических партий и, в частности, их организаций в Станиславском воеводстве.

### **РЕЛИГИОЗНАЯ ЖИЗНЬ**

Среди немецких колонистов были наиболее распространены протестантизм и католицизм. Наверное, наличие и влияние этих вероисповеданий зависели от региона, с которого совершалось заселение конкретной колонии.

О немецких католиках, объединенных в СНК, уже говорилось, поэтому необходимо только отметить, что они составляли значительное большинство в Жидачевском повете (Воля Облазницкая, Контраверс, Корнеливка, Махлинец, Новое Село) и в отдельных колониях Коломыйского и Стрыйского поветов (Мариагильф и Фелициенталь).

Однако подавляющее большинство немцев принадлежало к евангельской церкви аугсбургского и гельвецкого исповедания. Во время переписи 1921 г. в Станиславском воеводстве 10 327 жителей признали себя протестантами [25], а учитывая очень малое влияние протестантизма среди украинцев и поляков, можно утверждать, что около 2/3 немцев принадлежало к евангельской церкви. В Станиславовае находилась и суперинтендентура этой церкви во главе с суперинтендентом д-ром Теодором Цеклером.

Евангельская церковь вела разностороннюю деятельность, не ограничиваясь чисто религиозными делами, и старалась стать консолидирующим фактором для колонистов. Это заметно из вопросов, которые затрагивались на съездах и конференциях евангелистов. Например, на съезде церковного правления 15-17 апреля 1925 г. в Станиславовае рассматривались вопросы церкви, значение конкордата и протестантское движение среди украинцев в Восточной Галиции [26]. На другой конференции, в Багенсберге 4-6 сентября 1926 г., кроме чисто религиозных вопросов о сути и характере евангелистского набоженства, с которым выступил пастор Гайдиц из Силезии, высказавшись против модификации набоженства, рассматривались проблемы противодействия ассимиляционным тенденциям. В связи с этим пастор Август Гаргесхеймер привел пример буковинских немцев, которые не ассимилировались на протяжении 800 лет. Во время конференции состоялось собрание членов “Общества Густава Адольфа”, которое имело свой центр в Липске и опекало немецкие

евангельские учреждения в разных странах. На указанной конференции было около 300 участников, среди них и гости из Австрии и Румынии. Особенно необходимо выделить участие в ней украинского пастора Владимира Федива [27].

На съезде евангельской церкви под руководством д-ра Т. Цеклера, который состоялся 3-5 августа 1929 г. в Стрые и Гельсендорфе также затрагивался широкий круг проблем. Было оглашено доклады на тему: “Религиозно-церковные отношения в Восточной Европе и задания евангельской церкви”, “Теперешние задания евангельской церкви” и об “Обществе Густава Адольфа”. В рамках съезда состоялось и собрание немецких учителей. На съезде присутствовали в качестве гостей пасторы д-р Артур Роде (Познань), д-р Френчск (Липск), д-р Кох (Вена) и посол Фердинант Ланг. Много внимания уделено распространению протестантизма среди украинцев и собрано 300 злотых на строительство в Коломые украинской евангельской церкви. На съезде присутствовали 5 украинских пасторов, среди них и В. Федив [28].

Как заметно из обзора решаемых проблем, евангельская церковь придавала большое значение сотрудничеству с украинскими протестантами. В частности, суперинтендент Т. Цеклер поддерживал акцию евангельских проповедников среди украинцев: Кузива, Павла Крата и Сташевского [29]. Последний из них принимая участие в праздновании юбилея евангельских учреждений в Станиславе 1-2 ноября 1925 г. и выступал на нем по-украински. С другой стороны, немецкий пастор Артур Роде 11 августа 1929 г. отправил службу в Камянке и огласил проповедь на немецком языке, которую присутствующим переводил о. Ярчук из Коломыи [30].

Немецкие евангелисты из Станиславского воеводства принимали активное участие и в международном протестантском движении. На общем съезде евангельской церкви, который состоялся 19-26 августа 1923 г. в Эйзенах (Германия), присутствовал в качестве делегата Т. Цеклер [31], а в августе 1925 г. пастор из Багинсберга Максимилиан Вейдауэр участвовал в конгрессе всех религиозных обществ в Стокгольме [32].

Необходимо отметить, что около евангельской церкви развивалась общественная жизнь немцев, церковь уделяла большое внимание воспитанию молодежи. В Станиславе рядом с евангельским костелом было построено и заведение детей-сирот – “Детский дом” (1896), а годовщины со дня их основания праздновались ежегодно немецкой громадой в конце октября – в начале ноября [33].

Евангельские пасторы пользовались значительным авторитетом



среди немцев. В одном из документов полиции характеризуется суперинтендента Т. Цеклера как проводника “всех немцев на территории восточной Малопольши, среди которых имеет большое влияние. Он не участвует непосредственно в немецкой политической жизни, однако через своих доверенных людей придает направление этой жизни” [34]. О влиянии протестантской церкви свидетельствует и издание в Станиславове своего органа – месячника “Ewangelisches Gemeindeblatt” [35].

В конце необходимо вспомнить о баптизме, который, однако, далеко уступал по влиянию протестантизму и католицизму среди немецких колонистов. Его сторонники (13 человек) появились в Аугустдорфе после проведения Асвальда Крунца [36].

### **ОБЩЕСТВЕННАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ**

Основным смыслом общественной деятельности немецких колонистов в межвоенный период являлось сохранение своей национальности и традиций, поэтому значительное внимание уделялось развитию образования и воспитанию молодежи. Польское правительство проявляло ассимиляционные намерения в отношении немецкого меньшинства, это особо было заметно в области образования. Было сокращено количество государственных немецких школ, только в повете Сколе после плебисцита 1925 г. 3 немецкие школы превращены на польские [37]. Староста из Турки в своем отчете 8 декабря 1921 г. сообщал, что “население нескольких малочисленных немецких колоний благодаря польским школам и каплицам медленно полонизируется” [38].

Это заставляло немецкое население искать выход в основании частных учебных заведений. На 1923 г. немцы Восточной Галиции удерживали 2 частных гимназии [39] и 91 частную школу [40] – где-то около половины из них в Станиславском воеводстве. Немецкие частные школы были в Станиславове (учителя – Ян Мюллер, Фердинант Шмаленбарг, Амалия Виртх), Стрые (основана в сентябре 1909 г., директор школы – Ян Вагнер, преподаватели: Якуб Герхард, Эльфреда Киппер, Янина Геттль, Павел Теодор Бучек, пастор Эмиль Ландербергер, который был визитатором школ в Галиции), Долине (Якуб Шангвайлер), Болехове (Якуб Эндерс), Бригидау (Адольф Болленбах, Якуб Корф, пастор Альфред Гейб), Грабовце Стрыйском (Гергесгеймен Елизавета, Отто Вольтер), Гельсендорфе (Адольф Рейхерт, пастор Адольф Станавский), Олексичах Новых (Трауглеуэр Вильгельмина), Воле Облазницкой, Угарштале (Якуб Рейхерт), Броттгейме (Филипп Гексель), Мариагельфе (школа им. Россегера),

Константиновке (Ляунтеншлягер, Гаарлос), Димандгейме [41] и т.д. В Станиславове существовала немецкая гимназия, где преподавали Рудольф Карл Парр, Эрнест Гоблер и др. [42].

Тлумачский староста 23 января 1925 г. указывал, что немецкие колонисты “очень сплоченные, доказательством чего есть то, что они пользуются чисто немецком языком не только дома, но даже владеют школами, в которых учат своих детей немецкому языку” [43].

В процессе воспитания своей молодежи немецкие учителя и пасторы проводили идею единения немцев из различных колоний, для этого устраивались общие праздники и поездки. 24 июня 1923 г. пастор Эмиль Ламбергер из Княгинина-колонии устроил экскурсию немецкой молодежи в Константиновку, куда прибыли также их ровесники с Миккульсдорфа и Могилы. В провозглашенной речи Э. Ламбергера призывал немецкую молодежь сохранить свою национальную идентичность и язык [44]. Подобную поездку немецкой молодежи из Станислава в Энгельсберг в составе 31 человека устроил 29 июня 1929 г. пастор Отто Бонон [45]. В период со 2 по 8 июля 1923 г. по инициативе пасторов Лемппа (Станиславов) и М. Вейдауэра (Багинсберг) в Дорнфельде Львовского повета проводилась неделя молодежи при участии немецкой молодежи из Станиславова, Стрыя и Коломыи [46].

Немецкие учителя были объединены в “Краевом учительском обществе в Галиции” с центром в Станиславове (председатель – Ян Мюллер) и в Союзе немецких учителей (председатель – Рудольф Карл Парр). В деятельности этих обществ большое внимание уделялось распространению просвещения. На конференцию, которую организовало Краевое учительское общество в Стрые 29 июня 1926 г. при участии 40 немецких евангельских учителей частных школ из Станиславовского и Львовского воеводств, обсуждалось введение штрафов за непосещение школы [47].

На эти вопросы обращал внимание и Союз Немецких Католиков, на съезде которого 16-17 августа 1930 г. в Махлинце Йоган Билль констатировал, что “в немецких частных школах наступило изменение отношений, и в прошедшем учебном году значительно больше немецких детей ходило в школу, чем в предыдущие годы” [48].

Важным очагом немецкой жизни были общественные или евангельские дома, которые строились за счет немецкой общины. 16 ноября 1929 г. евангельский дом был открыт в Новом Вавилоне в присутствии 600 человек, собравшихся на это событие [49]. В Станиславове 8 февраля 1925 г. состоялось собрание в деле строительства “Немецкого дома”, однако, чтобы не вызывать отрицательного отношения польской вла-

сти, Филиб Гейб предложил назвать его “Народным домом” [50].

Польская политика в отношении немецкого меньшинства выражалась в попытках изменения или полонизации немецких названий колоний. Иногда это вызывало протесты немецких жителей, как, например, в июне 1925 г., когда колонию Нойедроф хотели переименовать в Новую Весь (Новое Село) [51]. Несмотря на это, польские власти постепенно изменяли названия колоний: Аугустдорф – в Аугустово, Багинсберг – в Багинщину, Бригидау – в Бригидин, Фелициенталь – в Фелин и т.д.

### **КУЛЬТУРНАЯ ЖИЗНЬ**

Среди культурных мероприятий, которые организовывались немецкими колонистами, в первую очередь необходимо назвать аматорские представления, которые проходили в связи с отмечанием праздников, юбилеев или важных событий в жизни немецкой общины. Во время уже упоминавшейся евангелистской конференции в Багинсберге 4-6 сентября 1926 г. для ее участников было поставлено спектакль “Перпетуа” – о преследованиях христиан в римские времена [52].

К сожалению, архивные известия об аматорских представлениях в немецких колониях очень скудные, не всегда в них указывается название спектакля, постановщика или количество зрителей, поэтому придется ограничиться только пересчетом этих мероприятий и наличной информации о них.

В Мариагильфе по инициативе правления частной школы им. Россегера 15 февраля 1925 г. было сыграно два представления: “Wer hat gewoh” и “Ein Schatz fur Haus”, прибыль от которого использовано на цели просвещения [53]. 24 ноября 1929 г. в Ландестреу сыгран немецкой молодежью аматорский спектакль, доход от которых пошел на нужды евангельской церкви [54]. В Аугустдорфе 12 апреля 1925 г. поставлен аматорский спектакль “Der Wilderer” [55]. 13 апреля 1930 г. усилием местного общества “Deutsche Bcherei” в Дулибах сыграно представление, на котором присутствовало 60 зрителей. Учитель немецкой частной школы в Грабове Стрыйском 24 апреля 1930 г. поставил спектакль, который собрал 60 зрителей. 20 апреля 1930 г. в Димандгейме в помещении немецкой школы сыграно представление [56].

Немецкие колонисты посещали также культурные мероприятия, которые проводили украинцы. На Шевченковском концерте 15 июля 1923 г. в читальне “Просвиты” в Шепаривцах (повіт Коломия) присутствовали 14 немцев из Мариагильфа, что в полицейских

донесениях расценивалось как “проявление симпатии немцев к русинам” [57].

Кроме драматических кружков, среди немецких колонистов пользовались популярностью певчие общества, которые были в Гельсиндорфе, Стрые (худ. руководитель – Г. Герц), Бригидау (худ. руководитель – Геннинг) и в других колониях. На одном из их концертов Ф. Шмаленберг в речи говорил “о культурной силе в Польше и призывал к сохранению национальной солидарности” [58].

Важным культурным мероприятием для сохранения немецких национальных традиций служили народные праздники. Они состоялись в Аугустдорфе 7 сентября 1924 г. при участии Ф. Шмаленберга [59], в Бригидау 13 июля 1930 г. по инициативе пастора Ланденберга из Стрия [60] и т.д. На празднике в Бригидау присутствовали как местные колонисты, так и гости из Дулиб, Завадава и колоний Дрогобычского повета: Газендорфа, Юзефберга и Конигзау. Доход от этого мероприятия пошел на церковные цели.

Среди немцев традиционным было устраивать культурные мероприятия с целью собрания денег на нужды образования или церкви. В октябре 1924 г. в Славчем Пилип Геурхерт устроил вечер танцев, прибыль от которого пошла на покупку школьного оборудования [61].

О значении, которое придавалось культурному развитию, свидетельствует и решение конференции немецких учителей частных школ 29 июня 1926 г. в Стрые о необходимости основания немецкой библиотеки в Станиславове [62].

Таким образом, аматорские культурные мероприятия немецких колонистов свидетельствуют о тесной связи религиозной, общественной и образовательной деятельности с целью сохранения национальной самобытности немецкой диаспоры.

### **СВЯЗИ С ГЕРМАНИЕЙ**

Немецкие колонисты Станиславского воеводства старались поддерживать тесную связь с коренными немецкими землями, где существовали многочисленные общества, которые опекались немецкой диаспорой. Уже упоминалось об обществе Густава Адольфа (председатель его филии в Станиславском воеводстве – Максимилиан Вейдауэр), которое оказывало финансовую помощь немецкой общине, в частности, в 1930 г. финансировало восстановление евангельского костела в Константиновке [63].

В конце 30-х гг. пропагандой среди немцев в Польше занималось общество “Deuette Buch-Gemeinschaft”, которое имело свои центры в

Берлине и Гданске. Деятелими этого общества в Станиславове были Рудольф Карл Парр, Якуб Губер, Вильгельмина Фюр, Юлий Щук, Мартин Цеклер, Эрнест Гоблер, Ян Мюллер [64] и другие.

Происходили поездки немецких деятелей из Станиславского воеводства в Германию, а гости из Германии и Австрии участвовали в работе съездов и конференций колонистов. Организовывались также Союзом Немецких Католиков отправки детей на летние каникулы в Германию [65].

Связь с немецкими колониями поддерживал и немецкий консул во Львове Герхард Зеелос, который в мае 1939 г. навестил Турку, Филициенталь, Аннивку, Анелин, Терезивку и Багинсберг. В разговорах с колонистами консул интересовался их жизнью и бытом, частью немцев в общем количестве населения, временем и причинах изменения немецких названий колоний на польские [66].

#### **ДАЛЬНЕЙШАЯ СУДЬБА НЕМЕЦКИХ КОЛОНИЙ**

Вторая мировая война нанесла сильный удар по немецкой колонизации на Прикарпатье. Согласно советско-германскому соглашению от 1939 г. много немецких колонистов были переселены из территории СССР в Германию. В январе 1940 г. переселено жителей Бригидау, а на их место прибыло 200 семей из Туркивского и Перемышлянского районов. Во время немецкой оккупации снова была сделана кратковременная попытка колонизации Бригидау [67].

Тяжело подробно проследить сложные судьбы немецких колонистов в период Второй мировой войны, но неоспоримым является резкий спад количества немецкого населения на территории Прикарпатья, где немецкие колонии фактически перестали существовать. Много их названий было изменено: Бригидау – в Бригидан, а после 1947 г. – Ланивка; Анелин, Велдиж и Энгельсберг – в Шевченкове (1946 г.), Княгинин-колония стала частью Станислава (теперь Ивано-Франковск), Аугустдорф (Августынивка) с 1940 г. стал частью Снятына (современная улица Гоголя), Багинсберг – часть Коломыи и т.д. [67]. Очень небольшой процент немецкого населения сохранился в Долинском и Туркивском районах, хотя они почти полностью ассимилировались. Как напоминание о немецких поселениях остались сохраненные в обиходе названия “колония” для мест, где в прошлом жили немецкие колонисты: в Ивано-Франковске, Болехове, Борыне, – хотя и они со временем забываются.

1. Сергійчук В. Німці в Україні // Український світ. – 1993. – Ч. 1-2. – С. 28. 2. The historical atlas of Poland. – Warszawa-Wroclaw, 1986. – P. 10. 3.

Історія міст і сіл УРСР. Івано-Франківська область. – К., 1971. – С. 264, 519. **4.** Там же. – С. 207, 264, 279, 343. Історія міст і сіл УРСР. Львівська область. – К., 1968. – С. 691, 834, 519. Государственный архив Ивано-Франковской области (ГАИФО), ф. 2, оп. 1, д. 63. – С. 41. **5.** Історія міст і сіл УРСР. Івано-Франківська область. – С. 264, 279. **6.** Макаруч С.А. Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма. – Львов, 1983. – С. 36; Сергійчук В. Німці в Україні. – С. 29. **7.** Wyniki spisu ludności we Wschodniej Małopolsce // Robotnik. – Warszawa, 1923. – № 163. – 18 czerwca. – № 3. **8.** ГАИФО, ф. 2, оп. 1, д. 14. – С. 40. **9.** Согласно административному делению польских времен к Станиславскому воеводству принадлежали 4 повета (Жидачев, Сколе, Стрый и Турка), территории которых теперь входят в состав Львовской области. **10.** Чайковский А. Чорні рядки. Мої спомини за час від 1 листопада 1918 р. до 13 травня 1919 р. // Дзвін. – Львів, 1990. – №6. – С. 67. В комментарии Б. Якимовича утверждается, что под Нейдорфом имеется в виду село около Самбора, теперь Заднистровье. **11.** Ярославин С. Визвольна боротьба на Західноукраїнських землях у 1918-1923 рр. – Філадельфія, 1956. – С. 110. **12.** ГАИФО, ф. 2, оп. 1, д. 63. – С. 41-42. **13.** Там же, д. 147. – С. 70. **14.** Там же, д. 70, – С. 268. **15.** Holzer J. Mozaika polityczna Drużiej Rzeczypospolitej. – W-wa, 1974. – s. 275. **16.** ГАИФО, ф. 2, оп. 1, д. 146, с. 26. **17.** Там же, д. 63. – С. 41. **18.** Там же, д. 147. – С. 100. **19.** Там же. – С. 119. **20.** Там же, ф. 226, оп. 1, д. 31. – С. 133-146. **21.** Там же, ф. 2, оп. 1, д. 1580. – С. 9. **22.** Там же, ф. 226, оп. 1, д. 40. – С. 95. **23.** Там же, ф. 2, оп. 1, д. 1580. – С. 39. **24.** Там же, С. 73, 79. Поскольку данные о численности ПНМ, помещенные на стр. 79 с информацией на стр. 73, – потому они даны в скобках. **25.** Robotnik. – Warszawa, 1923. – № 163. – 18 czerwca. – s. 3. **26.** ГАИФО, ф. 2, оп. 1, д. 260, с. 71. **27.** Там же, д. 425, с. 217-219. **28.** Там же, ф. 226, оп. 1, д. 30, с. 49. **29.** Там же, ф. 2, оп. 1, д. 262, с. 164. **30.** Там же, ф. 226, оп. 1, д. 3, с. 42. **31.** Там же, ф. 2, оп. 1, д. 147, с. 69. **32.** Там же, ф. 262, с. 39. **33.** Там же, д. 14, с. 71; д. 201, с. 219; д. 263, с. 66, 91. **34.** Там же, д. 1580, с. 24. **35.** Там же, д. 571, с. 5. **36.** Там же, д. 261, с. 66. **37.** Там же, д. 260, с. 143. **38.** Там же, д. 14, с. 37. **39.** Діло. – Львів, 1923. – Ч. 65. – 24 червня. **40.** ГАИФО, ф. 2, оп. 1, д. 147, с. 70. **41.** Там же, д. 425, с. 137, д. 259, с. 188; ф. 226, оп. 1, д. 31, с. 32; д. 40, с. 17. **42.** Там же, ф. 2, оп. 1, д. 1580, с. 22. **43.** Там же, д. 259, с. 35. **44.** Там же, д. 147, с. 47-48. **45.** Там же, ф. 226, оп. 1, д. 30, с. 3. **46.** Там же, ф. 2, оп. 1, д. 147, с. 70. **47.** Там же, д. 425, с. 137. **48.** Там же, ф. 226, оп. 1, д. 40, с. 95. **49.** Там же, д. 31, с. 147. **50.** Там же, ф. 2, оп. 1, д. 259, с. 173. **51.** Там же, д. 261, с. 51. **52.** Там же, д. 425, с. 218. **53.** Там же, д. 259, с. 188; ф. 226, оп. 1, д. 31, с. 146. **54.** Там же, ф. 2, оп. 1, д. 260, с. 46. **55.** Там же, ф. 226, оп. 1, д. 40, с. 17. **56.** Там же, ф. 2, оп. 1, д. 147, с. 77. **57.** Там же, с. 70. **58.** Там же, д. 201, с. 62. **59.** Там же, ф. 226, оп. 1, д. 40, с. 76. **60.** Там же, ф. 2, оп. 1, д. 201, с. 169. **61.** Там же, д. 425, с. 137. **62.** Там же, ф. 226, оп. 1, д. 40, с. 17. **63.** Там же, ф. 2, оп. 1, д. 1580, с. 22. **64.** Там же, с. 9. **65.** Там же, с. 29, 32, 33, 39. **66.** Історія міст і сіл УРСР. Львівська область. – С. 834. **67.** Комсомольський прапор. – Івано-Франківськ, 1987. – 12 листопада.

*Л. Потапчик*  
*м. Луцьк*

## **НІМЦІ-ВОЛИНЯНИ**

**П**ершою німецькою колонією на Волині був Корець. Тут з'явилися німецькі майстри в кінці XVIII ст. Працювали вони на фаянсовій фабриці. У першій половині XIX ст. в околицях Луцька осіла група німецьких ткачів з Лодзі, але більше сільськогосподарське поселення почалося після 1860 року.

Власники маєтків запрошували німецьких колоністів, поселяли їх головним чином в лісах і новим населеним пунктам давали назви, які походили від імені дружин або дітей. Найчастіше повторюються назви: Адамівка, Антонівка, Олександрівка, Мар'янівка.

На нові поселення зважувалися і молоді сини німецьких колоністів, які прибували з території Польського Королівства і які не могли розраховувати ні на поділ господарства після смерті батька, ні на заснування власного господарства в околицях Лодзі. В основному прибували невеликими групами або окремими сім'ями. У зв'язку з тим, що були не дуже заможні, брали землю в оренду. У більшості випадків загосподарювали поліські терени, на яких після років напруженої праці збирали високі врожаї. Німецькі поселення Волинського воєводства становили головним чином сільські колоністи. Свої ґрунти засівали переважно житом, пшеницею, ячменем, а також садили картоплю. У невеликій кількості сіяли овес, просо, конюшину. З олійних рослин найчастіше сіяли моск. Під жито і пшеницю відводили більшу половину орної землі. Чехи цим культурам відводили третину. Свиней і великої рогатої худоби колоністи розводили якнайбільше, тому що бачили в цьому головне джерело свого прибутку. На ринок доставляли велику кількість м'яса, яєць. На високому рівні в німецьких колоніях було виготовлення масла.

У своїх руках колоністи мали лише одну галузь промисловості – млинарство. Разом з чехами вони були основними постачальниками борошна для волинського села. У власності німецьких колоністів на Волині було 63 млини і вітряки. Майже кожна велика німецька

колонія мала млин або вітряк, який працював не тільки для своєї колонії, а й для українських сіл.

Серед ремісничих закладів найбільше німці мали кузень, столярень і шевських закладів. До найбільш ремісничих належали найстаріші і найчисельніші німецькі колонії: Березолуки, Антонівка, Берестовець Старий, Рокині Старі, Вовнянка, Брище-Самойлівка у Луцькому повіті, Єлизаветськ у Володимир-Волинському повіті.

Найбільше німецьких ремісників працювало при обробці металу і дерева. Ковальством німецькі колоністи займалися як професією, дуже популярною на Волині і прибутковою. Ковалі разом зі стельмахами становили 31,4 відсотка усіх німецьких ремісників.

Улюбленою, однак, професією волинських німців було теслярство і столярство. До теслярської професії потрібно також зарахувати тих колоністів, які називали себе будівельниками, тобто мандруючі теслярі, які подорожували по українських селах і будували селянам будинки, копали колодязі, а також крили соломною дахи.

На першому плані серед німецьких промислових закладів у волинських містах були ковбасні. Майже в кожному волинському місті була німецька ковбасня.

Психологія німецького колоніста така, що він не розумів свого існування без землі, і якщо не міг здобути господарства, необхідного для прожиття, осідав на невеликій ділянці землі і заробляв на життя найманою працею або ремеслом.

За кількістю німці серед інших національностей, що проживали на Волині, займали четверте місце, після українців, поляків, євреїв. Головним віровизнанням серед німецького населення Волині було лютеранство, до якого належало 25464 німці (за даними 1927 року). Баптистів серед волинських німців було у той час 1010 чол., адвентистів 98 чол., шундистів 57 чол., католиків 163 чол., православних 86 чол.

У 1904 році було на Волині 13 кірх і 191 будинок молитви.

На чолі кожної кірхи було “зібрання делегатів” і “церковна рада”. Зібрання делегатів складалося з одного або двох делегатів від кожної колонії. Зібрання делегатів встановлювало план розбудови церковних, шкільних будинків, а також приходу. Постанови зібрання делегатів пересилалися канторам, які після богослужіння їх оголошували прихожанам.

Згідно зі старим російським законом, якого ще дотримувалися і в 20-30-х роках у Польщі, відповідальним за станом кірхи, релігійної громади була “церковна рада”. Члени церковної ради вибиралися у



кількості 12 чол. зі членів зібрання делегатів відкритим голосуванням. До компетенції церковної влади належало: звертати увагу на внутрішній і зовнішній порядок в церкві і біля неї під час богослужіння, допомагати приходському священику у виконанні рішень зібрання делегатів, готувати разом зі священиком план роботи релігійної громади. Зі свого середовища вибирали скарбника, який вів розрахункові книги громади. Термін повноваження церковної ради визначався на три роки. Її члени мусили бути затверджені консисторією, і пастор представляв їх своїй громаді в урочистий спосіб під час богослужіння. Волинських пасторів називали часом єпископами з огляду на їх працю. Пастор був організатором релігійного життя. Об'їжджаючи колонії, прибував до кожної, один раз, найбільше – два рази на рік. І, власне, тоді, незважаючи на те, чи то була неділя, чи будній день, колоністи залишали працю, прибували до школи, вислуховували богослужіння, проповіді. Тоді відбувалася конфірмація, пастор надавав поради тим, хто її потребував, і т.д.

Обов'язком кантора було замінити пастора, тобто провадити богослужіння, вчити в школі. В школах, які були в колоніях, відбувалися богослужіння, відвідували школу переважно тільки хлопці, і то в зимову пору, коли не було польових робіт.

Сестри общини діяли на Волині з 1924 року. Одна з них здійснювала опіку над будинком престарілих в Рожищах, друга провадила недільну школу. З церковних організацій заслуговували на увагу хори і співочі товариства.

Крім того, у Луцьку було “Товариство жіночої допомоги”, “Союз молоді”.

Існувала також організація “Брати”. Про цю організацію зустрічалася вже згадка у 1888 році. Вперше організували “Брати” своє свято в 1900 році в колонії Діброва-Холопичі, а в 1901 році – у Пустомитах. Ця організація сприяла значному піднесенню моральності, побожності серед німецьких колоністів. Національної проблеми для них як членів однієї церкви не існувало.

Часто траплялося, що в церковних урочистостях євангелістів брали участь українці, поляки, росіяни. І з цього приводу пастор промовляв, крім німецькою мовою, українською, польською.

Стосовно преси, то треба відзначити, що волинські німці мали свою газету, яка називалася “Волиніше Боте” (“Волинський кур’єр”). У 1931 році у Волинському воєводстві нараховувалося 46883 німецьких колоністи. У Луцькому повіті їх було у той час 17619 осіб.

Карл Люцк у своєму дослідженні “До правового становища німецької меншини на Волині” (1928 р.) нараховує 308 колоній.

За німецько-радянським Договором 1939 року волинські німці у січні 1940 року були переселені до Німеччини.

Волинська німецька поетеса Ерна Вольц, яка нині проживає в Кельні, у вірші “Волинь”, що був надрукований у четвертому номері “Волинських зошитів” (їх випускає історичне товариство “Волинь”), висловлює свою любов до Волинського краю, де вперше у 1929 році побачила світ. Інший вірш під назвою “Подячна молитва” має глибокий релігійний зміст.

В окремих місцях Волині ще збереглися в якійсь мірі німецькі поховання, які потребують впорядкування, як і могили представників інших національних меншин, життя і діяльність яких пов’язані з Волинню.

1. Забелин А. Военно-статистическое обозрение Волынской губернии. Ч. 1. – К., 1887. – С. 163. 2. Енциклопедія українознавства: В 6 т. – К., 1993. – Т. 1. – 289 с. 3. Галицько-Волинський літопис // Літопис Руський. – С. 251; Пашуго В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – М., 1950. 4. Шацька Г. Галицько-Волинська держава і німці // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. – Галич, 19-21 серпня 1993 р. – Львів, 1993. 5. Акты, относящиеся к истории Южной и

*М. Костюк*

*г. Луцк*

## **ИЗ ИСТОРИИ ВОЛЫНСКО-НЕМЕЦКИХ ВЗАИМОСВЯЗЕЙ**

**В**олынь является одной из тех украинских земель, где, как свидетельствуют археологи, состоялись первые встречи местных славянских племен и древних германцев. Эти первые контакты двух разных народов были обусловлены значительными этносоциальными процессами, которые произошли в начале первого тысячелетия нашей эры в Европе и привели в движение значительные этнические общности от Балтики до Причерноморья.

Появление германских племен на Волыни исследователи связывают в первую очередь с готами, которые, за свидетельством Иордана, в конце II ст. н.э. начали свое движение из территории южного побережья Балтики и нижней Вислы в Северное Причерноморье [1]. Археологические исследования на Волыни в последние три десятилетия подтвердили давнюю гипотезу о том, что путь германских племен пролегал через Волынь и Волынское Полесье. На сегодняшний день изучена целая группа германских археологических памятников, которые получили в научном обращении название Вельбарской культуры. Хронологически она охватывает последнюю четверть II-IV века н.э. Наиболее целостным массивом германские древности представлены вдоль западной части Волыни. Археологами исследовано здесь около 20 селений. Результатом раскопок стало появление целого ряда отдельных публикаций, а также работ обобщающего характера [2].

Двухсотлетнее пребывание германцев на Волыни дало возможность ученым особенно хорошо изучить их материальную культуру: селения, жилища, хозяйственные постройки, формы земледелия и животноводства, ремесла, орудия труда, предметы личного пользования, украшения и многое другое. Духовная культура в силу малочисленности необходимого археологического материала исследована поверхностно.

Эпизодические германо-славянские контакты на Волыни существовали и в V веке н.э. Подтверждением этого являются находки кладов. Самым значительным из них является Качинский клад, обнаруженный в 1963 г. [3].

Уникальным памятником духовной культуры германцев на Волыни является находка около г. Ковеля наконечника копья с руниче-

ской надписью “tilarids – идущий к цели”. Специалисты-рунологи считают ее фрагментом готского поэтического языка [4].

Продвигаясь по территории Волыни и пребывая в этнически чужой среде, вельбарские племена лишь временно сохранили свою этническую чистоту. Со временем часть из них стала заимствовать у местного населения некоторые черты материальной культуры, еще позже – смешиваться с ним. Другая часть германцев в конце IV века н.э. была вытеснена, и на территории Волыни они исчезли, оставив лишь фрагментарные следы в культуре местного населения.

VI-VIII века истории не предоставили нам пока прямых свидетельств о взаимных контактах волынских и немецких земель. Мы можем предполагать об эпизодическом их существовании по косвенным фактам и письменным источникам более позднего периода, и то они требуют осторожного критического подхода [5].

Эпоха XI-XIV вв. открывает совершенно новую и интересную страницу в истории волыно-немецких отношений. Несмотря на фрагментарность письменных извещений, можно четко проследить основные их направления. Нужно только учесть, что древнерусские авторы “немцами” часто называли разные народы германского происхождения, которые проживали в пределах Священной Римской Империи. Поэтому имеются летописные упоминания как о собственно немцах, так и о немцах-австрийцах, немцах-итальянцах из Рима – католиках, ливонских (рижских) немцах, немцах-корягах, немцах-поляках и немцах-крестоносцах Тевтонского ордена (темпличах-крыжевниках) [6].

Одной из форм волыно-немецких отношений были брачные союзы представителей волынских княжеских династий с немецкой знатью. Первым, как свидетельствуют летописи, в таком союзе был владимирский и луцкий князь Ярополк Изяславич. Находясь вместе с родителями в Германии в изгнании, он в 1075 г. женился на Кунигунде – дочери графа орламюндского, маркграфа мейсенского Отто Орламюндского (фон Орламюнде). А через некоторое время уже его дочь вышла замуж за графа Конте из дома Шварцбургов [7].

В середине XII века, по свидетельству польских источников, первой женой волынского князя Изяслава Мстиславича была принцесса из рода немецкого императора Фридриха I Барбароссы [8]. Имя ее не известно. Киевский летописец зафиксировал лишь факт ее смерти [9].

В XIII веке, укрепляя свои контакты с Германией, галицко-волынский князь Данило Романович отдал свою дочь Софию за графа Генриха Шварцбургского (фон Шварцбурга) [10], а сын его

Роман был в браке с племянницей австрийского герцога Фридриха II Баденберга – Гертрудой [11].

Были в родственных связях с комтуром гравденским графом Зигегардом Шварцбургом и последние галицко-волынские князья Андрей и Лев Юрьевичи, на что они указывали в своей грамоте от 1316 года [12].

Кроме брачных союзов, достаточно активными были дипломатические и военные контакты Волыни и Германии. Особенно это прослеживается из середины XII века. Так, волынский князь Изяслав Мстиславич, освободившись от зависимости Киева, начал проводить самостоятельную внешнюю политику в Европе. Он вмешался во внутригерманское соперничество и поддерживал баварскую группировку Вельфов [13]. А от них, в свою очередь, имел помощь в борьбе против московского князя Юрия Долгорукого. Так, в 1149 году наемные немецкие воины помогали защищать осажденный московскими полками Луцк [14]. Совместные с немцами военные походы осуществляли волынские князья в году на пруссов [15], а в 1164 году – на Византию [16].

Активными были первые вмешательства в германские политические дела волынского князя Романа Мстиславича. Его военная кампания в 1205 году расценивается историками как начало похода в Саксонию на помощь Вельфам [17]. К сожалению, смерть помешала Роману его закончить. Но, очевидно, связи волынского князя с немцами были довольно крепкими, если даже последний волынский князь Юрий II Болеслав в своих грамотах упоминает о них.

В целом мирными были отношения Волыни и Германии в годы княжения Данила Галицкого. Особенно отметил летописец его союз с ливонскими немцами в 1249 году [19]. Правда, защита собственных интересов в Европе иногда заставляла противостоять немцам. Так, в 1237 году он вмешался в конфликт между Австрией и немецким королем Фридрихом II Гогенштауфеном [20]. В 1248 году он снова противостоял немцам, но уже на стороне венгерского короля Белы IV [21].

А вот попытку немцев-крестоносцев Тевтонского ордена завладеть волынским Дорогочином галицко-волынские князья остановили бескомпромиссно и решительно: “И пошли они на них с большой силою, взяли город... и старейшину Бруна схватили, и воинов захватили...” [22]. Это поражение было настолько досадным и поучительным, что в будущем крестоносцы не решались на военные походы на западноукраинские земли. А Папа Римский специальной буллой от 1247 года запретил немецким рыцарям селиться без разрешения галицко-волынских князей в их владениях [23].

После смерти братьев Романовичей их наследники стремились поддерживать с Германией мирные отношения. А во внешней политике Юрия I Львовича, Андрея и Льва Юрьевичей, Юрия II Болеслава четко прослеживается союз с Немецким Орденом, о чем свидетельствуют их грамоты [24]. Такая политика была обусловлена возрастанием для Волыни литовской опасности. Но союз с Орденом не смог остановить литовской экспансии на Волынь, которая в середине XIV века потеряла политическую независимость, а с ней и самостоятельные связи с Германией. Имели место в волынско-немецких отношениях данного периода и церковно-религиозные контакты, подтверждением которых является переписка папской курии с волынскими князьями, и дипломатические посольства из Рима, в составе которых часто были немецкие священники. Вероятно, что некоторые из них находились на Волыни продолжительное время, удовлетворяя религиозные потребности немецких поселенцев. А князь Роман Мстиславич был зачислен одним из фундаторов монастыря бенедиктинцев в Эрфурте, пожертвовав на честь святого Петра 20 гривен серебра [25].

Анализ торгово-экономических связей Волыни и Германии свидетельствует об их стабильности и углублении даже во времена политического противостояния. Сведения о торговле Волыни и Баварии достигают еще второй половины IX века, а в фольклорной памяти народа путь через Волынь в Австрию и Баварию остался как былинная “дорога латинская”. Через Волынь лежал и путь купцов из Киева в Силезию и Саксонию [26]. Как продолжение торговых контактов двух сторон имеем находки на Волыни германских денариев и вендок [27]. Из середины XII века, кроме сухопутных путей, начинает функционировать водный путь по Бугу через Берестье и Дорогичин, который открыл возможность активной торговли с Немецким Орденом в Пруссии. Важность этого торгового направления для экономической жизни Волыни подтверждает постоянная готовность волынских князей защитить его от нападений литовцев и ятвягов [28], а также грамоты князей и владимирского городского общества к обществу города Штральзунда [29].

Письменные источники дают основания предположить, что именно во Владимире появились первые немецкие поселенцы – купцы, воины, ремесленники. Со временем отдельные из них стали занимать высокое положение и влиять на внутригородскую политику правящей волынской верхушки. Особенно это прослеживается во времена князя Владимира Васильковича. Его воеводой был выходец из Силезии – Кафилат [30], а на церемонию объявления дарственной

грамоты на княжение своему брату Мстиславу князь пригласил вместе с местными боярами и мещанами еще и немцев. А после смерти Владимира, как записал летописец, "...плакало над ним все множество владимирцев – мужи, и жены, и дети, немцы, и сурожцы, и новгородцы, и жидове" [31]. Эти факты красноречиво свидетельствуют о наличии во Владимире численной и влиятельной прослойки немецких поселенцев, значение которых в жизни города не заметить было невозможно. Не исключено, что именно они добились широких прав на городское самоуправление или даже Магдебургского права, и не только для себя, но и для всего городского общества [32]. Поэтому не кажутся случайными и удивительными свидетельства о том, что в 1270-90 годах войтами Луцка и Владимира были немцы [33].

Строя города, волынские князья нуждались в большом количестве ремесленников. Особенно возросла потребность в них после татарского нашествия. Чтобы поощрить переселенцев из немецких городов, князья сохраняли за ними льготы, предусмотренные Магдебургским правом, освобождали на первые времена от налогов. Особенно активно приглашал немецких ремесленников князь Данило Галицкий [34], что помогло быстро поднять из руин волынские города, укрепить их, активизировать в них экономическую жизнь.

Активные отношения волынян и немцев летописного периода создали возможность прямых языковых контактов. Результатом их стали отдельные заимствованные германизмы, которые сохранились в нашем языке еще с XI-XIV веков. Чаще всего они касаются сферы дипломатической, религиозной, военной, управления, торговли, отдельных ремесел.

Анализ волынско-немецких отношений рассматриваемого периода свидетельствует об их активности и разносторонности. Фактически в те времена были заложены основы взаимовыгодного сотрудничества Волыни и немецких земель. Но потеря Волыни политической независимости в середине XIV века привела к свертыванию этих контактов в следующий, литовско-польский период.

В начале польского периода волынской истории прослеживаются предыдущие тенденции политического сотрудничества литовско-волынских князей с немецким орденом, особенно их союзы с целью устранения политических противников, а также в борьбе против татар. Но в связи с агрессивными выпадами рыцарей против самой Литвы отношения двух сторон вскоре осложнились и нередко приводили к столкновениям, в которых принимали участие и волынские полки. Правда, были попытки решить их политическими способами. Так, в 1429 году в Луцке по предложению немецкого императора

Сигизмунда был созван съезд монархов европейских стран, где, помимо инициатора, были послы немецких рыцарей, папский легат и представители других стран [37]. Но это был исключительный случай. Вскоре волынские князья были полностью лишены возможности влиять на отношения Литвы и Немецкого Ордена. Подобная ситуация сохранилась и после Люблинской унии 1569 года.

Если в политической области волынско-немецкие связи свертывались очень быстро, то в других сферах этот процесс шел намного медленнее. Источники свидетельствуют, что волынские князья привлекали немецких солдат к военной службе по охране замков. Так, комендантом Кременецкого замка был прусс Конрад Франкеберг [38]. Описи замков оставили факты, что немцы часто отправляли пушкарскую службу. В мирное время они жили недалеко от замков и, кроме ухода за пушками, служили в качестве мастеров-оружейников, изготавливали порох и селитру [39]. Кроме оружейников, в селах Волыни жили и немцы-земледельцы. На это указывает существование целого села под названием Прусы в Луцком уезде в 1446 году [40]. Это, очевидно, были наследники тех, кто попал в плен еще во времена Даниила Галицкого и насильно был поселен на Волыни. В XVII-XVIII вв. в сельской местности иногда обосновывались немецкие мастера по производству стекла, поташа, бумаги, сахара, других мануфактур.

Все же большинство немцев проживало в волынских городах, особенно на западе края. Количество их было незначительным, особенно в системе городского самоуправления и цеховых ремесленных организаций. Среди ремесленников известны строители, которые принимали участие в строительстве Луцкого замка, Почаевской Лавры (мастер Готфрид Гофман) и других, особенно культовых католических сооружений.

Но наиболее интенсивными оставались волынско-немецкие связи в сфере торговли. Анализ источников подтверждает существование старых и появление новых торговых путей с Волыни и через Волынь в немецкие земли по территории Польши и в Пруссию через Литву. Почти в каждом уставе пошлин волынской земли упоминаются самые разнообразные немецкие товары. На ярмарках продавали кельнские и силезские ткани, рейнское вино, гданское пиво, “цукерь (сахар), конарь и томась из Нюрнберга, Аусбурга и Лейпцига”, серу, галун, клей, часы, зеркала, замки, ювелирные изделия, одежду, лекарства и многое другое. В свою очередь из Волыни в немецкие земли купцы везли лесные товары, поташ, пепел, воск, шкуры и меха. Для продажи в Силезию через Польшу перегонялись стада волынского скота. В больших количествах на немецких рынках продавался волынский хлеб. Объемы



его продажи особенно возросли в XVI веке после освоения волынскими купцами водных торговых путей по Бугу и Висле в Гданск. Для удобства и постоянного развития взаимных торговых отношений немецкие купцы имели право в Луцке, Владимире и других волынских городах складировать свои товары [41]. В торговле с немецкими землями принимали участие не только купцы, но и мещане, а также “паны Волынской земли, главным образом Острожские и Луцкие” [42].

Сфера духовных контактов Волыни и немецких земель в литовско-польскую эпоху засвидетельствована фактами появления в крае немецких протестантских ересей, в частности, лютеранской [43].

После Люблинской унии даже самая активная торгово-экономическая сфера связей волынян и немцев постепенно сужается, и такая тенденция прогрессировала до конца XVIII века. Это, в свою очередь, значительно уменьшило на Волыни количество немецких купцов и ремесленников, которые устремились в польские города, где условия для их деятельности были намного лучше.

XIX век открыл новую страницу в истории волыньско-немецких отношений. Это была эпоха массовой немецкой сельскохозяйственной колонизации на Волыни. Начали ее меннониты – одна из протестантских сект немецко-голландского происхождения. Еще в конце XVIII века они основали первую колонию Скерневские Голендры во Владимир-Волынском уезде [44]. Число их на Волыни было незначительным, а экономическое положение иногда непрочным.

За меннонитами, которые искали защиту от преследований за свои религиозные воззрения, начали переселяться люди, побуждаемые экономическими выгодами. Это были немцы, католики и протестанты, выходцы из Привислянского края Польши, меньше из Германии и незначительный процент из Австрии.

Волынь с ее невысокой плотностью населения, значительными площадями неосвоенных болотистых и покрытых лесами земель, сравнительно небольшими расстояниями к Польше и Пруссии привлекала иммигрантов, которые при поддержке российского законодательства находили здесь выгодные условия проживания и хозяйствования.

В первые тридцать лет XIX века немцев-колонистов прибыло на Волынь немного, всего 1001 чел., которые основали пять колоний, в основном во Владимир-Волынском и Ровенском уездах [45].

Со временем из Польши и Пруссии начали прибывать новые группы поселенцев, которых привлекали льготы, установленные царским правительством: освобождение на тридцать лет от налогов и повинностей, в том числе и воинской, право свободного вероисповедания, внутреннее самоуправление колоний, льготные условия арен-

ды и приобретения земель.

В сороковых годах XIX века темпы переселения немцев-колонистов на Волынь возросли. Оседали они преимущественно в Луцком уезде. В 1833 г. они основали первые суконные фабрики около местечка Рожище, где вскоре выросла одна из самых больших промышленных колоний Волнянка, просуществовавшая до конца тридцатых годов XX века. Довольно активно заселялась колонистами Волынь и в последующие десятилетия. Всего же с 1830 по 1860 год здесь обосновалось 11424 колониста, проживавших в 139 колониях [46].

Следующие 25-30 лет были особенно массовыми в ходе немецкой колонизации Волыни. Отмена крепостного права лишила помещиков дармовой рабочей силы, и они с охотой стали сдавать в аренду и продавать свои земли колонистам, которые могли платить за землю намного больше, чем местные крестьяне. Сроки аренды земельных участков составляли 36 лет, и это очень привлекало поселенцев. Уже в 1861 году их насчитывалось 13711 чел. и владели они 15 тыс. десятин земли. В 1884 году количество немцев-колонистов возросло до 120 тыс. человек, а имели они 178190 десятин арендуемой земли и 246476 – в личной собственности. Селились они сначала в южной части Волыни, но со временем начали углубляться в северные полесские районы. Плотность их в некоторых частях края стала очень высокой. Так, в трех волостях Луцкого уезда – Рожищенской, Щуринской и Торчинской – она составляла от 40 до 57% всего населения [47]. Такая ситуация очень встревожила местные власти и особенно военных. Под их давлением правительство пересмотрело отношение к колонизации в приграничных губерниях. Специальные законы 1887 и 1895 гг., а также ликвидация льгот по воинской повинности и самоуправлению немного замедлили ее темпы, но общая тенденция к увеличению числа колонистов на Волыни сохранялась вплоть до 1914 года, но теперь уже преимущественно за счет естественного прироста. За данными Первой российской переписи населения 1897 г., немцев в крае насчитывалось 170 тыс., что составляло 5,7% всего населения губернии. В 1908 г. численность их составила уже 200 тыс., а в 1914 – 240 тыс. человек. Больше всего немцев проживало в Житомирском (66 тыс.), Новоград-Волыньском (53 тыс.), Луцком (43 тыс.) и Владимир-Волыньском (22 тыс.) уездах [48].

Большинство немецких колоний на Волыни были земледельческими. Этому способствовали и невысокие цены за аренду земельных участков. Они колебались от 75 коп. за десятину до двух рублей. Еще далее на север земля была дешевле, в силу ее заболоченности, лесистости и отсутствия дорог. Но колонистов это не пугало, и они смело

осваивали новые территории. Вот как выглядел приезд поселенца за свидетельствами современников: “Ранней весной, прибыв на договоренный участок, иногда без денег, но с зерном для посева, колонист, прежде всего, начинал рубить лес на том месте, где планировал сеять. Выкорчевав пни, делал просеку и засеивал ее преимущественно рожью, иногда пшеницей, а часть поля – картошкой. Во время этих работ живет в шалаше. Окончив с посевной, приступает к строительству дома из срубленного им же леса. Строительство продолжается иногда не один год, пока жилище приобретет законченный вид. Если есть потребность, то ко времени сбора урожая наскоро делается дорога к месту сбыта.

Впервые обработанная земля дает большой урожай. На вырученные деньги колонист покупает скот и с новой энергией берется за дальнейшее освоение своего надела. Болотистые места осушаются умело прокопанными канавами, лес расчищается, повсюду сооружаются ограды, и года за три-четыре лесная пушка превращается в цветущую плантацию” [49].

Немецкие земледельческие колонии были своеобразны и не похожи на местные поселения. Каждый земельный участок и двор содержались в образцовом порядке и чистоте. Посреди колонии прокладывалась дорога, от которой шли ответвления к каждому двору. Жилищные постройки лицевой стороной всегда выходили на улицу. Основным строительным материалом было дерево. Дома иногда строили из кирпича, реже из камня, крыши были преимущественно дощатыми, редко железными или черепичными. В доме почти всегда было 3-5 комнат, оштукатуренных изнутри или оклеенных обоями. Постройки выглядели строгими и добротными. Мебель изготовляли ремесленники. В комнатах стояли голландские печи для отопления.

Каждая колония управлялась выборным старостой – “шульцем”, который вел все внутренние дела, представлял свое селение в отношениях с местными властями, владельцами арендуемых земель, вел учет колонистам, в большинстве случаев был судьей во внутренних спорах и конфликтах, так как поселенцы очень редко обращались к местным судовым властям.

Экономическое положение колоний было разным, часто зависело от географического расположения и погодных условий. Вот как выглядело хозяйственное состояние колонии Забужские Голендры Владимир-Волынского уезда в донесении Ковельского окружного начальника от 30 ноября 1855 года:

Забужские колонисты поселены на низменном, расчищенном собственными их трудами месте при реке Буг, что от разливов этой

реки все их поля заливаются водой в весеннее время года, а иногда и осенью, от чего на таковых землях сеется только яровой хлеб и огородные овощи после понижения вод. Озимый же хлеб как истребляемый продолжительными разливами воды, в особенности весной, в посевах не употребляется.

Забужские колонисты, не собирая достаточного количества хлеба на пропитание своих семейств, занимаются ремеслами и поденными заработками, которыми в урожайные годы доставляют себе способы прокормления семейств и уплаты податей. Но по случаю существующих несколько рядом лет неурожая, наводнений и возвысившейся цене на съестные припасы они разорили свое состояние и нынче не только не в состоянии уплатить следуемых казенных податей и оброка за владение землей, но и прокормить своих семейств.

Кроме хлебопашества и ремесел, они ведут частью молочные хозяйства, но по случаю залития сенокосов водою они в настоящем году не могли собрать сена и, кроме предстоящих расходов на покупку хлеба, вынуждены еще покупать сено для прокормления скота. Следовательно, и эта сторона хозяйства не может доставить им никакого пособия [50].

Данный случай следует расценивать как исключительный. В большинстве своем жили колонисты в достатке. Собрав некоторый капитал, они выкупали землю, даже целые имения, строили лесопильные, суконные, бумажные, пивоваренные заводы, устраивали водяные и паровые мельницы. Особенно большой была паровая мельница в селе Переспя Луцкого уезда. Принадлежала она обществу немецких подданных "Тон и Вреймак". Сооруженная в 1874 г., она имела шесть постав, три из которых изготовляли крупу. За сутки она давала 60 четвертей продукции.

Все грузы колонисты перевозили сами. Почти каждый из них имел телегу хорошей конструкции, легкую и очень вместительную. На железных осях, окованная железом, она брала от 60 до 100 пудов разных грузов. Некоторые хозяева имели 2-3 такие телеги и занимались, кроме хлебопашества, перевозкой грузов.

Культивировали волынские колонисты преимущественно зерновые культуры, занимались также огородничеством и садоводством. От чешских поселенцев позаимствовали технологию выращивания хмеля. Как технические культуры выращивали картофель и сахарную свеклу. В приусадебных хозяйствах разводили крупный рогатый скот, лошадей, домашнюю птицу.

Говоря о ремеслах и промыслах немецких колонистов, следует отметить их разнообразие. Среди поселенцев были искусные пекари,

колбасники, портные, столяра, слесаря, кузнецы, часовщики и мастера других профессий. В городах они часто работали мастерами и механиками на заводах и фабриках, служили в качестве прислуги, учили музыке, танцам, рисованию, открывали аптеки и врачевали. Владельцы имений нанимали немцев в качестве писарей, управляющих, лесничих, садоводов, гувернантов и лакеев [51].

Некоторые из немецких поселенцев принимали активное участие в общественной и культурной жизни края, занимались исследованиями его истории и природы, активно участвовали в проведении реформ. Членом Общества исследователей Волыни был крупный землевладелец И.Ю.Ардт. Он же во многом содействовал налаживанию работы земских учреждений. Теодор Штейнгель после окончания Варшавского университета изучал природу и археологию Волыни, на свои средства построил в селе школу, больницу. Позже был послом от Киева в 1-й Государственной Думе и членом украинской парламентской фракции. Занимал пост заместителя председателя Украинского Научного Общества имени Т.Шевченко. В 1918 году он посол Украинской Народной Республики в Германии. Умер в 1946 г. в Дрездене. Оставил на Волыни о себе добрую память и прекрасный памятник – первый музей волынской старины в селе Городок (сегодня Ровенской области).

В свою очередь в среде волынской интеллигенции начал зарождаться интерес к германской культуре. Это заметно в творчестве нашей землячки и выдающейся украинской поэтессы Леси Украинки. Она хорошо владела немецким языком, делала переводы Г.Гейне, печатала свои статьи в венском журнале “Рутенише ревью”, писала научные статьи по немецкой литературе, поддерживала связи с немецкой издательской и книготорговой фирмой Брокгауза [52].

Большое внимание уделяли колонисты образованию. Поселившись на новых земельных участках, одной из первоочередных задач они считали строительство школы. Потом нанимали учителя и отправляли детей учиться. Школы были почти в каждой колонии, причем немецкие не только по названию, но и по духу. Воспитание и образование проводилось исключительно в немецкой атмосфере. Для подготовки квалифицированных педагогов в 1904 г. в колонии Гаймталь была учреждена учительская семинария, выпускники которой работали не только на Волыни, но и за ее пределами.

Поддержанию немецкого духа в колониях содействовала и религия. Молитовные дома в сельской местности, кирхи в городах были неотъемлемой частью духовной жизни колонистов. По религиозным воззрениям волынские немцы были в своем абсолютном большинст-

ве лютеранами, реже католиками и баптистами. Исключительно редкими были случаи принятия колонистами православия. Именно под их влиянием среди местного населения начал распространяться евангелизм.

Проявлением преданности Германии были частые случаи непризнания немцами русского подданства, а также отлучки юношей призывного возраста в Германию для прохождения воинской службы.

Надо отметить, что немецкое правительство содействовало поддержке германского духа среди волынских колонистов. Существовал целый ряд организаций, которые осуществляли связь с поселенцами, поставляли литературу пангерманского содержания, делали денежные субсидии школам, учителям, пасторам. Особенно активным в этом плане был Всеобщий немецкий школьный союз (“Allgemeiner deutscher Schulverein”). За 29 лет своего существования с 1881 года он использовал на вышеуказанные цели более 4 млн. марок [53].

Сохранению немецкой атмосферы в колониях содействовала и замкнутость их существования, право внутреннего самоуправления, минимум контактов с местным населением. Российские власти со временем поняли, что такое состояние колоний не даст желанных результатов от колонизации, и приняли ряд законов, направленных на усиление контроля за внутренней жизнью колонистов и их русификацию. В 1874 г. была отменена льгота по воинской повинности, в 1887 г. немецкие школы были переведены в подчинение Министерства народного образования и в них вводилось обязательное обучение на русском языке, в 1888 г. было упразднено самоуправление колоний, в 1895 г. – запрещено приобретение в собственность и владение недвижимостью за пределами городских поселений. Эти меры правительства замедлили темпы колонизации, спровоцировали конфликты с местными властями и даже обусловили начало процесса выселения части колонистов из Волыни в Прибалтику и на Американский континент [54].

О последствиях немецкой колонизации Волыни в XIX – начале XX века нельзя говорить однозначно. Ожидаемых правительством результатов она в полном объеме не дала. Местные власти оценивали ее противоречиво. Так, в отчетах волынских губернаторов отмечалось, что колонизация принесла пользу в смысле поднятия культуры земледелия среди местного населения, быстрого освоения больших площадей волынского Полесья, активизации экономической жизни края. Указывалось на малую пользу государству и значительную – помещикам, которые имели большие доходы за проданную и сданную в аренду землю. Но, чаще всего колонизация оценивалась нега-

тивно, как активная форма эксплуатации природных богатств края и быстрого обогащения. Указывалось на замкнутость, отчужденность и даже враждебность колонистов к местному населению, их антирусские и прогерманские настроения. Как опасная для государства расценивалась пропаганда поселенцами евангелизма. Исключительно негативно оценивали колонизацию Волыни военные, считавшие немцев стратегическим авангардом Германии в будущей войне с Россией [55]. Именно эта точка зрения стала особенно доминировать в начале XX века.

Первые тяжелые испытания выпали на долю немецкого населения Волыни с началом Первой мировой войны. Правительством был издан ряд законов, согласно которым к колонистам в зависимости от подданства, отношения к воинской службе и возраста принимались разные репрессивные меры – высылка, принудительные работы, пленение и другие [56]. А летом 1915 г. в связи с угрозой оккупации края австро-германскими войсками 150 тыс. немецких колонистов принудительно были эвакуированы на восток России, большей частью в Сибирь. На месте остались только те, кто уже оказался на оккупированной территории, или те семьи, из которых кто-то служил или воевал в русской армии. Эвакуация проводилась летом, накануне сбора урожая, очень быстрыми темпами. Приходилось оставлять на произвол судьбы построенные своими руками дома и приобретенное имущество. Имена эвакуированных немцев раздавались местным жителям. Многие колонисты в эти годы потеряли все, остались без крова и средств существования, часть погибла в годы гражданской войны. Некоторые, не рискуя возвращаться в зону боевых действий, сумели перебраться на юг Украины, где вынуждены были пережить военное лихолетье, а потом и голод 1921-23 гг.

Часть эвакуированных волынских немцев с невероятными трудностями все же сумела возвратиться на Волынь. Но, увидев разрушенные дома, они покидали родные места, эмигрируя в Западную Европу и Америку.

Не легче было и тем, кто остался. В марте 1916 года из Германии начали прибывать агенты, агитировавшие колонистов возвратиться на родину, где вследствие массовых мобилизаций остро ощущался недостаток рабочей силы как в промышленности, так и в сельском хозяйстве. Им обещали государственную помощь, льготы, столько же земли, сколько они имели на Волыни, зывали к их патриотическим чувствам, но вся эта агитация не дала желаемых результатов. Решались уезжать немногие.

В начале лета 1916 года в связи с приближением российских

войск в среде поселенцев появились всевозможные слухи о том, что русские будут вешать всех немцев, которых застанут на Волыни. Боязнь преследований со стороны военных властей вызвала новую волну эмиграции волыньских немцев. Немецкая военная администрация организовала их вывоз в Познанское воеводство и в Пруссию, где использовала преимущественно на сельскохозяйственных работах. До конца 1918 года с Волыни по этой причине уехало 17 тысяч колонистов [57]. Но и на родине их ждало разочарование. Военное поражение Германии в мировой войне, внутренняя разруха, безработица привели к тому, что бывшие колонисты оказались в своей же стране лишними, и это поять-таки вынуждало их эмигрировать, преимущественно на Американский континент.

Годы Первой мировой войны привели к резкому сокращению численности немцев на Украине. Больше всего пострадало население Волыни. С 250 тысяч в 1914 году оно сократилось до 108 тысяч в середине 20-х годов [58]. Второе десятилетие XX века оказалось для волыньских немцев самым драматичным.

Следует отметить и факт присутствия на Волыни германских войск с февраля по декабрь 1918 года. Они вступили на украинские земли согласно договору, подписанному правительством Центральной Рады с Германией, Австро-Венгрией, Турцией и Болгарией 27 января 1918 года. Но это не помогло сохранить независимость Украины, а реквизиция немцами хлеба, фуража, скота на селе вызвала недовольство со стороны волыньского крестьянства и порожидала конфликты. Враждебно были восприняты жителями края приказы немецкой военной администрации о комендантском часе в городах, о наказаниях мирного населения за неповиновение властям и нападение на военные подразделения. К осени 1918 года в немецких гарнизонах, дислоцированных в губернии, усилилась большевистская агитация, что привело к случаям солдатских выступлений за возвращение в Германию, неповиновения офицерам, дезертирства. А события ноябрьской революции в Германии лишь ускорили процесс вывода германских войск с территории Волыни.

По условиям Рижского мирного договора Западная Волынь попала в состав Польши и была реорганизована в отдельную административную область – Волыньское воеводство. На этой территории еще почти два десятилетия просуществовали немецкие колонии. Согласно переписи 1921 года, в воеводстве проживало 27063 немца-колониста, из них 25780 – в сельской местности и 1283 – в городах [59]. Количество их постепенно возрастало и, за данными польской статистики, в 1929 году составило 41450 человек, или 2,4% всего



населения [60].

Увеличение числа немцев в 20-30-е годы происходило исключительно за счет естественного прироста. Приплыва немецких эмигрантов из-за пределов Волыни в этот период не отмечалось.

Большинство колонистов проживало в Луцком, Ровенском и Владимир-Волыньском уездах. Так, в 1921 году в Луцком уезде их насчитывалось 10938 человек, что составляло 6% всех жителей [61]. Именно здесь существовали такие большие колонии как Гаразджа, Рокини, Гнидава, Ульяновка, Жозефина, Антоновка и другие. Если в 1921 году в Волыньском воеводстве было 150 немецких колоний, то в 1930 их насчитывалось уже 300 с 90 школами и 48 тысячами поселенцев [62]. Тенденция к увеличению числа колонистов сохранилась до конца 30-х годов.

Проживая, главным образом, в сельской местности, немцы и дальше занимались своим традиционным занятием – земледелием. Сеяли пшеницу, рожь, ячмень, овес. Выращивали картофель, меньше – сахарную свеклу. Занимались огородничеством и садоводством. Значительную роль в хозяйстве колонистов играло животноводство. Большинство имело лошадей. Земля зачастую была собственной, хотя некоторые колонии существовали и на государственных земельных участках. Встречались и смешанные формы земледелия. Почти каждая колония имела своих ремесленников разных специализаций. В некоторых встречались промышленные производства. Примером промышленной колонии может служить Волнянка (около Рожища) в Луцком уезде, жители которой занимались суконным производством. Отхожими промыслами занимались немногие.

Новым явлением среди немцев-колонистов Волыни стало их участие в организации и работе кооперативов, что во многом повысило эффективность их хозяйств в сельской местности. Немцы очень быстро оценили преимущества такой формы хозяйствования и активно внедряли ее в жизнь.

Традиционно большую роль в жизни колоний продолжали играть школа и религия. Надо отметить и большую открытость в жизни немецких колоний польского периода по сравнению с предыдущим: усилились взаимные контакты с местными жителями, устраивались совместные культурные мероприятия и хозяйственные сделки, были даже случаи смешанных украинско-немецких браков. Отношения с властями были нормальными, хотя иногда и возникали конфликты, что было связано с политикой полонизации, проводимой польским правительством в воеводстве.

Резко ухудшилось положение немцев на Волыни в апреле 1939

года, когда Гитлер объявил о расторжении польско-германского пакта о ненападении. Польские власти начали принимать против них репрессивные меры: распускались немецкие сельскохозяйственные кооперативы, закрывались немецкие школы и клубы, а немцы-активисты культурных учреждений были арестованы. Эти мероприятия властей дали повод фашистской пропагандистской машине поднять в средствах массовой информации шум о преследовании немецкого меньшинства в Польше и необходимости его защиты. Гитлеровские спецслужбы усилили работу среди волыньских немцев, привлекая их к сбору разведывательной информации. Но лишь немногие согласились заниматься подобной работой накануне нападения германских войск на Польшу, а также поддерживать их в ходе самой оккупации [63].

Начало Второй мировой войны вызвало значительные изменения в количестве немцев на Волыни, которая в сентябре 1939 года была включена в состав Советского Союза. В “Доверительном протоколе”, подписанном Молотовым и Риббентропом одновременно с германо-советским договором о дружбе и границах между СССР и Германией 28 сентября 1939 года, отмечалось: “Правительство СССР не будет препятствовать немецким гражданам, другим лицам немецкого происхождения, которые проживают в сферах его интересов, если они будут иметь желание переселиться в Германию или в сферы германских интересов” [64]. Учитывая международную обстановку, большинство немецкого населения покинуло Волынь, теперь уже навсегда.

Нападение фашистской Германии на Советский Союз привело к оккупации Волыни уже в первые дни войны. Гитлеровские власти рассчитывали на содействие немногих местных немцев в установлении военной оккупационной администрации, но практически из этого ничего не вышло. Как отмечается в книге Л. де Йонга “Немецкая “пятая колонна” во Второй мировой войне”, “местные немцы имеют совершенно неправильное представление о взаимоотношениях внутри рейха, а также о национал-социалистических лидерах. Представителям интеллигенции непонятно чувство дискриминации. Местные немцы не принимали никаких мер против евреев; более того, считали евреев безобидными людьми, не внушающими никаких опасений” [65]. Со временем положение местных немцев на Волыни все более ухудшалось и в середине 1943 года власти начали их вывозить в Германию. Немногими по счастливой случайности удалось пережить всю войну. Так фактически завершилась почти вековая история немецкой колонизации на Волыни.

Оккупация края немецко-фашистскими войсками в годы Вели-

кой Отечественной войны стала для волянян самой трагической в многовековой истории волинско-немецких взаимоотношений. Оккупанты установили в крае так называемый “новый порядок”, характерными чертами которого стали террор, эксплуатация местного населения, вывоз молодежи на каторжные работы в Германию, ограбление материальных ценностей. На территории области функционировали концентрационные лагеря, где было уничтожено несколько десятков тысяч военнопленных. Все это вызвало сопротивление волянян, которые шли в партизанские отряды и с оружием в руках боролись против оккупантов. В ответ на это фашисты начали карательные акции против мирного населения. Десятки сел вместе с жителями навсегда исчезли во время их проведения. Сильно пострадало мирное население Волыни и в 1944 году во время отступления немецких войск. За годы войны область понесла огромные потери: уничтожено 165,3 тысячи гражданского населения, более 30 тысяч юношей и девушек вывезены в Германию, разрушены все промышленные предприятия и железнодорожные станции, 30 машинно-тракторных станций, 378 колхозов, сожжено 442 населенных пункта, 35 тысяч крестьянских домов, сотни школ, библиотек, медицинских заведений, реквизировано более 300 тысяч голов скота, около 80 тысяч лошадей. Общий ущерб, нанесенный оккупантами народному хозяйству Волыни, составил более 8 млрд. рублей [66]. Многие годы жителям области пришлось восстанавливать свои города и села. В этих работах участвовали и немецкие военнопленные. Часть из них была уничтожена органами НКВД.

Немецко-фашистская оккупация оставила в памяти волянян незаживаемые раны и наложила отпечаток прохлады в отношении к немцам. Тем не менее, они жили на Волыни и в послевоенный период. Правда, нелояльное отношение властей вызвало необходимость иммигрировать в Германию.

Статистика народонаселения области советского периода свидетельствует, что совсем незначительное количество немцев продолжало жить на Волыни. Среди них были как местные, так и прибывшие по разным причинам из других регионов Советского Союза. За данными переписей можно проиллюстрировать их количество:

1956 г. – 149 человек, 1970 г. – 177, 1979 г. – 165, 1989 г. – 178 человек. Если в 1956 г. немцы примерно поровну проживали как в городской, так и в сельской местности, то в последующий период не менее 3/4 из них были городскими жителями. Безусловно, что такое мизерное количество немецкого населения не могло быть заметным в экономической, культурной и общественной жизни области. Тем бо-

лее, что в условиях коммунистической власти оно, как и другие национальные меньшинства, не имело никаких законных прав на организацию своих этнических объединений. Большинство из немцев было русифицировано, а некоторые скрывали свою истинную национальную принадлежность. Так, в 1989 г. из 178 волинских немцев 123 считали родным языком русский и лишь 29 – немецкий [67].

Ситуация изменилась в 1991 г. после провозглашения независимости Украины. Еще в марте этого года в Луцке было основано немецкое национальное Общество “Возрождение немцев Волыни”. Кроме областного центра, существует два его филиала – в Ковеле и Иваничах. Возглавляет его г. Янош Тангел. Функционирует оно на основании закона Украины “О национальных меньшинствах в Украине”. Главными целями деятельности его члены считают создание необходимых условий для возрождения среди волинских немцев национальной культуры, языка, традиций, обрядов и дальнейшее их развитие. При содействии местных властей и жителей участники Общества ведут активную работу по поиску и восстановлению бывших гражданских и военных немецких кладбищ, мест захоронения расстрелянных немецких военнопленных, устанавливают там памятные знаки. В Луцке Обществом основаны курсы изучения и совершенствования немецкого языка для всех желающих. Волинские немцы при содействии своих соплеменников из Германии провели несколько благотворительных акций помощи больницам, инвалидам, престарелым и пострадавшим от Чернобыльской аварии. Через Общество область налаживает связи с разными федеральными землями Германии, что открывает возможности взаимного сотрудничества во многих областях. 25-27 мая 1994 года впервые в истории Волыни ее посетил Посол Германии в Украине г. Александер Арно. Кроме встреч с местными немцами, он обсудил с представителями властей некоторые вопросы налаживания и расширения сотрудничества Волыни и Германии, обещая свое содействие.

В последнее время в области усилился интерес как к Германии вообще, так и к истории волинско-немецких отношений, в частности. Появились первые публикации в местной прессе. Звучала эта тема в выступлениях историков во время проведения научных конференций в Волинском университете. Налаживаются контакты с историческим Обществом “Волынь”, которое существует в Германии и занимается исследованиями истории волинских немцев. Постепенно налаживаются отношения и в других сферах.

Ряд вышеназванных и других фактов дают основание утверждать, что в истории волинско-германских отношений начинается

новая страница. Хочется надеяться, что она будет наполнена и новым качественным содержанием, что новые поколения украинцев и немцев, взяв все лучшее из истории взаимосвязей, смогут построить настоящее и будущее своих отношений на основе равенства, партнерства, уважения и взаимной выгоды.

1. Иордан. О происхождении и деяниях гетов. – М.: Гетика, 1960. – С. 70.
2. Там же.
3. Козак Д.Н. Вельбарская культура / Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тысячелетии н.э. – К., 1985; Вельбарская культура // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья. – К., 1990; Этнокультурная История Волині / I ст. до н.е. – IV ст. н.е. – К., 1991; Археология Украинской ССР. – Т. 3. – К., 1986; Балто-славянские исследования 1982. – М., 1983; Славяне и их соседи в конце I тысячелетия до н.э. – первой половине I тысячелетия н.э. – М., 1993; Петров В.П., Каліщук А.П. Скарб срібних речей з села Качин Волинської області / Матеріали дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Вип. 5. – К., 1964. – С. 88-89.
4. Балто-славянские исследования 1982. – М., 1983, – С. 234.
5. Цинкаловський О. Стара Волинь – Волинське Полісся. – Вінніпег, 1984. – С. 37.
6. Галицько-Волинський літопис // Літопис Руський. – К., 1989. – С. 560.
7. Повесть минулих літ // Літопис Руський. – С. 125. Прим. 2 (1085 р.). Пашуто В.Т. Внешняя политика Древней Руси. – М., 1968. – С.124, 125.
8. Там же. – С. 219.
9. Київський літопис // Літопис Руський. – С. 125. Прим. 3 (1151 р.).
10. Галицько-Волинський літопис // Літопис Руський. – С. 251. Прим. 1 (1213 р.).
11. Там же. – С. 411.
12. Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1993. – Т. 3. – С. 116.
13. Пашуто В.Т. Там же. – С. 218.
14. Київський Літопис // Літопис Руський. – С. 228.
15. Пашуто В.Т. Там же. – С. 155.
16. Там же. – С. 219.
17. Там же. – С. 165; Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – М., 1950. – С. 193; Котляр М.Ф. Данило. – К., 1979. – С. 24.
18. Грушевський М. Там же, С. 126.
19. Галицько-Волинський літопис // Літопис Руський. – С. 392.
20. Там же. – С. 409.
21. Там же. – С. 409.
22. Пашуто В.Т. Очерки по истории... – С. 253.
23. Болеслав-Юрий II, князь всей Руси: Сб. материалов и исследований. – СПб., 1907. – С. 149-157.
24. Шацька Г. Галицько-Волинська держава і німці // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції. – Галич, 19-21 серпня 1993 р. – Львів, 1993. – С. 116.
25. Сидоренко О.Ф. Участь Волині у Полтаві людовими товарами у XV – першій половині XVII ст. та її екологічні наслідки // Минуле і сучасне Волині: Тези доповідей та повідомлень III Волинської історико-краєзнавчій конференції. – Луцьк, 1989. – С. 188.
26. Там же. – С. 188.
27. Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. – К., 1971. – С. 46.
28. Галицько-Волинський літопис // Літопис Руський. – С.384, 385, 392, 402, 406-410, 414, 428.
29. Батюшков П.Н. Холмская Русь. – СПб., 1887. – С. 37; Грушевський М. Там же. Т. 2. – С. 377; Цинкаловський О. Там же. – С. 228.
30. Галицько-Волинський літопис // Літопис Руський. – С. 432.
31. Там же, С. 439.
32. Крип'якевич І.П. Галицько-Волинське князівство. – К., 1984. – С.

131. **33.** Сергійчук В. Українські німці // Молодь України. – 1992. – 21 квітня.  
**34.** Галицько-Волинський літопис // Літопис Руський. – С. 418. **35.** Шацька Г. Там же. **36.** Архив Юго-Западной Руси (далее АЮЗР). Ч. VII, Т. 1. – К., 1886. – С. 34, 35, 39, 52. **37.** Там же. – С. 88. **38.** Там же. – С. 57. **39.** Леонтович Ф. Сельские ремесленники в литовско-русском государстве. – Варшава, 1898. – С. 286. **40.** Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. Т. 1 (1361-1598). – СПб., 1863. – С. 18; АЮЗР. Ч. VIII. Т. 1. – С. 27. **41.** Авак'янц М. Економічне життя України за XV – I половину XVII ст. – К., 1925. – С. 31-32. Компан О.С. Міста України в другій половині XVII ст. – К., 1963. – С. 103, 106, 308, 313, 318; Верзилов А. Очерки торговли Южной Руси с 1480-1569 гг. Чернигов, 1898, – С. 24,25, 26, 75, 77; Торговля на Україні XIV – середина XVII століття. Волинь і Наддніпрянщина. – К., 1990. – С. 7, 22, 41, 95, 97, 103, 122, 128, 142, 151, 205, 294. **42.** Верзилов А. Там же. – С. 26. **43.** Сказания князя Курбского. Ч. 1. – СПб., 1833. – С. 84. **44.** Забелин А. Военно-статистическое обозрение Волынской губернии. Ч. 1. – К., 1887. – С. 163. **45.** Там же. – С. 164. **46.** Там же. – С. 165. **47.** Там же. – С. 167, 171. **48.** Сергійчук В. Українські німці. Там же. **49.** Забелин А. Там же. – С. 177. **50.** Государственный архив Житомирской области (далее ГАЮ), ф. 58, оп. 1, д. 1050, л. 1. **51.** Центральный государственный исторический архив Украины (далее ЦГИА), ф. 442, оп. 690, д. 21, л. 4; Там же, ф. 442, оп. 34, д. 1430, л. 1-125. **52.** Леся Українка. Твори в десяти томах. Т. 10. – К., 1965. – С. 9, 18, 25, 36, 43, 58, 155, 180, 214, 331, 404, 477. **53.** Липранди А.П. Германия в России. – Харьков, 1911. – С. 39-40. **54.** ЦГИА, ф. 442, оп. 533, д. 222, л. 5, 6, 41, 42; Там же, ф. 442, оп. 702, д. Г253, л. 1, 2, 4, 8, 1, оп. 2, 18, 20. **55.** 702, д. Г253, л. 1, 2, 4, 8, 1, оп. 2, 18, 20. **56.** ЦГИА, ф. 442, оп. 618, д. 58, л. 5-7, 38; Там же, ф. 442, оп. 642, д. 497, л. 7-8. **57.** ЦГИА, ф. 1335, оп. 1, д. 1631, л. 246. **58.** Сішоцка-Petrazuska Z. Zywiol Niemiecki na Woyniu. – Warszawa, 1933. – С. 43. **59.** Сергійчук В. Українські німці. Там же. **60.** Сішоцка-Petrazuska Z. – Там же. – С. 47. **61.** Завгородній А. Яким було населення Волині у 20-30-ті роки нинішнього століття // Радянська Волинь. – 1990. – червень. **62.** Сішоцка-Petrazuska Z. Там же. **63.** Онуфрійчук М. Німці на Волині // Народна трибуна. – 1992. – 18 березня. **64.** Кичихин А.Н. Советские немцы: откуда, куда и почему? // Военно-исторический журнал. – 1990. – №8. – С. 38. **65.** Вокруг пакта о ненападении (Документы о советско-германских отношениях 1939 года) // Международная жизнь. – 1989, п. 9. – С. 93. **66.** Кичихин А.Н. Там же. – № 9. – С. 31. **67.** Історія Волині. – Львів, 1988. – С. 137.

*А. Самойленко  
г. Нежин*

## **НЕМЕЦКИЕ ПОСЕЛЕНИЯ НА ЧЕРНИГОВЩИНЕ В XVII – НАЧ. XX В.**

Первые сведения о проживании немцев на Черниговщине относятся к первой половине XVIII века, когда Петр I издал указ о разведении овец в Киевской и Азовской губерниях для увеличения выработки сукна. С этой целью было направлено из Силезии и Польши 40 опытных овцеводов и мастеров-сукновалов, которые перебрались на Украину со своими семьями. На Левобережной Украине было основано несколько образцовых “овечьих заводов”. В 1732 г. на одном из них в Большом Самбурге (Нежинский полк) насчитывалось 2 тысячи породистых овец.

В XVIII веке российские правящие круги поощряли приток в южные районы Украины иностранцев. Им отводились специальные земли, предоставлялись крупные льготы. Начинается этот процесс еще при Елизавете Петровне и особенно усиливается при Екатерине II. На это указывают украинские историки Г.Г.Писаревский, Д.И. Багалий и другие, которые занимались проблемами изучения данного вопроса.

Жителям колоний предоставлялась свобода вероисповедований, они освобождались на несколько лет от всех налогов и повинностей, от воинской и гражданской службы, им предоставлялась возможность открывать мануфактуры и фабрики, организовывать торги, ярмарки и т.д.

В 70-80-е годы XVIII века колонисты-землевладельцы ехали в Россию и на Украину не только семьями, но даже целыми родами, общинами из разных земель Германии.

Немцы-колонисты появились на Черниговских землях во второй половине XVIII века, обосновавшись плотными поселениями в Борзнянском уезде.

В 1767 г. здесь было образовано шесть колоний из поселенцев – лютеран из окрестностей Франкфурта-на-Майне и католиков из Австрии.

Планировалось создать город Екатеринополь (с XIX в. Городок, совр. Городище Бахмачского р-на). Для этого по контракту на 9 января 1767 года с Канцелярией Опекунства иностранных поселенцев было завербовано 51 человек из мещан и ремесленников.

Однако не получив обещанных условий, некоторые из них разо-

шлись по другим городам Украины. Оставшиеся занялись мелкими промыслами, продажей лошадей и горячего вина. Всего было создано 35 домов.

В селе Белемеш (сов. Белые Вежи Вторые Бахмачского р-на) было возведено 25 дворов. Здесь проживали лютеране, для которых была построена деревянная церковь, приглашены пастор, кантор и дьячок.

В селе Грос Вердер (с XIX в. Великий Вердер, совр. Зеленовка Бахмачского р-на), где поселились католики, был возведен 41 двор. Церковная служба проходила в доме священника из ордена Капуцинов. Деревня Кляйн Вердер (с XIX в. Малый Вердер, сов. Малозеленовка Бахмачского р-на) имела 16 дворов поселенцев, деревня Рунде-визия (сов. Круглолуговка Бахмачского р-на) – 25 дворов.

Деревня Кальчиновка (сов. Бахмачский р-н) была основана украинцами немного раньше. Здесь насчитывалось 8 дворов. Немецкие колонисты обосновали еще 22 двора. Постепенно Кальчиновка становилась центром поселений.

Перевозка и доставка поселенцев в губернию, строительство домов и предоставление им ссуд шло из императорской казны. На все было истрачено 82910 руб. 12 коп.

Было перевезено 855 душ (432 мужчины и 423 женщины). Из них католиков – 312, лютеран – 590, реформаторов-кальвинистов – 43.

По ревизии 1786 года в Черниговском наместничестве всего находилось 495 мужчин и 449 женщин из немецких земель в пяти городах и шести уездах. В Чернигове проживало 3 мужчины и 1 женщина (все из лютеран), в Ромнах – 1 мужчина католического вероисповедания и 8 лютеран (по 4 обоего пола), в Гадяче – 2 мужчины и 3 женщины католики и 3 мужчины и 2 женщины – лютеране, в Зенькове – 2 католика мужского пола. Среди городов можно выделить Нежин, где было 29 человек (12 мужчин и 11 женщин католиков, 1 мужчина и 4 женщины лютеране, а также 1 кальвинист).

В Черниговском уезде проживало 2 немца, в Прилуцком – 10, в Глинском – 3, в Роменском – 2, в Гадяцком – 13. Лидером был Борзнянский уезд, данные по которому приводились выше.

В Нежине для переселенцев была возведена каменная католическая церковь Петра и Павла. Ее заложили по инициативе пребывающих в Малороссии генерал-аншефа фон Вейсбаха и генерал-поручика фон Ганфа. Католики были подчинены римскому Могилевскому архиепископу, а лютеране – Юстиц – Коллегии Лифляндии и Эстляндии.

Однако еще раньше облюбовали плодородные земли Чернигов-



щины, приносившие значительные прибыли, немецкие дворяне, которые находились на службе российской короны.

Уже в начале XVIII века крупные земельные владения в Прилуцком и Полтавском полках приобрел австрийский, а с 1707 года русский генерал граф Иоган-Бернгард Вейсбах, происходивший родом из Богелии и занимавший ответственные должности командующего русскими войсками на Украине и киевского генерал-губернатора. На территории Полтавского полка ему было даровано Карловскую вотчину, включавшую села Карловка, Федоровка, Варваровка и другие. В Прилуцком полку в его имение входили села Вейсбаховка (с 1945 года с. Белоречица Прилуцкого района) с 1727 года, Мамаевка (с 1947 года с. Удайцы Прилуцкого р-на) с 1722 года, Ряшки (Прилуцкого р-на). Он также был одним из первых владельцев Ряшковской суконной мануфактуры, купив у ее основателя Д.Горленко.

Не меньшим владельцем являлся фельдмаршал Б.-К.Миних, которому императрица Анна Иоанновна подарила большую часть имений Вейсбаха после смерти последнего в 1735 году. Он также приобрел на Черниговщине ряд крупных земельных участков и сел, таких как с. Ленивица.

Подобная картина владения немецкими помещиками украинскими землями наблюдается во 2-й половине XVIII и XIX веках. Генерал Штофельн в 1788 году приобрел село Былки (с 1920 года с. Красное Коропского района), а в 1777 году генерал-поручику графу Витгенштейну было подарено село Веркиевка (с 1945 г. с. Вертиевка Нежинского р-на). В 1781 года ему принадлежало 205 (292 хаты) из 225 крестьянских дворов (321 хата) и 4 бездворные хаты.

В XIX веке графы Ламсдорфы имели огромные владения, включавшие села Олешня, Дегтяри, Кухарцы и другие, в большинстве своем перешедшие им путем брака от крупных украинских помещиков Галаганов.

Со второй половины XIX столетия начинается приток иностранных подданных, открывающих в Российской империи свое дело. Не обошли они своим вниманием и земли Черниговской губернии. Предприниматель К.Раух купил участки земли в с. Корюковка и ее окрестностях, построил винокуренный, а в 1858 году и сахарный заводы.

В начале 70-х гг. основатель железнодорожной компании фон Мекк приобрел значительное количество земли в районе Воржовки (с конца XIX в. – Сновск, с 1935 р. – Щорс), построил железнодорожную станцию и депо и в 1874 году проложил ветку Либаво-Романской железной дороги, которая была выкуплена государством в 1891 году.

Обустривая свои имения, украинские помещики, начиная с XIX века, приглашали иностранных мастеров, в том числе и немцев. Наиболее яркими творениями являются парки в имении Галаганов в Дехтярях и Сокиринцах (современный Срибнянский р-н), заложенные по проекту ученого-садовода И.Е.Бистерфельда и созданные под руководством садовника Ределя в 20-30-е годы. Не менее величественным является горный сад в Тростянце, принадлежавший Скоропадским, созданный садовником К.Д.Шлинглофом.

Как видим, количество немцев, проживающих на Черниговщине, было незначительным. Данные переписи населения в Черниговской губернии, проведенной в 1897 году, свидетельствуют о некотором росте жителей, для которых родным языком являлся немецкий. Их насчитывалось уже 5306 человек. Основная часть проживала в сельской местности. 390 человек были жителями городов. 60% из них проживали в Чернигове (111 чел.), Нежине (72 чел.) и Конотопе (50 чел.). Еще в трех уездных городах это количество превышало 30 человек: Новозыбков (36), Новгород-Северский (33), Глухов (32). В остальных 9 уездных городах количество немецкоязычного населения колебалось от 1 (Сосница) до 18 (Остер). Основная масса граждан немецкой национальности сосредоточилась в Борзнянском уезде (4379 чел.). Среди других уездов можно выделить Суражский (143), Черниговский (128 чел.), Конотопский (116 чел.), Нежинский (85 чел.), Городнянский (82 чел.) и Остерский (78 чел.).

В остальных уездах их количество было в пределах от 11 (Кролевецкий) до 63 (Новозыбковский).

Из представителей немецкой национальности по религиозным верованиям основная масса (72,97%, или 3804 человека) были лютеране, 25,39%, или 1347 человек, – римские католики, 1,43%, или 76 человек, – православные, 0,21% прочих религиозных конфессий (0,13% – иудеи, 0,02% – старообрядцы, 0,02% – магометане и т.д.).

Данные последней переписи дают возможность определить как сословное положение, так и род занятий немцев, проживающих на территории Черниговской губернии. Наиболее многочисленным сословием среди немецкоязычного населения было крестьянство, составлявшее 86,32%, или 4580 человек. Далее следуют мещане – 6,76% (359 человек), потомственные дворяне – 1,23% (65 человек), дворяне личные 1,07% (57 человек), купцы – 0,96% (54 человека).

Земледелием занимались 4280 немцев и членов их семей. Следующими по численности группами были те, кто находился на государственной службе – 148 человек; железной дороге – 96 человек; в вооруженных силах – 86 человек; жил с дохода капиталовложений и

недвижимого имущества – 78 человек; занимался учебной и воспитательной деятельностью – 57 человек; изготовлением табака и изделий из него – 59 человек; обработкой животноводческих продуктов – 78 человек.

Необходимо обратить внимание на то, что большинство немцев Черниговщины – это люди в возрасте до 50 лет. Детей до 9 лет насчитывалось 1634, от 10 до 19 лет – 538 юношей и 548 девушек, от 20 до 49 лет – 968 мужчин и 975 женщин и в возрасте 50 лет и выше – 330 мужчин и 333 женщины. Из всех граждан 2860 обучились грамоте или получили образование. Последних среди немецкого населения насчитывалось 186 человек. Интересно то, что лишь 1379 человек обучились русской грамоте, остальные – грамоте по-немецки.

И еще один интересный факт. Часть населения из числа немцев, попавших под перепись 1897 года Черниговской губернии, родилась на территории немецких государств. Таких было 362 человека, из которых 98 мужчин и 76 женщин родились в Австро-Венгрии, 50 мужчин и 69 женщин в Пруссии, 28 мужчин и 34 женщины в Германии, 4 мужчины и 2 женщины в Саксонии и 1 мужчина, проживавший в Нежинском уезде, был родом из Баварии. Остальные – это потомки переселенцев конца XVIII века.

Все эти данные свидетельствуют о том, что лишь Борзнянский уезд в Черниговской губернии являлся местом более-менее плотного проживания немецкоязычного населения.

Причем 4328 человек (2167 мужчин и 2161 женщина) из 4379 – это крестьяне, которые были переведены на статус государственных крестьян. Все повинности и налоги они отработывали в пользу государственной казны.

Архивные фонды дают нам возможность проследить за деятельностью крестьян-поселенцев Борзнянского уезда лишь в пореформенный период. Сведения о количестве земли, которой владели общества крестьян Кальчиновской волости известны по подсчетам на 1878 г.

Общество д. Кальчиновка имело 38 десятин усадебной земли, 806 десятин 1200 саженой хорошей, 2 десятины средней и 176 дес. 1200 саженой неудобной земли. Общее количество – 1023 десятины всей земли.

Остальные общества имели соответственно:

С 80-х годов XIX века у крестьян-поселенцев начинает значительно увеличиваться усадебная земля. Немцы в значительном количестве приобретали в собственность участки земли вокруг сел Красилровка, Фастовцы, Мартыновка, Варваровка, Великая Загоровка.

Обратившись к списку землевладельцев – поселенцев Кальчиновской волости Борзнянского уезда, составленному 1 сентября 1885 года, можно увидеть, что зачастую собственные приобретения крестьян превышали казенный надел.

Например, Штумер Иоганн Карлов, имевший казенный надел в 10 дес. 600 с., приобрел 14 дес. 1300 саженой в Мартыновке и Фастовцах.

Сыновья Христиана Сартисона Генрих, Эрих, Вильгельм, владевшие 27 дес. 1800 саж. земли, приобрели еще 38 дес. 2100 саж. также в районе Мартыновки и Фастовцов, а сыновья Иоганна Сартисона Конрад, Якоб и Генрих имели 54 дес. 3440 саж. казенного надела и 34 дес. усадебного участка в Фастовцах. С этого периода начинает

Общества	Хорошей	Средней	Неудобной	Усадебной	Всего
Рундевизия	1038 дес.	1200 с.	207 дес.	74 д. 1200 с	1320 дес.
Белемеш	958д. 1200 с.	48 дес.	60 дес.	1066 дес.	1200 с.
Городок	589 дес.	58 дес.	111 дес.	60 дес.	818 дес.
Великий Вердер	746 дес.	22 дес.	112 дес.	39 дес.	919 дес.
Малый Вердер	525 дес.	–	11 дес.	24 дес. 600 с.	560 дес. 600 с.

проявляться дифференциация крестьян-поселенцев. Появляются достаточно крепкие хозяйства собственников, такие как братьев Генриха Карлова Штумера, имевшего 30 дес. 1200 саж. казенного надела и 24 дес. 1600 саж. купленной усадебной земли, у Эриха Карлова Штумера, соответственно, – 25 дес. 1800 саж. надела и 21 дес. 1200 саж. приобретенной в усадьбах деревень Фастовцы и Мартыновка. Однако оставались и такие, как Филипп Вильгельмов Браун, имевший всего 2 дес. 1620 саж. земли, и др.

В целом же в Кальчиновке на 1885 г. было 70 дворов немецких поселенцев, обладавших казенным наделом. Общественная выгонная земля составляла 19 дес. 1200 саж., наделы казенной земли имели размер в 960 дес. 1370 саж., а их собственные приобретения 389 дес. 1730 саж. земли.

Подобная ситуация наблюдалась и по остальным поселениям. Деревня Рундевизия, насчитывающая 117 дворов немцев, охватывала 174 дес. 840 саж. выгонной земли, 1032 дес. 1288 саж. казенной и 386 дес. 760 саж. собственной земли. Деревня Белемеш с 63 немецкими

дворами имела в распоряжении 168 дес. 1630 саж. общей выгонной, 926 дес. 1716 саж. казенной и 384 дес. 1200 саж. собственной земли. Деревня Городок с 75 дворами хозяев-немцев охватывала 223 дес. выгонной земли, 734 дес. 570 саж. казенной и 418 дес. 985 саж. усадебной земли. В деревнях Великого (76 дворов) и Малого (47 дворов) Вердера было, соответственно, 126 дес. 2180 саж. и 64 дес. 1800 саж. общественной выгонной земли, 892 дес. 1110 саж. и 398 дес. казенных наделов, 25 дес. 1956 саж. и 203 дес. 560 саж. собственной земли.

При этом выгонная земля входила в данные казенной земли. Процесс покупки дачных и усадебных участков продолжался до 1917 года включительно, однако возникла и другая тенденция в развитии хозяйств немецких поселенцев – это процесс дробления собственно приобретенных участков среди многочисленных наследников. Так, например, один из наследников братьев Сартисон, о которых говорилось выше, Георг – Генрих Генрихов Сартисон – имел всего 1200 саж. усадебной земли в 1912 году, Павел Якобов Сартисон – 1110 саж. по данным на 1917 год.

Если проследить за антропонимикой немецких колоний, то она не очень разнообразна, что дает нам возможность говорить о родстве поселенцев. Так, по спискам поселенцев на 1885 год фамилия Ольденбург числится за 6 хозяевами д. Рундевизия, 9 хозяевами д. Белемеш и 7 хозяевами д. Городок. Фамилия Браун встречается 5 раз среди землевладельцев Кальчиновки и 12 раз среди собственников Рундевизии. Фамилия Райзвих – 18 раз в Городке и 4 раза в Белемеше. 21 собственник с фамилией Гофман проживал в деревне Рундевизия. Всего же наиболее широко встречаются 57 фамилий немецкого происхождения.

В Борзнянском уезде немецкие переселенцы попали в благоприятные условия, им было наделено достаточное количество земли, они сохранили свои религиозные взгляды, для их детей открывались учебные заведения. За данными на 1889 год, в Великовердерской земской народной школе обучалось 25 детей католиков, в Белемешском земском училище – 66 детей лютеран. Подобные училища были открыты и в других деревнях. Существовало также Кальчиковское земское начальное училище и Рундевизское земское народное училище.

Таким образом, немецкие поселения, которые сосредотачивались в Борзнянском уезде, это были крестьянскими. Они имели благоприятные условия для жизни, расширения участков земли, благоустройства хозяйства, воспитания детей.

1. Історія міст і сіл УРСР. Чернігівська область. – К. 1971. 2. Новое географическое описание нашего отечества // Под общ. ред. П.П. Семенова-

Тяньшанского Т. – Т. IV. – СПб., 1910. – С. 210. **3.** Афанасьев А.С. (Чужбинский). Собрание сочинений // Под ред. П.В. Быкова. – Т. VII. – 2-е изд. – СПб.: Кн. Т-во Г. Гопне, 1893. – 390 с. **4.** Клаус Х. Наши колонии: Опыт и материалы по истории и статистике иностранных колоний в России. – СПб.: Типография В.В. Нусвальта, 1869. – 455 с. **5.** Велицин О. Немцы в России. – СПб.: Издательство “Русского вестника”. Типография товарищества “Общественная польза”, 1893. – 280 с. **6.** Кулинич І.М. Німецькі колонії на Україні (60-ті рр. XVIII ст.) // УІЖ. – 1990. – № 9. **7.** Німці в Україні. 20-30-ті рр. XX ст. Збірник документів державних архівів України / Упорядн.: Л.В. Яковлева, Б.В. Чирко, С.П. Пишко – К.: Інститут історії України, 1995. – С. 23-27.

*В. Сабалдашов*  
*с. Широкий Лан Николаевской области*

## **НЕМЕЦКИЕ КОЛОНИСТЫ НА НИКОЛАЕВЩИНЕ**

**Ж**изнь и судьба немцев, добровольно или под давлением обстоятельств покинувших Фатерланд и поселившихся в России на рубеже XVIII-XIX вв., долгое время были одним из наиболее черных “белых пятен” истории родины. В полной мере это относится и к немцам, проживавшим на Николаевщине.

С проблемой “наших” немцев автор впервые столкнулся, обучаясь в школе. Удивляло странное звучание фамилий некоторых соучеников: Вагнер, Фикс, Эрмендраут... Не менее странно звучало и прорывавшееся иногда в речи старожиллов прежнее название Широколановки – Ландау. От них же узнал и об обоснователях села – немецких колонистах. “Что за немцы? Откуда в Союзе?” – спрашивал я. Но ни школьные учебники, ни учителя истории вразумительного ответа не давали. Некоторые ответы на интересующие вопросы смог получить, учась на историческом факультете пединститута и позже – работая учителем в школе.

Горбачевская перестройка открыла возможность приступить к более серьезному изучению некоторых пробелов в истории края. Интерес к изучению прошлого немецких колоний подхлестнула и начавшаяся на рубеже 80-90-х годов массовая эмиграция лиц немецкой национальности из СССР; некоторые односельчане со “странными” фамилиями в это же время получили возможность съездить к родственникам в ФРГ. В 1991 г в школу пришло письмо из Казахстана от И. Шлесса, проживавшего ранее в нашем крае. Переписка, однако, не наладилась из-за начавшегося распада СССР и тотальной неразберихи во всех сферах жизни, включая и почтовую связь. Вскоре после этого места прежнего обитания посетили немцы из Средней Азии, попавшие туда в период депортации 30-40-х годов. Они вместе с потомками выразили намерение возвратиться на Родину. Именно с того времени наблюдается всплеск интереса учеников, да и взрослых жителей села, к истории немецких поселений на Николаевщине.

Пожалуй, именно эти обстоятельства и побудили подумать о подготовке материала, о народе, чьи представители в свое время так много сделали для развития нашего края.

Избранная для исследования тема, как представляется, в силу ряда обстоятельств, продолжает оставаться актуальной.

Во-первых, в связи с отсутствием качественных учебных посо-

бий по истории края ее разработка поможет в ликвидации еще одного “белого пятна” в истории государства, послужит делу восстановления исторической справедливости по отношению к незаконно репрессированному немецкому народу Украины.

Во-вторых, ее изучение обогатит опыт краеведческой деятельности, позволит активизировать поисковую работу.

В-третьих, изучение жизни немецких колонистов в развитии сельскохозяйственного производства и местной промышленности, социальной защиты, образования и воспитания имеет, кроме познавательного, еще и прикладное значение. Этот опыт, естественно, с определенными изменениями, можно использовать в современных условиях.

И последнее. В условиях попыток раздуть германофобию на бытовом уровне, что, к сожалению, имеет место, исследования истории “наших” немцев хоть в какой-то степени помогут землякам осознать свои ошибки в плане негативного отношения к немцам, которые в свое время так много сделали для развития Юга Украины, и нашего края в частности.

### **ИСТОРИЯ ДООКТАБРЬСКОГО ПЕРИОДА НЕМЦЕВ НИКОЛАЕВЩИНЫ**

Одной из главных причин превращения истории немцев Украины в “белое пятно” была тщательно спланированная политика замалчивания этой темы или прямая ее фальсификация.

Следует отметить, что в дооктябрьский период вопросами изучения истории развития иностранной, в т.ч. немецкой, колонизации в России занималась довольно значительная группа как отечественных, так и зарубежных (преимущественно немецких) исследователей. Сведения о немецких колонистах, в частности и на Николаевщине, можно получить, изучая работы исследователей А.А.Величина, Д.И.Багалея, Е.А.Загорского, А.Клауса, К.Линдемана, Н.Мурзакевича, В.Е.Постникова, Л.Падалки, А.Скальковского, А.Шмидта и некоторых других. Ценными историческими источниками для изучения истории немецких колоний в нашей области являются и разнообразные издания справочного характера, выпускавшиеся в Херсонской губернии либо в столице. Сюда, в частности, можно отнести ежегодные сборники Херсонского земства, материалы для оценки земель и статистико-экономические обзоры как губернии в целом, так и отдельных ее уездов, списки населенных мест, результаты переписей 1897 и 1916 гг. и др. материалы. Важными представляются и материалы, собранные в 1848 г. в Херсонской губернии при участии местных властей и учите-



лей школ и посвященные истории каждой колонии с момента ее возникновения, тем более что собирались и воспоминания старожилов.

Как уже упоминалось, исследованием немецкой колонизации в России занимались как русские, так и зарубежные ученые. Еще в 40-х годах XIX века немецкий агроном Август фок Гакстгаузен с разрешения правительства объехал значительную часть Европейской России, в т.ч. ее южные губернии, и оставил соответствующие записи. Ему особенно понравились хозяйственные успехи меннонитов и немецких колонистов, причинами успехов которых он считал “немецкое трудолюбие, немецкую любовь к порядку, их высокую цивилизацию и нравственность”.

Сведения по дооктябрьскому периоду в истории немецких колоний в нашей области можно почерпнуть из работы К.Э. Линдемана, профессора Российской Петровской сельскохозяйственной академии, посвятившего некоторые из своих работ истории немецких поселений в России. В начале 1920-х он, будучи профессором уже Симферопольского университета, по поручению Наркомата национальностей собирал материалы о сельскохозяйственном опыте колонистов. Его перу принадлежат многие статьи, в т.ч. по истории колоний, изданные сборником в Штутгарте (Германия) в 1924 году. В это же время потомок колонистов из Вюртемберга Г. Лейббрандт собирал материалы по истории немецких колоний в России сперва в Германии, а потом в СССР. В Штутгарте в 1928 г. вышла его книга “Переселение из Швабии в Россию в 1816-1823 гг”. Следует отметить, что этот германский город стал центром исследований о немецких колониях и там даже был создан специальный институт для изучения проблем немецкой диаспоры.

Во время Великой Отечественной войны Николаевская область в августе 1941 г. – марте 1944 г. находилась под немецко-румынской оккупацией. В этот период погибли практически все районные архивы. В первые дни оккупации из Одессы (а некоторые районы Николаевской области к началу войны входили в состав Одесской области) были вывезены в Германию все фонды Немецкой секции Госархива. Из Николаевского госархива вывезли документы 18 фондов немецких колоний. Безусловно, это является главной причиной наличия лишь незначительной части документов по истории развития немецких поселений в Государственном архиве Николаевской области.

После известного указа от 28 августа 1941 года и последовавших за ним аналогичных актов органов законодательной и исполнительной власти тема “советские немцы” для научных работников стала де-факто “табу”. В послевоенные годы советская историческая наука от-

носителем исследования истории, в т.ч. дооктябрьской, немецких колонистов заняла вполне определенную позицию. Во-первых, это практически полное замалчивание данной темы, что, безусловно, способствовало образованию еще одного “белого пятна” на истории нашего государства. Например, в 10-томном издании “Истории Украинской ССР” 1983 года в томах IV-V, посвященных истории Украины XIX – начала XX века, имеется лишь несколько упоминаний слова “колонисты”. Отсутствуют упоминания о немецких поселениях и в 4-томной “Радянській енциклопедії Історії України” (Киев, 1969-1972 гг.). Это же касается и ряда других изданий, где по логике эта тема должна занять подобающее место. Первое издание тома “Історія міст і сіл УРСР. Миколаївська область” (К, 1971 р.) тоже очень бедно на упоминания о колонистах, которые так много сделали для развития Николаевщины. Второе издание посвящает немецким поселенцам несколько больше внимания, но, опять-таки, как и первое издание, упоминает о них вскользь. Так, в сообщении о Веселиновском районе, на территории которого находилось более десятка колоний и часть из них входила в 20-30 гг. в состав немецкого Карл-Либкнехтского района, об этих фактах совсем не упоминается, за исключением разве что сообщения о переименовании некоторых населенных пунктов в 1944-46 гг., причем без объяснения причины изменений в топонимии. Интересно, что в известном труде Ореста Субтельного по истории Украины вообще нет упоминаний о немцах как одном из национальных меньшинств, проживавших на ее территории. Всего несколько слов о колонистах сказано и в пособии “Методические разработки уроков по истории Николаевщины. Выпуск 5” (Николаев, 1990 г.), подготовленном сотрудниками местного пединститута и посвященном истории области первой половины XIX ст.

Во-вторых, если все-таки возникала необходимость упомянуть о немцах Украины, в т.ч. проживавших на территории нашей области, предпринимались попытки либо выпячивания некоторых негативных сторон их жизни, либо просто сфальсифицировать реальные события, искусственно придав им нужный оттенок. Например, в “Истории городов и сел” упоминанию о хозяйственных успехах поселенцев из Александрфельда сразу же противопоставляется якобы имевший место факт жестокой эксплуатации ими батраков из числа украинского населения. Авторы издания для иллюстрации того, что колонисты якобы пользовались привилегиями по сравнению с украинскими крестьянами, приводят такой факт. Собственница баронесса Медеи из Веселинового колонисту Центеру сдала в аренду на 10 лет 3360 дес. земли по 5 руб. за десятину, а местным крестьянам-беднякам сдавала ежегодно

100 дес. по 6 руб. 50 коп. Кажется, факт налицо, но при этом не упомянуто, что чем больше и на дольше срок арендуется земля, тем меньше арендная плата за нее. Таких примеров можно привести много.

Ради объективности следует отметить, что некоторые историки, в частности Б. Дружинина, подошли к истории колоний не с партийно-классовых, а с объективно-исторических позиций.

Покров тайны над одной из кровавых страниц истории, которой, безусловно, является история российских и советских немцев, начал приподниматься только в конце 80-х годов. В периодической печати появилось значительное количество публикаций, посвященных этой тематике. Научные и публицистические статьи о “наших” немцах, в т.ч. проживавших на Николаевщине, печатались в “Українському історичному журналі”, “Трибуні”, “Республіке”, “Голосі України”. Материалы преимущественно популяризаторского характера о немцах нашей области появились на страницах областных газет: “Радянського Прибужжя”, “Южной правды” и “Щотижня”. Разработка проблемы началась учеными Николаевского пединститута.

Имеет место попытка воссоздать объективную историю одного из национальных меньшинств, столь много сделавших для освоения и развития края.

Вместе с тем в связи с появлением на рубеже 80-90-х годов большого количества публикаций о немецких колонистах возникает, как представляется, одна серьезная проблема. Имеется в виду чрезмерная идеализация их способа жизни, что иногда делается в целях политической конъюнктуры. Не следует забывать и о сторонах жизни поселенцев, далеко не у всех вызывающих одобрение. Это чрезвычайная замкнутость общины, чрезмерное влияние духовенства на мировоззрение поселян, патриархальщина и консерватизм последних и др.

И все-таки есть надежда, что со временем история немецкого народа Украины займет достойное место рядом с историей других народов нашего государства.

**О ТЕРМИНЕ “КОЛОНИСТЫ”.** Употребление термина “колонисты” по отношению к лицам немецкой национальности, прибывшим в наш край в начале XIX века и долго там проживавшим, по некоторым соображениям вызывает сомнения. Современные словари указывают на несколько значений термина “колония” (лат. *colonia* – поселение). В древнем мире так называли поселение граждан какого-либо государства в другой стране. Колонией также называют совокупность лиц какой-то национальности, проживающих вместе в другом государстве или иностранном городе. Кроме этого, колония – лишенная самостоятельности страна. По В.Далю “колония” – население иноземцев, поселок

выходцев, переселенцы из другой страны, а “колонист” – поселенец, занимающийся земледелием, поселенец из другой земли.

Безусловно, первое поколение переселенцев из Западной Европы было именно колониистского типа в смысле того, что осело в незаселенной южнорусской степи с целью освоения новых земель и ведения сельского хозяйства. Однако потомки колониистов, как представляется, были уже коренными жителями, тем более, что значительная их часть приняла русское подданство, а с 1871 года в отношении общественных и государственных повинностей они были уравнены с остальным земледельческим населением и выделялись в особое сословие – поселяне-собственники.

В России конца XIX века термин “колониисты” по отношению к лицам немецкого происхождения употреблялся скорее как дань сложившейся традиции, а не как юридическое определение. В качестве доказательства можно привести несколько примеров. Одно из изданий Херсонского земства в 1891 году опубликовало статью Л.Падалки “Землевладение немцев – бывших колониистов в Херсонской губернии”: “Бывшими колониистами назывались немцы-поселенцы и в различных изданиях обзорного или справочного характера, например “Сборниках Херсонского земства”, “Статистико-экономических обзорах” Херсонской губернии и отдельных ее уездов, издаваемых вплоть до революции 1917 г. По отношению к бывшим колониистам употребляется термин “поселяне-собственники”. Известный исследователь истории немецкой колонизации в России К.Э.Линдеман одну из научных работ озаглавил “Прекращение землевладения и землепользования поселян-собственников” (имеются в виду бывшие колониисты). В словаре В.Даля “поселянин”, “поселенец” определяются как крестьянин, колониист, выходец. Следовательно, уже на рубеже XIX-XX веков потомки выходцев из Германии, поселившиеся в том числе и в нашем крае, де-факто признавались полноправными гражданами Российского государства.

**СОЗДАНИЕ И РАЗВИТИЕ КОЛОНИЙ.** Большая часть нынешней территории Николаевской области была включена в состав Российского государства во второй половине XVIII века. С последней четверти столетия земли нашего края входили в Новороссийскую губернию, а с 1795 г. в Вознесенске наместничество, переименованное впоследствии в губернию, с ликвидацией которой в 1796 г. была восстановлена Новороссийская губерния, разделившаяся в октябре 1802 года на Екатеринославскую, Таврическую и Николаевскую. В мае 1803 года губернское правление последней переводится в Херсон, в связи с чем она переименовывается в Херсонскую, просуществовав-

шую до 1920 года. Территория нынешней Николаевской области в конце XIX века пребывала в составе Ананьевского (населенные пункты современных Врадиевского, Доманевского, правобережной части Вознесенского, южной части Первомайского и северной – Веселиновского районов), Елизаветградского (Арбузинский, Братский, Еланецкий, восточная часть Первомайского и Вознесенского, северная – Новоодесского и Казанковского и западная Новобугского районов), Одесского (Борезанский, Николаевский, Очаковский и южная часть Веселиновского районов) и Херсонского уездов, в состав которого входили Октябрьский, Снигиревский, Березнеговатский, Казанковский, Баштанский районы, южная часть Новоодесского и восточная Новобугского районов, Кривоозерский район и восточная часть Первомайского входили в состав Балтского уезда Подольской губернии.

В начале XIX в. на юго-восток нашего края прибыли первые поселенцы из юго-западной части Германии. Колонисты были представлены преимущественно немцами и частично – поляками. Дело в том, что часть населения прирейнских государств, поддерживавшая яacobинские лозунги, после наполеоновской оккупации была вынуждена эмигрировать. Часть эмигрантов направилась прямо в Россию, а часть – осела в Польше. Но после оккупации последней Наполеоном и создания в 1807 г. Варшавского герцогства эти немцы тоже были вынуждены перебираться в Россию. Вместе с ними пришло много поляков, с которыми колонисты успели породниться. Так создавались колонии т.н. “варшавских переселенцев”, которые впоследствии стали называться “немецкими”. Количество колонистов возросло после новой волны эмиграции (1816-1818 гг.), когда после заключения мира с Францией жители Южной Германии получили возможность прибыть в Россию по Дунаю от Ульма до Измаила. По времени и способу создания населенные пункты немецких колонистов, поселившихся в нашем крае, можно разделить на несколько категорий. Прежде всего это т.н. старые колонии, возникшие в начале XIX века в юго-западной части нынешней Николаевской области на надельных землях, выделенных государством в Херсонской губернии. К ним относятся Вормс, Зульц, Иоганесталь, Карлсруэ, Катериненталь, Ландау, Рорбах и Шпейер, возникшие в Одесском уезде, а также Раштадт и Мюнхен – в Ананьевском уезде. Большинство из них возникло в 1809 г., Иоганесталь и Катериненталь – в 1817 г. Что касается точного времени основания колоний, то сведения имеются весьма противоречивые. Так, Л.Кондрацкий датой основания Ландау, Зульца и Шпейера называет 1805 г., И.Кулинич указывает, что все вышеуказанные колонии возникли в 1808-1818 гг., включая сюда и Ватерлоу (основанное в 1833 г.).

Началом основания Иоганесталья считается в одних источниках 1817 г., в других – 1820 г., Катериненталья, соответственно, 1817-1819 гг.

Говоря о развитии первых немецких поселений нашего края, нельзя не отметить, что проходил этот процесс очень сложно. Первые десятилетия пребывания колонистов на юге России были временем борьбы за выживание. Непривичные природно-климатические условия, отсутствие благоустроенного жилья, продовольствия и медицинского обслуживания – все это приводило к высокой смертности среди поселян, а иногда и к массовому вымиранию. Однако благодаря целому ряду объективных и субъективных факторов колонисты выстояли и подняли свои поселения до уровня лучших в России.

После 1819 года правительство прекратило приглашение иностранных граждан для переселения в Россию. Но для переизбыточного населения старых колоний все еще выделялись наделы на льготных условиях. Так продолжалось до 1842 года, за этот период были созданы новые колонии и на Николаевщине, в т.ч. Ватерлоо и Новый Данциг. После 1842 г. российское правительство не предоставляло вновь создаваемым поселениям льготных казенных наделов. Возросшее количество населения уже существовавших “коренных” колоний вынуждало поселенцев удовлетворять свои земельные потребности путем покупки новых участков у других земледельцев на собственные и общественные средства. Кроме этого, некоторые общества необходимые участки земли брали в долгосрочную аренду и создавали там селения и хутора. Таким путем возникли имения Гека и Дауэнгауэра в нынешнем Арбузинском районе; селения Новый Данциг и Нейкарлсруэ, хутора Шардта, Кранцфельда, Рейненкампа и Штейнгут – в Баштанском; колонии Александрфельд, Блюменфельд, Вильгельмсталь, Красное, Нейзац, Себастьянфельд, хутора Габриэля и Каплинга – в Березанском, Штейнфельд – в Братском и хутор Немецкий – в Вознесенском районах. На территории Веселиновского района были поселения Ватерлоо, Вормс, Шпейер, Ландау, Иоганесталь, Катериненталь, Лиленталь, Рорбах, Роштадт, Мюнхен, Гринсельд, Фрейденталь, Фриденгейм, Зульц, Новый Рорбах, Новый Шпейер, Новый Роштадт, Шмальц. Хутора Зелингера, Эслингера, Шардта, Гофмана и селение Лихтенфельд находились в Доманевском, а Нейдорф в Еланецком районе. В Казанковском районе существовали землевладения И.Ф., Ф.Ф, Я.Ф.Ф.Г. и Э.Г. Бишлеров, Шмидтов, Артеса, Миллера и Мартына и поселение Фрайдорф, а в Новоодесском – Новосафроновка, колонии Гальбштадт, Гольдштадт, Грюнвальд, Карлсруэ, Шенфельд и Штейнберг были в Николаевском районе, там же расположились землевладения Кранка, Дукарта, Шлессера, Бишлера,

Гопфауэра, Дауэнгауэра, Клюндта и др. На территории Новобугского райана были поселки Клейн-Нейдорф, Нейгейм, владения Бишлеров, Вагнера, Артеса, Гейндриха, Шнейдера, Вольфов и Гуссеров. Землевладения колонистов или арендуемые ими земли были также в Октябрьском, Первомайском и Снигиревском районах.

Дооктябрьские источники указывали на 3 типа немецких поселений относительно способа их создания. Это старые колонии, новые

Название	Год основания	Население (постоянные члены общества)					
		1811, душ	1889	1903	1916		
					Всего	МП	ЖП
Вормс	1809	182	1124	1833	1760	872	888
Зульц	1809	117	1119	1778	1817	862	955
Иоганесталь	1817	–	803	1220	1127	575	582
Карлсруэ	1809	151	1174	2073	1730	862	868
Катериненталь	1817	–	948	1617	1540	762	778
Ландау	1809	233	1698	2381	2126	887	1239
Мюнхен	1809	103	870	1313			
Раштадт	1809	238	2498	2514			
Рорбах	1809	240	1938	2902	2316	969	1347
Шпейер	1809	211	1606	2407	2065	913	1152

немецкие поселения на купленной земле и немецкие поселки на арендованной земле. В 1889 г. по Херсонской губернии они насчитывали,

Название	Год основания	Население (постоянные члены общества)				
		1889	1903	1916		
				Всего	МП	ЖП
Ватерлоо	1833	331	855	1299	471	828
Новый Данцинг	1838	541	–	–	–	–
Александрфельд	1886	282	551	531	226	305
Блюменфельд	1862	482	808	680	330	350
Вильгельмсталь	1870	340	459	402	191	211
Гольштат	–	–	414	534	201	333
Гофнунбург	1867	248	410	287	140	147
Красное	1870	305	482	–	–	–
Нейзац	1857	314	760	536	224	312
Новосафроновка	1871	225	–	–	–	–
Штенфельд	1873	133	443	466	201	265

соответственно, 7637, 3037 и 4535 дворов и населения обоего пола 54125, 18535 и 31385 душ. По переписи 1897 в губернии жило 123453 немца, в т.ч. 62658 – в Одесском, 20290 – в Херсонском, 10177 – в Ананьевском и 5445 – в Елизаветградском уездах. В процентном соотношении число лиц немецкой национальности было довольно значительным, составляя в Одесском уезде в 1904 г. 25,6% населения уезда.

Поселения колонистов значительно различались по размерам используемых земельных участков, количеству дворов и численности постоянного населения. Некоторые сведения о движении населения в колониях можно почерпнуть из прилагаемой таблицы:

#### СТАРЫЕ КОЛОНИИ

#### НОВЫЕ КОЛОНИИ

Небольшими в основной своей массе были и хутора, включающие различное количество хозяйств и жителей. Хутор Клюкдта (Коренихская волость) состоял из одного хозяйства и 7 жителей обоего пола, Коппа – 1 хозяйство и 16 жителей. В Нечаянской волости хутор Дукарта насчитывал 16 дворов и 133 проживающих там. 69 жителей и 5 хозяйств было в хуторе Шлессера (Ковалевская волость).

Говоря о немецкой колонизации в России, следует отметить, что взаимоотношения между колонистами и государством были сложными и порой противоречивыми. Особенно это касается отношения к поселенцам высших лиц государственной администрации. Известные Указы Екатерины Второй предоставляли колонистам массу льгот, которые последующими правителями постоянно урезались.

Прибывавшие в начале XIX в. в Новороссию (в т.ч. на территорию нынешней Николаевской области) колонисты расселялись еще на основании правил 1763 года. С 1810 года предоставление средств на переселение вообще прекратилось, что мотивировалось финансовыми трудностями, вызванными русско-турецкой войной и кризисом в отношениях с Наполеоном. Но въезд в страну за свой счет разрешался. В это время была установлена и квота на въезд только определенного количества семей ежегодно. Указом от 5 августа 1819 года переселение иностранцев в значительных размерах было прекращено, а с 25 октября того же года русским миссиям за границей было запрещено выдавать паспорта желающим переселиться в Россию.

Изменение иммиграционной политики правительства объясняется как истощением резервов государственных земель, так и большей



дешевизной переселения поселенцев из русских губерний. Правда, желающим переселиться из старых колоний некоторые льготы, в т.ч. предоставление казной земельных наделов, оставались вплоть до 1842 г.

Следует отметить, что с самого начала не все приветствовали иностранную колонизацию. Генерал-губернатор Новороссии Э.Ришелье, в частности, выступал против предоставления иноземным колонистам особых привилегий. Отношение к немецким колонистам в высших сферах управления во II половине XIX – начале XX ст. постоянно изменялось в зависимости от ряда внешних и внутренних факторов, в т.ч. от того, про- или антигерманское лобби одерживало верх. В начале 60-х годов XIX в. в связи с польским восстанием наблюдается массовое переселение немецких эмигрантов на Волынь, где только за 1882-1890 гг их численность возросла на 130%.

Этот процесс был признан опасным для империи, и в 1885 г. была создана специальная комиссия для разработки вопроса о его прекращении. В 1887 году издается рескрипт о переселении немцев из западных губерний, но вследствие ряда причин это дело до конца не довели.

С началом Первой мировой войны в России развернулась антинемецкая кампания. Издаются указы о конфискации земель колонистов, запрещается преподавание немецкого языка и употребление его в делопроизводстве и переписке. Выселяются в глубь государства немцы Волыни, а 2 февраля 1917 года издается указ о переселении всех немцев. Приостановила его исполнение Февральская революция. И все это делалось при том, что колонисты исключительно лояльно относились к государству. Сперва они превратили неиспользуемые степи Новороссии (в т.ч. и Николаевщины) в плодородные поля, помогали соотечественникам в деле постановки хозяйствования и социального обеспечения. В годы Крымской войны они добровольно и безвозмездно перевозили грузы для армии и раненых, собирали продовольствие и помогали ухаживать за больными. В Первой мировой войне 1914-1918 гг. более 150 тыс. военнослужащих из числа немцев-поселенцев воевало в рядах русской армии (правда, в составе Кавказской армии на русско-турецком фронте).

Необходимым и хорошим делом назвал репрессии против “русских” немцев Николай II, в крови которого, кстати, очень значительной была доля именно немецкой крови. Так что И.В.Сталин проводя политику геноцида против советских немцев, первым в подобного рода действиях не был.

В результате революции, гражданской войны и коллективизации география немецких поселений значительно изменилась. Некоторые населенные пункты исчезли, часть хуторов разрослась и превратилась в села, а часть слилась с близлежащими населенными пунктами. И теперь о существовании некоторых из них помнят лишь старожилы, да и то не все.

**ТОПОНИМИКА НЕМЕЦКИХ ПОСЕЛЕНИЙ НИКОЛАЕВЩИНЫ.** Топонимия, или топонимика, – раздел ономастологии (один из разделов языкознания, исследующий слова языка как названия определенных явлений или предметов), посвященный изучению географических названий, а также совокупность географических названий определенной территории. Названия различных физико- и экономико-географических объектов, образно названные “языком земли”, формируются, как правило, на протяжении длительного исторического периода и зависят от ряда факторов. Относится это и к названиям немецких поселений на Николаевщине.

Среди названий колоний выделяется несколько типов. Часть т.н. “старых” колоний, основанных первыми поселенцами на юго-западе нашей области, получили названия в честь географических объектов (городов, рек), из окрестностей которых прибыли колонисты. До нашего времени в земле Рейнланд-Пфальц (ФРГ) на левом притоке Рейна р. Квейх существует небольшой город Ландау, имя которого в свое время получила колония Ландау (ныне Широколановка). В 25 км северо-восточнее Ландау при впадении в Рейн р. Шпейер находится город с одноименным названием, чье имя носила колония Шпейер, созданная в 3-х км от Ландау. Севернее германских Ландау и Шпейера близ левого берега Рейна находится г. Вормс, в честь которого также названо одно из первых немецких поселений нашего края. В земле Баден-Вюртемберг несколько южнее Ландау возле правого берега Рейна находятся города Карлсруе и Раштадт, имена которых получили колонии, переименованные позже в Степовое и Поречье. В связи с этим следует отметить, что в некоторых источниках неверно трактуется происхождение названий некоторых населенных пунктов края. Это относится к колонии Ландау, название которой якобы происходит от корня “Ланд” – земля, страна. Название колонии Карлсруэ связывается с именем первого поселенца Карла Шардта, она же называется Калистрово. Имеются различия в написании и произношении названий некоторых других немецких поселений: Шпалер – Шпейер, Шпеерово, Рорбах – Рорбы, Зульц – Зульдт, Шульцево, Раштадт – Роштадт, Раштатт. Относительно

последнего топонима следует отметить, что в различных источниках он применяется по отношению к двум населенным пунктам (Поречью и Градовке, ныне Веселиновского района). В алфавитной картотеке населенных пунктов Николаевского облархива Градовка называется Раштадтом и Новым Раштадтом; Раштадтом же называется и Большое Поречье.

Некоторые из старых поселений названы в честь мест исторических событий или носят имена исторических деятелей. Это относится к колонии Ватерлоо, названной так по месту известной битвы союзных, в т.ч. неметких, войск с Наполеоном. Имя одного из руководителей крестьянской войны в Германии начала XVI в. Якоба Рорбах получила колония Рорбах (ныне Новосветловка).

Часть поселков названа собственными именами основных землевладельцев или первых поселенцев. Это преимущественно хутора, например, хутора Кеплинга, Шмальца, Бишлера, Дауигауэра, Габриеля, Вагнера, Шлессера, Шнейдера, Артеса и др.

Названия значительной части колоний отражают характерные физико-географические особенности местности, куда прибыли переселенцы, имея типичные окончания -дорф (село, селение), -таль (долина), -фельд (поле), -вальд (лес) и др., указывающие на принадлежность, опять-таки, к определенной физико-географической особенности территории, например, ее рельеф, наличие полезных ископаемых и т.д. Иногда типичные окончания применяются в совокупности с именами собственными. Примерами этому могут служить названия немецких поселений Александрфельд, Вильгельмсталь, Катериненталь, Грюнвальд (зеленый лес), Блюменфельд (цветное поле) и др.

Среди новых колоний имеются и такие, в названиях которых присутствует приставка “новый (новая)” или “ней” (нем. – новый). Это Нейкарлсруэ, Нейфельд, Новый Данциг, Новый Шпейер и т.д. Следует отметить, что не все колонии изначально носили немецкие названия: Красное, Новосафроновка и др.

С началом Первой мировой войны немецкие колонии на Украине, в т.ч. в нашей области, в 1914 году (др. сведения – в 1915-16 гг.) были переименованы и получили русские названия. Поселение Александрфельд стало называться Суворовское, Блюменфельд – Цветково, Ватерлоо – Бородино, Вильгельмсталь – Васильевка, Вормс – Верное, Гальбштадт – Катюшино, Гофнунгебург – Надежино, Зульц – Малашевское, Иоганесталь – Пушкино, Карлсруэ – Петропавловское, Катериненталь – Скобелево, Ландау – Свято-Покровское, Нейзац – Любин, Рорбах – Березань, Себастьянфельд –

Малахово, Шенфельд – Софиевка, Шпейер – Карпатское. Прежние названия были возвращены части немецких поселений только в начале 20-х годов. Однако после депортации немецкого населения Украины в 1941 и 1944 гг. наименования населенных пунктов – бывших немецких колоний – опять изменились. Произошло это, по одним сведениям, в 1944 г., по другим – в 1946 г. Исходя из справочника “Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ. Видання I” (Київ, 1947 року) и “Справочника по истории административно-территориальных изменений на Николаевщине” (Николаев, 1963 г. Издание Госархива Николаевской области), а также сведений, содержащихся в алфавитной картотеке населенных пунктов Госархива, со II половины 40-х годов произошли новые переименования части населенных пунктов области. Александрфельд получил название Тилигуло-Березанка (впоследствии Березанка), Блюменфельд – Краснополье, Ватерлоо – Ставки, Вормс – Виноградовка (Веселиновский район), Вильгельмсталь – Васильевка, Грюнвальд-Зеленый Гай, Гельдштадт – Новоселовка, Гальбштадт – Ульяновка, хутор Гофмана – Новый, хутор Герцево – Волощуки, хутор Дукарта – Ивановка, Зульц – Веселое, Иоганесталь – Ивановка (Веселиновский р-н), Карларуэ – Степовое, Катериненталь-Катериновка, х. Кранк – Братский, х. Кеплинг – Вольное, Ландау – Широколановка, Леленталь – Подолье, Лихтенфельд – Яснополье, Мюнхен – Градовка, Найдорф – Новоселка (Еланецкий район), Нейгейм – Новоселка (Новобугский район), Нейкарлсруэ – Красная зорька, Нейфельд – Ефремовка, Новый Данциг – Виноградовка (Баштанский р-н), Новый Рорбах – Зоря, Нойзац – Прогрессовка, Новый Шпейер – Алексеевка, Новый Роштадт – Новое Поречье, Роштадт – Поречье, Рорбах – Новосветловка, Себастьянфельд – Малахово, Фриденгейм – Счастливый, х. Фрайдорф – Слобода, Шпайер – Песчаный Брод, Шенфельд – Кринички, Штейнгут – Деброкаменка, Штейнфельд – Каменополь, Шмальц – Новая Степь. Переименования производились посредством простого перевода с немецкого на русский либо заменялись русскими с учетом географических особенностей местности: Лихтенфельд – Яснополье, Штейнфельд – Каменополь, Ландау – Широкий Лан, Карлсруэ – Степовое и т.д.

Часть населенных пунктов (преимущественно хуторского типа) перестали существовать в первое десятилетие советской власти. После создания Широколановского военного полигона уже после Великой Отечественной войны с карт исчезли Гофнунгсбург, Гринфельд, Зульц, Фрейденталь и ряд других. Старожилы еще

помнят некоторые из названий бывших немецких колоний, употребляя иногда в разговорах искаженные топонимы Ландава, Рорбы, Калистрово, Ватерлово (Ландау, Рорбах, Карлсруэ, Ватерлоо).

**СИСТЕМА УПРАВЛЕНИЯ КОЛОНИЯМИ. ОРГАНЫ МЕСТНОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ.** Иностранные поселения, в т.ч. немецкие, имели особую систему управления и формально не зависели от губернских властей.

В соответствии с рескриптом Екатерины II от 22 июля 1763 года переселенцам в Россию наряду с другими льготами предоставлялось право на создание органов местного самоуправления, они имели внутреннюю юрисдикцию, но подчинялись русскому гражданскому праву.

Для руководства колонизацией была основана “Канцелярия опекунства иностранных”, существовавшая в 1763-1782 гг. В 1797-1800 гг. колониями ведала “Экспедиция государственного хозяйства, опекунства иностранных и сельского домоводства”, а с 1800 г. в составе экспедиции создана Контора опекунства новороссийских иностранных поселенцев, ведающая всеми делами поселян, за исключением уголовных и тех, что затрагивали взаимоотношения колонистов и российских обывателей. Ее создание было связано с усилением притока колонистов в Новороссию. Главный судья конторы обязан был ежегодно ездить по колониям с инспекторскими проверками и проверять состояние дел. 16 мая 1801 г. издана инструкция о внутреннем распорядке и управлении Новороссийских “иностранных колоний” (в то время так назывались поселения не только выходцев из Центральной Европы, но и Оттоманской империи, евреев и выходцев из губерний с русским населением). С утверждением в 1802 году министерств опекунская контора вместе с экспедицией вошла в состав Министерства внутренних дел. В 1818 году для управления колониями Новороссии и Бессарабии был создан Попечительский комитет о колонистах южного края России. В его составе были созданы три конторы: Бессарабская, Екатеринославская и Одесская (последней подчинялся и немецкий Березанский (Ландауский) колонистский округ, охватывавший колонии юго-западной части нынешней Николаевской области). Председателем комитета в звании “Главный попечитель колонистов” 7 марта 1818 г. был назначен участник суворовских походов и войн с Наполеоном И.Н.Инзов, который находился на этом посту вплоть до своей смерти в 1845 г. Он в 1821 г. разработал новую инструкцию для колонистской низовой администрации (сельских приказов) и

рядовых колонистов. Составлена она в форме советов и разъяснений о лучшей организации хозяйственной и общественной жизни. Инструкция в исключительных случаях допускала применение телесных наказаний, но только после решения сельского приказа и “общества” и, кроме этого, после утверждения начальником колонистского округа.

Все взрослые колонисты – главы семей – образовывали мирское сельское общество, которым управлял сельский мирской сход (принимали участие не менее 1 колониста от двора). На сходе поселенцы увольнялись в другие звания (сословия), рассматривались просьбы и жалобы, касающиеся нужд общества: расписывались подати и повинности, исключались и изгонялись из общества колонисты плохого поведения; устанавливались сборы и расходы. Сход решал и важнейший для поселенцев вопрос – о распределении земли. Решения принимались простым большинством голосов. На сходе избирались органы сельского и окружного управления, в т.ч. сельский приказ в составе старосты (шульца) и двух или более бейзицеров (в переводе с немецкого “бейзицер” – владелец), сроком на 2 года, а также одного наемного писаря. Приказ собирался по назначению шульца не менее одного раза в неделю, на заседаниях рассматривались финансовые вопросы и жалобы, издавались соответствующие постановления. Староста контролировал благоустройство населенного пункта и соблюдение порядка его жителями, следил за поступлением сборов и вел учет расходований средств. Он же был и председателем схода, вынося на обсуждение важнейшие вопросы.

Колонисты объединялись в округ, управление которым осуществлял окружной приказ, состоящий из окружного головы, избираемого обществом на 3 года, двух и более бейзицеров, избираемых на 2 года. Голова имел право наказывать колонистов штрафом или общественными работами, но только с согласия шульцев сел, телесные наказания могли применяться только по разрешению начальника округа. Общий надзор за самоуправлением, производство дознания осуществляли смотрители (из русских), которые также представляли интересы колонистов в делах с государством.

С созданием волостей проводились собрания самоуправляющихся обществ: интересы отдельных колоний представлял староста (или его заместитель) и 2-3 уполномоченных от колонии. Созывались и съезды волостных старшин. На территории нынешней Николаевской области были образованы волости, в

большинстве своем объединявшие немецкие поселения: Александрфельдская, Рорбахская, Нейзацкая, Раштадская. Наиболее крупной была состоящая преимущественно из старых колоний Ландауская волость, которая к началу мировой войны включала 7 крупных населенных пунктов общей численностью свыше 11 тыс. лиц обоего пола.

Ради объективности следует отметить, что система самоуправления налаживалась сложно, непростыми были и отношения колонистов с русским чиновничеством, да и местным колонистским начальством. Имели место прямые злоупотребления служебным положением со стороны последних: волокита, взяточничество или прямое присвоение средств, выделяемых колонистам для обзаведения хозяйством. Но в целом система самоуправления в немецких колониях на Николаевщине была эффективной формой местного самоуправления и доказала свою жизнеспособность.

#### ЗЕМЕЛЬНЫЕ ОТНОШЕНИЯ У НЕМЕЦКИХ ПОСЕЛЕНЦЕВ.

Основным занятием немецких поселенцев было земледелие, поэтому вопросы землевладения и землепользования всегда занимали важное место в их жизнедеятельности. Не следует забывать о том, что одной

	Наделы земли, десятин	Дворов	Постоянного населения – членов общества, душ о.п.	
			Надельных	Безнадельных
Ватерлоо	2761	80	400	91
Ворм	5058	218	654	470
Зульц	4403	186	731	390
Иоганесталь	4165	154	550	253
Катериненталь	5816	158	630	318
Карлсруэ	5450	211	874	300
Ландау	9228	283	1230	468
Мюнхен	2976	150	652	218
Раштадт	5573	264	819	1679
Рорбах	8529	329	1362	576
Шпайер	7896	266	888	718

из главных причин начала массовой по тем временам эмиграции из Германии в Россию было обещание правительства последней предоставить наделы земли размером до 65 десятин, ряд льгот, связанных с этим наделением. Земельные наделы колонистам

отводились в вечное потомственное владение, но не в личное, а в общественную собственность колонии без права отчуждения посторонним. Распределение земли входило в компетенцию мирского схода – высшего органа местного самоуправления в колониях. Землю распределяли частью в общее (выпас, лес), частью в лично-потомственное пользование (усадыбы, поля, сенокосы). Она разделялась уравнильно, но не по числу душ, а подворно и посемейно. Система наследования у немецких поселенцев основывалась на принципе минората (лат. “минор” – младший), когда наследство переходило к младшему сыну или младшему в роду. Дробиться хозяйство могло только с согласия схода и выборного начальства. Эта система имела определенные преимущества: не дробились земельные участки, земля не скапливалась в одних руках и т.д. Но впоследствии принцип нераздельности утратил свое значение. Начал допускаться и переход двора в наследование не обязательно к родне хозяина, а даже к совсем чужому, но способному члену мирского общества.

Количество наделной земли на двор в разных поселениях было различным: от обещанного правительством максимума до участков значительно меньших размеров. Всего к концу XIX века немцы в Херсонской губернии имели 185963 дес. наделной земли, в т.ч. в Одесском уезде 122353 десятины, Херсонском – 16493, Ананьевском и Елизаветградском – 16180. К землям, предоставляемым колонистам государством, относились и т.н. “овчарные земли”, предназначенные для выращивания на них овец, в первую очередь породистых. Но использовались они по целевому назначению далеко не всегда.

В 1889 году по отдельным населенным пунктам выделенная государством наделная земля распределялась следующим образом:

Начало частному землевладению у немецких поселенцев было положено в 1839 г., когда один из колонистов приобрел в Ананьевском уезде 380 дес. земли (др. сведения – 350 дес.). Однако следующая покупка была совершена только спустя 10 лет – в 1848 г., когда было куплено 424 десятины. После этого новые приобретения наблюдаются с конца 1850 годов и особенно увеличиваются после ликвидации крепостного права. За 60-е годы в Херсонской губернии

Форма собственности	1901	1904	1905	1906	1908
Общественная	105236	109440	109440	110646	114748
Личная	39001	52407	52656	52787	48570
<b>Всего земли</b>	<b>144238</b>	<b>161848</b>	<b>162097</b>	<b>163434</b>	<b>163319</b>



немцами приобретено до 100 тыс. десятин; в зависимости от различных: “Акторов” размеры сделок постоянно колеблются: в 1857 г. приобретено 5000 дес., 1866 г. – 13617 д., 1867 г. – 21052 д., 1868 г. – 28877 д., 1870 г. – 1787 д., 1871 г. – 36567 д. (данные приведены выборочно по годам). К числу факторов, благоприятствовавших росту немецкого землевладения, следует отнести прочное экономическое положение колонистов и неустойчивость в этом отношении землевладельцев других сословий, в первую очередь значительной части дворян. За период 1877-1905 гг. в Южной Украине представителям других сословий, в т.ч. колонистам, они продали 49,7 % своих владений.

Уезды	Число хозяйств		Душ обоого пола		Земли (десятин)		
	Общее	Надельное	Общее	Надельное	Надельной	Купленной	Арендной
Ананьевский	1195	414	8354	3368	8549	72761	34496
Елизаветградск.	504	67	4130	468	1630	38344	9806
Одесский	8387	5573	55199	34567	129453	76652	109741
Херсонский	2129	333	14206	2343	16493	118553	48799

В конце XIX века из 420073 десятин земли, приобретенных немцами-поселенцами Херсонской губернии, 329760 (78%) из них куплено у дворян, 28247 – у купцов, 7090 – казны и только 3029 – у крестьян. В этот период наблюдается и переход землевладения путем купли-продажи из рук в руки и внутри сословия немцев – бывших колонистов. Так, к концу XIX в. он составил 46343 дес. К другим сословиям от поселенцев перешло по Ананьевскому, Елизаветградскому и Одесскому уездам 14469 дес. Этот процесс продолжался и на рубеже XIX-XX вв., когда за 10 лет (1892-1902 гг.) частные лица и общества приобрели 35025 д. земли, в т.ч. в одном только 1896 г. – 10043. В 1904 г. колонисты приобрели 25184 десятины и потеряли 12457, в 1905 г. землевладение немцев-поселян увеличилось всего на 249 десятин. Впоследствии поселенцы приобретали земли меньше, чем теряли (в 1907 г., соответственно, 6819 и 8027 дес., 1908 г. – 5309 и 8318). Усилился и процесс внутрисословного перераспределения земли у бывших колонистов, в 1906 г. из земельных сделок в 4121 дес. 3734 перешли от немцев к немцам.

Процесс перераспределения земли, находящейся в собственности бывших колонистов, можно проследить на примере

Одесского уезда, где к 1904 г. они из 532242 дес. частной земли по уезду имели 161848, или 26% численности земель.

Изменение по годам происходило следующим образом:

Широкое распространение получила и аренда земельных участков. Так, в 1890 г. немцы – бывшие колонисты – арендовали в Херсонской губернии 234506 десятин, в т.ч. 109741 – в Одесском уезде, 48799 – Херсонском и 34496 – Ананьевском. Размеры арендуемых участков достигали значительных размеров, например, колонист Центр арендовал у владелицы земель в районе Веселинового баронессы Медем 3860 дес. Часть бывших колонистов сами сдавали землю в аренду, а некоторые являлись субарендаторами.

Всего к 1890 году землевладения и землепользования немцев – бывших колонистов – в Херсонской губернии распределялись следующим образом:

Постоянно колебалась продажная и арендная цена земли, сохраняя при этом тенденцию к увеличению. Если в 1892-94 гг. десятина земли продавалась в Херсонской губернии за 95-110 руб., в 1896 – 110-130 руб., то в 1900 г. увеличилась до 170 руб., а в 1904 – 190 руб. Это же относилось и к плате за аренду земли. В Рорбахской волости Ананьевского уезда арендаторы за десятину платили в начале и конце 1890-х годов, соответственно, 5,51 руб. и 5,7 руб. за 1 десятину, причем земли немецких поселенцев ценились выше из-за их качества. Арендные цены менялись в зависимости от срока аренды и размеров арендуемых участков. В той же Рорбахской волости в 1892 г. при аренде 3090 десятин на 8 лет было уплачено 5,25 р. / дес., при аренде на меньший срок было бы уплачено несколько больше.

Размеры отдельных наделов и участков были различными. По существующему положению крупными считались землевладения площадью более 1000 дес., средними от – 100 до 1000 и малыми – до 100 десятин. Немецкое землевладение в Херсонской губернии, включавшей в то время и территорию нынешней Николаевщины, было в основном малым. Примером может служить Одесский уезд, восточная часть которого ныне входит в состав нашей области. В 1907 г. из 7203 хозяйств бывших колонистов всего имели 100 и более десятин земли, 747 имели по 50-100, 1341 – 20-50 и 1042 – 10-20 десятин. Вместе с тем 1365 хозяйств немецких поселенцев имели наделы до 1 десятины, а 1096 наделов вообще не имели. В колонии Мюнхен Ананьевского уезда из 870 жителей обоего пола из числа постоянного населения (членов общества) к безнадельным

относились 218 чел., Ландау Одесского уезда, соответственно, 1698 и 468, Вормс – 1124 и 470 и т.д. Следует также отметить, что в т.н. новых колониях безнадельных было значительно меньше. Всего по Херсонской губернии 192 общества немецких поселенцев (61064 двора) в 1905 г. имели в личной и общественной собственности 784107 дес., из них наделы свыше 50 десятин имели всего 8 обществ (351 двор), 72 общества (33635 дворов) имели 403904 дес. земли, или в среднем по 12 десятин на двор.

Некоторые землевладения достигали довольно крупных размеров. Так, Я.Бишлер в Херсонском уезде (куда входила вся юго-восточная часть нынешней Николаевской области) имел 4 владения (1072 десятины); еще одно размером 300 десятин он подарил своему сыну А.Бишлеру. В Антоно-Кодинцовской волости (ныне часть территории Березанского района) колонистка С.Шейфеле имела 600 десятин, К.Ф.Шнейдер в Новобугской волости – 283 дес. В Новобугской волости Ф.Я.Дауэнгауэр имел 1000 десятин, Август и Александр Гуссеры – 328, Г.А.Шнейдер – 450, П.Д.Шнейдер – 500, Эдуард и Густав Гуссеры – 90, Мария Даниловна Вольф – 50 десятин.

Процесс развития землевладения и землепользования у бывших колонистов был прерван с началом Первой мировой войны, когда в России развернулась шовинистическая антинемецкая кампания. Составной ее частью были указы правительства от 2 февраля и 13 декабря 1915 г. о прекращении права иностранных граждан в России на землевладение и землепользование, в соответствии с которыми земли поселян-собственников (бывших колонистов) подлежали принудительному отчуждению. Надельные земли, отведенные колонистам от казны во время начального этапа землеустройства (в период до 1842 г.), по указу от 2 февраля не отчуждались и права собственников сохранялись, однако указ от 13 декабря поставил и их под принудительное отчуждение. Относительно земель, купленных сельскими обществами либо их членами, создавшими товарищество, а также находящихся в частном владении отдельных колонистов, дело обстояло практически так же. На основании указа от 2 февраля устанавливалась т.н. пограничная полоса, в черте которой все земли поселенцев немедленно конфисковывались. В черту эту вошли и земли бывших колонистов на юге нынешней Николаевской области. Указом от 15 декабря 1915 года пограничная полоса отменялась и отчуждению подлежали все приобретенные колонистами земли. По наделам, арендованным отдельными поселянами-собственниками или товариществами колонистов, дело обстояло следующим образом.

Через год после опубликования списков таких землепользований арендные договора по найму прекращались. Репрессивными были и указы от 10, 15 июля и 19 августа 1916 года. С 1 января 1917 года должна была начата распродажа земель поселен-собственников (бывших немецких колонистов). Все это отрицательно повлияло на результаты хозяйствования колонистов. 18 апреля 1917 г., уже после февральской революции, «Известия Николаевского Совета рабочих и военных депутатов» писали, что в ближайшем районе засеяно всего треть земель немецких колонистов, т.к. последние воздерживались от посева ввиду ликвидации в будущем их имений. После установления советской власти и воплощения в жизнь земельной политики большевиков, система землевладения и землепользования поселен-собственников (б. колонистов) была подорвана и окончательно исчезла после ликвидации нэпа.

**ЗАНЯТИЯ ЖИТЕЛЕЙ НЕМЕЦКИХ ПОСЕЛЕНИЙ.** Основным занятием поселен – б. колонистов было сельское хозяйство, преимущественно его земледельческие отрасли. Одной из социальных причин такой специализации было то, что в начале XIX в. в Херсонскую губернию допускались переселенцы, имеющие склонность к земледелию и навыки его ведения. Уровень развития хозяйства колоний в различные периоды их существования был неодинаковым. В первые десятилетия поселенцы столкнулись с огромными трудностями: неблагоприятные природные условия, необработываемые земли, незнание местной специфики обработки почвы, отсутствие необходимого количества рабочего скота и орудий для обработки земли. Да плюс еще и злоупотребления со стороны местного русского чиновничества, представители которого далеко не всегда и не вовремя обеспечивали колонистов

Колония	1901	1904	1905	1906	1907	1908
Ватерлоо (В)	59	36	24	68	12	16
Зульц (З)	45	37	25	74	2	11
Иоганесталь (И)	38	30	13	123	6	24
Карлсруэ (К-э)	47	36	25	62	1	18
Катериненталь (К-ль)	53	34	36	88	1	18
Ландау (Л)	56	38	28	80	7	24
Шпайер (Ш)	49	33	27	83	7	18
<b>В среднем по уезду</b>	47	-	19	65	9,1	16

средствами, выделяемыми правительством на хозяйственное

Колония	1901	1904	1905	1906	1907	1908
Ватерлоо (В)	50	-	22	79	13	19
Зульц (З)	-	26	18	76	3	24
Иоганесталь (И)	42	17	7	120	10	25
Карлсруэ (К-э)	58	20	17	68	12	31
Катериненталь (К-ль)	57	-	-	96	3	43
Ландау (Л)	63	26	21	100	10	17
Шпайер (Ш)	80	-	-	80	8	13
<b>В среднем по уезду</b>	48	-	18	80	9,4	16

обзаведение и личное питание.

Колония	1901	1904	1905	1906	1907	1908
Ватерлоо (В)	39	26	28	33	22	29
Зульц	32	28	29	46	23	36
Иоганесталь (И)	34	25	15	60	26	31
Карлеруэ (К-Э)	37	33	28	40	25	44
Катериненталь (К-ль):	47	33	30	41	22	53
Ландау (Л)	36	32	27	55,5	25	42
Шпайер (Ш)	36	29	27	46	24	43
<b>в среднем по уезду</b>	38	-	19	38	9,9	29

Особенно неблагоприятными были для пионеров освоения

Колония	1901	1904	1905	1906	1907	1908
Ватерлоо (В)	48	33	40	70	41	37
Зульц (З)	33	35	32	61	32	38
Иоганесталь (И)	44	25	17	106	41	73
Карлсруэ (К-э)	38	25	32	70	38	51
Катериненталь (К-ль)	55	42	39	75	33	52
Ландау (Л)	53	46	42	81	36	52
Шпайер (Ш)	45	35	39	71,5	41	50
<b>В среднем по уезду</b>	46	35	20	55	8	34

нашего края погодно-климатические условия первой половины XIX в. Колонистам пришлось перенести жесточайшие зимы 1808/09 – 1811/12 и 1825 годов, засухи 1821, 1822, 1824, 1830, 1832-35, 1839 и 1840 годов, холодные и дождливые летние месяцы 1812 и 1842 годов, разрушительные ураганы в 1844 г. Довелось им бороться и с опустошительными набегами саранчи в 1822, 1826 и 1849 годах. Следствием этого были частые неурожаи, массовая гибель скота и высокая смертность людей. Но упорный труд колонистов, использование ими достижений сельскохозяйственной науки и техники, определенная помощь со стороны государства позволили им выдвинуться во II половине XIX в. в число лучших хозяев Российского государства.

На надельных, частных и арендуемых землях в нашем крае колонисты выращивали в основном зерновые культуры, причем главным товарным продуктом была яровая пшеница, занимавшая в начале XX века более половины посевных площадей. В процентном соотношении зерновых и технических культур в 1904 г. ее доля составляла 54,57% (озимая – всего 1,51%), далее шли ячмень (19,39%), рожь (14,39%) и овес (6,59%). Посевы, занятые кукурузой и просом, составляли, соответственно, 2,28 и 0,01 процента посевов. Из технических и кормовых культур садили картофель, рапс и лен, причем на долю последнего на поля колонистов приходилась львиная доля всех посевов льна в Одесском уезде. Такое соотношение посевных площадей, занятых различными культурами, было стабильным, несколько изменяясь в разные годы в пользу тех или иных культур. Так, в 1905 г. увеличилась доля ржи за счет уменьшения посевов яровой пшеницы и ячменя.

Не была постоянной и урожайность основных зерновых культур, заметно колеблясь в зависимости от погодно-климатических условий. Это можно проследить, анализируя показатели урожайности по наиболее развитой в экономическом отношении немецкой Ландауской волости, входившей в состав Одесского уезда (см. таблицы).

**Урожайность (пудов с десятины) основных зерновых культур,  
высеваемых колонистами нашего края**

*Озимая рожь*  
*Озимая пшеница*  
*Яровая пшеница*  
*Ячмень*

Сопоставив динамику урожайности и климатические показатели за соответствующие годы, можно прийти к выводу, что, несмотря на относительно высокую культуру земледелия немецких поселенцев, природно-климатические факторы все же оказывали существенное, а иногда и определяющее, влияние на судьбу урожая. Иногда удары стихии были настолько серьезными, что колонисты обращались за помощью к государству. Это, например, случилось в 1873 г., когда часть обществ на нужды по неурожаю взяла значительные ссуды, в т.ч. жители Себастьянфельда – 690 руб. В 1901 г. большие потери урожаю нанес град, выпавший в мае, июне, июле и августе. Только по Ландауской волости пострадала 921 десятина посевов, нанесенный ущерб составил 19383 руб.

В этом же году значительный вред полям в Ландауской и Рорбахской волостях нанес хлебный жук, уничтоживший в разных местах 1/6-1/2 часть урожая.

Следует, однако, отметить, что урожайность сельхозкультур в колониях нашего края, как правило, была значительно выше, чем в целом по хозяйствам всей губернии. Вместе с тем значительными были ее колебания и среди отдельных колоний.

В зависимости от различных факторов колебались и цены на продукцию земледелия. Так, в 1904 г. в среднем по Одесскому уезду за пуд озимой пшеницы давали 93 коп., ярой – 94, ржи – 75, ячменя – 69 и овса – 74 копейки. Пуд пшеничной муки стоил 1 рубль 24 коп., а ржаной – 97 коп., за помол пуда зерна брали 8-12 копеек. В другие годы цены изменялись в основном от величины урожая, повысившись, например, в 1907 г.

Выращивали колонисты также виноград, овощи, баштанные и плодово-ягодные культуры, фруктовые деревья. 8 десятин сада находилось, например, во владении общины поселения Александрфельд. Возле Ландау был даже посажен небольшой лес, существование которого одновременно напоминало о далекой родине и имело чисто хозяйственное значение. Еще в первой половине XIX в. предпринимались попытки заниматься шелководством, для обеспечения которого сырьем проводилась массовая посадка шелковичных деревьев, число которых в Херсонской губернии к 1825 г. достигло 32087, в т.ч. 23949 – на общественных плантациях. Много подобных растений было высажено и в колониях нашего края.

Одним из условий переселения колонистов в Россию была их склонность к животноводству, особенно выращиванию улучшенных пород различного скота. В большинстве колоний, находившихся на

территории нашей Николаевской области, поселяне занимались выращиванием крупного рогатого скота и свиней. Основной тягловой силой являлась лошадь.

Следует отметить, что на первом этапе существования колоний на развитие животноводства, как и растениеводства, большое влияние оказывали климатические условия местности. Так, массовая гибель скота наблюдалась в 1825 г., когда была необычайно холодная зима, а также отмечался большой дефицит кормов. Во II половине XIX – начале XX в. таких случаев не наблюдалось, хотя из-за неурожая недостаток в сухих кормах иногда и возникал, как случилось, например, в 1905 г. Поселенцы, наученные горьким опытом на заре колонизации, старались обеспечить животных кормами не только из расчета до следующего урожая, но и создавали своего рода НЗ на случай непредвиденных обстоятельств. Кроме этого, над поголовьем скота в немецких поселениях уже не висел дамоклов меч массовой гибели и во время эпизоотии сибирской язвы и пр. инфекционных заболеваний, т.к. колонисты широко воспользовались возможностью делать разного рода прививки. Впрочем, иногда случаи заболеваний среди скота фиксировались. В Рорбахской волости в 1905 г. были заболевания животных ящуром.

Обеспеченность рабочим и прочими видами скота различных категорий хозяйств в немецких поселениях существенно различалась.

В 1907 г. в Одесском уезде из 7203 хозяйств 1307 были вообще без всякого скота, 1211 имели по 3-4 головы рабочего скота (лошадей) и 1282 хозяйства – по 5-7. В среднем на двор колониста приходилось 3,4 головы рабочего скота, 2,9 коровы и 1,46 головы малого рогатого скота. У некоторых колонистов поголовья были довольно значительными. Об их величине можно судить по данным Херсонского земства о прививках против заболеваний скота. С.А. Зелингер из Раштатта прививки от сибирской язвы в 1903 г. произвел 12 лошадям, П.Шнайдер из Новобугской волости такую же операцию произвел с 24 свиньями. Артесы А. и Ф. из Христофоровки Владимирской волости (Херсонский уезд) имели, соответственно, 15 и 12 коров, 27 и 23 рабочих лошадей (всего 47 и 53), 17 и 20 свиней. Другие имели скота несколько меньше. Г.Бреннер из Гильдендорфа Анчекрак Ильинской волости содержал 8 лошадей, Я.Кек из того же селения – 6 лошадей и 4 коровы.

Цены на продукты животноводства также постоянно колебались. На базарах Одесского уезда в 1905 г. фунт масла стоил в среднем 34 к., десяток яиц – 22 коп., рабочая лошадь – 47 рублей, а дойная корова – 34.

Продуктами своего труда немцы-поселяне, как правило,



располагались сами. Они практически никогда не вступали в сделки с торговцами и перекупщиками, самостоятельно отправляя свою продукцию в ближайшие города и продавая ее на ярмарках, базарах или в магазине. Часть ее продавалась и на ярмарках, происходивших дважды в год в крупных колониях – волостных центрах, в т.ч. Ландау и Александрфельде. Часто поселенцы везли на продажу не только собственные продукты, но и закупленные у крестьян и помещиков, в т.ч. за счет задатков под будущий урожай. Часть хлеба, производимого колонистами, попадала и за границу. Доходы от продажи сельхозпродукции поселенцы тут же пускали в оборот: на приобретение земли, расширение хозяйства и торговли. Часть средств выделяли на развитие социально-культурной инфраструктуры и различные благотворительные цели.

Немецкие поселенцы, особенно крупные землевладельцы или арендаторы, широко использовали наемный труд, причем оплата труда нанятых колонистами людей была на 50-75% выше, чем в имениях помещиков или кулаков. Однако и требования к исполнителю работы были высокими. Колонист-бауэр, как правило, принимал участие в полевых работах наравне с батраками. При вспашке работа организовывалась следующим образом. За первым плугом шел колонист, далее наемные работники и в конце – снова немец. Столь интенсивный труд, безусловно, не всегда устраивал нанимаемых, поэтому был дефицит рабочей силы на юге Украины, в т.ч. и в нашей области. От количества наемных сельхозработников зависел и уровень оплаты их труда, колебавшийся также в зависимости от величины урожая и от сезона. В 1905 г. в южной части Херсонского уезда сельхозработнику полный день (с харчами хозяина) оплачивался в 48,2 коп., женщине – 32,5 и подростку – 20,4 копейки.

Использовался наемный труд не только местных или пришлых работников славянского происхождения, но и безземельных колонистов. В старых колониях число безнадельных лиц достигало в конце XIX в. значительного количества. Среди постоянных членов общества в Ландау из 849 лиц мужского пола 234 были безнадельными, Вормсе – 235 из 578. В новых колониях таких было значительно меньше: в Александрфельде – 11 и Вильгельмстале – 5. Часть из них нанималась на работу к богатым соседям.

Что касается положения батраков, то источники Советского периода указывают на плохое обращение с ними зажиточных колонистов-нанимателей. Однако имеются и другие сведения. Уже в годы Советской власти во время создания колхозов Иосиф Пауль из Ландау так оценил свое положение в дореволюционный период: “Я

при старом режиме ничего не имел, но жил как человек; хотя я служил батраком у буржуя, но был сыт и одет...” Что же, возможно, работники одной национальности с зажиточными поселенцами и пользовались какими-то льготами, но, скорее всего, колонисты-наниматели в этих вопросах были вненациональными и хорошо платили хорошо работающим.

Приглашались в Россию и лица, склонные к занятиям ремеслами, в особенности связанными с сельхозпроизводством. Ремесленники различных специальностей были практически в каждой колонии нашего края. Особенно это относится к специалистам по изготовлению кузнечных, столярных и гончарных изделий. В больших немецких поселениях насчитывалось до 10 и более ремесленных и торговых предприятий. Более 30 подобных предприятий, в т.ч. 3 кузнечных, 3 гончарных, столярные, сапожные и портняжные мастерские, насчитывалось в одной из наиболее развитых в экономическом отношении колонии Ландау. Среди владельцев было 10 немцев, 5 русских, 12 евреев, 2 молдованина. Евреи занимались преимущественно портняжным и сапожным делом и бакалейной торговлей, русские были заняты в сфере торговли, немцы работали в кузнях, столярных и гончарных мастерских. Всего к 1882 г. насчитывалось 13 ремесленных мастерских и 10 торговых точек, 2 питейных заведения и аптека. С конца XIX в. в некоторых колониях открывались и предприятия, где использовались машины и труд наемных работников. В Ландау работала паровая мельница, владельцем которой был Ф.Мокельке, аналогичное предприятие близ Покровки (ныне Веселиновского района) открыл колонист С.Шмальц.

Значительное влияние на экономическое развитие немецких поселений нашего края оказала Первая мировая война. Несмотря на лояльное в целом отношение “русских” немцев к приютившему их когда-то государству, российское правительство подвергло эту часть своих подчиненных жестоким репрессиям. Составной их частью были известные указы 1915 г. о принудительном отчуждении земель у жителей колоний, затронувшие и интересы колонистов нашего края. Лишение земли поселян-собственников ставило их на грань полного разорения, ибо земледелие было главным занятием и средством существования основной массы колонистов. Подрывая основу землевладения колонистов, государство, образно выражаясь, рубило сук, на котором само сидело.

**СОЦИАЛЬНОЕ РАЗВИТИЕ.** Вся жизнь в немецких поселениях вращалась вокруг надела земли, подворья и дома. Хозяйкой в доме была мать, но все сколь-либо важные вопросы, особенно связанные с

договорами купли-продажи, решались отцом как главой семейства, который, как правило, был хорошим мужем и отцом и заботился об улучшении благосостояния потомков. После смерти родителя или признания его недееспособным недвижимое имущество отца наследовал младший из сыновей, но он обязан был уплатить старшим наследникам их долю, дабы не оставлять братьев без средств к существованию. Мать и незамужние сестры оставались также на попечении младшего сына. Все строения колонисты сооружали из камня – единственно доступного в нашем крае стройматериала. Иногда его заменяли кирпичом либо сырцом. Крыши были из соломы или камыша, а позднее – черепицы. Дома были большими, высокими, светлыми и просторными, со скромным внутренним убранством. Они стояли перпендикулярно широким и прямым улицам, имея перед собой огороженные цветники. Под домом устраивался подвал, а на чердаке зернохранилище. Обычаи немецких колонистов сохраняли особенности мест, из которых они прибыли. Это касалось всего быта, одежды, еды и времяпровождения, отличающихся простотой и неприхотливостью.

Поселенцы не смешивались с остальным населением (возможно, из боязни ассимилироваться), их язык и вера были особо обособленными. Местными наречиями владели только мужчины, да и то плохо (это относится к малорусской речи), женщины не владели вообще. По данным переписи 1897 г., среди немецкого сословия в Херсонской губернии русский язык знали только 31% поселенцев. Браки заключались только однонациональные, в исключительных случаях очень обедневшие колонисты женились на малоросках. Такое положение вещей в основном сохранялось до начала “советского” периода в жизни немецких поселенцев – бывших колонистов.

Некоторые исследователи, впрочем, заявляли, что утверждения об обособленности и замкнутости немецких колонистов не что иное, как выдумка. К. Линдаман писал в 1917 г., что между жителями близлежащих поселений немцев и сел русских крестьян установились дружественные хозяйственные и торговые связи. Все мужчины южных немецких колоний целиком свободно владеют русским языком. С его утверждением нельзя не согласиться, тем более, что в колониях проживало значительное число лиц других национальностей и вероисповеданий, но враждебного отношения со стороны немецкого населения не наблюдалось, за исключением разве что отдельных эксцессов в период еврейских погромов конца XIX века. Но все-таки сама община поселенцев, ее внутренняя жизнь были для

посторонних, образно выражаясь, за семью замками. Чем объяснить подобное миролюбие колонистов? Скорее всего, речь не шла о какой-то особой ментальности души немца, как представляется, они в своей толерантности исходили из понимания необходимости подобного стиля отношений с неколонистами для успешного ведения хозяйства. Различного рода скандалы неизбежно привлекали бы излишнее внимание посторонних к внутренним проблемам колонистов, чего те отнюдь не желали.

В немецких колониях развивалась общественная жизнь, кооперативное движение, создавались страховые товарищества, сиротские кассы, многочисленные кредитные учреждения. Так, в трех уездах Херсонской губернии действовали 8 сиротских сберегательных касс (в т.ч. с 1885 г. в Ландау), 8 товариществ взаимного кредита, 10 – взаимного страхования от огня.

Большое внимание в колониях уделялось и социальному обеспечению. Работали специальная больница для душевнобольных, приюты для сирот и престарелых (в т.ч. в Ландау, Рорбахе). Существовал даже приют для неизлечимо больных – прообраз современного “хосписа”. Средства на их содержание отчислялись сельскими и религиозными обществами, частными были пожертвования отдельных лиц. Не оставались в беде и обыкновенные больные, медицинскую помощь немецкому населению предоставляли земские лечебные учреждения, больницы имелись и в ряде крупных колоний, обслуживая, правда, большое количество населенных пунктов в радиусе иногда до 50 верст.

В колонии Ландау еще в 1848 г. открыт приемный покой на 4 койки, обслуживаемый фельдшером. В 1871 году количество мест увеличилось до 6, а в 1905 году Одесское земство открыло врачебный участок, обслуживающий 16905 чел., проживающих в 71 населенном пункте. В штате были 1 врач, 2 фельдшера, акушерка и одно лицо обслуживающего персонала. В 1908 году на базе участка была открыта земская больница. Колонисты, несмотря на их в целом здоровый образ жизни, болели, как и все нормальные люди. В Ландау в 1893 году было зафиксировано 9 заболеваний скарлатиной, в Зульце было 4 случая брюшного тифа, в Глоганестале – 2, в Александрфельде – тоже 2. Но случаев эпидемий не наблюдалось.

При помощи хорошо налаженной почтовой службы колонисты поддерживали связь с окружающим миром. Во всех крупных поселениях, например, в Ватерлоо, Зульце, Карлсруэ, существовали почтовые отделения, или станции. Наиболее крупным было отделение в Ландау, открытое на базе земской почтовой станции в

1907 году. Штат его состоял из начальника, двух чиновников, 2 почтальонов и сторожа. Корреспонденция отправлялась на лошадях по понедельникам, четвергам и субботам в Веселиново, т.к. через эти населенные пункты проходил почтовый тракт Вознесенськ – Одесса. Услугами почтового отделения пользовались и подписчики Ландауской волости, получавшие 364 экз. сорока двух наименований.

Приводимые факты, особенно касающиеся общественной жизни и организации защиты, служат еще одним подтверждением того, что поселяне-собственники (бывшие колонисты) по своему развитию выделялись среди сословий российского государства того времени.

**ОБРАЗОВАНИЕ И ВОСПИТАНИЕ.** Важное внимание в немецких поселениях уделялось обучению и воспитанию молодого поколения, которое было системным и глубоко продуманным. Если в начале колонизации нашего края из-за отсутствия необходимых средств, условий и времени образовательно-воспитательный процесс считался делом второстепенным, то впоследствии, с экономическим

Колония	Население	Число учащихся	Число учащихся
Вормс	1833	350	4
Ватерлоо (В)	855	136	2
Шульц (З)	1778	116	3
Иоганесталь (И)	1220	187	3
Карлсруэ (К-э)	2073	164	3
Катериненталь (К-ль)	1617	210	3
Ландау (Л)	2381	248	5
Шпайер (Ш)	2407	171	3
Рорбах	2902	582	5
Раштадт	2514	-	-
Мюнхен	1313	-	-
Александрфельд	551	58	1
Блюменфельд	808	70	2
Вильгельмсталь	459	71	1
Гальбштадт	414	44	1
Гофиунгсбург	410	43	2
Красное	482	56	2
Нейзац	760	98	2
Себастьянфельд	368	43	1
Шенфельд	:443	36	1

укреплением колоний, у поселенцев появились возможности вплотную заняться этим вопросом. Тем более, что колонисты, как выходцы из Европы, понимали значение образования для развития, в т.ч. экономического, общества и в нем отдельного человека. Настоящий хозяин должен быть образованным и культурным человеком – считали они. Тем более если это необходимо для успешного ведения хозяйства (внедрение достижений агро- и зоотехники, сельхозмашин и т.д.).

К концу XIX века практически в каждой колонии существовали начальные школы (церковно-приходские училища). Создаваться они начали буквально с первых лет жизни колонистов в крае, например, в Катеринентале, основанном в 1817 г., школа была создана уже на четвертом году существования колонии.

В 1898 г. в поселениях Херсонской губернии, куда входила и большая часть нынешней Николаевской области, существовало 140 подобных учебных заведений и 6 в городах. Подчинялись они Министерству народного просвещения. К 1 января 1893 г. в начальных школах обучалось: в городских – 540 мальчиков и 458 девочек, в сельских – 5929 мальчиков и 5575 девочек. Среди учащихся городских немецких школ было 708 чел., исповедовавших римско-католическую веру, и 253 – протестанскую. В сельских школах религиозный состав был еще более пестрым: 4191 католик, 6085 протестантов, 71 православный и 1157 представителей других вероисповеданий. Это свидетельствует о веротерпимости в среде бывших колонистов.

Источники для развития образования были самыми разнообразными, и, что характерно, государство практически не финансировало организацию учебно-воспитательного процесса. Так, в 1897 г. доходная часть бюджета школ немецких поселений Херсонской губернии составила 101045 руб. 65 коп., из них сельские общества выделили 93008 руб. 65 коп., единовременные пожертвования частных лиц составили 2632 руб., и постоянные – 891 руб., 2466 руб. поступило как плата за обучение, и земство выделило 950 руб. Поступившие средства тратились на материально-техническое обеспечение школ, оплату труда учителей и др.

Например, в том же году из более ста тысяч рублей – 3017 руб. потрачено на приобретение книг и учебных пособий.

Дела в учебных заведениях с немецким языком обучения обстояли в целом благополучно. Судя по отчетам земств, немецкие училища находились в удовлетворительном состоянии, программа светских учебных предметов выполнялась довольно полно и с

достаточным успехом, имелись, естественно, и недостатки, несопоставимые, впрочем, с положением дел в учебных заведениях украинских и др. сел. Из 140 сельских колонистских начальных школ Херсонской губернии все находились в отдельных зданиях, из них в 1898 г. всего 9 было в плохо приспособленных помещениях (1903 – 7).

При общем числе 6142 детей школьного возраста всего 391 ребенок не был обеспечен школьным обучением вследствие тесноты помещений, носящей, как отмечалось, временный характер. В некоторых колониях – Комфуз, Шпейер – не доставало учителей, а также помещений для некоторых классов. Единственным серьезным недостатком школ было отсутствие в значительной их части библиотек. Там же, где таковые имелись в наличии, отмечалась чрезвычайная их скудость.

Некоторые сведения о немецких школах нашего края может дать следующая таблица:

Кроме начальных церковно-приходских школ, создавались и училища повышенного типа, также содержащиеся в основном на средства прихода. Существовали и центральные 4-классные училища, дававшие более полное образование, а также готовившие учителей для начальных школ и волостных писарей для колоний. Подобное училище было в Ландау, а также 4-классное женское училище. Подобное ему существовало и в колонии Карлсруэ, где была открыта частная гимназия.

На повышение культурно-образовательного уровня колонистов влияли и получаемые ими периодические издания. Так, в 1913 году жители Ландауской волости получали 320 экземпляров газет 27 наименований, из них 5 (215 экз.) на немецком языке. Наиболее читаемой была “Дойче рундшау” (немецкое обозрение), которой приходило 204 экз. Одесскую почту получал 21 подписчик, “Одесские новости” – 12, “Сельские вести” – 10 и “Одесский листок” – 16 человек. Большинство газет приходило в 1-3 экземплярах. Колонисты получали 15 наименований журналов в количестве 41 шт., в т.ч. 13 экземпляров “Нивы”, 5 “Родины”, 1 “Вокруг света”. Приходило 4 медицинских и 2 религиозных издания. Более половины изданий журналов было по 1-2 экз. Следует отметить, что и по уровню знакомства с периодикой немецкие поселенцы – б. колонисты – тоже значительно опережали представителей других национальностей, проживавших в крае.

Результаты системного подхода к организации обучения были налицо. По данным переписи 1897 г., процент грамотных среди

б.колонистов Одесского уезда (куда входили территории нынешних Веселиновского, Николаевского, Березанского и Очаковского районов) был следующим. В возрастной категории 10-19 лет грамотными было 88,1% лиц мужского и 88,5% женского пола, 20-29 лет – 86,7 и 85,9, 30-39 лет – 84,4 и 85,1, 40-49 лет – 87,6 и 88,7, 50-59 лет – 87,9 и 87,7 и 60 и более лет – 86,1 и 85,8 процента. Грамотность немцев была значительно выше грамотности евреев, болгар и в несколько раз выше русских, в особенности женщин. Например, грамотных 30-39-летних мужчин и женщин было, соответственно, 43 и 8%, 40-49-летних – 35 и 5,2%.

Вниманием не были обойдены и дети с серьезными физическими дефектами. С 1887 г. в колонии Вормс существовал приют для глухонемых детей, содержавшийся на средства местного “Товарищества для воспитания глухонемых детей”. Оно потратило более 26 тыс. руб. для сооружения дома со всеми вспомогательными службами, еще 10 тыс. рублей ежегодно тратилось на содержание приюта. В 1915-1916 гг. там обучалось 30 учеников-мальчиков и девочек – возрастом от 9 до 16 лет. Среди них было 15 православных, 9 лютеран, 3 католика и по одному ученику армяно-григорианского, иудейского и баптистского вероисповедования. Это еще раз свидетельствует о практически полном отсутствии в немецких колониях религиозной и национальной нетерпимости. Некоторая оговорка сделана в связи с еврейскими погромами 1882 г., имевшими место и в немецких колониях. Так, в Шпайере была разбита 1 лавка, с нанесением ущерба в 10 руб. Однако немцы к ней отношения не имели: воспитанные в уважении к чужой вере, они и своим детям прививали подобные взгляды. На воспитание подрастающего поколения решающее влияние оказывал сам образ жизни в немецких поселениях. Трудолюбивые и рачительные хозяева на работе, колонисты чувствовали ответственность и за судьбу детей. Прививая им любовь к труду и уважение к труженикам, они воспитывали личным примером. В хозяйстве – личное участие во всех сельхозработах, дома – уважение к отцу с матерью и старшим, отсутствие каких-либо особых излишеств в быту. В воскресные дни колонисты протестантского вероисповедания проводили в отдыхе, в чтении святого писания. А вот католики выходные и праздники довольно часто встречали с водкой и вином в кабаках или дома. Однако повального и беспрерывного пьянства, в отличие от украинских или русских сел, не наблюдалось, хотя в большинстве колоний имелись виноградники и винные лавки. Этому в значительной мере способствовала и система наказаний за



различного рода правонарушения, начиная от штрафа и заканчивая телесным наказанием. По решению схода колонист плохого поведения мог быть исключен из членов общества и удален из колонии.

Важную роль в формировании мировоззрения немцев-поселян играла религия. Религиозный состав колонистов был довольно пестрым. В Одесском уезде, куда входили 4 южных и юго-западных района нашей области, к 1904 г. проживало 63112 лиц немецкой национальности, из них 37720 католиков, 19230 лютеран, 3698 реформатов, а также представители других религиозных течений. Священнослужители, как правило, не только занимались вопросами религиозного воспитания, но и возглавляли работу по организации учебно-воспитательного процесса в школах, благотворительную деятельность и дело социального обеспечения. Например, вышеупомянутый приют в Вормсе возглавлял пастор Адт. В поселениях во многом благодаря их стараниям очень редкими были национально-религиозные конфликты. Дело зашло еще дальше. В некоторых колониях, в т.ч. Ландау, действовали православные храмы, в сооружении которых принимали участие колонисты – католики и лютеране. В том же Ландау немецкое общество выделяло 1 тыс. рублей на приобретение участка для сооружения на нем дома православного священника. Как представляется, эти факты говорят о многом.

**КОЛОНИСТЫ В 1905 ГОДУ.** 1861 год породил год 1905-й с его первыми крупными революционными потрясениями. Как представляется, эти слова В.Ульянова (Ленина) справедливы. Создав необходимые условия для развития бессловного землевладения и буржуазной частной собственности на землю, крестьянская реформа 1861 г. резко ускорила процесс социального расслоения села. Средний размер надела бывших помещичьих крестьян уменьшался и составлял в 1900 г. 2,5 десятины. Крестьяне Веселинового после реформы 1861 г. получили на ревизскую душу по 1,7 дес. земли, но уже в 1887 г. из 33-х крестьянских дворов 25 были безземельными. Подворная перепись Ананьевского уезда 1886-87 гг. свидетельствует, что из 422-х хозяйств 46 были безземельные. Покупка или аренда земли были для крестьян делом весьма проблематичным из-за постоянно повышавшихся продажной цены на землю и арендной платы.

Положение землевладельцев из числа немецких колонистов было значительно лучшим. Будучи в основной своей массе зажиточными хозяйствами, они имели возможность успешно

развивать хозяйство не только на наделах, но также покупать или арендовать землю у других землевладельцев, а также заниматься субарендой. Например, колонист Затлер под Анатольевкой (Березанский р-н) арендовал у помещика Бродского 15000 десятин земли и, в свою очередь, сдавал крестьянам по цене в 11,5 раза больше, чем платил сам.

У колонистов работали жители окружающих сел, а также безземельные или малоземельные их односельчане. В поисках работы приезжали сезонные сельхозработчие из северных губерний Украины. Избыток рабочих рук снижал оплату труда, что вызывало неудовольствие местных батраков. Кроме этого, от нанятых работников колонисты требовали высокой производительности труда и хорошего качества работы. Далекое не всем из батраков нравилась дисциплина труда. Как представляется, все вышеуказанное и было факторами, которые способствовали во время революции 1905-1907 гг. возникновению напряженных отношений между поселянами-собственниками и сельхозработчими. Батраки и просто бедные крестьяне близлежащих к колониям сел свою классовую ненависть к помещикам переносили и на зажиточных выходцев из своей же среды – т.н. кулаков, а также на колонистов, которые, по их мнению, слишком уж хорошо жили.

По отношению к немецким поселенцам во время первой русской революции применялись разнообразные формы “классовой борьбы”, начиная от прекращения батраками работы с требованиями повысить оплату труда, как это имело место, например, в Александрфельде, и до нападений на хозяйства колонистов с целью их грабежа и уничтожения (например, в Доманевском и Очаковском районах). Практиковались и поджоги имущества (Нечаянное и др. села). Некоторых не устраивало использование колонистами сельхозмашин, и батраки предложили сократить их использование, как это случилось в Анатольевке. Кроме этого, местные крестьяне под угрозой физической расправы часто требовали от немцев-хозяев освободить пришлых батраков от работы и в дальнейшем их наем не практиковать. В частности, подобные случаи были в имениях колонистов близ Нечаянного и Ильинского. Одним из распространенных требований было и уменьшение арендной платы за землю.

Выступления крестьян, как правило, угасали сами или подавлялись вызванными воинскими подразделениями, хотя часть колонистов всегда стремилась даже в отношениях со своими обидчиками достичь консенсуса, что, впрочем, редко удавалось.

Относительно развития немецких колоний в крае можно сделать некоторые выводы.

Ряд фактов свидетельствует о том, что колонисты органически вливались в экономическую жизнь страны. Они сделали значительный вклад в социально-экономическое развитие нашего края, способствовали росту его благосостояния. Поселенцы показали достойные подражания примеры рационального ведения хозяйства, организации местного самоуправления и социальной защиты населения. Немецкие колонисты всегда проявляли исключительную лояльность по отношению к приютившему их в свое время государству. Уровень их социально-экономического и культурного развития был значительно выше уровня прочего сельского населения края.

Вместе с тем, как представляется, нет оснований утверждать о каком-то особом социально-экономическом феномене немецких колонистов как своего рода фермерского сословия. Многие факты свидетельствуют о том, что поселяне-собственники по некоторым показателям практически ничем не отличались от других сельхозпроизводителей России. Их урожай также зависел от погодно-климатических условий, а доходы – от рыночной конъюнктуры. У колонистов также происходил процесс расслоения на крупных землевладельцев, “средний класс” и сельхозрабочих. Крупное капиталистическое товарное хозяйство вела незначительная часть поселенцев, это же относится и к использованию в широких масштабах достижений сельскохозяйственной науки и техники. Что касается попытки колонистов путем замкнутости общины создать иллюзию безразличия к потрясавшим империю политическим бурям, то от социальных потрясений, что подтвердили события 1905-07, 1917 гг. и Первой мировой войны, им уйти не удалось. Все это служит еще одним подтверждением, что поселяне-собственники – бывшие колонисты – стали неотъемлемой частью российского общества.

Исследовав и проанализировав доступные ему источники, посвященные истории немцев Юга Украины, автор полагает, что тема “Немецкие колонисты на Николаевщине” слабо изучена и заслуживает более глубокого и всестороннего исследования, проводимого на основе всех имеющихся источников.

По-прежнему актуальным остается и вопрос соблюдения принципа объективности при разработке истории немецкой колонизации Николаевской области, т.к. в силу конъюнктурных соображений возможно искажение реальных событий, например, чрезмерное преувеличение экономических достижений поселенцев,

идеализация их образа жизни.

Анализ истории развития немецких колоний в нашем крае дает основания утверждать, что их история является неотъемлемой частью истории немцев Украины и составной частью истории государства в целом.

**1.** История міст і сіл УРСР. Миколаївська область. – К., 1971. **2.** Багалеї Д.І. Колонізація Новоросійського краю і перші кроки його на шляху культури // Київська старина. – 1888. – Іюль. **3.** Кулінич І.М., Кривець Н.В. Нариси з історії німецьких колоній в Україні. – К.: Наукова думка, 1998. **4.** Євтух В., Чирко Б. Німці в Україні (1920-1990-ті роки). – К.: Либідь, 1994. **5.** Миколаївщина: Статистичний щорічник, 1927. **6.** Дмитрієнко І., Табачник Д., Чирко Б. Німці в Україні: історія і сучасність // Віче. – 1992. – № 5. **7.** Советские немцы: история и современность: Материалы Всесоюзной научно-практической конференции. Москва, 15-16 ноября 1989 г. // Ред. В.Г. Чеботарева. – М., 1990. – 386 с. **8.** Козирева М.Е. Історія німецьких національно-адміністративних утворень на півдні України // Країни. – Вип. 2. – Миколаїв, 1993.

*О. Сидорчук*  
*сmt Березанка Миколаївської області*

## **НІМЦІ БЕРЕЗАНЩИНИ У ПРИЧОРНОМОРСЬКИХ СТЕПАХ**

**Н**а Березанщині з середини ХІХ до середини ХХ століття постійно мешкало німецьке населення. Як же з'явилися на території між Тилігульським і Березанським лиманами німці?

Німці зі старих колоній Південної України купували землю у поміщиків та утворювали тут нові колонії. Першою німецькою колонією Тилігуло-Березанського краю був Нейзац (нині с. Прогресівка), який був заснований 1857 року німцями-колоністами із колоній Рорбах (нині с. Новосвітлівка Веселинівського району) і Вормс (нині с. Виноградне Березівського району Одеської області), які купили тут 5000 десятин землі.

Дещо пізніше були засновані такі колонії: Блюменфельд (нині частина с. Краснопілля, 1862 року), 3731 десятина, Александерфельд (нині центральна частина містечка Березанки, 1866 року), 3337 десятин, Гофнунгсбург (нині с. Попільне, 1867 року), 2612 десятин, Себастьянфельд (нині с. Малахове), 2969 десятин, Вільгельмсталь (нині с. Василівка, 1870 року), 2090 десятин, Красне (1870 року), 2092 десятини, Фрайдендорф (нині центральна частина с. Єлизаветівка, 1878 року), 1598 десятин, Олександрівка (1878 року), 1850 десятин, Ейгенгут (нині північна частина с. Дмитрівка, 1881 року), 1392 десятини та Ганнівка (1883 року), 2000 десятин.

Слід нагадати, що деякі колонії були засновані на місці невеликих українських сіл: Гофнунгсбург (на місці с. Попільне), Вільгельмсталь (на місці с. Василівка), Красне і Олександрівка (на місці сіл з однойменною назвою), отож вони мали другу (українську) назву. Деякі інші колонії також мали другу назву: Александерфельд – Адамівка (колонія знаходилась біля однойменного українського села), Себастьянфельд – Малахове (територія колонії раніше належала поміщику Малахову), Ганнівка – Княжевича (територія колонії раніше належала поміщику Княжевичу).

Німці-колоністи в основному займалися землеробством, але відсоток зайнятих ремеслами та торгівлею був вищим, ніж в українських селах та хуторах. Але якщо в останніх торгівлею займались виключно євреї, то в німецьких колоніях – німці та євреї. На початку 80-х років ХІХ ст. із 494 мешканців Блюменфельда 470 жили від землеробства, 7 – від ремесла, 17 – від торгівлі, із 386

жителів Александерфельду 307 жили від землеробства, 45 – від ремесла, 24 – від торгівлі, із 341 жителя Нейзаца 291 житель жив від землеробства, 50 – від ремесла. Для порівняння: українські села Коза (695 жит.), Федорівка (228 жит.) усі жителі живуть від землеробства.

Слід підкреслити, що німці-колоністи значну увагу приділяли освіті своїх дітей. Так, наприклад, у Александерфельді, Блюменфельді, Гофнунгсбурзі, Вільгельмсталі та Красному школи були відкриті у рік заснування колонії, дещо пізніше були відкриті школи у Нейзаці та Себастьянфельді. На початку 90-х років найбільшими школами були Нейзацька (109 учнів, 645 жит.), Блюменфельдська (88 учнів, 604 жит.), Гофнунгсбурзька (81 учень, 255 жит.), Вільгельмстальська (65 учнів, 277 жит.), Александерфельдська (61 учень, 370 жит.), Краснянська (52 учні, 313 жит.) і Себастьянфельдська (47 учнів, 223 жит.). У цей же час чимало великих українських сіл не мали шкіл (Аджіаска, Андрієво-Зорине, Данилівка, Матіасове тощо), або у школах навчалось мало дітей (с. Ташине, 1243 жит., 10 учнів). Треба відзначити, що у школах німецьких поселень дівчаток і хлопчиків навчалось порівну, в українських та російських селах – хлопчиків було значно більше.

На відміну від православних українців та росіян Березанщини, німці не дотримувались одного віросповідання: у деяких колоніях були католики (Блюменфельд, Себастьянфельд, Олександрівка, Красне, Ганнівка, Ейгенгут), а в інших – лютерани (Нейзац, Александерфельд, Гофнунгсбург та Вільгельмсталь). До речі, у колонії Вільгельмсталь були ще й баптисти. На початку 80-х років XIX ст. німецькі колонії належали до парафій старих колоній Південної України. Так, колонія Гофнунгсбург належала до парафії колонії Югенсталь (нині с. Іванівка Веселинівського району); колонії Нейзац, Александерфельд, Вільгельмсталь – до Рорбах-Вормської парафії; колонії Красне, Себастьянфельд та Блюменфельд – до Зульцької парафії (територія колишнього с. Зульц знаходиться на військовому полігоні “Широкий Лан”). Як правило, у вищезгаданих колоніях не було церков, а були лише молитовні будинки. Наприкінці 80-х років у Александерфельді та Гофнунгсбурзі були побудовані лютеранські церкви (кірхи), а в інших поселеннях діяли молитовні будинки. Німці-колоністи рідко переїжджали із колонії, але якщо навіть це і траплялося, то вони переїздили, як правило, в іншу німецьку колонію із тим же віросповіданням.

За тодішнім адміністративно-територіальним устроєм нинішня територія Березанського району була розділена на шість волостей Одеського повіту Херсонської губернії – Анатолівську, Тузлівську, Нечаянську (частково), Раснопільську (частово), Нейзацьку та

Александрфельдську. Дві останні були виключно німецькі. Так, до складу Нейзацької волості входили колонії Нейзац і Блюменфельд (який згодом увійшов до складу Анатолівської волості), до складу Александрфельдської волості – колонії Александрфельд, Вільгельмсталь, Красне, Себастьянфельд і Гофнунгсбург (який на початку 90-х років XIX ст. увійшов до складу Нечаянської волості).

Наприкінці XIX століття деякі німецькі колонії були невеликими і офіційно іменувались хуторами – Олександрівка, Ганнівка, Єлизаветівка. Саме тоді німцями було засновано ряд хуторів на Бере-занщині – Любин (біля р. Цареги), Калабатине, Кільчені (обидва знаходились у балці Кільчені), Кепліне (хутір Вільгельма Кепліна біля Александрфельда), Какушинська балка (згодом Какуші), німці становили більшість на деяких хуторах, заснованих українцями, – Капустине і Карабаш.

У 1909 році почалась Столипінська аграрна реформа, згідно з якою селяни мали право забирати свій наділ та виходити із сільської громади. Ті господарі чи групи господарів, які виходили із громади, утворювали окремі поселення (хутори, відруби). У 1910-1914 роках на території Березанщини було створено чимало хуторів; німецькими хуторами на території Тузлівської волості були хутори: Бессарабка (заснований вихідцями з Бессарабії, неофіційна назва – Ольгенфельд), Горенбахера, Усачеве, на території Нечаянської волості – хутори Іванівка і Бриль-Іванівка. Але слід зазначити, що у більшості німецьких колоній не помічалось виходу селян із громади, там існували товариства поселенців, до яких належали усі мешканці – земле-власники колонії. Так, товариству поселенців Александрфельда належало 3337 десятин землі, Вільгельмсталю – 2090 десятин, Красного – 2092 десятини тощо, тобто та кількість землі, яку придбали колоністи під час заснування свого поселення.

На початку XX ст. у німецьких поселеннях зростає кількість зайнятих торгівлею і ремеслами. Найбільше бакалейних, тютюнових і галантерейних лавок було у Блюменфельді, Нейзаці, Александрфельді, Красному тощо. Майже у кожному німецькому поселенні була мануфактура, а у Александрфельді – три, Красному – дві. Колісні майстерні були у Александрфельді і Вільгельмсталі, продаж лісу – у Себастьянфельді, Блюменфельді, кузня – в Александрфельді, молочна ферма – у Красному, борошномельні млини – в Александрфельді їх було чотири, Блюменфельді їх було два, Нейзаці, Красному – по одному, пивні лавки – в Александрфельді, продаж посуду – у Красному, скупка зернового хлібу – у Гофнунгсбурзі, Красному, Блюменфельді, Вільгельмсталі,

ощадкаса – у Вільгельмсталі, столярна майстерня – у Нейзаці, черепичний завод – в Александерфельді, продаж черепиці – у Нейзаці тощо.

1914 року розпочалась Перша світова війна. Оскільки Російська імперія воювала з Німеччиною, то німецькі назви були замінені на російські по всій імперії. Нові назви були як результат перекладу німецьких російською мовою – Цвіткове (колишній Блюменфельд), Надеждине (колишній Гофнунгсбург). Вільгельмсталь і Себастьянфельд отримали українські назви, тобто ті, що були іншими, неофіційними, – Василівка і Малахове. Ейгенгут перейменували на Вінтулове, на честь поміщика, який володів цими землями раніше, Нейзац перейменували на Любин (назва ряду хуторів недалеко від Нейзацу). Александерфельд було перейменовано на честь російського полководця Олександра Суворова – Суворове (спочатку вживалося “Суворовське”, а дещо пізніше – “Суворове”). Починаючи з 1914 року термін “колонія” вже не вживали.

У 1916 році у Російській імперії відбувся сільськогосподарський перепис, згідно з яким найбільшими німецькими поселеннями Тилігуло-Березанського краю були: Цвіткове (680 жит.), Любин (536 жит.), Суворовське (531 жит.), Красне (515 жит.), Василівка (402 жит.), Малахове (340 жит.), Ейгенгут (327 жит.), Надеждине (287 жит.). Слід сказати, що у більшості німецьких поселень різко переважало жіноче населення (йшов третій рік війни, чимало чоловіків перебувало на фронті), так, наприклад, у Любині жінок було більше на 90, ніж чоловік, у Суворовському – на 80 більше, у Красному – на 65 більше.

Після закінчення війни деяким селам було повернуто колишню німецьку назву: Блюменфельд, Нейзац, Ейгенгут, а “Надеждине” змінили на “Попільне”.

На початку 20-х років ХХ ст. недалеко від Карабаша німцями був заснований невеличкий хутір, який отримав назву Задоя.

1923 року створено Анатолівський район з центром у російському селі Анатолівці, але в кінці року район було перейменовано на Тилігуло-Березанський, а центр району перенесли у німецьке село Суворове, яке розташовувалось в геометричному центрі району, хоча в Анатолівці мешкало майже 3 тисячі, а в Суворовому – лише 600. Новий районний центр не був не тільки найбільшим німецьким поселенням району, поступаючись Блюменфельду і Нейзацу, але й не був найбільшим поселенням Суворовської сільради, поступаючись українському селу Адамівка. Перенесення районного центру до с. Суворове було найважливішою сторінкою в історії села, що спричинило ріст самого поселення.

У серпні 1925 року було створено перші національні сільські



Ради. У Тилігуло-Березанському районі було створено шість національних німецьких сільрад: Блюменфельдську, Василівську, Ейгенгутську, Суворовську, Нейзацьку, Попільнянську (згодом Малахівську), а у 1931 році було виділено сьому – Бессарабську.

У грудні 1926 року відбувся Перший всесоюзний перепис населення, за даними якого, на території Тилігуло-Березанського району проживало 6558 німців (24,35% населення Тилігуло-Березанського району), німецька мова була рідною для 99,2% німців району. Слід відмітити, що Тилігуло-Березанський район не був національним, але якщо взяти до уваги високий відсоток німців (кожен четвертий, а у центральній частині району – кожен другий), район був найбільш німецьким із усіх ненімецьких районів України. За матеріалами перепису, у німецьких колоніях району проживало: с. Блюменфельд – 983 чол., с. Нейзац – 818 чол., с. Суворове – 711 чол., с. Красне – 667 чол., с. Василівка – 576 чол., с. Малахове – 543 чол., с. Ейгенгут – 469 чол., с. Попільна – 410 чол., с. Калабатине – 362 чол., с. Єлизаветівка – 341 чол., х. Карабаш – 220 чол., х. Любин – 194 чол., с. Ганнівка – 191 чол., х. Капустине – 150 чол., х. Дукарт – 106 чол., х. Какуша – 101 чол., х. Кільчені – 92 чол., х. Брильці-Іванівка – 95 чол., х. Макелька – 63 чол., х. Кепліне – 44 чол., х. Іванівка – 43 чол., х. Горнбахер – 34 чол., х. Усачеве – 29 чол., х. Задоя – 9 чол.

Майже 88 німців у віці старше 7 років були грамотними, відсоток грамотних українців та росіян району був значно меншим (менше 64%). Цікавим є той факт, що серед німців грамотних було більше жінок, ніж чоловіків, а в українців та росіян навпаки.

На початку 20-х років у Тилігуло-Березанському районі значно зросла кількість шкіл (у ті часи вони іменувались трудовими), у німецьких поселеннях шкіл було достатньо, нові школи були відкриті у Бессарабці, Єлизаветівці, Калабатині, Ганнівці і на хуторі Любин (приватна). На початку 30-х років найбільшими німецькими школами були: Суворовська семирічка (182 учні), яка з 1936 року стала середньою, Нейзацька початкова (131 учень), Блюменфельдська початкова (100 учнів), з 1930 року семирічка, Василівська початкова (95 учнів), Краснянська початкова (73 учні) тощо. Кількість німецьких шкіл досить часто змінювалась, тому для дітей з тих поселень, де закривались школи, і для дітей з німецьких хуторів відкривали гуртожитки біля великих шкіл, наприклад, гуртожиток у Нейзаці (для школярів із Любина), гуртожиток у Малаховому (для школярів із Ганнівки, Попільного).

У Нейзаці, Ейгенгуті, Малаховому, Калабатині діяли хати-

читальні – невеликі сільські культосвітні установи, що пізніше перетворились на колгоспні, сільські клуби та будинки культури.

У 20-х роках широко впроваджувалась українізація. Так, німці перекладали не тільки діловодство на українську мову, але й “українізували” казни німецьких сіл та хуторів, наприклад, у той час вживались наступні назви: Червоне (Красне), Нейзаць (Нейзац), Лизаветівка (Слизаветівка) тощо.

Події тридцятих років ХХ ст. є трагічними для мешканців України усіх національностей, у тому числі і німців, насильницька колективізація сільського господарства, голодомор 1932-33 років, репресії та заслання населення. У 1928-29 роках у Тилігуло-Березанському районі почалась насильницька колективізація сільського господарства, у кожному значному населеному пункті було створено одне чи декілька колективних господарств (“колгоспів”), було проголошено гасло “знищення куркульства як класу”. У німецьких поселеннях назви колгоспів були або німецькі (“Роте фане”, “Морген рот”, “Роте ланд”, “Арм Бауер”), або названі на честь німців-революціонерів – колгоспи імені Карла Маркса, Фрідріха Енгельса, Ернста Тельмана.

Саме тоді на території Тилігуло-Березанського району було створено дві машинно-тракторні станції (МТС), які на початку 30-х років обслуговували усі 63 колгоспи району. Обидві МТС знаходились у німецьких поселеннях – Аннівська МТС (х. Аннівка, або Ганнівка), яка обслуговувала 28 колгоспів, і Тилігуло-Березанська МТС (с. Красне), яка обслуговувала 35 колгоспів.

Поселення, а точніше, малі хутори, що були засновані в результаті Століпінської аграрної реформи, знищили, а їх мешканців виселили чи репресували. Не обминули репресії і заможних німців. На початку 30-х років зникли наступні німецькі хутори: Дукарта, Іванівка, Іванівка-Брильця, Задоя.

У квітні 1934 року за райцентром Суворове закріпилась назва Тилігуло-Березанка, тобто назва району.

Внаслідок голодомору 1932-33 років померло чимало німців, але точну кількість встановити неможливо тому, що ці дані мало досліджені. Трагічними були і репресії 1935-38 років. Більшість т.зв. “карних справ” фальсифікувались, майже усі вони були безглуздими і недоречними. Так, у 1937 році Тилігуло-Березанським райвідділом НКВС було виявлено “Німецьку контрреволюційну фашистську диверсійно-повстанську організацію”, що діяла на території району і яку очолював голова німецького консульства в Одесі, керівниками організації були місцеві німці. Метою організації було повалення

радянської влади і встановлення фашистського режиму. Організація нараховувала 29 чоловік (більшість склали колгоспники і вчителі) і діяла у 8 німецьких селах і одному українському. Із 29 членів організації 27 розстріляли, а двох неповнолітніх було ув'язнено у концтабори (хлопець-школяр з Адамівської школи, українець за національністю, і дівчинка-колгоспниця, німкеня) строком на десять років кожного. Після додаткового розслідування у 1960 році було встановлено, що в селах Тилігуло-Березанського району в період 1935-37 років ніякої контрреволюційної організації не існувало...

22 червня 1941 року розпочалась радянсько-німецька війна на території Радянського Союзу. За німецько-румунською угодою територія півдня України від Дністра до Південного Бугу була включена до складу румунського королівства – так звана “Трансністрія” (“Задністров’я”). Територія нашого району належала до Очаківського повіту (префектури) Трансністрії і була розділена на два райони – район Гузла (південна частина) і район Александерфельд (північна частина).

Під час румуно-німецької окупації місцеві німці (“фольксдойчі”) стали господарями в краї, румуни не втручалися в їх справи. З німецьких сіл та хуторів було вигнано українців та росіян, а євреїв фізично знищено. Усім німецьким поселенням не тільки повернули попередню назву (Александерфельд, Нейзац, Вільгельмсталь, Себастьянфельд, Гофнунгсбург тощо), але й дали назви німецьким селам і хуторам, що попередньо не мали німецької назви, наприклад, Розенгейм (Калабатине), Розенфельд (Капустине), Блюменталь (Кільчені), Блюменберг (Ганнівка), Нізенгруд (Любин) тощо.

Після визволення Тилігуло-Березанського району від німецько-румунських окупантів у березні 1944 року переважна більшість тутешніх німців покинула наш край: частина відступила з німцями-окупантами до Німеччини, а більшість було депортовано у Казахстан, Середню Азію та Сибір. У спорожнілі села прийшли українці з сусідніх сіл і хуторів та переселенці із Західної України або Польщі.

Того ж 1944 року було перейменовано останні села, що мали німецьку назву: Блюменфельд – на Червонопілля (згодом на Краснопілля), Нейзац – на Цвіткове (згодом на Прогресівку), Ейгенгут – на Веселе (згодом на Благодатне, яке у 1965 році стало частиною Дмитрівки), хутір Горнбахер – на Свободний, який на початку 50-х років було відселено, хутір Кепліна – на Вільний, який у 1965 році увійшов до складу містечка Березанка.

Минуло вже більш як півстоліття з тих пір, як німці покинули

Тилігуло-Березанський край, але якщо пройтись вулицями колишніх колоній, то можна зустріти чимало німецьких будівель з черепицею на даху.

**1.** Шкварець В.П., Мельник М.Ф. Історія рідного краю. Миколаївщина: Навчальний посібник. – 2-ге вид., доопр., випр., доп. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили; Одеса: Тов. Від, 2003. – 280 с. **2.** Клаус Х. Наши колонии: Опыт и материалы по истории и статистике иностранных колоний в России. – СПб.: Типография В.В. Нусвальта, 1869. – 455 с. **3.** Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века. (1917-1858). – М.: Издательство “Наука”, 1976. – 307 с. **4.** Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния. Ч. I-II. (Составил подполковник генерального штаба А. Шмидт). – СПб.: Тип. департамента Генштаба, 1863 г. – С. 462. **5.** Велицин А.А. Немцы в России. Очерки исторического развития и настоящего положения немецких колоний на юге и востоке России. – СПб.: Изд. “Русского Вестника”. Тип. “Общественная польза”, 1893. – С. 55, 136-138. **6.** Плесская-Зебольд Э. “Наша драма” // Газ. “Одесский вестник”. 19 окт. 1993 г. **7.** Євтух В., Чирко Б. Німці в Україні (1920-1990-ті роки). – К.: Либідь, 1994. **8.** Дмитрієнко І., Табачник Д., Чирко Б. Німці в Україні: історія і сучасність // Віче. – 1992. – №5. **9.** Ісаков К. Останься немцями (О немецкой эмиграции из СССР) // Новое время. – 1991. – № 7. – С. 36-37.

*О. Добровольський  
м. Миколаїв*

## **НІМЕЦЬКІ ТОПОНІМИ НА МИКОЛАЇВЩИНІ**

**Т**опоніміка, тобто назви географічних об'єктів, будь-якого регіону завжди являє собою конгломерат різномовних елементів, що передували чи нашаровувалися у часовій вертикалі розвитку історії суспільства. В географічних назвах населених пунктів, гір і низовин, морів і океанів, річок і озер, ланів і лісів, як у мовних історичних пам'ятках, відбиваються давні міграційні потоки різних народів. Ось чому топонімія, як і археологія, буде постійно привертати увагу не тільки мовознавців, а й дослідників історії людства, захоплюючи можливостями проникнення в глибину віків, розкриття таємниць чи загадок історії народу, непрочитаних сторінок рідного краю, які даватимуть більш-менш вірогідні відповіді на запитання: хто ми?

Топонім – це живе слово. Історична пам'ятка народу, навіть у тих випадках, коли він формально не існує після перейменування якогось географічного об'єкта. І якщо одна географічна назва несе в собі історію окремих людей, то всі разом вони складають історію рідного краю.

Процеси становлення й еволюції формули іменування географічного об'єкта тісно пов'язані із звичаями і особливостями духовної культури народу, його складною історією. У системі географічних найменувань, що склалися протягом не одного століття в Північному Причорномор'ї, зокрема в Миколаївській області, знайшли відображення різні сторони суспільної, господарської, культурної і мовної діяльності народу на різних історичних етапах. Як ми вже зазначали, топонімія – важливе джерело дослідження історії народу. Кожна окрема географічна назва – це унікальний пам'ятник, в якому законсервована історія народу на певному етапі його розвитку, і не тільки світлі сторінки, а й темні, які мають бути застереженням від повторювання.

Переважає більшість географічних назв мотивовані, тобто їх етимологія (походження і історія розвитку) досить прозора, наприклад, с. Три Дуби – від “трьох дубів”. Є топоніми, етимологія яких затемнена, наприклад р. Південний Буг. Науковці ще й досі сперечаються: звідки походить назва “Буг”. Бувають назви,

етимологію яких визначають помилково, наприклад, с. Кінецьпіль пов'язують з “кінцем поля”, але насправді ця назва пов'язана з прізвиськом польського магната Конецьпольського, який у XVII ст. заснував це поселення. Таке помилкове тлумачення слів називається “народною етимологією”.

Строкатість географічних назв у даному регіоні свідчить про те, що тут, як у плавильному котлі, сплавлялися культури різних народів, і, врешті-решт, ми маємо те, що маємо. Свій відбиток в топоніміці залишила і комуністична ідеологія (м. Первомайск, с. Комсомольське, с. Красне Знамя тощо); і християнська релігія (м. Миколаїв, с. Покровка, с. Троїцьке тощо); і увічнювальні назви (с. Леніне, с. Шевченко, с. Кірове тощо); і назви селищ від імені або прізвиська землевласника (відантропонімі), наприклад, с. Коблеве, с. Кандибине, с. Вікторівка; і назви селищ від назви народу (відетнонімі), наприклад, с. Українка, с. Болгарка, с. Молдавка. Серед переважної більшості українських назв, зустрічаємо тут і такі, які походять з мов народів, які в минулому населяли цей край. Це давньогрецькі назви с. Мигія, Державний історичний заповідник Академії наук України Ольвія; татарські – р. Інгул, с. Кумарі, р. Громоклія та ін.; турецькі – м. Очаків, о. Березань, с. Тузли та ін.

Пристосовуючись до звукового оточення нової мови, слово змінює звучання, та не лише звучання: чим глибше воно входить в мову, яка його запозичила, тим значніші зміни з ним відбуваються. Така асиміляція (уподібнення) буває такою сильною, що, врешті-решт, запозичене слово сприймається як своє. Не легко, наприклад, в слові “Березань” впізнати колишнє турецьке “Бюрю-узен”.

Серед іншомовних топонімів Миколаївської області окрему групу складають географічні назви німецького походження. Звідки вони прийшли сюди? Як склалося їхнє життя в Північному Причорномор'ї? Яка їхня доля сьогодні?

Як відомо, після того, як російська імператриця Катерина II у 1775 р. зруйнувала Запорізьку Січ і Північне Причорномор'я було відвойоване царською Росією у турків, уряд Російської імперії неодноразово запрошував німців та інші народи Європи освоювати Дике поле. В Миколаївській області (територія тодішньої Херсонської губернії) німецька колонізація степів почалася за часів царювання Олександра I на початку XIX ст. Протестантські общини (лютеранці, меноніти, анабаптисти, євангелісти, вальденси та ін.) почали освоювати цілині землі нашого краю. Разом з домашнім скарбом, речами матеріальної культури переселенці везли з собою і духовну культуру: мову, традиції, звички. Селилися німці-колоністи

компактно, засновуючи колонії. Як і людина, кожне окреме поселення потребує імені, щоб відрізнитися в ряду інших поселень. Іншими словами, щоб поселення за допомогою назви можна було розпізнати серед безлічі інших.

Тут слід зауважити, що значення слова “колоніст” не співпадає зі значенням слова “колонізатор”. Іншими словами, ці два слова не є абсолютні синоніми. Вони близькі за значеннями, але не тотожні. Кожне з них має свій смисловий відтінок: колоніст – це поселенець з другої країни, мешканець колонії, а колонізатор – це той, хто експлуатує трудящі маси, землі і надра колоній, завдяки чому це слово набуло додаткового негативного стилістичного відтінку.

Незабаром на географічних картах Херсонської губернії, а пізніше і Миколаївської області, з’явилися незвичні для нашої мови ойконіми (назви населених пунктів): Блюменфельд, Вільгельмсталь, Гольдштат, Грюнвальд, Йоганенсталь, Карлсруе, Катериненталь, Ландау, Александерфельд та ін.

Нові німецькі назви як реалії іншомовної культури починають нове життя в умовах впливу української культури, яка запозичує їх у свою мову. Таке запозичення реалій іншомовної культури відбувається, як правило, трьома основними способами: *транслітерація*, коли літери німецького слова передаються відповідними літерами українського алфавіту; *транскрипція*, коли звучання німецького слова передається за допомогою літер українського алфавіту (наприклад, нім. Freidorf: фрейдорф – транслітерація, а фрайдорф – транскрипція), і *калькування*, коли німецьке слово або словосполучення перекладається на українську мову, зберігаючи лексичну й синтаксичну модель слова або словосполучення.

Кожна мова прагне до евфонії, щоб бути милозвучною, тобто щоб слова вимовлялися легко і звично. Крім того, в процесі запозичення іншомовні слова зазнають впливу мов-посередників, через які ці слова вже пройшли. Такою мовою-посередником між німецькою й українською була російська мова. Ці лінгвістичні фактори пояснюють нам, чому так відрізняються вимова і написання німецьких слів в Україні.

Деякі нові географічні назви утворилися за традиційною для німецької культури схемою – з додаванням елементів -dorf (село), -feld (поле), -heim (домівка, пристанище), -stadt (місто), -tal (долина, балка).

Привезли з собою німці-колоністи й історичну пам’ять про свою батьківщину, і, як це не рідко буває при переселенні на нові місця,

нові населені пункти одержали назви тих міст або селищ, звідки прибули переселенці. Це так звані перенесені назви. Так, на Миколаївщині з'явився с. Раштадт (тепер с. Поріччя Веселинівського р-ну), засноване у 1809 р. переселенцями з німецької провінції Роштадт; с. Карлсруе (тепер с. Степове Миколаївського району), засноване у 1809 р.; х. Новий Вормс (тепер с. Довга Могила Доманівського р-ну), засноване у 30-х рр. ХІХ ст.; с. Рорбах (тепер с. Новосвітлівка Веселинівського р-ну), засноване у 1809 р.; с. Мюнхен (приєднане у 1959 р. до с. Градівка Веселинівського р-ну), засноване у 1809 р.; х. Грюнвальд (тепер с. Зелений Гай Миколаївського р-ну), засноване у 1914 р. До перенесених назв відноситься також і назва с. Ватерлоо (тепер с. Ставки Веселинівського р-ну). Засноване на початку ХІХ ст. Ватерлоо дублює популярну назву м. Ватерлоо (Бельгія), поблизу якого у 1815 р. зазнав поразки Наполеон. Село Зульц (тепер с. Веселе Доманівського р-ну) було засноване в 1802 р. на землях поміщиці Милашевич, тому паралельно використовувалася назва Милашевська, Милашевка чи Милашевичової. Зауважимо, що назву Зульц також мало с. Веселе колишнього Варварівського р-ну. Зараз це село в списках населених пунктів області не значиться. До перенесених назв відноситься також і назва с. Ландау (тепер с. Широколанівка Веселинівського р-ну). Назва Ландау (мокре місце, низина, лугове) перенесена з Пруссії.

Вшановуючи історичну пам'ять своїх попередників, німці-колоністи в деяких випадках давали відантропонімі назви поселенням за ім'ям землевласника, на землях якого вони селилися. В таких випадках з німецької мови брали відповідне ім'я, додаючи до нього характерні для німецьких ойконімів елементи.

Так, в 1866 р. німці купили землю у землевласника Александра Арнольді, на якій організували колонію під назвою Александерфельд (Александрове поле). В 1914 р. з патріотичних мотивів і в пам'ять про перебування тут Олександра Суворова під час російсько-турецької війни в 1787-1791 рр. колонію Александерфельд перейменували в Суворове. З цією назвою село проіснувало до 1923 р. Зараз це районний центр, смт Березанка. І сьогодні багато хто помилково вважає, що німецька першоімена пов'язана з іменем Суворова.

Кращу долю має колишня назва села Катериненталь (долина Катерини). Засноване німецькими колоністами у 1817 р. і назване на честь російської імператриці Катерини ІІ, це селище Веселинівського р-ну з 1946 р. має назву Катеринівка. Після перейменування сучасна назва сприймається як реалія російської культури.



Село Ганнівка (місцева назва Анновка), засноване на правому березі р. Сасик до 1835 р., одержало назву від імені дружини землевласника О.Наришкіна. В 1870-х роках село Ганнівка було дозаяюднене німцями-колоністами і мало назву Анненталь (долина Анни). Після перейменування в 1914 р. першоназва була відновлена (тепер Ганнівка Березанського р-ну).

Подібна доля спіткала і ойконім Вільгельмсталь. Вважається, що поселення з такою назвою було засноване німцями у 1870-х роках на безлюдному місці. Однак є всі підстави вважати, що це поселення існувало значно раніше на землях Г.Ф.Зорина під назвою Василівка. Після того, як поселення було дозаяюднене колоністами, разом з назвою Вільгельмсталь використовувалася і паралельна назва – Зоринівка. У 1914 р. у зв'язку з перейменуванням першоназва Василівка (теперішнього Березанського р-ну) була відновлена. Ця першоназва пов'язана з іменем брата Г.Зорина – Василь.

Село Йоганенсталь (тепер с. Іванівка Веселинівського р-н) було засноване німецькими поселенцями в 1818 р. Як вважає В.В.Лобода, його першоназва перенесена (в кн.: Горпинич В.О., Лобода В.В., Масенко Л.Т.. Власні назви і відтопонімні утворення Інгуло-Бузького межиріччя. – К.: Наукова думка, 1977. – С. 97). Проте цілком припустимо, що першоназва села походить від імені Іван (німецькому імені Йоганн в українській і російській культурах відповідає ім'я Іван).

Вірогідно, що і назва с. Себастьянфельд (тепер с. Малахове Березанського р-ну) також походить від імені Севостян. Відомо, що у 1870 р. тут була організована німецька колонія з назвою Себастьянфельд, але також відомо, що ще до 1835 р. тут існувало поселення з назвою Малахове. До 1914 р. назва Себастьянфельд виступала в ролі офіційної, а Малахове – як паралельне неофіційне найменування. В 1920 р. назва Себастьянфельд знову стала офіційною, але через три роки першоназва знову була відновлена. Наважимося висловити думку, що ім'я когось із землевласників (можливо, Малахова) було Севостян.

Як це рідко буває в таких випадках, деякі населені пункти одержали назви за характерними ознаками місцевості. Наприклад, колонія Штейнфельд (кам'яне поле) заснована наприкінці ХІХ ст. (тепер с. Кам'янопіль Братського р-ну). Сучасна назва є перекладом першоназви і вживається після перейменування у 1947 р.

Село Кринички Миколаївського р-ну, засноване в першій половині ХІХ ст. на балці Грушівці, мало назву Софіївка або Колодязі. Серед колись безводного степу в балці були природні криниці, або копанки. Їх інколи також називали “колодязі”. У 1878 р.

поселення стало німецькою колонією з назвою Шенфельд (гарне поле). Можливо ця назва перенесена (Шенфельд – назва німецького містечка і одного з аеропортів Берліна). Але час заснування колонії вказує на те, що ця назва більш вірогідно була не перенесена, а утворена за характерною ознакою місцевості. Після перейменування у 1946 р. першоназва у формі “Кринички” була повернена.

Значну частину німецьких ойкономів становлять відантропонімі назви, тобто назви, які походять від імен або прізвищ першопоселенців або власників землі. Частіше це траплялося тоді, коли колонії залишали великі сім'ї, щоб вести окреме господарство. Період хуторизації значно збільшив кількість німецьких топонімів на Миколаївщині. Так з'явився хутір Герцево, який після перейменування став називатися Волощуки, які, в свою чергу, в 1968 р. втратили свою назву після приєднання до с. Звенигородка (Веселинівського р-ну); х. Горенбахера тодішнього Тилігуло-Березанського р-ну, пізніше х. Свободний, який в 1965 р. було включено у смугу смт Березанка; х. Шмальц, заснований поміщиком Шмальцем (тепер с. Новий Степ Веселинівського р-ну); заснований у 1909 р. х. Шлоссера, який у 1926 р. був залюднений переселенцями з с. Андріївка (тепер с. Андріївка Миколаївського р-ну). Засноване на р. Південний Буг близько 1790 р. с. Андріївка Миколаївського р-ну пізніше мало і неофіційну назву від прізвища землевласника Ерделі. Хутір Кранк, заснований землевласником Кранком, після перейменування мав назву Братське (колишній Варварівський – тепер Миколаївський р-н), але пізніше, у зв'язку з переселенням жителів, перестав існувати. Хутір Майта, заснований у 1878 р., існував поблизу с. Олександрівка Доманівського р-ну. В роки колективізації х. Майта був приєднаний до села, відтоді назва села виступає офіційною, а назва хутора місцевою – Майтове. Відантропонімі назву Рено (Ренівка) мали декілька хуторів: теперішні с. Шевченко Очаківського р-ну, с. Крива Балка Миколаївського р-ну. Але не завжди хутори мали назви за прізвищем землевласника. Наприклад, х. Нейнфельд (нове поле) був заснований у 1906 р. переселенцями з колонії Рорбах. У 1946 р. першоназва була замінена увічнювальною – Будьонівське, пізніше остання, в свою чергу, була замінена на Дальне (тепер Веселинівського р-ну). І сьогодні деформована першоназва Нольфіт використовується в ролі неофіційного найменування.

Свій відбиток у німецькій топоніміці на Миколаївщині звлишила і комуністична ідеологія за часів Радянської влади. Заснована німцями на початку XIX ст. колонія Ландау (тепер с.

Широколанівка Веселинівського р-ну) у роки Першої світової війни була перейменована за культовим святом у Свято-Троїцьке, але нова назва не закріпилася і виступала зрідка в ролі паралельного найменування – Ландау (Свято-Троїцьке). Пізніше, у 1930 р., було організовано Карло-Лібкнехтський район з центром у с. Ландау, і знову паралельно використовувалися дві назви: Ландау і Карла-Лібкнехта.

Після дозалюднення німцями групи хуторів (Приют Дружби) у 1926 р. розширене поселення дістало німецьку назву Ерштмайськ (нім. Der erste Mai). Цю назву село одержало на честь свята міжнародної солідарності трудящих Першого травня. Тут вже назва утворена на німецькій твірній основі зі слов'янським суфіксом -ськ. Під час перейменування в 1946 р. було використано український переклад – Першотравневе.

В роки Радянської влади увічнити своє ім'я удостоївся не тільки К.Лібнех (у назві району), а й інші німецькі діячі комуністичного і робітничого руху: К.Маркс, Ф.Енгельс, Р.Люксембург і Е.Тельман (у назвах колгоспів, радгоспів, підприємств і вулиць).

На становлення і життя німецьких ойкономів на Миколаївщині великий вплив чинили лексичні і фонетичні закони української і російської мов, в оточенні яких вони існували. Якщо мови генетично далекі одна від одної, то процес взаємної асиміляції значно утруднюється. Як відомо, німецька й українська мови належать до однієї і тієї ж мовної сім'ї (індоєвропейської), але німецька мова належить до германської групи (західногерманська підгрупа), а українська – до слов'янської групи (східнослов'янська підгрупа). Врешті-решт, якщо дві мови вступають у контакт, то обопільний вплив цих мов неминучий, бо народи не можуть успішно існувати і розвиватися в цілковитій ізоляції. Господарська діяльність, торгівля потребують міжнаціонального спілкування. Через деякий час одна з мов стає панівною. В даному випадку, при спілкуванні двох народів, тобто українського і німецького, панівну роль відігравала українська. Між собою німці спілкувалися своєю рідною мовою. Для спілкування двох народів велике значення мало те, що німецька мова вивчалася як навчальний предмет, в більшості навчальних закладів України.

Так, там де було зручно, і там, де того вимагала українська мова, в німецьких топонімах з'являлися суфікси -ськ, -ський, -івкво та ін. Процес пристосування німецьких топонімів до української мови інтенсивно проходив переважно в неофіційній мові місцевого населення, яке засвоювало нові географічні назви, інтуїтивно

керуючись законом евфонії або навіть “народною етимологією”. Ось лише деякі місцеві назви поселень: Горенбахер – Горенбахера; Грюнвальд – Грюнвальд; Жерделі – Ерделівка; Йоганненсталь – Йоганесталь, Йоганісталь; Карл – Карлівка; Карлсруе – Карлсру, Калестрове; Ландау – Ландау, Ландави, Ландауський; Елендталь – Єленталь, Леленталь, Лілієнталь; Майт – Майтове; Марінберг – Марієнбург, Маренбург, Мар’ївка, Маріін Буг; Нейгейм – Найгейм, Нейгей; Рено – Рено, Рино, Риновка, Реновка; Рорбах – Рорби; Себастьянфельд – Хібастьянфельд; Шварц – Шварцево; Шлоссер – Шльосарський, Шлюсарський; Шмідт – Шмит, Шмидівка, Шмидовка, Шмидове; Шпайєр – Шпар, Шпаєрський, Шпалєрова; Штейнфельд – Штайкфельд, Штанфель.

В період хуторизації перенесення назв вже відбувалося за допомогою українського форманта Новий, Ново-, а не німецького Neu-. Наприклад, х. Новий Данціг (тепер с. Виноградівка Баштанського

р-ну), Нові Рорби (тепер с. Зоря Веселинівського р-ну), Новошпеєрове або Новий Шпар (тепер с. Староолексіївка Веселинівського р-ну). Така змішана форма свідчить про те, що майже за століття співіснування двох культур вплив української мови на німецькі ойконіми, як і на німецьку мову на Миколаївщині в цілому, був вже досить значним.

Природні процеси розвитку німецьких топонімів на Миколаївщині, як і в інших регіонах колишньої Російської імперії, були тимчасово припинені Першою світовою війною, в якій, як відомо, Росія і Германія протистояли одна одній. По всій Росії, як і по Україні, прокотилася шовіністична хвиля германофобії, незважаючи на те, що німці Росії й України підтримували солідарність з місцевим населенням, з яким вони мирно співіснували ціле століття, як добрі сусіди. І все ж таки підозра і германофобія затьмарили здоровий глузд людям. При підтримці царського уряду, який спирався на шовіністичні кола, розпалювалася ненависть до всього німецького, яка торкнулася і німецьких топонімів. Почалося перейменування населених пунктів, хоч більшість населення в них складали німці. Перейменування, як і наміри царського уряду виселити німців в далекі регіони Росії, було припинено бурхливими революційними подіями і громадянською війною.

Друга хвиля перейменувань німецьких поселень прокотилася в період сталінських репресій. Саме в цей період в Україні було ліквідовано німецькі й інші національні адміністративні райони.

І третя, найбільш руйнівна, хвиля прокотилася по німецьких

топонімах після Другої світової війни, коли німці разом з іншими репресованими народами Радянського Союзу були депортовані в Казахстан, Туркменістан і Сибір. Цей третій період перейменувань тривав досить довго – з 1944 р. до 1960-х років (наприклад, с. Рено Миколаївського р-ну було перейменовано у Криву Балку аж у 1960 р.).

Як же вирішувалося це досить делікатне питання на Миколаївщині?

По-перше, там, де було зручно, німецьку назву перекладали або робили кальку з німецької на українську або російську, інколи досить приблизно. Так, колонія Блюменфельд стала носити назву Краснополє (тут Красне – в значенні “красиве”, “квітуче”), Ейгенгут – Благородне, Грюнвальд – Зелений Гай, Нейдорф – Новоселівка, Фрайдорф – Слобідка, Штейнгут – Доброкам’янка, Штейнфельд – Кам’янопіль.

По-друге, там, де німецька назва була пов’язана з російською культурою, її залишали, виключаючи німецькомовні елементи, наприклад, Катериненталь – Катеринівка.

По-третє, в тих випадках, коли поселення було засноване до німецької колонізації, йому інколи поверталася першоназва, наприклад, Анненталь – Ганнівка.

По-четверте, деякі назви було замінено на такі, які несли в собі певний патріотичний зміст, наприклад, Олександрфельд – Суворове.

Цікаво, що коли настав час у 1914 р. перейменувати с. Ватерлоо, то виконавці цієї акції були дещо збентежені: вирішальна битва при Ватерлоо мала позитивне значення як для тодішньої Пруссії, так і для Росії. Але вихід було знайдено – Бородіно! На перший погляд ці назви дійсно рівнозначні.

В деяких випадках нову назву підказувала ситуація, яка склалася на момент перейменування. Так, наприклад, х. Рено (Баштанського р-ну) після депортації німців, у 1944-1946 рр., був дозалюднений переселенцями з с. Лисянка Черкаської області. При перейменуванні х. Рено в 1946 р. було використано перенесену назву Лисянка.

Слід зауважити, що перейменування німецьких поселень відбувалося не тільки з політичних мотивів, а й з інших, суто практичних: при приєднанні малих населених пунктів до великих (перші, як правило, втрачали свою назву) або при залюдненні населених пунктів переселенцями з інших місць. Так, с. Ново-Ландау було засноване в 1868 р. переселенцями з колонії Ландау. У 80-х роках сюди переселено мешканців з Костянтинівки і воно стає казенним селом з назвою Олексіївка, а з 1966 р. – Панкратове Арбузинського р-ну.

Помилково вважається, що назва с. Красне Березанського р-ну

пов'язана з патріотично-символічним кольором, але історія села свідчить, що наприкінці XVIII ст. тут організовано поштову станцію. Пізніше поміщик Тарнавський збудував тут трактир і кінну станцію з червоної цегли і червоним дахом, які одержали назву Красний трактир, або Красне. У 1870 р. поблизу поштової станції німці-колоністи організували поселення, використавши попередню назву.

З усних переказів місцевого населення відомо, що в назві с. Червоне Парутине Очаківського р-ну (колишній х. Золінгера) є відбиток німецької культури будівництва, а не патріотично-символічний колір. Німці, як відомо, досить часто використовували червону цеглу і червону черепицю для будівель. При залюдненні хутора колір будівель звернув на себе увагу як відмінна риса поселення, і село одержало назву від сусіднього села Парутине з означенням "Червоне". Те ж саме можна сказати і про с. Червоне (колишня Адамівка, або Еслінгера) Доманівського р-ну.

На сучасних топографічних картах або в списках населених пунктів області ми не знайдемо німецьких топонімів. Але вони продовжують життя в неофіційних місцевих назвах колишніх німецьких поселень. Їх сьогодні можна почути в розмовній мові при спілкуванні місцевих жителів, що є свідченням стійкості історичної пам'ятки народу. Така складна і нелегка доля німецьких топонімів на Миколаївщині.

1. Наулко. В. Культура і побут населення України. – Кит. – 1991.
2. Бориневич А. Географический и статистический экономический очерк Одесской губернии. – Одесса, 1921.
3. Німці в Україні. 20-30-ті рр. XX ст.: Збірник документів державних архівів України / Упорядн.: Л.В. Яковлева, Б.В. Чирко, С.П. Пишко – К.: Інститут історії України, 1995.
4. Исаков К. Остається немцями. (О немецкой эмиграции из СССР) // Новое время. – 1991. – № 7. – С. 36-37.
5. Кулинич І. Німецькі колонії на Україні: 60-ті роки XVIII століття – 1917 // Український історичний журнал. – 1990. – №9. – С. 18-30.
6. Клаус Х. Наши колонии: Опыт и материалы по истории и статистике иностранных колоний в России. – СПб.: Типография В.В. Нусвальга, 1869. – 455 с.
7. Список населенных мест Херсонской губернии. – Херсон, 1896. – 54 с.

## **НЕМЕЦКИЕ КОЛОНИСТЫ НА ОДЕСЧИНЕ**

**Т**ретий съезд российских немцев, закончивший свою работу в конце февраля, кажется, решил поставить последнюю точку в более чем 200-летней истории так называемых “русских немцев”. Несмотря на огромные усилия, они так и не смогли решить свои национальные проблемы в этой огромной стране, в государственном обустройстве которой они участвовали более, чем два столетия, и которая воспринималась ими как свое Отечество. Кажется, теперь они видят один выход – возвращение на Родину историческую, которая, к счастью, не отказывает им в этом. Немцы, живущие в Украине, пока не сказали своего последнего слова. Каким оно будет, не будем гадать, а попробуем понять, в чем же состоит драматический аспект принятого немцами решения.

История иностранной колонизации России берет свое начало со времен Елизаветы Петровны. В целях укрепления юго-западных пограничных сил она поручила полковнику австрийской службы Хорвату на вербовать полки “из сербов”. Он привел в Россию 2 полка, которые поселились на землях будущей Екатеринославской губернии особыми округами и назвали место своего поселения “Новая Сербия”. В 1764 г. “Новая Сербия” была переименована в Новороссийскую губернию, в 1798 г. эти полки были преобразованы в регулярные войска. А на место военных поселений пришла другая колонизация.

Екатерине II, а затем и Александру I необходимо было утвердить свое владычество, с одной стороны, до Урала (Яика), а с другой – до Кавказа, Черного моря, Прута и Дуная. Вновь присоединенные громадные степные пространства необходимо было осваивать, оживлять оседлым земледельческим трудом, так как со времен запорожцев на территории Новороссии занимались, в основном, скотоводством, отчасти рыболовством и охотой для добывания мехов. Даже оседлое население Запорожья, положившее начало сельскохозяйственной культуре Новороссии, практически не занималось земледелием и получало хлеб из тогдашней Польши, т.е. Киевской и Польской губернии, в обмен на скот, лошадей, овец, сало, воск, рыбу, соль, меха. Ежегодно русское правительство давало им “хлебное жалование” (1400 четвертей). Екатерине II запорожцы

писали: “Войско Запорожское Низовое из давних лет и ныне хлеба не пашет, да и в степных местах весьма малый род (урожай) бывает”. Не лучше обстояло дело и на юго-восточных границах.

Россия была не в состоянии освоить новые земли своими силами. Этому мешало, прежде всего, существовавшее крепостное право, которое лишало большую часть крестьян возможности свободно переселяться на новые пустующие земли. И Екатерина решает пригласить колонистов из-за границы. 4 февраля 1762 г. она издает первый Манифест, в котором призывает всех желающих переселиться в Россию. Однако он не нашел отклика, вероятно, из-за того, что в нем отсутствовали четкие юридические гарантии переселенцам. 22 июля 1763 г. она издает второй Манифест, который стал краеугольным камнем колонизации, длившейся несколько десятилетий.

В нем были дарованы существенные права желающим переселиться: это и свободный выбор места и способа поселения, и свободное отправление веры, и освобождение от налогов от 5 до 30 лет, и беспроцентные ссуды на обзаведение хозяйством, и освобождение от воинской повинности, и главное, было обещано “внутреннюю их юрисдикцию” оставить в “их благоучреждении с тем, что наши начальники во внутренних их распорядках никакого участия иметь не будут”.

Этот Манифест был разослан всем российским “резидентам” за границей и не замедлил дать желаемый результат. Наибольший отклик он получил в Германии, которая была связана с Россией династическими связями и куда ее правительство отправило особых эмиссаров. Нужно сказать, что в Германии сложилось тяжелейшее экономическое положение в результате многолетних разорительных войн, которые вели к беспрестанному увеличению налогов, что, в свою очередь, делало невозможным обеспечить свой семейно-экономический быт, увеличивало число нуждающихся.

К концу XVIII века широкие масштабы принял сгон крестьян с земли. Все это вынуждало немцев искать новые земли для проживания. И многие из них выбрали себе новую Родину – Россию. Началась волна переселений.

Первые поселения немцев-меннонитов на Украине датируются 1789-90 гг. Это были выходцы из Западной Пруссии, где они населяли Мариенвердерскую низменность, превратив ее из болот, песков и солончаков в цветущий сад и богатые поля. Они были собственниками этой земли. Вера не позволяла им нести воинскую службу, и они были от нее освобождены. Но с 1780 г. началось наступление на их права, и меннониты, имевшие славу лучших хозяев, приняли решение откликнуться на призыв Екатерины II и переселиться в Россию. В начале



1789 года прибыл первый транспорт меннонитов в количестве 228 семей. Они поселились восемью отдельными колониями в Екатеринославской губернии, в Хортицком урочище. В 1793-1796 годах приехали еще 118 семей и поселились на тех же землях. Впоследствии эти колонии образовали хортицкий округ, состоявший из 17 колоний. Однако большинство переселенцев направлялось в Поволжье, и это был не очень удачный опыт. Привлеченные хорошим содержанием и привилегиями, туда прибыли отнюдь не лучшие граждане германских государств.

Колонизационная политика Александра I была более продуманной и целенаправленной. В апреле 1804 г. министром внутренних дел графом Кочубеем была составлена программа переселения, которую утвердил император. Там, в частности, говорилось: “Для первоначального основания колоний в губерниях Херсонской, Екатеринославской и Таврической избрать места наиболее к портам приближенные, дабы переселенцы могли находить сугубые способы избывать продукты свои, и таким образом уже сие основание вдаваться во внутрь земель... Такими пунктами полагаются Одесса и Феодосия (Кафа)”. Таким образом, Одесса была определена одним из центров колонизации Причерноморья.

Поставив задачу скорого экономического развития Новороссии и Крыма, который покидали татары после ликвидации автономии Крымского ханства, Александр изменил условия для переселения. Приглашались в Россию уже не все желающие, а только хорошие земледельцы, виноградари, скотоводы, мастеровые, полезные в сельском и городском быту. Миссиям за границей разрешалось давать ограниченное число паспортов (не более 200 семействам в год). Налоговые льготы сокращались до 10 лет. Для управления колониями в Екатеринославе была создана контора опекунов Новороссийских иностранных поселенцев, которая в 1801 году была переименована в Попечительский комитет иностранных поселенцев. В том же 1800 году в Одессе была образована специальная канцелярия Одесского водворения иностранных поселенцев. Сохранившиеся документы говорят о личном участии Александра в процессе колонизации. В письме, датированном августом 1803 года, к Херсонскому военному губернатору генерал-лейтенанту Беклешову, ведавшему гражданскими делами всех Новороссийских губерний, он сообщал о транспорте колонистов под руководством двух миссионеров Циглера и Шуртера: “В числе колонистов есть виноградари, чтобы обратить знания их и навыки в пользу виноделия, нужно будет доставить им способы водвориться на Крымском полуострове. Если невозможно будет доставить в Нагорной части Крыма земли, удобные к разведению виноградов, я возлагаю на вас приобрести, не теряя времени, таковой

земли нужное количество покупкою у частных людей”. Не менее красноречиво и письмо министра внутренних дел графа Кочубея, где он обращает внимание на две причины, по которым переселенцев нужно было принять хорошо:

1. “Колонисты сии состоят по большей части из добрых хозяев, из виноградарей, хлебопашцев и ремесленников. Каждому их званию нужно доставить приличное водворение, склоняя виноградарей в Крым, хлебопашцам – отводя удобные земли в Херсонской и Екатеринославской губерниях, а ремесленникам – доставляя возможность оставаться в городах”.
2. “От приема и образа водворения сих переселенцев зависеть будет успех переселений и других соотчичей, коих, конечно, не оставят они о всем известить”.

Из обоих писем видно, что организаторы переселения были заинтересованы в том, чтобы новые граждане России устроились как можно лучше и чтобы письма на бывшую родину могли склонить к переселению тех, кто еще не решился на этот шаг. И действительно, переселенцы сообщали друзьям и родственникам о своем благополучии в России. Иоганн Адам Хиб писал в 1808 г. Георгу Коху в родной Эльзас: “Здесь мы обеспечены мясом и хлебом. Цена на вино такая же, как дома. Земля здесь не требует удобрений, и женщинам не нужно работать в поле...” Он сообщал, что совсем не думает о возвращении в Эльзас, где в большинстве своем питаются картошкой и сыром и где господствует безграничная нищета.

Осенью 1803 г. главный судья Новороссийской конторы опекунства иностранных поселенцев Контениус составил ведомость о количестве колоний с указанием количества семей “и находящихся в оных семействах обоего пола душ”. В ней указывалось 11 колоний: 7 немецких, 1 шведская, 1 болгарская и 2 греческих. Указывалось в ней и количество “неводворенных”, т.е. тех, кто еще не получил земель для поселения. Вот эти, тогда еще “неводворенные”, переселенцы и положили начало массовой колонизации Причерноморья. Первыми сюда прибыли переселенцы из Ульма (Эльзас). Это было в августе 1803 г. Путь их лежал вначале до Вены, оттуда по Дунаю до Галаца. Из Галаца повозки переселенцев передвигались через Молдавию до Криулян, расположенных на берегу Днестра. Здесь произошла непредвиденная остановка: молдавский береговой капитан задержал обоз, т.к. правительство Молдавии не получило от Российского положенных ему за переправу переселенцев через Днестр четырех рублей восьмидесяти семи с половиной копеек. Только после уплаты была начата переправа через Днестр в Дубоссары, где был организован карантин. Это была необычайно долгая и трудная дорога, которую выдержали не все. Бесстрастные документы того времени зафиксировали немало семейных

трагедий. Первые 3 транспорта переселенцев (около 300 человек) потеряли в дороге более 10-й части своей численности. Не выдерживали, в основном, дети. Например, переселенец III транспорта Иосиф Гребель выехал из Ульма с женой, тремя сыновьями и тремя дочерьми. В дороге он потерял всех дочерей и двух сыновей. Иногда умирали кормильцы.

На карантин прибывали часто “одержимые застарелыми болезнями: горячками, лихорадками, кровавыми поносами”. И как водится, далеко не все было сделано, чтобы обеспечить их прием. Дубоссарский карантинный инспектор 6-го класса Карпов в своем рапорте Херсонскому военному губернатору Беклешову сообщал, что на “посте здешнего карантина состоит плетневых небольших домиков 4 да землянок 4”. Да и те пришли в ветхость: “сыры, неопрятны, и жить в оных крайне неудобно. Палаток же хоть и имеется здесь 15... они в осеннее и зимнее время к употреблению совсем почти неспособны и вызываемыми здесь сильными ветрами разрушаются и повреждаются...”

В такой карантин прибыли переселенцы после долгого и трудного пути, да еще “одержимые болезнями”. Они должны были провести здесь не менее 2-х недель и за это время пройти медицинское освидетельствование, получить необходимую медицинскую помощь, “окурить” (т.е. продезинфицировать) все свои вещи, чтобы не завезти в Россию инфекционных заболеваний. Неподготовленность карантина к приему и размещению переселенцев осложнялась и неясностью финансовых расчетов. 21 августа 1803 г. тот же инспектор Карпов в рапорте Беклешеву сообщает, что на прокорм отпускалось 10 коп. на человека и он не знает, как быть, если переселенцы попросят больше. И требовать ли в этом случае возврата. Просил он инструкции и относительно лекарств, давать ли их бесплатно из карантинной аптеки, “или же поддержка сия должна быть без всякого платежа от них нащот казны”. И все же, несмотря на все трудности, поток переселенцев не уменьшался, и 1 октября 1803 г. Херсонский гражданский губернатор Окулов сообщал новому генерал-губернатору Розенбергу, сменившему умершего Беклешева, что наплыв в карантин оказался больше, чем ожидалось. Из 3 транспортов, находящихся в карантине, около 100 человек больны. Докладывал, что “по малой вместительности в карантине, по ветхости и крайнему стеснению одного строения выходило, что колонисты помещаются в землянках дурных, тесных, которые не только для людей больных и от дальнего пути ослабевших неудобны, но и для здоровых употреблены быть не могут”. Он отвел для больных находящийся поблизости дом полковника Бота и лазарет расквартированного там 11-го егерского полка. Зимовать переселенцы остались в Одессе, и заботы “о зимовании” взял на себя военный губернатор города Дюк де Ришелье, приготовив для этой цели казармы.

Уже в ноябре 1803 года Кочубей в письме Розенбергу напоминал, что с наступлением весны “должно будет и показать им (переселенцам) земли для выбора к их водворению и препроводить их на место поселения с доставлением всех способов к облегчению их трудностей от переездов быть могущих”.

В распоряжение колониального начальства для заселения иностранными колонистами сплошными участками были переданы земли в Екатеринославской губернии – 52.000 десятин, Херсонской – 263.000, в Таврической 214.000, позже в Бессарабии было заселено 1258 с половиной кв. верст. После Волги район Черного моря был самым многочисленным поселением немецких колонистов.

С 1810 года со стороны правительства были прекращены всякие пособия переселенцам. И, тем не менее, наплыв колонистов в Новороссию и Бессарабию из Вюртемберга, рейнских земель и царства польского был очень велик. В 1818 году в связи с этим были учреждены 3 опекунские конторы: Екатеринославская, Одесская и Бессарабская.

С 1819 года вызов иностранцев в Россию был прекращен и переселение проходило только по специальным разрешениям. Но, тем не менее, колонизация казенных и частных земель продолжалась, но уже собственными силами и средствами колоний. За все эти годы колонисты обеспечили России не только приток “добрых хозяев”, но и ввезли огромные капиталы, за счет которых осваивались пустующие земли и возвращались к обработке ранее заброшенные.

Словарь Брокгауза и Эфрона сообщает, что с 1764 по 1866 годы основано немецкими поселенцами в России 549 колоний:

В Таврической губернии .....	165
В Бессарабии.....	70
В Екатеринославской.....	53
В Херсонской.....	47
В Черниговской .....	6
В Полтавской .....	1
В Смоленской .....	131
В Саратовской.....	58
В Петербургской.....	12
В Воронежской .....	1
В Новгородской .....	3

После 1819 года, как уже говорилось, переселение проходило только по специальным разрешениям. Например, в 1851 году разрешено переселиться 100 меннонитам из Пруссии.

Однако в Государственном архиве Одесской области

сохранилось 3 документа, которые говорят о том, что даже в 1859 году церковные старшины меннонитов в Пруссии обратились к Председателю комиссии сельского хозяйства Молочанского меннонитского округа Петру Шмидту с просьбой ходатайствовать перед губернатором Новороссии и Бессарабии Тимашевым о разрешении водвориться им в Таврической губернии на землях, которые они приобретут покупкою, так как “их капитал состоит из 1 миллиона талеров”.

Тимашев обратился с ходатайством к министру внутренних дел и получил дозволение на водворение меннонитов при соблюдении ими определенных условий.

Иностранная колонизация в России преследовала, очевидно, и политическую, и экономическую, и культурную цели. Вероятно, политическая цель заключалась в том, что зная о враждебности реакции Англии, Франции и Австро-Венгрии на новые территориальные завоевания России, империя приглашала переселяться немцев, поляков, греков, болгар и этим как бы давала понять, что земли, отвоеванные у Османской империи, принадлежали не только России, но и христианской Европе.

Экономическая цель заключалась в скорейшем хозяйственном освоении новых территорий. Культурная, скорее всего, заключалась в том, чтобы создать наглядные примеры иного сельского быта и иного хозяйствования, чем те, что имели место в России в то время. Многие исследователи XIX века подчеркивали, что сельскохозяйственный строй в немецких колониях не имел аналогов в мире и что именно ему колонисты обязаны были своим благосостоянием.

“Немецкие колонисты принадлежат к наиболее богатым и наилучше организованным поселениям в России, да и не только в России, но и в целом мире”, – писал Маттеи. Нужно отдать должное русским законодателям, которые еще в конце XVIII века, когда было неустроенным собственное крестьянство, сумели найти столь эффективную форму земельного устройства иностранных колоний. Суть ее сводилась к тому, что собственником-землевладельцем была община. А посемейный земельный надел колонистов принадлежал не семье, а двору, хозяйству. Хозяин двора и его наследники не могли свою землю ни продать, ни заложить, ни разделить, так как земли находились в собственности всей общины. Все семьи получали одинаковое количество земли, которое не зависело от численности семьи и не подлежало переделу. Задача законодателя, очевидно, состояла в том, чтобы надел, получаемый семьей, образуя с хозяйственным обзаведением “двор”, “хозяйство”, оставался от

поколения к поколению в единоличном распоряжении только одной семьи, и хотя распорядитель двора был хозяином, но правом владения обладала только община. Гарантировалась целостность каждого отдельного хозяйства.

Но пока до благополучия очень далеко. Пока кругом только голые пустынные степи с дикими зверями и шайками азиатских разбойников. Сердца колонистов еще терзает тоска по родине. Они даже не могут послать писем, так как нет почты. У них нет ничего для благоустройства жизни, нет сбыта продукции, места, где они могут что-либо купить. Им нужны платье, рубашки, панталоны, сюртуки. Они должны вы ткать все это сами, сами должны сеять лен и приготовить его для ткания, сами дубить кожу, из которой хотят сшить себе обувь. Если им нужен огонь, они трут друг о друга пни. Они сами сеют хлеб и мелют зерно на ручной мельнице, сами строят дома и ремонтируют их. Многие из них, перенеся тяготы далекого путешествия на чужую сторону, не смогли привыкнуть к климату. В первые годы они умирают как мухи. О медицинской помощи нечего было и думать. Они ведут борьбу с волками и лисицами, множеством насекомых, что делает их урожай сомнительным. Казалось, они бессильны и беспомощны. Но они не должны унывать. Как велики не были жертвы, отступать было некуда. И одна за другой появлялись колонии: Гросслибенталь (Большая долина) 1803 г., Кляйнлибенталь (Малая долина) 1804 г., Люстдорф (Черноморка) 1805 г., Александрихильф (Алексеевка) 1804 г., Фриденаль (Мирное) 1808 г., Фриденаль (Надлиманское) 1808 г. и многие другие. Всего на территории современной Одесской области к востоку от р. Днестр было основано более 500 колоний, Николаевской – около 40, в Бессарабии – около 150. Количество жителей в каждой колебалось от 100 и более. Свою историю имеют и названия колоний. При водворении колонисты часто давали своим колониям названия тех мест, откуда они прибыли. Так появились на юге России Баден, Эльзас, Кассель, Мюнхен, Страсбург и многие другие. Когда колонии расширялись и требовались новые земли, на них основывались так называемые дочерние колонии, которые сохраняли старое название, но прибавляли приставку “Neu” (по-русски “ной”) – Ной-Эльзас, Ной-Страсбург. Однако иногда колонии переименовывались и по Высочайшему Указу. Например, в 1819 г. по Указу Александра I в названиях колоний была увековечена память о победе над Наполеоном. Так появились в нашей области – Тарутино, Бородино, Красное и др.

Колонии планировались свободно, дома строились по обе

стороны широкой улицы и различались размером, солидностью, строительным материалом. Двор-хозяйство олицетворяло собой лично-общинное землевладение и пользование. Молодое поколение, с течением времени выделявшееся из двора, занималось различными промыслами, ремеслами, торговлей, образовывало новые колонии на запасных участках или занималось хозяйством на собственных землях, купленных или взятых в аренду. Очень быстро немецкие колонии, особенно меннонитские, достигли невиданного в России благосостояния и благополучия.

Заслуживает внимание и общественное устройство колоний. Они не входили в введение российских властей и учреждения и подчинялись только Попечительскому Комитету при министерстве внутренних дел. Они сами разработали и в 1803 году законодательным путем издали и распространили в колониях “инструкции внутреннего распорядка и управления”. Суть их заключалась в том, что общественная жизнь в колонии строилась на началах самоуправления. Высшим органом власти был мирской сход, который выбирал старосту, его помощников, назначал писаря. Они отвечали за исправное поступление всех сборов, за общественные суммы, отвечали за благоустройство колонии. Работа выборных начальников строго контролировалась избирателями и общественным мнением.

Колонии соединялись в округа, где был окружной приказ, который на началах сельского прихода решал проблемы округа. И вершиной общественного самоуправления было волостное собрание, которое состояло из старост или их заместителей каждой колонии. Приговоры собрания были обязательны во всей волости.

Хлебные запасы, школы, сельское управление, церкви, страхование, ссудосберегательные кассы устраивались самими обществами, без понуждений и проволочек. До местного русского начальства дело доходило только тогда, когда требовалась гарантия закона или администрации.

А.Клаус, один из исследователей колоний середины XIX века, писал: “...у колонистов-немцев, особенно в округах более

---

\* В Кучурганском округе – 28 руб. 63 коп.; Глюкстальском – 27 руб. 42 коп.; Саратовском – 12 руб. 31 коп.

\*\* В 1868 году куплено у князя Кочубея в Херсонской губернии 18.000 десятин земли по 24 руб. за десятину; в 1889 году у помещика Милорадовича в Полтавской губернии 8.200 десятин по 80 руб. за десятину. На этих землях поселились 1580 безземельных семейств.

населенных, где лучшее содержание, более широкий и почетный круг деятельности и менее ограниченное число кандидатов на выборные должности, всегда привлекают на общественную службу и удерживают в ней лиц, наиболее способных и достойных, лиц, большей частью правильно сознающих истинные потребности представляемого ими водворения и поэтому направляющих к удовлетворению этих потребностей отдаваемые в их руки значительные материальные средства. Примеры тому мы видим в вопросах о школе и устройстве безземельного класса, благоприятным разрешением которых общество обязано собственному сознанию и столько же, если не больше, и инициативе руководящих ими выборных начальств”.

Как же справились немцы с возложенной на них задачей скорейшего экономического развития Новороссии? Анализируя их хозяйственную деятельность до 70-х годов прошлого века, многие исследователи отмечали блистательные результаты, которые увековечили тяжелые труды первых пионеров. Труды были действительно тяжелыми.

Занятия земледелием вначале вызывали у колонистов очень большие трудности, так как они оказались в совершенно новых географических условиях, и им пришлось осваивать новые методы хозяйствования. Вначале они только приспосабливались к новой земле.

Основным направлением их деятельности стало скотоводство, которым занималось местное кочевое население, и немецким колонистам выпало сыграть особую роль. В 1805 году француз Рувье и немец Миллер доставили в Россию, в Одесский и Днепровский уезды, 2820 тонкорунных овец, которые послужили началом развития главного сельскохозяйственного промысла Новороссии в этот период – тонкорунного овцеводства. Число голов тонкорунных овец возросло с 1823 по 1866 годы в Херсонской губернии в 10 раз, а в Бессарабии – в 21 раз. Необычайный рост объясняется быстрой акклиматизацией привезенных мериносов, умелым их разведением, низкой арендной платой за землю, обилием целины и высокой ценой на шерсть за границей и на внутреннем рынке.

Кроме того, во время выхода из Пруссии в 1804 году немцы-меннониты пригнали с собой на берега реки Молочной, где были ими основаны поселения, ост-фрисландскую корову в качестве молочного животного. Они не только распространили ее по всей Малороссии, но и сохранили ее характерные свойства при самых неблагоприятных степных условиях. Впоследствии эта порода стала называться



красной немецкой, или колонистской.

В 50-е годы, когда основным направлением было животноводство, запашка занимала только 15% общей площади всего Новороссийского края, так как гораздо выгодней было разводить скот и овец, которые не требовали много рабочих рук. Но ближе к Одессе, торговому городу, она повышалась вследствие удешевления стоимости перевозки хлеба для вывоза. Реформы 60-х годов в России изменили структуру сельского хозяйства. Теряло свое значение скотоводство, затем началось падение овцеводства, и в тоже время возросла цена на хлеб. (Цена на шерсть упала с развитием овцеводства в Австралии, а Америка вообще запретила ввоз шерсти). Началось расширение запашных площадей, однако очень скоро наступил кризис, возникший из-за малой плотности населения в Новороссии и медленного развития техники. На уборку приходилось нанимать пришлых рабочих из соседних губерний, что было невыгодно при невысокой урожайности. Как заметил А.Браунер, все это вместе с колебанием цен на время уборки хлеба, вместе с метеорологическими факторами ставило земледелие в положение азартной игры, а не расчета. Требовалось удешевление полевых работ за счет замены ручного труда машинным. Из всех групп населения Новороссии только немцы-колонисты разрешили эту задачу. Заменяя вола лошадей во всех полевых работах, они вдвое увеличили продуктивность работ, а при перевозке – вчетверо. Вводя в работы многолемешной буккер с прикрепленной к нему сеялкой, они увеличили производительность в 2 раза.

Это позволило расширить запашку, ускорить весенние работы, что при сухих веснах с иссушающими землю сильными ветрами было крайне важно. Они распространили жатку-лобогрейку с очень простой, но крепкой конструкцией, что тоже удешевило полевые работы и освободило местное население от власти пришлых рабочих. Наконец, в годы увлечения посевами яровой пшеницы немца сеяли много более урожайного устойчивого ячменя. В итоге, все это, вместе взятое, собственно явилось основой создания мелкого товарного хозяйства в Новороссии. Оказалось, что семья, состоящая из нескольких взрослых, при помощи буккера и жатки при ведении работ лошадьми (не менее 4-х), может своими силами засеять и убрать от 40 до 60 десятин земли. Вслед за немцами все это стало использоваться земледельцами Бердянского, Мелитопольского, Днепровского, Екатеринославского, Херсонского, Одесского, Тираспольского и Аккерманского уездов.

Однако хозяйственная деятельность колонистов не

ограничивалась земледелием и скотоводством, она поражает своим многообразием. Об этом свидетельствуют многочисленные ведомости, которые составлялись колонистскими окружными приказами и сопровождалась записками к ним смотрителей колоний того или иного округа. Из “Ведомостей” 1836 года видно, что в колониях занимались виноделием, шелководством, садоводством, пчеловодством, табаководством, лесоводством, огородничеством. Во многих колониях были построены кирпичные заводы, имелись винокурни, пивоварни, сыро-варни, маслобойки. Быстро появились мельницы – водяные, земляные паровые, ветровые. В некоторых округах были конные заводы, появились суконные фабрики. Решены были вопросы и со сбытом продукции – организовывались ярмарки, вывозили товар в другие округа и губернии.

Расположенный вблизи Одессы Гросслибентальский округ, состоящий из одиннадцати колоний, был одним из самых процветающих. Хозяйственные ведомости 1836 г. свидетельствуют, что там к этому времени проживало 1185 семей (7213 душ). Они владели 36105 десятинами земли (включительно 2493 неудобий). Сюда входили усадебные, выгонные, сенокосные, поросшие лесом земли. Под пашней находилось 17592 десятины, на которой они собирали урожай по 30914 четвертей с десятины. Каждая семья в среднем имела 3 лошади, волов к тому времени было всего 34. На выгонных землях в количестве 9390 десятин (5224 десятины под сенокосом) они содержали 4033 головы крупного рогатого скота, 1532 головы мелкого, 2671 тонкорунных овец, 15345 голов домашней птицы, свиней – 1807. Наибольший доход они получали от виноделия – 29340 рублей в 1836 г., 2930 рублей – от садоводства, 27 рублей 40 копеек – от пчеловодства. В 1852 г. доход на каждую работоспособную душу Гросслибентальского округа составлял 40 руб. 10 коп. и был одним из самых высоких.

В журнале Министерства Государственных имуществ в 1854 г. было написано: “Колонисты обосновали благоустроенные колонии в диких местах, или занятых, обратили голые степи в цветущие поля, развели на них лесные плантации, плодовые сады и огороды, и ввели многие полезные улучшения в местных системах землепользования”.

В 60-е годы наметилось стремление колонистов к выселению из колоний. Это связано с тем, что отведенные для поселения колонистов земли были уже заселены. Началось выселение на частные земли, которые покупались у крупных землевладельцев. При растущих ценах на землю они охотно продавали ее, тем более, что колонисты платили за нее хорошо и аккуратно<sup>\*\*</sup>. Обозначилось стремление к обширному землевладению и исключительной культуре пшеницы.

Однако к началу XX века цены на землю поднялись до 400-500 рублей за десятину. Это не соответствовало тем доходам, которые можно было с них получить. Выгоднее было попытаться решить проблему путем

интенсивного ведения хозяйства на маленьком участке земли. Больше внимания стало уделяться торговле, промыслам, промышленности.

Уже в первых трех транспортах, прибывших в Одессу осенью 1803 г., мы находим не только земледельцев, но и достаточно широкий перечень ремесленников. Здесь были портные, коробочники, сапожники, мельники, ткачи, плотники, каменщики, типографщики, каретные мастера. Город развивался и нуждался в них. Контениусом и Ришелье было принято решение основать в Одессе ремесленную колонию. В 1843 г. в ней насчитывалось до 190 семейств. Немецкие ремесленники способствовали развитию и распространению ремесла во многих отраслях.

По словам Ришелье, благодаря немецким ремесленникам дома в Одессе в 1806 г. были так же великолепно меблированы, как в Петербурге. Уже в 1813 г. было вывезено из Одессы в Константинополь мебели на 60000 рублей, вся она была отличного качества. Образцы ее мы можем еще увидеть в Музее личных коллекций А.В.Блещунова на ул. Гарибальди. В 1863 г. на выставку в Лондон был послан дубовый буфет, который удостоился похвального отзыва. Каретные мастера поставляли в Одессу большое количество великолепных экипажей. Получил свои первые награды в 60-е годы на выставках во Франции и Кельне Цанценбахер за различные сорта мыла своего производства. В начале XX века Одесская фирма “Ген” наладила производство плугов. Основатель фирмы, Йоган Ген, до Крымской войны имел в Одессе слесарную мастерскую и изобрел так называемый “колониетский плуг”. Его сыном он был усовершенствован, и в 1881 г. на рынке появился “новорооссийский плуг” Гена, получивший первую награду на Одесской выставке.

Уже в 1886 г. мастерская превратилась в большой завод, а в 1893 г. был выстроен и второй. К началу XX века плугов производилось более 200.000. Пионером в области сооружения железобетонных построек на юге России был вышедший из колонистов архитектор, одесский домовладелец Вольдемар Кундерт. За свои железобетонные постройки он получил золотую медаль на Одесской выставке в 1910 году. Он выполнил в Одессе ряд построек для города и частных лиц, в том числе заводы Гена, Енни.

Не оставались в стороне колонисты и от торгового дела. Самый большой торговый дом, торгующий автомобилями в южной России, принадлежал Эдуарду Краузе. Фирма “Краузе и Штаух” была основана в Одессе в 1813 году. Кроме того, в Одессе существовали торговые фирмы “В.Ф.Тротер и Ко”, “Штаух и Ко”.

Развивалось и банковское дело. К 60-м годам XIX века в немецких колониях существовало два типа волостных касс на коммерческой основе. Это так называемые “сиротские” кассы, которые учреждались по инициативе волостных обществ, без участия попечительства. А по инициативе попечительства создавались “ссудно-сберегательные” кассы. Однако устав такой кассы всегда согласовывался с обществами колоний.

Но часто, располагая большими сиротскими капиталами, эти кассы еще не становились коммерческими учреждениями, а существовали на основе обычая. Тем не менее, они достигали значительного развития. Например, годичный оборот старейшей из касс – Либентальской, открытой еще в 30-е годы, доходил до 240.000 рублей.

Нельзя не сказать и об огромной роли духовенства в жизни колоний. Начиная колонизацию, Александр I сразу позаботился о “доставлении духовного призрения колонистам”. В течение многих лет правительство содержало духовенство за свой счет и платило пастору по 600, а патеру – 500 руб. ассигнациями в год. Кроме того, в колониях (кроме Поволжья) каждому пасторату (приходу) был отведен в пользу приходского священника особый земельный участок в 60-120 десятин, который был свободен от налогов. Со временем содержание пастора вошло в состав мирских сборов, количество которых определяло решение общины. В 1867 году он составлял от 1 руб. 99 коп. до 6 руб. 83 2/3 коп. на ревизскую душу мужского пола.

Кроме доходов с земельного участка, денежного жалования и квартиры (пастората) с отоплением, пастор пользовался обычными “даяниями” своих прихожан – зерновым хлебом, капустой, сеном, соломой, платой за требы (крещение, отпевание, конфирмация, венчание). Католический священник назначался Каменец-Подольским римско-католическим архиереем, протестантский пастор избирался приходским обществом. Делом духовенства было и народное образование. В немецких колониях имела место так называемая народная школа, сложившаяся в Германии еще в годы реформации. Характерные ее черты – знакомство с предметом веры и всеобщая обязательность обучения. Водворясь в Новороссии, немецкое колонистское население первые свои доходы использовало на строительство школы, что подтверждает упомянутые выше “Ведомости”. За неимением церкви, школьный дом служил для общих молитв и обучения детей, а учитель управлял божественной службой и исполнял требы.

Указом от 25 октября 1819 года заведование сельскими школами и наблюдение за учителями в колонии были возложены на приходное духовенство и консистории каждого исповедования. Программа школ была чисто конфессиональная.

Однако, начиная с 30-х годов, с расширением хозяйственных и торгово-экономических связей, которые нарушали обособленную жизнь колоний и расширяя сферы общения, колонистам понадобились более обширные знания. К середине 50-х годов многие школы включали в свою программу чтение и письмо по-русски и по-немецки, правила веры, библейскую и церковную историю, всеобщую историю и географию с использованием глобуса и ландкарты, арифметику с дробями, общественное управление в колониях, черчение

геометрических фигур и простейшие приемы для измерения плоскостей, рассказы и экскурсии, знакомящие с климатическими и культурными особенностями края. С такой программой священнику-учителю уже невозможно было справиться, возникла необходимость в училищах, главным назначением которых была бы подготовка учителей. Первое такое училище было открыто в 1844 году в Сарате.

В период реформ 60-х годов, когда хозяйственная деятельность колонистов получила широкое развитие, когда им предстояло подчинение по “крестьянским делам, учреждениям” общим суду и полиции, возникла необходимость в изучении русского языка, незнание которого могло сделать их более бесправными, чем русских обывателей. Незнание русского языка лишало их самостоятельности и уверенности вне пределов колонии. В 1868 г. в Одессе состоялся съезд колонистских обществ южного края, который затронул и проблему образования. Они высказали убеждение в необходимости знания русского языка, “чтобы подрастающее поколение вполне освоилось в России”. Съезд распределил колонии на учебные округа, принимая во внимание территориальные условия и материальные возможности населения. Они определили количество училищ, местонахождение и штатное расписание каждого из них, средства для реализации плана. Было сформировано 9 учебных округов и определено, в какой колонии каждого округа будет построено училище. Стоит заметить, что училища планировалось основать не за счет государственной казны, а за счет самих колонистов. Интересно то, что съезд устранил местное духовенство от заведования центральными училищами и предоставило им только право преподавания Закона Божия. Это была своя, тщательно продуманная, педагогическая система, которая должна была связать воедино сельскую школу, находящуюся в каждой колонии, центральное училище, существующее или открываемое на один или несколько колонистских округов, и учительскую семинарию в Одессе. Согласно этому плану в 1869 году было открыто центральное училище в Гросслибентале.

Немцы России всегда очень чутко реагировали на требования времени и на изменения экономической ситуации в стране. К началу XX века экстенсивный способ обработки земли стал тормозом в развитии сельскохозяйственного производства. Пришло сознание необходимости овладения интенсивной обработкой, чтобы с уже имеющегося участка земли получать больший доход. Но для овладения новыми способами обработки почвы нужны были специальные знания. И с 1905 г. в колониях появляются новые учебные заведения, которые готовили не только учителей или писарей, но и давали профессиональное образование, необходимое для ведения интенсивного сельского хозяйства. С этой целью было открыто реальное училище в Тарутино. Частными лицами было открыто еще 12

таких училищ в меннонитских колониях.

Развитие образования среди колонистов способствовало появлению собственных газет. С 1846 по 1861 гг. издавалась “Газета для немецких поселенцев в России”, где печатались хозяйственные новости, советы, всевозможная статистика. В 1846 г. начал издаваться ежемесячный журнал для немецких поселений юга России “Unterhaltungsblatt”, который расходилась не более 500 экземпляров. В колонии Эйгенфельд издавался “Сельский хозяин”, который бес-платно рассылал своим подписчикам различные семена для опытов с условием, чтобы о результатах хозяева отчитывались в этом же издании. Через 2-3 года число подписчиков было огромным. С 1862 года по 1914 годы выходила “Odessaer Zeitung” (“Одесская газета”) на немецком языке, где был отдел “Известия из колоний”. Газета была ежедневной, подписка стоила 10 рублей. Общество “Святого Климента” в Одессе выпускало газету “Deutsche Rundschau”. Выходило несколько газет и еженедельных журналов религиозного содержания.

Культурная жизнь колонистов не ограничивалась изданием газет. В 1864 г. в Одессе был основан немецкий клуб “Гармония” для “приятного времяпровождения”. Здесь устраивались музыкальные и драматические вечера, танцы. В 1902 г. клуб обзавелся собственным прекрасным зданием в Авчинниковском переулке, где был театральный зал на 600 зрителей с партером, ложами и хорами. Отделка отличалась отсутствием роскоши и изящной простотой.

С 1914 г. был открыт еще один Немецкий клуб и Гимнастическое общество, которое имело зал при реальном училище св. Павла при Лютеранской церкви в Инвалидском переулке.

Большую роль играли церкви. 28 августа 1824 г. на Новосельской улице был заложен лютеранский собор святого Павла. В 1828 г. его строительство было закончено. В 1895 г. он был перестроен и расширен на 2000 молящихся. Церковь сохранила средневековый германский стиль. В 1805 г. на Екатерининской улице была построена Римско-Католическая церковь. В 1857 г. в доме на Херсонской улице (угол Преображенской) действовала евангелическо-реформатская церковь. В 1894 г. она была перестроена. Проповеди произносились на французском и немецком языках поочередно через каждую неделю.

Одесса постепенно становилась центром немецких колонистов юга России.

*Ю. Крючков*

## НЕМЦЫ И ЧЕРНОМОРСКИЙ ФЛОТ

Со дня основания Николаева в городе и на Черноморском флоте служило немало немцев. Отличаясь аккуратностью, пунктуальностью и трудолюбием, они благотворно влияли на городское и морское общество. О некоторых из них я и хочу рассказать.

Немцы составляли незначительную долю в составе русского флота, но всё же их влияние было заметным.

По каким каналам шло пополнение немцами военного флота России? Их могло быть три. Первый, и самый обильный, – это прибалтийские немцы (Курляндия, Лифляндия, Эстляндия), дети дворян, многие из них – из поместных, судя по приставке “фон”. Они пополняли офицерский корпус, как правило, через морские училища.

Второй путь – немцы из германских государств, обычно профессиональные моряки, поступавшие по контрактам. Это также были дворяне. Они служили офицерами.

Третий путь, самый непродуктивный, – дети немцев-колонистов. Это были дети из крестьянских семей, не имевшие достаточного образования. Они служили матросами и унтер-офицерами, иногда через штурманские училища “выбивались” в офицеры.

В основном немцы служили на Балтике и прославили Россию как кругосветные мореплаватели и арктические исследователи, покрывшие своими именами карту Приполярья. Достаточно назвать И.Ф. Крузенштерна, первого из русских моряков, обогнувшего земной шар, Ф.Ф. Беллинсгаузена, открывшего Антарктиду, баронов Толля и Врангеля, Рейнеке, Литке и многих других.

На Чёрном море немцев служило мало, и все они были пришельцами с Балтийского флота. Например, в царствование Екатерины Великой на флотах служило около 1550 офицеров, среди них на Чёрном море – только 24 немца, т.е. около 1,5%. Но и здесь возникают трудности с отнесением их к немцам (в основном по приставке “фон” и типичности имени и фамилии). И хотя немцев в Черноморском флоте было не так уж много, чтобы говорить об их вкладе в его развитие, но все же некоторые из них оставили свой впечатляющий след.

Среди них были и главные командиры Черноморского флота, жившие в Николаеве, такие как адмиралы В.П. Фондезин, который ничего не сделал ни для флота, ни для Николаева, М.Б. Берг, на плечи которого легла основная тяжесть Крымской войны – флот и обо-

рона Севастополя, и Б.А. фон Глазенап, которому Николаев обязан своим вторым рождением после Крымской войны. Они заслуживают отдельных очерков, а сейчас я расскажу о некоторых знаменитых немцах, связанных с нашим краем.

**Рейнгольд фон Сакен**, или по-русски Христофор Иванович, родом из эсляндских дворян, родился около 1753 г. В 1769 г. окончил Морской корпус в Санкт-Петербурге, с 1770 г. гардемарин, плавал по Балтике, потом в Архипелаге, участвовал в сражении при Лепанто (1772 г.). В 1777 г. – лейтенант, служит в Балтийском флоте, в 1786 г. переведен в Черноморский флот, с 1787 г. – капитан 2-го ранга, командовал отрядом галер Гребного лиманского флота. По отзывам, “он был офицер храбрый, сведущий и любимый всеми сослуживцами; князь Потемкин отличал его, лично давал ему разные по службе поручения”. Сакен состоял под командой принца К. Нассау-Зигена, который назначил Сакена командовать дубель-шлюпкой № 2.

Во второй половине мая 1788 г. турецкий флот пришел к Очакову. Дубель-шлюпка Сакена отправилась с донесениями Суворова от Кинбурна к Глубокой Пристани, но ее перехватили 13 турецких галер. У Сарыкальского мыса Бугского лимана турки схватились на abordаж, но Сакен взорвал себя вместе с ними. Его подвиг предвосхитил подвиг А.Н. Казарского. В память об этом событии Екатерина повелела нарисовать рисунок и распространить его по России. К 100-летию подвига в Николаеве был построен минный крейсер “Капитан Сакен”, а Сарыкальский мыс переименован в мыс Сакена.

**Карл Генрих Никола Оттон Нассау-Зиген** (1745-1808 гг.) – представитель владетельного дома в Германии – княжества Нассау, принц. С 15 лет на французской службе. Участник кругосветной экспедиции Л.А. де Бугенвиля. Сражался против англичан во время войны за независимость, участвуя в осаде Гибралтара. С 1788 г. принят на русскую службу с чином контр-адмирала. Историк русского флота Ф. Веселаго так отзывался о нем: “В числе их (иностранцев), впрочем, немногие лица, имевшие некоторые неоспоримые достоинства и благодаря им занимавшие важные посты, но, по дурным сторонам своего характера, после непродолжительной службы оставившие Россию. Таков был начальствовавший гребным флотом принц Нассау-Зиген, энергичный воин, но неумелый администратор и увлекающийся начальник. Он успешно действовал под Очаковым (1788 г.), в Бнорке-Зунде и особенно при Рогенсальме (1789 г.). Но слава его затуманилась вторым Рогенсальмским сражением (1790 г.), проигранным прямо по его вине”.

В общем, это был типичный ландскнехт, храбрый и отчаянный,



но забияка и скандалист (ссоры с контр-адмиралом Полем Джонсом за командование гребным флотом).

**Карл Христианович Кнорре** (ок. 1800-1877 гг.). Основав в Николаеве Морскую астрономическую обсерваторию, А.С. Грейг (по рекомендации директора Дерптской обсерватории В.Я. Струеве) пригласил на должность “морского астронома” его талантливого ученика Карла Кнорре, студента Дерптского университета. И хотя Кнорре не успел закончить университет, но обладал обширными и глубокими знаниями в области астрономии, физики и математики. До конца своей жизни (50 лет!) Кнорре был главным астрономом Николаевской морской астрономической обсерватории.

Совместно с А.С. Грейгом и К.И. Далем Кнорре вел наблюдения звездного неба, вошедшие в мировые атласы. В обсерватории обучались моряки. Кнорре написал несколько учебников по практической астрономии, геодезии и математике. Вместе с Грейгом им разработан вариант “параболического метода” проектирования судов, по которому на Черном море (в основном в Николаеве) построено 54 судна. Им написан критический обзор с исправлениями по книге А.А. Попова о “прогрессивном методе” в судостроении. Благодаря стараниям Кнорре более 50 пунктов побережья Черного моря получили точную геодезическую “привязку”.

У Кнорре была огромная семья. Один из его сыновей служил архитектором в Николаеве и вообще на юге.

Среди немцев, служивших в Николаеве, было немало архитекторов, строителей и фортификаторов. Назову хотя бы архитектора Ф.И. Вунша, отдавшего архитектуре Николаева 45 лет творческой жизни, кораблестроителя парусного флота Венберга, военного инженера-строителя Крегшмара, разработавшего генеральный план Николаева (около 1832 г.), фортификатора Э.И. Тотлебена, разработавшего и руководившего постройкой оборонительных сооружений вокруг Николаева в 1855-1856 гг., часть которых сохранилась.

Помимо лиц, на которых я остановился подробно, в Черноморском флоте верой и правдой служили многие моряки-немцы, участники разных походов, сражений и битв. Например, в Екатерининское время это были: И.Я. фон Бакман – участник ушаковских кампаний, граф Г. фон Бюлов, сражавшийся с Н.С. Мордвиновым под Очаковым, И.В. фон Винклер, Х.Ф. Гильдебрандт, братья А.М. и П.М. фон Гиммель, Х.Б. Граф, бывший капитан над Николаевским портом, К.И. фон Гревенс, участвовавший в сражениях на Азовском море, К.Я. фон Дирс, Г. Драхенфельд, граф А.И. фон Зео, Ф.И. Кальф, К. Литке, И.Л. Ломен, Г. фон Миллер, Н.А. Тизенгаузен, Ф.И. фон Финк, И.Я. Ша-

ренберг, братья А.Ф. и М.Ф. фон Штейн. Из 24 немцев-моряков этого времени только один был отчислен от флота – за грубость и неподчинение, а второй разжалован в матросы “за проколотие в нетрезвом виде своему денщику бока кортиком”.

Завершая этот краткий очерк, следует сказать, что, конечно, говорить о вкладе немцев в развитие Черноморского флота – это было бы натяжкой. Но отдельные личности, о которых рассказано выше, безусловно, оставили свой след в истории Черноморского флота и оказали хорошее нравственное влияние на моряков.

**1.** Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба: Херсонская губерния / Сост. А. Шмидт. – СПб, 1863. **2.** Шкварец В.П., Мельник М.Ф. Історія рідного краю. Миколаївщина: Навчальний посібник. – 2-ге вид., доопр., випр., доп. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили; Одеса: Тов. Від, 2003. – 280 с. **3.** Історія міст і сіл УРСР. Миколаївська область. – К., 1971. **4.** Советские немцы: история и современность. Материалы Всесоюзной научно-практической конференции. Москва, 15-16 ноября 1989 г. / Ред. В.Г. Чеботарева. – М, 1990. – 386 с.

*И. Кулинич  
г. Киев*

## **ФАЛЬЦ-ФЕЙНЫ – ОСНОВАТЕЛИ “АСКАНИЯ-НОВА”**

**В** Херсонской области на площади 11 тысяч га находится заповедник. Серебристые волны ковыльных трав сливаются с горизонтом, в ботаническом саду акклиматизовано свыше 120 кустарников и древесных пород, в зоопарке собрана уникальная коллекция диких животных, главным образом копытных – антилоп, зебр, оленей, лошадей Пржевальского и др.; из птиц – африканских страусов, австралийских эму. На этой разнообразной и благодатной базе работает Украинский научно-исследовательский институт животноводства степных районов имени М.Ф.Иванова “Аскания-Нова”.

Откуда в Херсонской степи такое необычное название? И почему в альпийском государстве – княжестве Лихтенштейн, расположенном в верхнем бассейне Рейна, имеется вилла под таким же названием?

Еще с XII века известен старинный немецкий княжеский род Аскании, правивший сначала в Бранденбурге, затем в саксонских герцогствах Лауэнбург, Виттенберг, Анхальт. Оттуда и пришло это название на украинскую землю. В конце XVIII века по приглашению Таврического генерал-губернатора А.И.Бороздина из города Хемница Саксонского королевства на Украину прибыл инженер Йоганн Георг Фейн. В это время на юге страны на базе развивающегося овцеводства шел интенсивный процесс строительства фабрик по производству шерстяных изделий.

Й.Г.Фейн принял русское подданство как колонист, но не присягнул ни к одной из существующих немецких общин, а потому был назван “вольным колонистом”. Однако местные власти не хотели признавать это название, и эти обстоятельства вынудили потомков Фейна приписаться к мещанам города Мелитополя.

В 1813 г. Й.Г.Фейн купил на публичном аукционе в Мелитопольском уезде казенное имение площадью 3,5 тыс. десятин, после чего его стали называть “помещиком – вольным колонистом”. Имение было продано Фейну казною на основании особого закона от 10 сентября 1810 г. относительно основания и устройства экономий с улучшенной культурой почвы в степных районах Российской империи.

Фейн имел трех сыновей, старший из которых – Фридрих, родившийся еще в Хемнице, сначала стал компаньоном мелитопольского купца Литягина, а в 1820 г. он уже владел собственным хозяйством в колонии Рейхенфельд. В 1826 г. после смерти отца Фридрих

купил у своих родственников вышеупомянутое имение в 5370 десятин, которому он дал название “Елисаветфельд”. Здесь он с большой энергией и вполне успешно продолжал развитие овцеводства.

Отличительными чертами Фридриха Фейна были кипучая энергия, блистательный ум, удивительная дальновидность. Без дополнительных субсидий со стороны правительства он преодолел невероятные препятствия, удивительно быстро опередил в области животноводства всех остальных овцеводов и оставил позади даже тех лиц, которые пользовались большими казенными пособиями и привилегиями.

Первоначально он ограничивался улучшением местных пород овец путем скрещивания, а потом постепенно завел чистокровных мериносов. Со временем ему принадлежало три больших степных имения площадью в 20 тыс. десятин. Кроме того, в интересах овцеводства он держал в аренде около 45 тыс. десятин казенной земли и в его стадах числилось свыше 100 тыс. овец.

В 1827 г. владетельный герцог Ангальт-Кетенский обратился к царскому правительству России с просьбой разрешить ему основать в Таврической губернии колонию. Указ государя гласил следующее: “Цель этого поселения состоит в том, чтобы оно служило большого благоустроенного сельского хозяйства, соединенного с фабричной промышленностью”. Под колонию отводились в вечное потомственное владение земли в Днепровском уезде Таврической губернии. Поселенцы обязаны содержать в исправности дороги и мосты, а все издержки на это поселение “его светлость герцог делает за свой собственный счет”. Но если в поселении по истечении 10 лет не будет находиться, по меньшей мере, 20000 тыс. овец улучшенной породы, с потребным числом овцеводов и не менее ста семейств для содержания скота, земледелия и фабричных занятий, – оно возвращается в собственность российской казны.

Зафиксированные в указе задачи колонии не были выполнены: качество привезенных из-за границы породистых овец из года в год все ухудшалось, и хлебопашество не развивалось. Администрация не сумела приспособить ведение хозяйства к местным условиям и обширная латифундия не только не давала никакого дохода, но и причиняла все более и более крупные убытки.

Герцог Ангальт-Кетенский в конце концов не нашел другого выхода, как свернуть хозяйство на этой земле. В 1856 г. Фридрих Фейн покупает имение Аскания-Нова площадью 57 тыс. десятин. И вот как раз здесь проявилась его предпринимательская жилка – вскорости он увеличивает свои стада до 400 тыс. голов, с которых ежегодно настригал 100 тыс. пудов шерсти. Вместе с этим уделялось

большое внимание и тому, чтобы с увеличением численности стад улучшались и качество, и выносливость породы овец.

Поскольку в засушливых степях юга Украины всегда ощущался недостаток воды, а для овцеводства, особенно для мытья шерсти, ее требовалось очень много, Ф.Фейн построил в Херсоне в 1846 г. обширную шерстемойню, и слава о его многоотраслевом хозяйстве гремела не только на юге Украины, но и по просторам Российской империи.

Еще в 1846 г. на выставке сельскохозяйственной продукции в Симферополе он удостоился высшей награды – золотой медали за лучшую породу мериносов, отличную шерсть, прекрасный племенной скот, полезные сельскохозяйственные орудия, садовые инструменты, первоклассные семена и вообще ведение сельского хозяйства в крупных масштабах и достойным образом.

Обширное и образцовое хозяйство Ф.Фейна всегда обращало на себя внимание соседей и служило примером местному населению, вследствие чего на протяжении своей жизни оказывал в высшей степени благотворное влияние на развитие культуры в новых и в сельскохозяйственном отношении малоисследованных степях Южной Украины.

Согласно данным отчета губернатора Таври за 1859 г. у Фридриха Фейна было 715833 десятины собственной земли и 88754 десятины арендованной, также имел 275,5 тыс. овец только тонкорунной породы, 4200 голов крупного рогатого скота и 800 лошадей.

После смерти Ф.Г.Фейна в 1864 г. император Александр II повелеть изволили: для сохранения имени умершего без мужских потомков выдающегося культурного деятеля в Новороссийском крае Фридриха Фейна, мужу его дочери Елизаветы – Йогану Фальц с его потомками по нисходящей линии именоваться “Фальц-Фейн”.

В дальнейшем один из наследников фамилии – Фридрих Фальц Фейн – организывает в своем имении зоопарк, а недалеко от своей экономии выделил заповедный участок целинной степи. После Октябрьской революции Фальц-Фейны эмигрируют за границу, а их имение “Аскания-Нова” было национализировано и в 1921 г. провозглашено государственным степным заповедником Украины. На его базе в 1932 г. создан Всесоюзный научно-исследовательский институт акклиматизации и гибридизации животных, преобразованный в 1956 г. в Украинский институт животноводства степных районов имени М.Ф.Иванова “Аскания-Нова”.

Как известно, в альпийском государстве-княжестве Лихтенштейн на вилле с необычным для той местности названием “Аскания-Нова” проживает большой друг Украины барон Эдуард Александрович фон Фальд-Фейн – потомок знаменитого рода. При

посещении нашей страны он откровенно сказал: “В молодые годы я ничего не хотел знать о покинутой родине. Считал, что там зона ада, о которой лучше забыть, навсегда вычеркнуть из памяти. Но с годами обиды и боль утрат как-то притупились. Проснулся интерес к России... Все, что я имею, что собрано по крупицам за многие годы принадлежит по праву России (здесь барон имеет в виду, конечно же, Украину, где расположена бывшая земля его предков – И.К.)”

В последние годы Э.А. фон Фальц-Фейн побывал несколько раз в “Аскании-Нова”, при большом содействии Академии наук Украины, в частности ее президента академии Б.Е.Патона.

В начале августа 1992 г. в Киеве состоялось предварительная встреча представителей Министерства охраны окружающей природной среды Украины и барона Э.А. фон Фальц-Фейна, во время которой шла речь о возможности создания международного благотворительного фонда “Аскания-Нова” – Фальц-Фейн”.

Барон Эдуард Александрович сделал благородный и бескорыстный шаг, внося первый взнос в Фонд – 100 тыс. долларов США, которые решено направить на реконструкцию имения основателя заповедника – Фридриха Александровича, реконструкцию зоопарка.

Э.А. фон Фальц-Фейн также привез в Киев мемуары своей матери, урожденной Епанчиной, написанные в Париже, которые представляют большой интерес. Состоялась также встреча барона со своим давним другом академиком Б.Е.Патоном, украинскими учеными, деятелями культуры, тружениками родных мест – имения Гавриловка, порта Хорлы, других. В числе подарков оставил уникальную книгу об Аскании, изданную за рубежом в 1930 г.

На прощание произнес идущие от всего сердца слова: “В моем лице вы видите самого доброго и верного друга”.

Ныне, когда многие потомки депортированных немцев-колонистов возвращаются на земли своих дедов и отцов – в Украину, мы не должны забывать имена подвижников.

1. Німці в Україні. 20-30-ті рр. ХХ ст.: Збірник документів державних архівів України / Упорядн.: Л.В.Яковлева, Б.В.Чирко, С.П.Пишко – К.: Інститут історії України, 1995. – С. 23-27. 2. Історія міст і сіл УРСР. Миколаївська область. – К., 1971. 3. Багалеї Д.І. Колонізація Новоросійського краю і перші кроки його на шляху культури // Київська старина. – 1888. 4. Кулінич І.М. Німецькі колонії на Україні (60-ті рр. ХVІІІ ст.) // УДЖ. – 1990. – № 9. 5. Кулінич І.М., Кривець Н.В. Нариси з історії німецьких колоній в Україні. – К.: Інститут історії України, 1995. – С. 206. 6. Матеріали для географії і статистики Росії, зібрані офіцерами Генерального штаба: Херсонська губернія / Сост. А.Шмидт. – СПб, 1863.

*Н. Мірошніченко  
м. Миколаїв*

## **МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ НІМЕЦЬКИХ КОЛОНІЙ ПІВДНЯ УКРАЇНИ**

**В** перші десятиріччя перебування в причорноморських степах німецькі колоністи зустрілися з безліччю проблем, більшість з яких їм вдалося вирішити шляхом не лише різноманітних пільг і привілеїв, а й притаманної поселенцям працелюбності, здатності до правильного ведення господарства.

Одним з важливих чинників, який позитивно вплинув на розвиток німецьких колоній, була раціональна організація місцевого самоврядування, право на яке поселенці отримали у відповідності з рескриптом Катерини II від 22 липня 1863 р. Колонії мали право на внутрішню юрисдикцію, але підпорядковувалися вони нормам російського цивільного права, й окружні колоністські начальники призначалися з числа росіян. Сфера дії самоврядування регламентувалася “Інструкціями про внутрішній розпорядок і управління іноземними колоніями”.

Система місцевого самоврядування в німецьких поселеннях була організована таким чином. Всі дорослі колоністи – глави сімей (господарі дворів) – утворювали сільську громаду (мир, товариство), котрою управляв сільський мирський сход, в якому брали участь не менше як один дорослий колоніст від двору [1]. Сход розглядав питання і скарги, що стосувалися всієї громади. На сході розписувалися податки і повинності, встановлювалися постійні і тимчасові грошові збори і витрати, вирішувалися питання про перехід колоністів в інші стани, виключалися з громади колоністи за їх проханням чи через різні серйозні провини. Сільський мирський сход вирішував і найважливіше для колоністів питання – про розподіл землі, яка ділилася частково в загальне (пасовища, ліс), а частково – в особисто-спадкове володіння (садиби, поля, сінокоси). Земля розподілялася порівну, але не за кількістю душ, а подвірною і посімейною, причому успадковувалася за принципом мінорату, тобто молодшим сином або молодшим в роду, який старшим братам робив відповідну компенсацію, а також утримував матір і до заміжжя –

сестру. Пізніше було встановлено правило, коли двір міг успадкувати не лише родич, а й будь-який здібний член громади [2].

Рішення на мирських сходах приймалися шляхом відкритого голосування простою більшістю голосів.

На сходах громад вирішувалися і питання придбання нових земельних ділянок для потреб членів громади. Всередині XIX ст. громади провели спеціальний з'їзд уповноважених від колоній, на якому було вирішено за рахунок відрахувань громад створити спеціальний фонд, який би надавав позички для купівлі земельних ділянок і поселення там колоністів, що з різних причин не могли одержати земельний наділ на території своєї волості [1].

Так вчинили колоністи колонії Катериненталь (казенний наділ 5816 дес.), які в II половині XIX ст. придбали поблизу населеного пункту Безуарове Покровської волості дві ділянки загальною площею 2366 дес. [3]. У 1866 р. громада колоністів – вихідців зі старих німецьких колоній під Одесою – придбала у поміщика О. Арнольдї 3337 десятин землі і заснувала колонію Александерфельд [4].

Сільський сход обирав орган сільського управління – сільський приказ у складі старшини – старости (шульца), двох чи більше його помічників (бейзицерів) терміном на 2 роки, а також одного, затвердженого на посаді, найманого писаря. Керівництво, до речі, обиралося з числа найшановніших господарів, а не за вказівкою “зверху” чи з числа поганих хазяїв.

Сільський приказ збирався за призначенням шульца не менше як один раз на тиждень. На засіданнях розглядалися фінансові питання та скарги членів громади, видавалися відповідні розпорядження. Діловодство велося рідною мовою.

Староста контролював благоустрій населеного пункту і слідкував за дотриманням громадського порядку, спостерігав за надходженням коштів та вів облік їх витрат. Він же був і головою сільського сходу, вносив на його розгляд найважливіші питання [2].

Одним з головних чинників дієвості самоврядування є наявність відповідної фінансово-матеріальної бази. Колоністи по закінченні дії терміну податкових пільг теж сплачували подушний (до 1 крб. щороку з робітників обох статей віком 14-60 років) та земельний податок (до 50 коп. за десятину) [1], збори на губернські, повітові повинності, земські збори, на будівництво громадських будівель – мостів, плотин, створення громадського запасу хліба та кормів. Створювалися і спеціальні громадські каси. Підхід до розмірів внесків колоністів у громадську скарбницю був диференційованим:



згідно з розміром земельного наділу, Господарства з невеликим наділом за рішенням “миру” вносили у спільну касу від 30 коп. до 3 крб. з садиби, на утримання сільського старости від 8 до 20 коп. Вносили вони кошти і на утримання сільського вчителя, а от на опалення, освітлення шкіл, натуральну оплату праці вчителя кошти вносилися лише господарями, які мали значні земельні ділянки [1]. Виділялись громадські кошти і на утримання священнослужителів. Так, у 1867 р. з кожного працюючого віком 16-60 років бралось у протестантських колоніях 11 коп., а у католицьких – 18 коп. щороку [5].

Разом з тим, ймовірно, необхідно розглянути питання і про певні недоліки тогочасного самоврядування, в тому числі – порушення основних принципів виборчого права, прийнятих сьогодні в демократичних суспільствах. Зокрема, порушувався принцип загальності виборів, коли правом участі в управлінні справами громади користувалися лише дорослі колоністи – глави сімей. Не мали такого права жінки, а також особи німецької національності, котрі проживали в колонії. Не дотримувався і принцип таємності голосування, адже на зборах громад всі питання вирішувалися шляхом відкритого, а не таємного голосування.

Звичайно, дотримання усіх процедурних норм було б можливим лише в ідеальному демократичному суспільстві. А в умовах тогочасної Російської імперії, на думку автора, навіть така форма місцевого самоврядування, яка існувала в німецьких колоніях, була на той час чи не найдосконалішою в імперії.

Компактно розташовані колонії об'єднувалися в колоністські округи – особливі національні, адміністративно-територіальні одиниці у складі Російської імперії, які користувалися певною автономією в питаннях соціально-економічного і духовного розвитку, мали добре розроблену систему місцевого самоврядування з урахуванням національних особливостей і традицій населення. Колонії західної частини Миколаївщини (в її сучасних кордонах) – Ватерлоо, Вормс, Зульц, Йоганесталь, Карлсруе, Катериненталь, Ландау, Мюнхен, Раштадт, Рорбах, Шпеер (а також Рейненталь і Нейфрейденталь – Одеської області) – об'єднувалися в Березанський колоністський округ з адміністративним центром у Ландау. За ревізією 1841 р. в колоніях округу налічувалося 7663 жителі, а в середині 60-х років XIX ст. – вже 8858 осіб обох статей [5]. Крім цього, на півдні України існувало ще кілька колоністських округів – німецькі Лібентальський, Дучурганський, Молочанський, Бердянський і Маріупольський, а також менонітські Хортицький і

Молочанський. Існували, до речі, на півдні України і болгарські, грецькі округи.

Управління округом здійснювалося приказом, що складався з обраних представниками колоній окружного голови (обирався терміном на 3 роки) та двох чи більше помічників (обиралися на 2 роки). До повноважень голови округу належало карати колоністів штрафами чи примусовими громадськими роботами, але тільки за згодою старшин колоній. Тілесні покарання винних у серйозних правопорушеннях могли застосовуватись лише з дозволу начальника округу, котрий призначався із числа російських чиновників. Він же здійснював загальний нагляд за станом справ у колоніях, представляв інтереси колоністів у зносинах з державою [2].

На початку другої половини XIX ст. колоністські округи були ліквідовані. На думку автора, сталося це тому, що національні автономії своїм існуванням були альтернативою феодално-кріпосницьким відносинам Російській імперії і уряд в умовах загострення політичної та соціально-економічної кризи в країні не міг допустити їх подальшого існування. Як уявляється, уряд імперії не міг позитивно сприйняти й притаманні цим автономіям взаємодопомогу у вирішенні різних проблем та існування елементів національної єдності, що мало сприйматися як форма сепаратизму в рамках “єдиної і невідимої”.

В червні 1871 року імператор Олександр II взагалі скасував усі права і привілеї колоністів, даровані їм Катериною II та Олександром I. Це була спроба уряду стандартизувати усе сільське населення імперії з метою спрощення управління ним з боку держави.

Однак втрата традиційного самоврядування, посилення адміністрування у відносинах системи “держава – колоністи” (останні відтепер стали називатися поселянами-власниками), русифікація колоністських шкіл викликали хвилю обурення в німецьких колоніях. Почалася їх еміграція з Росії в Америку, де вони сподівалися віднайти бажане: “Вільна країна для вільних людей”. Так емігрували, наприклад, колоністи з Нової Америки Ананіївського повіту.

Замість колоній, що входили до Березанського колоністського округу, було створено декілька волостей, що увійшли до складу Ананіївського та Одеського повітів Херсонської губернії. Слід зазначити, що волості ці були практично однонаціональними з абсолютним переважанням осіб німецької національності.

На території сучасної Миколаївської області утворилася Ландауська, Раштадська, Рорбахська, Александерфельдська та

Нейзацька волості, в яких на початку 80-х років XIX ст. мешкало по 30000 жителів [3].

Волості з 1861 року – нижчі адміністративні одиниці станового селянського самоуправління, складені з кількох сільських громад.

Органом селянського самоврядування волості було волосне управління, яке складалося з волосного сходу і волосного правління (волосний писар, волосний старшина, збирачі податків, сільські старости). До волосного сходу входили сільські та волосні службові особи та виборні від кожного 10-го двору (десятидворці). На сході обирали волосного старшину та інших службових осіб, волосний суд, затверджували вирoki сільських сходів, обирали кандидатів у гласні повітового земства. Волосні правління займалися розкладкою і стягненням податків, забезпеченням виконання різних повинностей [4].

В населених пунктах органами самоврядування відтепер стали сільські управління, які склалися із сільського сходу, що перебував у підпорядкуванні волосних правил. Сільський сход обирав сільського старосту, займався питаннями общинного землевпорядкування, розкладки й стягнення податків, прийому і виключення селян з членів громади. Рішення сходу затверджувалися спочатку мировими посередниками, а з 1889 р. – земськими начальниками.

Тут слід зауважити, що така форма організації сільського самоврядування на перший погляд практично нічим не відрізнялася від попередньої. Але фактично громади втратили багато своїх прав, а вищі органи управління, навпаки, збільшили їх кількість у відносинах з підлеглими органами самоврядування.

Остаточно традиційну систему самоврядування в німецьких колоніях було ліквідовано в роки Першої світової війни. Була підірвана сама основа її існування: указами уряду від 2 лютого 1756 року ліквідувалося колоністське землеволодіння і землекористування, причому секвеструванню підлягали навіть надільні землі, передані у свій час колоністам “на вічні часи” і перебували у “безспірному вічному спадковому володінні”. Почалася депортація колоністів у внутрішні губернії Росії [6].

З 1889 р. було введено посаду земського начальника, який фактично контролював сільські та волосні громади. Необхідно зазначити, що система самоврядування німецьких колоній налагоджувалася в досить складних умовах вже з початку заснування колоній. Відносини колоністських громад з російським чиновництвом (а інколи – з місцевим колоністським начальником)

через зловживання службовим становищем з боку останніх інколи загострювалися наслідки, що виливалися у масові заворушення поселенців [7].

Таким чином, у перші десятиріччя свого перебування в Росії німецькі колоністські громади вели боротьбу за свої права, прагнучи використати переважно мирні її форми. Без цього вони не змогли б відстояти себе як вільний стан, а значить – не досягли б тих успіхів у соціально-економічному розвитку, які мали місце пізніше, і велику роль у цьому відіграли виборні органи самоврядування німецьких колоній.

1. Клаус Х. Наши колонии: Опыт и материалы по истории и статистике иностранных колоний в России. – СПб.: Типография В.В. Нусвальта, 1869. – 455 с. 2. Линдеман К. Прекращение землевладения и землепользования поселян-собственников. Указы 2 февраля и 13 декабря 1915 г. и 10, 15 июля и 19 августа 1916 г., их влияние на экономическое состояние Южной России. – М., 1917. – 213 с. 3. Результаты подворной переписи Ананьевского уезда 1886-1887 гг. – Херсон, 1889. – 267 с. 4. Список населенных мест Херсонской губернии. – Херсон, 1896. – 54 с. 5. Велицин О. Немцы в России. – СПб.: Издательство “Русского вестника”, Типография товарищества “Общественная польза”, 1893. – 280 с. 6. Енциклопедія українознавства: В 6 т. – К., 1993. – № 1. – 289 с. 7. Николаевская газета. – 1915. – 17 февраля, 2 июня, 18, 25 октября, 3 ноября.

*С. Назарова  
м. Херсон*

## **НІМЕЦЬКІ КОЛОНІСТИ ЯК СКЛАДОВА СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ТА КУЛЬТУРИ ПІВДНЯ УКРАЇНИ**

Сьогодні гостро постало питання про переселення колишніх радянських німців у південні райони України, де вони колись мешкали, і для того, що за ними збереглася слава добрих господарів, шановних громадян. Та коли ж прийшла до них така слава? Як жили перші німці-колоністи? І чому з'явилися вони на нашій землі, покинули свою батьківщину?

Допомагають дати відповіді на ці запитання монографії О. Веліцина, Е. Загорського, статті Д. Багалія, Л. Падалки, збірники під редакцією А. Скальковського, А. Шмідта [1], які вивчали історію колонізації Новоросії до радянського періоду загалом і по окремих етносах. В них ми знаходимо дані про кількість колоністів, місця їх розселення, умови життя, відношення уряду до них. Найбільш цікавими для нас є дві частини матеріалів, упорядкованих талановитим, сумлінним дослідником А. Шмідтом, де звертається увага саме на спосіб життя німців у Херсонській губернії.

З джерел дізнаємось, що з 1804 року в Новоросію стали запрошувати для поселення “единственно хороших и достаточных хозяев” [2] – таких іноземців, які можуть бути найбільш корисні для цього краю, як-то добрих хліборобів, виноробів, шовківників і людей, вправних до розведення корисних рослин, а також добрих скотарів, особливо вівчарів, і взагалі людей, досвідчених у веденні сільського господарства.

З числа ремісників належало приймати тільки тих, що займалися сільськими ремеслами. Дипломатам-агітаторам наказано було видавати паспорти тільки тим іноземцям, чия добра моральність буде засвідчена. Наказано також було приймати людей сімейних і заможних, що мали грошима або в товарах не менше як на 300 гульденів. Кожна родина одержала на Півдні України 60 десятин зручної орної землі та луків, була звільнена на 10 років від податків і користувалася позиками.

Спочатку переселенці не вміли вигідно користуватись новою місцевістю, мало знали про вартість землі, невдало розділили її поміж себе і розподілили під різні сільгоспкультури. Обробку землі проводили погано. Прибутки були невеликі. В сільському управлінні

існували зловживання. Школи були кепські. Устрій колоній знаходився у дурному стані.

Врешті-решт часті неврожаї і великі збитки від падіжу худоби, від граду, саранчі та інших комах мало-помалу примусили колоністів звернути увагу на поліпшення свого становища. Збуджена до праці енергія, переважно серед молодого покоління, та постійна турбота і зусилля вищого колоніального начальства швидко просунули вперед хліборобство, тваринництво, садівництво, виноградарство. Добробут колоній зріс до рівня найкращих поселень Росії.

До 1857 р. у Херсонській губернії було вже 21.374 німецьких колоністів, а у 1890 р. – 104.047. Вони мали 185.963 дес. орендної землі. На одного господаря приходилися 5,8 дес., що було менше, ніж у державних селян. Але врожайність у німців була вищою – по 30-40 пудів зернових десятин.

В низці причин, що сприяли росту німецького землеволодіння, повинна назвати: 1) надання німецьким переселенцям різних пільг, завдяки яким вони мали змогу зміцнити своє економічне становище задовго до того часу, коли почали отримувати землі купівлею; 2) економічна нестійкість усіляких станових груп Херсонської губернії, внаслідок чого окремі стани неминучо повинні були відчувати землю на користь станів, більш урівноважених в економічному відношенні; 3) культурні якості здібного до продуктивної праці німецького населення.

Як не були багаті німецькі колоністи, вони завжди залишалися рільниками, збільшуючи тільки розміри свого господарства. Скільки б не належало колоністу тисяч десятин землі, він сам брав участь у всіх польових роботах, нарівні з іншими хліборобами. Колоністи не виходили ні в які угоди з торговцями, самі відвозили свої продукти до Одеси або ближніх міст і продавали не перекупникам, а безпосередньо в крамниці або на базарах і ярмарках. Часто вони не задовольнялись продажем тільки власних продуктів, а закупляли їх у селян і поміщиків-сусідів, видаючи їм завдатки наперед. Складали великі партії товару і тоді все разом везли на продаж.

Діяльність колоністів була майже однаково активною протягом цілого року. Гроші у них не залежувались, до банків, у збільшення, не віддавались, а йшли на купівлю землі, на розширення господарства і великі торговельні обороти сільгосппродукції. Між німецькими колоністами існувала чудова однастайність у діях на загальну користь. Так, наприклад, коли в колонії накопичувалось достатньо капіталів для придбання ділянки землі, що продавалась, то складка між господарями відбувалась дуже легко. До того ж менш

самостійні сусіди користувалися певними пільгами. Куплена земля дрібнилася на ділянки з повною справедливістю. Тому кожний мав довіру до суспільного узгодження і, якщо була хоч якась можливість, розширював своє господарство. Від того ніхто в губернії не був у змозі дати таку високу ціну за землю, як німецькі колоністи.

Німці здійснювали також великий вплив на процес зростання заробітної плати в сільськогосподарському виробництві Півдня України. Це поставало з того, що вони уважно стежили, щоби наймані робіт-ники працювали не гірше і не менше самих господарів. Так, наймаючи орати, вперед пускали плуг, яким керував німець, за ним орали найняті люди і позаду всіх – знову німець. Дивлячись на те, якого виду була праця, колоністи підвищували заробітну плату, проти існуючої в околицях, на 50-70% і то не завжди ще знаходили бажаних.

Взагалі німець-колоніст користувався в губернії репутацією дуже вмілого господаря, був добрим батьком родини, вельми ощадливим, і дбайливо піклувався про поліпшення добробуту своїх нащадків, брав участь у долях односельців. Колоністи мали окреме управління, яке піклувалось про умови їх життя і захищало у випадку стороннього притиску. Вони відчували свою особливість і пишалися своєю незалежністю.

В краї видавалась газета і календар для колоністів німецькою мовою. Статті до них писали самі колоністи.

Мати родини була господинею в хаті, хоча всі скільки-небудь важливі питання вирішувались головою родини – батьком. В спадщині дотримувався мінорат, тобто молодші сини успадковували нерухоме майно батька, але зобов'язані були виплатити частку старшим спадкоємцям. Мати і неодружені сестри залишались на піклуванні молодшого з синів. Дозволялася при цьому добровільна передача спадщини на тих же самих умовах комусь з інших нащадків. Німці добре розуміли, що роздрібнення господарства веде до багатьох зайвих витрат. Тому в одному і тому ж подвір'ї жило по декілька родин до тих пір, поки дозволяло місце роботи прибудови, флігеля та інші подвірні господарчі будівлі, додержуючись вимог і суспільна турбота про економію землі – щоб не пропадала вона від розкиданих споруд.

Німецькі колонії майже всі без винятку відрізнялися правильністю розташування будівлі домівок. Вулиці були прямі і широкі, щоб занадто не розгрязькались у бездоріжжя. Домівки більшою частиною будувались з фронтонами, перпендикулярно упиралися у вулиці, були криті соломною або очеретом і з'єднані

поміж себе парканами. Поперед домівок на вулицю виходили огорожені квітники.

Будинки зводились майже завжди на високому підмурку. У заможних господарів вони були в довжину до 17,5 м, до 9 м завширшки і розділялись на 4 житлові кімнати, кухню і сіни. Під долівкою влаштовувався льох, на горищі зберігалось зерно. Всі будівлі, навіть паркани, робилися із каміння. Інколи воно замінювалося цеглою, сирцем. Вбрання високих світлих кімнат з дерев'яними або кам'яними підлогами складала декілька дерев'яних канапів, столів і шафів з посудом. В цілому як у вбранні, так і в способі життя можна було помітити основну ідею – річ, окрім всіх інших вимог, повинна задовольняти своєму прямому функціональному призначенню.

Відмінними рисами були простота і невігадливість. Їжа теж залишалась німецькою, тобто переважно мучною і молочною. Хоча колоністи, виходячи із свого достатку, могли б вживати і м'ясо, тим більше, що займались виготовленням окороків і ковбас на продаж у містах. Необхідною умовою столу була кава, хоч і не справжня. Прянощі і гострі приправи для незвиклих робили їжу колоністів малосмоковою.

Німці в колоніях спілкувалися своєю рідною мовою. Поросійськи розмовляли погано і не всі, хоча зустрічались поміж ними ті, що добре знали російську грамоту. Так, за даними перепису 1897 р., серед тих, хто входив у Херсонській губернії до німецької мовної групи, 31% знали російську мову і майже третина з них отримала в цьому освіту.

З роками частина переселенців під впливом нових життєвих умов в чомусь змінила колишній устрій свого життя, обрусіла і втратила свої етнографічні особливості.

**Німецька школа у Миколаєві.** До недавніх часів мало кому було відомо, що у 20-30-ті роки на Миколаївщині існували не тільки українські та російські, а й німецькі, польські, єврейські та інші національні школи. Вони були призначені для дітей тих національних меншин, які проживали у дані роки на Миколаївщині і мали певну свободу у вивченні рідної мови та культури. Майже всі німецькі колонії в регіоні мали свої школи. В 1928 р. така школа розташовувалась по вул. Декабристів, 28 (зараз це приміщення інституту культури). Спочатку за вказаною адресою містилося дві зміни, тіснилися. Пізніше польську школу перевели у приміщення, в якому зараз знаходиться обласний краєзнавчий музей. Німецька ж школа залишалась за старою адресою до 1935 року. Вона була



семирічкою, як і більша частина тогочасних шкіл міста. В семи класах навчанням охоплювалося 163 учні. Усі предмети з першого класу викладалися німецькою мовою. З другого класу як окремий предмет вивчалася українська мова, з третього – російська. З п'ятого класу особлива увага приділялася поглибленому вивченню географії та біології. Проте через нестачу німецьких підручників з математики цей предмет викладався російською мовою. Вчителі у школі були німцями за національністю. Керував колективом директор Т.М. Міллер.

У комплексі зі школою в цьому ж приміщенні з 1929 р. функціонували дві групи німецького дитячого садка, а поруч розташовувався інтернат, де мешкали німецькі діти, що приїздили на навчання із сільських районів. У 1935 р. німецьку школу було переведено в інший будинок: на розі вулиць Артилерійської та Свердлова. Ліквідована вона була, мабуть, як і всі інші національні школи, рішенням РНК УРСР і ПК КП(б)У від 20 квітня 1939 р., в якому, зокрема, говорилося, що “внаслідок підривної роботи контрреволюційних троцькістсько-бухарінських та буржуазно-націоналістичних елементів, що орудували у Наркомі освіти УРСР та органах народної освіти, національні школи стали розсадниками шкідливого націоналістичного духу... викладання російської мови в них було незадовільним. Тому необхідно їх зробити російськими чи українськими для посилення братерського зв'язку та єднання між українським та російським народами СРСР”. Отже, як бачимо, типова аргументація сталінської доби. Німецька школа була розформована. І тільки зараз, через півстоліття, постало питання про необхідність відродження національних шкіл у нашому краю.

1. Див.: Багалеї Д.И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его на пути культуры // Киевская старина. – 1888. – Июль; Величин А.А. Немцы в России. – СПб., 1893; Його ж. Германская колонизация в России и её тайные задачи. – К., 1911; Загорский Е.А. Иностранная колонизация Новороссии. – Одеса, 1913; История Новороссийского края: 1731-1823 / Подг. А. Скальковский. – Одеса., 1836. – Ч. 1; Кабузан В.М. Заселение Новороссии в XVIII – I пол. XIX вв. – М., 1976; Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба: Херсонская губерния / Сост. А. Шмидт. – СПб., 1863; Падалка Л. Землевладение немцев // Сб. Херсонского земства. – 1891. – № 6. 2. Клаус А. Наши колонии. – СПб., 1869. – С. 20.

*О. Євтушенко, М. Іванов*

## **ВНЕСОК НІМЕЦЬКИХ КОЛОНІЙ У РОЗВИТОК СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ПІВДНЯ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ**

**Н**а стижах історичних епох з'являється необхідність переосмислення нашого минулого. У цьому зв'язку розгляд історії селянської німецької колонізації півдня України, ролі німецьких колоній в освоєнні регіону представляється своєчасним і актуальним. Розробка даної проблеми покликана сприяти розкриттю ролі німецьких переселенців в освоєнні краю і розвитку сільського господарства півдня України у другій половині ХІХ століття.

Вивчення досвіду німецьких колоністів у розвитку сільськогосподарського виробництва, культури землеробства і сьогодні має величезне значення, тому що дозволяє краще зрозуміти специфіку й особливості регіону.

У ХVІІІ столітті до Лівобережної і Слобідської України, що входили до складу Росії, додалася ще одна – Південна, котра звалася Новоросія. Величезні простори чорноземного незаселеного степу утворили могутній земельний фонд для роздачі поміщикам, які одержували тут латифундії від 1,5 до 12 тисяч десятин [1, с. 378]. Крім того, ці землі з родючими ґрунтами і рідким населенням залучали сюди все зростаючий потік переселенців з Центральної Росії, Лівобережної і Слобідської України. (В.Кабузан відзначає, що в першій половині ХІХ століття Херсонська губернія досить інтенсивно заселялася німцями, українські переселенці з Лівобережної України переважно заселяли Катеринославську губернію [2, с. 247]).

Катерина ІІ, а потім і Олександр І затурбувалися необхідністю швидкого освоєння цих земель осілою землеробською працею. Однак кріпосницька Росія була не в змозі освоїти нові землі самотужки, тому що існуюче кріпосне право позбавляло велику частину селян можливості вільно переселятися на нові вільні землі.

Таким чином, економічна і політична необхідність жадали від російського уряду прийняття рішень по освоєнню території південної України. Необхідність інтенсивного освоєння півдня України змусила російський уряд задуматися про створення тут колоній. Колонізація, на думку російського уряду, повинна була забезпечити

освоєння й економічний розвиток регіону. Катерина II всерйоз розглядала план Потьомкіна випросити в англійського уряду присуджених до каторжних робіт для освоєння причорноморських степів [3, с. 10].

Запрошення колоністів через кордон, по-перше, давало додаткові робочі руки для якнайшвидшого господарського освоєння нових територій, по-друге, запрошення німецьких колоністів давало російським поміщикам і селянам приклад іншого сільського побуту й іншої більш ефективної системи господарювання, по-третє, дозволяло показати Європі, не задоволеної новими територіальними придбаннями Росії, що землі, відвойовані в Оттоманській імперії, належать і християнській Європі.

4 лютого 1762 р. Катерина II видає перший Маніфест, у якому закликає всіх бажаючих переселитися в Росію. Маніфест не знайшов відгуку в першу чергу через те, що в ньому були відсутні чіткі юридичні гарантії переселенцям. Тому 22 липня 1763 р. був виданий другий Маніфест, що поклав початок німецькій колонізації. Маніфест, обнародований російським урядом, запрошував для освоєння півдня України гарних хліборобів, добрих хазяїнів, виноградарів, тобто людей, корисних для сільського господарства. Маніфест дарував тим, хто бажає переселитися на південь України, вільний вибір місця і способу поселення, вільне відправлення віри, звільнення від податків до 5-30 років і військової повинності. Давалися безпроцентні позички на обзаведення господарством, але головне – колоністи одержали право на “внутрішню їхню юрисдикцію” при підпорядкуванні їх нормам російського цивільного права й окружним колоністським начальникам. Сфера дії самоврядування регламентувалася “Інструкціями про внутрішній розпорядок і управління іноземними колоніями” [4, с. 166].

Пізніше, в часи правління Олександра I, була розроблена спеціальна програма переселення, що підсилила процес колонізації південного регіону України, збільшивши приплив німецьких колоністів – вихідців з Бадена, Вюртемберга, Данціга, Ельзасу, Пфальца, Прирейна, а також зі Східної Пруссії. Німці-колоністи, що прибували в даний регіон, одержували 60-65 десятин землі (наприклад, протягом перших двадцяти років XIX століття 50-ти німецьким колоніям у Бердянському і Мелітопольському округах було виділено 214 тисяч десятин землі [5, с. 97]), і вони на 30 років звільнялися від усіх податків. На території Херсонської губернії німецькі колонії були засновані в межах нинішніх Березанського, Веселинівського, Миколаївського, Новобузького, Новоодеського та

Снігурівського районів Миколаївської області. Внаслідок пільгових умов, які були надані царським урядом західнонімецьким колоністам, кількість їх поселень у південних областях України швидко зростала.

Запрошення російського уряду оселитися в Новоросії для німців було своєчасним. Економічне становище в німецьких державах-князівствах через багаторічні війни значно погіршилося, а малоземелля і згін німецьких селян із землі в кінці XVIII століття не давали можливості годувати багатодітні німецькі родини.

Першими на заклик Катерини II переселитися на південь України відгукнулися німці-меноніти. З 1809 по 1833 роки в західній частині Миколаївської області виникають 12 німецьких колоній і створюється Тилігуло-Березанський округ у складі Херсонської губернії. На початок 40-х років у ньому проживало 970 німецьких родин: 4869 чоловіків і 4290 жінок, що обробляли 66933 десятини землі, отриманої від уряду [6, с. 48].

Німецькі колоністи, що переселяються в даний регіон, як католики, так і протестанти, були грамотні, привносили із собою високу організованість і продуктивність роботи. Дослідники, зокрема А. Афанасьєв, при відвідуванні півдня України в другій половині XIX століття відзначають хазяйновитість і акуратність німців, які перенесли свої землеробські традиції, свій досвід у нові для них умови [7, с. 252].

Сільськогосподарська праця в XIX столітті в південному регіоні України була важкою і дорогою. Здешевлення робіт могло вестися тільки за рахунок інтенсифікації праці, тобто заміни ручної праці машинною. Німці-колоністи в цьому плані були прикладом. Продуктивність праці в німецьких поселеннях була в 2 рази вищою, ніж в окрузі, за рахунок заміни вола конем і використання багатолемішного букера з прикріпленою до нього сівалкою. Крім того, колоністи в міру потреби активно використовували найману працю. Організація роботи, висока заробітна плата, яка у німецьких колоніях була на 50-70% вища, ніж в окрузі, гарне харчування (німці годували своїх працівників 5 разів на день) залучало до них на роботу селян, змушуючи їх сумлінно працювати і дорожити своїм місцем роботи. Тому в німецьких поселеннях 4-5 чоловік виконували той же обсяг роботи, що і 20-25 чоловік в українських селах [5, с. 99].

У 1851 році, за даними статистики, в Херсонській губернії проживало 40 тис. німців [8, с. 462]. У 1868 р., за даними звіту губернатора, – 51699 душ, а вже в 1871 році їх було 104570 душ. Вони володіли 865734 десятинами землі [9, с. 136]. За даними перепису 1897 р., чисельність німецького населення у Новоросії досягла 377,8 тис. чоловік.

**Загальна кількість земель, приналежних колишнім  
німецьким колоністам у другій половині XIX століття  
[9, с. 136-138; 10, с. 378]**

№ з/п	Губернія	Кількість німецьких колоній	Кількість поселян, колишніх колоністів	Загальна кількість землі в губернії (в десятинах)	Кількість землі, що належала поселянам, колишнім колоністам (в десятинах)	Відсоток по відношенню до іншого населення
1	Таврійська	140	71650	5225610	921648	17,41%
2	Херсонська	139	104570	6235344	865734	13,91
3	Бессарабська	100	69768	3064013	309374	10,09
4	Катеринославська	134	64354	5800962	542860	9,40

Нижче представлена таблиця “Загальна кількість земель, приналежних колишнім німецьким колоністам”, яка ілюструє положення селян власників, що були німецькими колоністами у другій половині XIX століття.

Дослідники, зокрема А. Веліцин, відзначають у цей період щорічне зростання приватного землеволодіння в німецьких колоніях. Німці-колоністи на обцинних сходах постійно вирішували питання придбання нових земель для нестатків колоністів. Х. Клаус наводить приклад, коли громади провели спеціальний з’їзд уповноважених від колоній, де прийняли рішення про створення фонду, який би надавав позички для купівлі земельних ділянок і поселення там колоністів [11, с. 455]. Це дозволило німцям-колоністам тільки за три роки після реформи 1861 року збільшити свої земельні володіння в десять разів [9, с. 15]. З 1% дворянських земель, які виставлялися щорічно на продаж, на частку німців-колоністів приходилося – 0,59%, селян – 0,20%, міщан – 0,03%, купців – 0,18% [12, с. 102].

Пізніше в зв’язку з підвищенням ціни на землю до 400-500 карбованців за десятину цей процес сповільнився, тому що доходи, які можна було одержати з землі, були нижче вартості самої землі.

З прибуттям на південь України німецьких колоністів регіон одержав не тільки приплив “добрих хазяїнів”, але і капітали, за рахунок

яких освоювалися вільні землі і поверталися до обробки раніше покинуті. Використання царським урядом німецьких сільськогосподарських колоній сприяло інтенсивному розвитку сільського господарства півдня України, створенню ефективних форм господарювання на землі.

Нові методи господарювання, що привносили колоністи на свою нову Батьківщину, сприяли розвитку на півдні України тонкорунного вівчарства, молочного тваринництва (поширили на території Півдня України остфрісландську корову, що одержала назву червоної німецької, чи колоністської).

У 60-ті роки, після селянської реформи 1861 року, з ростом ціни на хліб, німці-колоністи за рахунок інтенсифікації сільськогосподарського виробництва, заміни ручної праці машинною (ведення робіт конями, використання багатолемішного букера із прикріпленою до нього сівалкою та жнивarki-лобогрійки) змогли здешевити польові роботи, показавши, що родина може самотужки засіяти і забрати від 40 до 60 десятин землі.

Завдяки німецьким колоністам Південь України в другій половині XIX століття стає господарським регіоном з високими темпами економічного розвитку, а також центром торгового землеробства (виробником товарного хліба на експорт). Через чорноморські порти: Херсон, Миколаїв, Одеса – сільськогосподарська продукція регіону виходить на європейський ринок.

Крім того, німці-колоністи сприяли розвитку на півдні України виноробства, шовківництва, садівництва, бджільництва, тютюнництва, лісівництва, городництва. Вони розводили коней, будували цегельні заводи, винокурні, броварні, сироварні, маслоробки, млини та ін.

На прохання уряду вони брали в навчання російських селян і учили їх своїм способам господарювання, хліборобства, луківництва, розведення овочів, плодovих дерев, скотарству, домашньому господарству. З цих учнів пізніше виникла російська колонія Павлівка в Мелітопольському повіті і Филипівка в Бердянському.

Німецьку сільськогосподарську культуру, землеробські знаряддя, плуги, молотарки, досвід землеробства, розведення худоби, городів, баштанів і виноградників використовували й українці, переселені на південь України з Полтавської, Чернігівської, Подільської і Київської губерній.

Говорячи про німців-колоністів, хотілося б підкреслити, що якщо перше покоління переселенців з Німеччини в південний регіон України було колоністичного типу, то їхні нащадки були вже корінними жителями, значна частина яких прийняла російське підданство, а з 1871 р. у відношенні державних і суспільних повинностей вони були зрівняні з іншими селянами-власниками і стали повноправними громадянами Російської імперії [2, с. 245-247].

Л. Кондрацький у статті “Лиха доля українських німців”, опублікованій у “Радянському Прибужжі” у 1993 р., писав: “У нас часто німців називають колоністами. Це неправильне визначення. Адже колоністи

захоплювали вільні ділянки землі, іноді зганяли корінне населення і будували тут свої села – колонії. Німці на Україні були звичайними переселенцями, які переїхали з Німеччини за договорами, укладеними урядами своєї країни і Росії. Переселенцями не брали будь-кого, а лише заможних, вмілих господарів, яким давали грошові субсидії золотом як Росія, так і Німеччина” [13].

З такою думкою можна погодитись, але вірніше було б називати нащадків німецьких колоністів не колоністами, а українськими німцями, які, як і інше населення півдня України, були громадянами країни.

Підводячи підсумок, треба відзначити, що вивчення досвіду німецьких колоністів у розвитку сільськогосподарського виробництва і сьогодні має величезне значення, тому що німецькі колонії вплинули на розвиток сільськогосподарського виробництва регіону на його соціально-економічний розвиток, на культуру землекористування.

**1.** История СССР с древнейших времен до конца XVIII в.: Учебник / Под ред. Б.А. Рыбакова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Высш. шк., 1983. – 415 с. **2.** Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века (1917-1858). – М.: Издательство “Наука”, 1976. – 307 с. **3.** Эйдельман Н.Я. Грань веков. Политическая борьба в России. Конец XVIII – начало XIX столетия. – М.: Мысль, 1986. – 368 с. **4.** Мірошниченко Н. Місцеве самоврядування німецьких колоній півдня України: організація та практична діяльність // Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження. Миколаївська обласна краєзнавча конференція. – Миколаїв: Атол, 2004. – С. 165-168. **5.** Майснер В. Исторический путь немцев на Украине // Краєзнавчий альманах. Історія. Культура. Освіта. – Миколаїв: ОІППО, 2004. – С. 96-102. **6.** Шкварец В.П., Мельник М.Ф. Історія рідного краю. Миколаївщина: Навчальний посібник. – 2-ге вид., доопр., випр., доп. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили; Одеса: Тов Від, 2003. – 280 с. **7.** Афанасьев А.С. (Чужбинский). Собрание сочинений / Под ред. П.В. Быкова. – Т. VII. – 2-е изд. – СПб: Кн. т-во Г. Гопне, 1893. – 390 с. **8.** Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния Ч. I-II / Составил подполковник генерального штаба А. Шмидт. – СПб.; Тип. департамента Генштаба, 1863. – С. 462. **9.** Велицин А.А. Немцы в России. Очерки исторического развития и настоящего положения немецких колоний на юге и востоке России. – СПб.: Изд. “Русского Вестника”; Тип. “Общественная польза”, 1893. – С. 55, 136-138. **10.** Военно-статистическое обозрение Российской империи. Т. XI. Ч. 1. Херсонская губерния / Составитель Генерального штаба капитан Рогань и штабс-капитан Фон-Витте и Пестов. – СПб., 1849. **11.** Клаус Х. Наши колонии: Опыт и материалы по истории и статистике иностранных колоний в России. – СПб.: Типография В.В. Нусвальта, 1869. – 455 с. **12.** Мунчаев Ш.М., Устинов В.М. История России. – М.: Издательская группа ИНФРА-М-НОРМА, 1997. – 592 с. **13.** Кондрацький Л. Лиха доля українських німців // Радянське Прибужжя. – 1993. – 7 вересня.

*О. Дмитренко, Н. Мірошніченко  
м. Миколаїв*

## **ПОЛІТИКА ЦАРСЬКОГО УРЯДУ І РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ЩОДО НІМЕЦЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ МЕНШИНИ**

Заселення півдня України іноземними поселенцями розпочалося ще на початку II пол. XVIII ст. Тоді, як пише один з відомих дослідників цього питання, професор Російської Петровської сільськогосподарської академії К.Е. Ліндеман, уряд Росії дійшов висновку про бажаність створення колоній культурних сільських господарств у місцевостях на окраїнах Росії, на той час ще зовсім диких, тоді як там почали виникати міста, захистити які від нападів кочових племен здавалося можливим лише за умови якнайшвидшого оточення їх поселеннями землеробів, які разом з тим могли б показати приклади ефективного господарювання місцевому населенню [1].

У 1762-1763 рр. Катерина II видала укази, в яких поселенці з Німеччини, Голландії та інших країн Європи закликалися переселитися в деякі місцевості південної та південно-східної Росії.

Селяни та інші прошарки населення західноєвропейських країн відгукнулися на заклики російського уряду. В середині XVIII ст. у Німеччині ще тривали гоніння на чисельні й різноманітні тоді релігійні секти. Представники однієї з них – меноніти – сподівалися знайти в Росії притулок для вільного влаштування свого життя на засадах їх віровчення, інші – браги, євангелісти, вальденси, послідовники аугсбурзького напрямку, ультраконсервативні елементи з Вюртемберга, відомі під назвою “сепаратисти”, – також прямували до Росії, рятуючись від переслідувань католицької та лютеранської церков у Німеччині і Австрії, їх переселення мало ще одну причину – тяжкі економічні умови, які виникли в численних німецьких державах внаслідок феодальних війн кінця XVIII – поч. XIX ст. і викликаних ними неврожаїв та голоду.

Іноземні колоністи – німці, голландці, шведи, швейцарці, болгары, греки – почали перетворювати дикі степи в культурні землеробські райони і певною мірою захищати їх від вторгнення кочових племен на Волзі, татар – у Новоросійському краї, балканських кочовиків – у Бессарабії [2].

На початку XIX ст. на південний захід нашого краю прибули



перші поселенці з південно-західної частини Німеччини. Колоністи були представлені переважно німцями і частково поляками. Так у нашому краї виникли перші колонії – Ворик, Зульц, Йоганнесталь, Карлсруе, Катериненсталь, Ландау, Шпеєр та ін. Виникнення більшості з них відноситься до 1809 року [3].

Говорячи про німецьку колонізацію в Росії, слід відмітити, що взаємовідносини між колоністами і державою були складними і деколи суперечливими. Особливо це стосується ставлення до поселенців вищих посадових осіб державної адміністрації. Відомі укази Катерини II надавали колоністам масу пільг, які наступними правителями постійно зменшувались.

Прибулі на поч. XIX ст. у Новоросію (у тому числі на територію сучасної Миколаївщини) колоністи розселилися ще на основі правил 1763 року. З 1810 року надання коштів на переселення взагалі припинилися, що мотивувалося фінансовими труднощами, викликаними російсько-турецькою війною та кризою у відносинах з Наполеоном. Та в'їзд до країни за свій рахунок дозволявся. У цей час була встановлена і квота на в'їзд лише певної кількості сімей щорічно. З 25 жовтня 1819 року російським місіям за кордоном було заборонено видавати паспор-ти бажаючим переселитися в Росію [4]. Зміна еміграційної політики уряду пояснюється як зменшенням ресурсів державних земель, так і більшою дешевизною переселенців з російських губерній.

З II пол. XIX ст. політика Російської держави стосовно однієї зі своїх національних меншин різко змінилась у бік посилення національного гноблення. Були ліквідовані своєрідні національні автономії – колоністські округи. На думку автора, сталося це тому, що національні автономії своїм існуванням були альтернативою феодално-кріпосницьким відносинам Російської імперії, і уряд в умовах загострення політичної та соціально-економічної кризи в країні не міг допустити їх подальшого існування. Як уявляється, уряд імперії не міг позитивно сприйняти і притаманні цим автономіям взаємодопомогу у вирішенні різних проблем та існування елементів національної єдності, що мало сприйматися як форма сепаратизму в рамках “єдиної і неділимої”.

Замість колоній, що входили до Березанського колоністського округу (колонії західної частини сучасної Миколаївщини – Ватерлоо, Вормс, Зульц, Йоганнесталь, Карлсруе, Катериненсталь, Ландау, Мюнхен, Раштадт, Рорбах, Шпеєр), було створено декілька волостей, що увійшли до складу Ананіївського та Одеського повітів Херсонської губернії. На території сучасної Миколаївської області

утворилися Ландауська, Раштадтська, Рорбахська, Александрфельдська та Нейзацька волості, в яких на початку 80-х років XIX ст. мешкало до 30000 жителів [5].

Необхідно зазначити, що система самоврядування німецьких колоній налагоджувалася в досить складних умовах вже з початку заснування колоній. Відносини колоністських громад з російським чиновництвом (а інколи з місцевим колоністським начальством) через зловживання службовим становищем з боку останніх інколи загострювалися настільки, що виливалися в масові заворушення поселенців [6].

Відомий виступ мешканців колоній, що були розташовані поблизу Одеси (Тарутине та ін.), на чолі з пастором Шнабелем проти сваволі чиновництва та колоністського начальства. Колоністи неодноразово зверталися зі скаргами на них до вищих органів влади, які, однак, необхідних заходів не вжили. Тоді пастор Шнабель закликав поселенців до актів громадської непокори, за участь у яких декого було вбито, а декого – заарештовано. На визволення односельців вирушило декілька сотень колоністів, і їм виступ вдалося придушити лише шляхом застосування військової сили. Керівника виступу було заарештовано, засуджено і через п'ять років він помер у тюрмі [7].

У 1871 році вийшли нові правила про устрій колоністів, які були прирівнені в правах до інших податкових станів імперії і відтепер почали називатися поселянами-власниками. Поширення на колоністів військової повинності призвело до еміграції частини з них в Америку.

Автори деяких досліджень вказують, що з кінця XIX ст. у німецьких школах уряд почав примусове запровадження викладання російської мови, мотивуючи необхідність цього тим, що рекрути з німецьких колоністів “отличаются полным незнакомством с русским языком и очень тихо усваивают его на службе”, і, крім цього, тим, що вчителі “обучали детей и юношей исключительно по-немецки и в чисто германском духе”. Однак до цих спроб колоністи ставилися вороже і спалювали російські підручники; траплялися навіть випадки побиття призначених вчителів і навіть підпали шкіл. Проте до кінця 90-х років XIX ст. владі вдалося зламати опір, і у всіх школах краю навчання велося російською мовою. І все ж пастори і колоністи постійно клопоталися перед урядом про дозвіл вести викладання в школах німецькою мовою [8]. Цю проблему в колоністських школах нашого краю було остаточно вирішено з початком Першої світової війни, коли уряд взагалі заборонив викладання німецької мови в навчальних закладах і значно обмежив сферу її вживання.

Слід зазначити, що в роки Першої світової війни становище німецьких поселенців взагалі погіршилося. Так, було видано укази про скасування права іноземних громадян, зокрема німців, на землеволодіння та землекористування, та про депортацію їх самих. Ось так і закінчилися пільги в Росії для німецьких колоністів, які протягом 100-150 років зробили так багато для розвитку імперії. Крім того, з початком війни в серпні 1914 року в Російській імперії розгорнулася шовіністична антинімецька кампанія, жертвами якої, в першу чергу, стали жителі Росії німецької національності, піддані як імперії, так і інших держав. Зміни торкнулися всіх сфер буття німецьких колоністів.

В імперії в цей час всіляко обмежувалися і особисті права німців, зокрема, право на місце проживання і пересування. Німецьким підданим заборонялося оселятися на західних та південних кордонах Росії в межах 100-150-верстової прикордонної смуги. 7 січня 1915 року командуючий 6-ю армією видав наказ про оголошення укріпленими місцями деяких губерній Північного Заходу. Згідно з наказом, усім німецько-австрійським підданим 17-60-ти років було заборонено перебувати в цьому районі. За порушення наказу вони підлягали воєнно-польовому суду і безстроковим каторжним роботам. Почалося масове виселення німців, у т.ч. колоністів [9]. І лише Лютнева революція зупинила цей процес.

У цей період німецькі колонії на півдні України були перейменовані і одержали російські назви. Стосувалося це й колоній нашого краю.

У розпалі германофобської шовіністичної кампанії російські “патріоти” стверджували, зокрема, що в губерніях Новоросії представники німецьких колоністів заволоділи земствами, витіснивши росіян із складу земських гласних. Однак факти свідчать про інше. Так, в Одеському повіті, куди входили колонії західної і південної частини сучасної Миколаївщини, у 1912 році з 36 гласних було 4 німці. З 82 гласних Херсонського губернського земства тільки 9 осіб були німцями [9].

Активну роль у роздмухуванні антигерманської історії відіграла і тогочасна преса, у т.ч. і миколаївська. В січні 1915 року “Николаевская газета” надрукувала велику статтю В. Потьомкіна (можливо, це псевдонім) під назвою “Сии невинные поселяне”. В цьому матеріалі автор негативно оцінює відомі укази Катерини II стосовно колоністів. В. Потьомкін наводить слова дослідника Палласа: “В Россию шли подонки Германии”. Автор стверджує, що колоністи селилися на

всьому готовому, що було створено руками російських селян. У них начебто були ворожі стосунки з місцевим населенням, були криваві побоїща. Житла для колоністів будувалися російськими мужиками, а самі вони були ледачими і нездатними до роботи. Невдовзі газета друкує матеріал “За кулисами колонизации”, в якому автор “S” розповідає миколаївському читачеві про “справжню” роль німецьких колоністів у Росії. Усіх їх він називає шпигунами німецького генштабу, який навіть розробляв спеціальні проекти будівель колоністів. Наприклад, число просвітів у паркані відповідало кількості верст до найближчого міста. Особливий знак на будинку означав поштово-телеграфну станцію, німецькі млини-вітряки теж виконували спеціальне завдання.

Звичайно, якась підтримка (у т.ч. розвідувальними матеріалами) Німеччині і Австро-Угорщині з боку незначної частини “російських” німців надавалася. Але не слід забувати і того, що в цілому німецькі колоністи лояльно ставилися до Російської держави, яка колись надала їм притулок. Понад 150 тисяч людей із сімей колоністів були в рядах російської армії. У лютому 1916 року при оволодінні Ерзерумом (російсько-турецький фронт) 40% складу кавказької армії, тобто 40 тис. чоловік, становили німці півдня Росії.

Репресивну кампанію стосовно “наших” німців припинила, як уже згадувалося вище, Лютнева революція 1917 р. Але й після цього колоністи з острахом чекали, чи не повториться історія з репресивними указами про відчуження земель та примусове виселення. В квітні 1917 року “Известия Николаевского совета рабочих и военных депутатов” писали, що в найближчих до Миколаєва районах засіяно всього 1/3 земель німецьких колоністів, а останні утримуються від посіву через побоювання майбутньої ліквідації їх маєтків [12].

Слід зазначити, що Україні судилося досить рано стати тим “лакмусовим папірцем”, на якому проявилася вся суперечливість політики радянської влади щодо вирішення національного питання.

З 1925 року розпочато втілення в життя серії заходів, що в тогочасних партійних документах отримали назву політики “коренізації”; для України це була “українізація”. Характерною рисою політики українізації було і те, що паралельно з відродженням української освіти і культури робилися спроби забезпечувати і культурні інтереси національних меншин, зокрема, надання їм можливості користуватися рідною мовою не лише в побуті, а й у відносинах з державними органами. У I пол. 20-х років почали відкриватися школи для національних меншин, у т.ч. німецької.

Відкривалися і різноманітні культурно-освітні заклади, зокрема, хатичитальні, яких, наприклад, в Карл-Лібкнехтському районі у 1928 році було 4, там же працювало 6 сільських бібліотек [13].

Мовами національних меншин видавалася суспільно-політична і художня література, щоправда, в незначних кількостях. Тут же слід зазначити, що друковані видання перебували під жорстким контролем партійного апарату, на них накладалася функція ідеологічної обробки “радянських” німців у комуністичному дусі. До того ж, засоби масової інформації брали активну участь у фальсифікації подій як в Україні, так і в німецьких колоніях, зокрема.

Але вже в I пол. 30-х рр. відбувається відхід сталінського керівництва і від попередньої політики щодо національних меншин, зокрема німецької. Розправа з українізацією та її наслідками означала і кінець культурного розвитку національних меншин. У цей час побачили світ і ряд партійно-державних постанов, які дали “зелене світло” початку масових гонінь на культурний, освітній розвиток нацменшин. Зокрема, 1933 року в резолюції об’єднаного пленуму ЦК КП(б)У “Підсумки і найближче завдання проведення національної політики на Україні” зазначалося, що послаблення більшовицької пильності призвело до засмічення німецьких шкіл, клубів, інститутів німецько-фашистськими елементами.

У зазначений період усіх установ торкнулися перевірки й чистки. Керівник НКВС України В. Балицький констатував, що “...в Карл-Лібкнехтському районі “майже все” господарське і радянське керівництво було викрито в 1935 році як “фашистські прибічники”. Такі твердження були покликані слугувати “обґрунтуванням” для ліквідації національних районів, сільрад та інших установ [14].

Незабаром після цього згідно з постановою ЦК КП(б)У “Про ліквідацію і перебудову штучно створених національних рад” від 5 березня 1939 року були ліквідовані німецькі національні райони, зокрема і Карл-Лібкнехтський [15]. І це були далеко не останні дії керівництва тоталітарної держави в проведенні політики геноциду стосовно німецького народу України. Це була тільки прелюдія до ще страшніших сталінських злочинів.

Можна назвати рішення, на основі яких офіційна влада здійснювала злочини: Постанова Раднаркому СРСР “Про виселення з УРСР і господарське влаштування в Карагандинській області Казахської РСР 15000 польських і німецьких господарств”; Постанова Політбюро ЦК ВКП(б) “Про німців, які проживають на території Української РСР”.

Далі картина відома: дорослих чоловіків – усіх поголовно – в

ГУЛАГ (брали і жінок з підлітками), решту – на спецпоселення з тавром “фашисти”.

Про спецпереселенців у СРСР офіційно начебто забули. Цей режим з роками хоч і відмінили, але про повернення німців та й інших народів до могил предків не могло бути й мови. З часом в Україну повернулася лише незначна частина німців [16].

Таким чином, сподіваючись знайти на землях Російської імперії притулок для вільного влаштування свого життя, німецькі колоністи, натомість, зазнали чисельних утисків та обмежень своїх прав. Довелося пройти їм ганебний шлях – від урізання, таких чисельних колись, пільг до повної руйнації своїх поселень.

Масові депортації наприкінці 30-х – початку 40-х рр. довершили ліквідацію німецьких колоній в Україні. Тоді зникли не просто десятки “українських німців”, а назавжди була втрачена самотня організаційно-господарська, соціально-побутова та культурно-ду-ховна спільнота, яка була складовою частиною самого українського суспільства.

Громадська автономія німців формувалась протягом століть, а відтак її штучна руйнація більшовиками – це не рядовий факт, а значно більше, оскільки у суспільстві подібні катаклізми не проходять даремно.

1. Линдеман К.Е. Прекращение землевладения и землепользования поселян-собственников. – СПб., 1969. 2. Кулинич І.М. Німецькі колонії на Україні (60-ті рр. XVIII ст.) // УДЖ. – 1990. – № 9. – С. 20. 3. Клаус Х. Наши колонии. – СПб., 1869. – С. 8-9. 4. Багалий Д. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его на пути культуры. – К., 1989. 5. Підраховано за: Список населенных мест Херсонской губернии. – Херсон, 1896. 6. Клаус Х. Вказана праця. 7. Дружинина Е.И. Южная Украина в 1880-1925 гг. – М., 1970. – С. 118. 8. Шандра В. З історії початкових німецьких шкіл в Україні в XIX – на початку XX ст. // Старожитності. – 1994. – № 7-8. – С. 5-6. 9. Николаевская газета. – 1915. – 7 февраля. 10. Кулинич І.М. Вказана праця. – С. 29-30. 11. Николаевская газета. – 1915. – 17 февраля. 12. Известия Николаевского совета рабочих и военных депутатов. – 1917. – 17 февраля. 13. Миколаївщина: статистичний щорічник, 1929. 14. Кудряченко А. Доля німців України // Трибуна. – 1993. – № 6, 27. 15. Панчук М., Польовий М. Під пресом тоталітарного режиму // Політика і час, 1992, № 9-10. – С. 62. 16. Кудряченко А. Вказана праця. – С. 27.

*И.Печерица*  
*г. Николаев*

## ЧЕЛОВЕК С БОЛЬШОЙ БУКВЫ

**У**ходят годы и десятилетия. Но впечатления детства иногда остаются на всю жизнь.

Свои школьные каникулы в последние предвоенные годы я проводил у своего дедушки в селе Пересадовка Жовтневого района. В 1938 году дедушка уехал в село Н-Данцич (немецкая колония где-то в районе села Ингулки) к костоправу и взял меня с собой. Там мы встретили человека, которого я запомнил на всю свою жизнь.

Сначала запомнил потому, что этот человек был без одной руки. Он тоже приехал к костоправу. А дедушка рассказал мне, что это Томас Крестьян Мартынович, немец-колонист, и работает он приемщиком на мельнице колхоза “Гвардия Ильича” Жовтневого района. Человек уважаемый, очень честный, справедливый, никогда не откажет в помощи. Что такое мельница для крестьянина – это знают все жители села, а если там ещё работает такой человек, то слава о нем идёт по всей округе.

Прошли годы. Началась Великая Отечественная война, и судьба вновь свела уже всю нашу семью с Крестьяном Мартыновичем Томасом.

В первые месяцы войны отец работал сутками на демонтаже своего завода. Мама и нас трое маленьких детей уехали из Николаева к дедушке в Пересадовку. В начале августа 1941 года часть рабочих завода им. 61 Коммунара были направлены на передовую, но попали в окружение. Отец вернулся в Пересадовку в конце сентября 1941 года. В селе все на виду. И как только староста Пересадовки узнал, что вся наша семья живет у дедушки, он вызвал дедушку в управу и заявил, что мы должны немедленно уехать из Пересадовки или он отправит нас в Германию на работу. Фамилию старосты не указываю. У него остались в селе дети, внуки, а сейчас и правнуки. Тем более, что даже своего старшего сына он таки тоже отправил в Германию на работу.

И вот стал вопрос: куда нам деваться? И дедушка посоветовал обратиться за помощью к Томасу К.М., тем более что мой отец дружил с ним в молодые годы.

Крестьян Мартынович продолжал работать на мельнице и нашу беду воспринял как свою. Уже через неделю нашел нам комнату на хуторе “Гвардия Ильича” и помог материально. И эта материальная помощь нашей семье продолжалась до конца войны, пока отец не вернулся с фронта. Более того, Крестьян Мартынович уладил вопрос

о нашем проживании на хуторе с сельским советом села Михайло-Ларино (хутор относился к этому совету).

Не знаю почему, но и в годы немецкой оккупации в этом селе сельский совет не назывался управой, а председателем там был хороший человек по фамилии Чайка, к большому сожалению, не помню его имени и отчества. Так вот этот человек пригласил к себе моего отца и сказал, что регистрировать нашу семью не будет, а работать направил отца в кузню, которая находилась вдали от центральной усадьбы хутора.

Сам хутор “Гвардия Ильича” имел всего несколько десятков крестьянских домов, и мельница была центром, куда с утра до вечера сходилась много людей (село Пересадовка через речку, рядом другое большое село Михайло-Ларино), и мы, мальчишки, всегда играли возле мельницы и могли наблюдать, с каким уважением люди труда относились к Крестьяну Мартыновичу.

Сохранилась в моей памяти еще одна важная деталь. Хутор маленький, все знают друг друга. В семьях Богдан, Бойченко, Боголюбовых, Цвировых, Ситников, Литвиненко, Игнатенко, Жайворонков, Бурлаки, Жученко, Долбиных и других были взрослые дети. В Пересадовке их одногодки давно уже были отправлены в Германию на работу. У нас же все дождалось освобождения от оккупантов.

Думаю, что в этом важном факторе заслуга Крестьяна Мартыновича. Не оставил он свою родину и тогда, когда оккупанты отступали. После войны он продолжал трудиться на мельнице. Вырастил большую и трудолюбивую семью. Со старшим его сыном и дочерью мне пришлось трудиться на полевых работах после освобождения хутора, работали за двоих. В 1944 году мы, 15-16-летние мальчишки, были главной рабочей силой вместе с женщинами и стариками в колхозе. Дальше дороги наши разошлись. Но я верю, что дети Крестьяна Мартыновича выросли достойными своего отца.

Вот таким запомнился мне Крестьян Мартынович Томас, немец-колонист, родившийся на земле Украины и туда же ушедший.

Верю, что найдутся люди, которые скажут доброе слово о семье К.М. Томаса. А может откликнуться и его дети?

**В. Нічик, З. Хижняк**  
*м. Київ*



## **КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ ТА УКРАЇНСЬКО-НІМЕЦЬКІ КУЛЬТУРНІ ЗВ'ЯЗКИ**

**П**ерший український університет Києво-Могилянська академія, заснований на засадах європейської освіти, упродовж свого існування (1615-1817) підтримував широкі стосунки з навчальними й науковими осередками Європи. Стаття присвячена українсько-німецьким культурним взаєминам переважно у часи Ранняго Просвітництва, в центрі яких була Києво-Могилянська академія й провідні університети Німеччини. Прослідковується взаємний вплив на культурне життя України й Німеччини, частково – Росії, де працювали й німецькі вчені.

Київська колегія, згодом Академія, була створена на основі київських Братської та Лаврської шкіл архімандритом Києво-Печерської лаври, згодом – митрополитом Київським, Галицьким і всієї Русі Петром Могилою 1632 року. На цей час в Україні вже існувало близько десяти колегій, відкритих єзуїтами, домініканцями та іншими чинами, які використовували школу, літературу, знання для навернення католицизму місцевого населення. Київська колегія була першим вищим навчальним закладом, створена самими православними передусім для того, щоб молодь “пила воду наук” з рідних джерел, а не з чужих студенець, зрікаючись віри, мови, звичаїв власного народу. Вона була засобом самозбереження українців, що забезпечував їх зброєю, рівноцінною тій, якою вели наступ проти них супротивники.

Впродовж усього свого майже двохсотрічного існування Києво-Могилянська академія була основним чинником розвитку освіти, науки, культури не лише в Україні, а й в усьому православному світі.

Спадщина Києво-Могилянської академії та її значення в духовному житті України надзвичайно вагома. По-перше, з Києво-Могилянської академії поширювалися по всій Україні філософсько-світоглядні, богословські, наукові ідеї, які створювали певну інтелектуальну атмосферу, впливали на художньо-естетичне бачення дійсності, громадсько-політичну орієнтацію тогочасного суспільства. Вони сприяли духовному згуртуванню українського народу, формуванню єдиного комунікативного простору культури, а отже, і процесам націєтворення. По-друге, Києво-Могилянська академія здійснила селективний синтез духовних надбань, досягнень науки і культури Заходу і Сходу Європи і сприяло переосмисленню і засвоєнню тих, які відповідали їх власним культурним традиціям і

потребам українського народу. У XVII і першій половині XVIII ст. українська культура? значною мірою завдяки Києво-Могилянській академії, стає культурою-посередницею між культурами народів усіх православних регіонів і Заходом Європи.

Вже засновник Києво-Могилянської академії Петро Могила піклувався про її зв'язки із зарубіжними вченими і навчальними закладами. Він і сам був, за виразом сучасного американського вченого Ігоря Шевченка, людиною багатьох світів і багатьох культур. Наукові ідеї, на його думку, мають загальнолюдське значення, і їхня вартість не повинна ставитись у залежність від конфесійних поглядів учених і мислителів, що їх створили. В академії шанували твори і язичників Платона й Аристотеля, і мусульманських авторів Аверроеса та Авіценни, і ідею Мойсея Маймоніда, і католиків Галілео Галілея та Еразма Роттердамського, і реформаторів Юста Ліпсія та Гуго Грація. Могила розумів, що толерантність є необхідною передумовою розбудови власної культури та власне українського дому.

Ознайомлення з культурою інших країн і народів здійснювалися в академії в різні способи. Передусім про імена і вчення багатьох зарубіжних авторів студенти чимало чули в лекційних курсах професорів академії. Ще більше про них вони дізнавалися з книг іноземних авторів, величезна кількість яких була в академічній бібліотеці (котра мала понад 12 тисяч томів), а також в книгозбірнях професорів і різних приватних осіб. Джерелом інформації про зарубіжну науку, культуру, побут було і листування.

Особливо ж багато давало щодо ознайомлення з наукою і культурою інших народів навчання киян у зарубіжних університетах. Загалом, важко знайти на мапі західної, південної чи північної Європи таку країну, де б не побували і де б не вчилися вихованці Києво-Могилянської академії: це і Франція, й Іспанія, й Англія, і Голландія. Але, як показав ще Д. Чижевський, найпріоритетнішими із них були Італія та Німеччина. А найчастіше, притому для багатьох, це була спочатку Італія, університети Падуї, Болоньї, Флоренції, в яких знайомилися з герменевтичними опрацюваннями творів отців церкви, античних авторів, ідеями гуманізму, а на зворотному шляху – навчальні заклади Німеччини, де опановували точні науки, медицину, східні мови, осмислювали реформаційні віяння, особливо – на основі перекладів та філологічно-критичного тлумачення Біблії. Розробку проблеми “внутрішньої людини”, її активних зусиль, спрямованих на моральне духовне піднесення, через яке вона прилучається до Бога, київські студенти також знаходили в

Німеччині. Цілком зрозуміло, що до німецької культури, як і до західної науки та культури загалом, українські вчені ставилися селективно, сприймали та осмислювали її відповідно до потреб власного українського життя і вчень. Адже домінантна роль у засвоєнні явищ та інонаціональної культурної реальності належить сприймаючій культурі, а процес відбору цих явищ регулюється рівнем її розвитку, своєрідністю нації, а також внутрішніми духовними потребами та специфічним характером тих її тенденцій, котрі О.М. Веселовський сприймає як “зустрічну течію, подібний напрямок мислення”.

У XVII-XVIII ст. українсько-німецькі відносини торкалися всіх сторін тогочасного культурного життя, в тому числі релігії і богослов'я. Принагідно нагадаємо, що серед найвидатніших захисників, ідеологів і теоретиків православ'я були й вчені німецького походження. До них належали Інокентій Гізель і Адам Зернікау. Гізель (бл. 1600-1683) народився в Пруссії в лютеранській родині, яка переїхала на Україну і перейшла в православ'я. Він був студентом, професором і ректором Києво-Могилянської академії (1646-1652). Петро Могила послав його для вдосконалення в науках за кордон. Повернувшись додому, він розпочав читати в академії філософський курс, значну частину якого присвятив проблемам натурфілософії, достатньо розробленій попередній українській традиції. Тут Гізель проводить ідею єдності матерії землі і неба, її незнищенності і круговороту, а також універсальності руху у весвіті та розмаїтості його форм. У курсі Гізеля вперше в Україні згадується ім'я Коперніка та його геліоцентричне вчення і робиться певний крок назустріч дослідному природознавству. Натомість свої богословські праці він насичує філософською аргументацією раціоналістичного змісту. Його книга “Мир человеку с Богом” (1669) містить яскраві гуманістичні вкраплення і викладає чимало проблем як моральної філософії, так і морального богослов'я. Гізель писав і полемічні твори, спрямовані проти єзуїтських публіцистів на захист православ'я. Відома його праця “Правдива віра” присвячена полеміці з єзуїтом Павлом Боймом у питаннях про походження Святого Духа і зверхності влади римського понтифіка в християнському світі. Як архімандрит Києво-Печерської лаври, духівник Петра Могили Гізель багато років керував освітньою справою в Україні і діяльністю лаврської друкарні.

Адам Зернікау (1652-1691) народився в Кенігсберзі в родині лютеранського сповідання. Його батько Християн був золотих справ

майстер. Рано втративши рідних, Адам виховувався під опікою дядька. Навчався спочатку в місцевій гімназії, а потім – на філософському і теологічному факультетах Кенігсберзького університету. У Єні вивчав римське право й політичну історію римської імперії, а також математику, астрономію і військову архітектуру. Далі А. Зернікау навчався в Англії – в Оксфордському і Кембриджському університетах, у Парижі, Італії. Досліджуючи твори отці в церкви і полеміку вчених західної і східної гілок християнства, Зернікау починає схилитися до східної церкви і вирішує перейти до православ'я і присвятити здобутки своєї вченості Росії. Але, побачивши, як росіяни не люблять іноземців, а особливо людей учених, він робить на користь Україні. В Чернігові Зернікау під керівництвом Лазаря Барановича переходить на православ'я і впродовж багатьох років працює як військовий інженер при гетьмані в Батурині. Він неодноразово відвідує Київ, спілкується з Варламом Ясинським, Інокентієм Гізелем, Данилом Тупталом та іншими вченими академії. 1682 року завершує основну працю свого життя “Про походження Святого Духа від одного отця”. В цьому фундаментальному творі він збирає, подає й аналізує всі доступні тогочасній богословській, філософській, історичній науці дослідження й особливо праці отців церкви за перші 10 віків Різдва Христового на користь православного розв'язання проблеми походження Святого Духа, яка була основним вододілом між східним і західним християнством. Цей твір, що поширювався у списках, ґрунтовно використав Теофан Прокопович у своєму теологічному трактаті. Він був найвищої думки і про сам твір А. Зернікау і про вченість його автора.

Прокопович хотів його опублікувати і написав до нього передмову, а також домігся від Петра I двох іменних указів, які зобов'язували збирати списки твору Зернікау і доставляти їх у Сенат для подальшого видання. Але смерть стала на перешкоді цьому задуму. Твір Зернікау було видано лише у 1774-1776 роках *Самуїлом Мисливським* у Кенігсберзі. Миславський знайшов і трактат А. Зернікау, спрямований проти Теофіла Рутки, в якому також ведеться полеміка навколо проблеми походження Святого Духа. А доля ще двох трактатів Адама Зернікау – політичного і з проблем його нових розробок у галузі воєнної інженерії – досі залишається невідомою. Але й те, що залишилось, мало фундаментальне значення для подальшого розвитку православного богослов'я майже впродовж трьох століть.

Відомо, що основою будь-якої культури, так само як і дверима до неї, є мова того народу, який її створив. У Києво-Могилянській академії викладалися як старожитні мови – латинська, грецька, гебрайська, так і тогочасні європейські мови – німецька, французька, польська. Викладання німецької мови як обов'язкової дисципліни було впроваджене 1751 року. Студентів вчили читати, писати й говорити німецькою мовою з дотриманням “пристойної прононціяції або вимови”. Вони писали безліч вправ або, як їх тоді називали, “окупацій” щодо перекладу на німецьку мову латинських та інших текстів. Для кращого вивчення мови митрополит Арсеній Могилянський, протектор Академії, через її вихованця Григорія Політику, який тоді перебував у Москві, виписав для студентів і німецьку газету.

Першим професором німецької мови в академії був Симон Тодорський, який до цього понад десять років вчився і працював у Німеччині й уславився в середовищі пієтистів як вельми освічена людина і добрий перекладач творів німецьких авторів на слов'янські мови. Як повідомляє історик Києво-Могилянської академії В. Асоченський, чудовими знавцями німецької мови в Академії були також викладачі Іван Самойлович, Хома Халчинський, Іриней Фальковський, Давид Нащинський, Варлаам Лашевський [2]. Останні два навчалися також у Німеччині. Серед викладачів німецької мови були й етнічні німці – Карл Фоген, Карл Ремер та інші.

При вивченні німецької мови студенти користувалися посібниками з граматики цієї мови, написаними Гольтергофом, Готшедом, Лангієм. Відомо, що Семен Гамалія подарував бібліотеці Академії, в якій навчався, три примірники німецької граматики Готшеда, а Давид Нащинський переклав граматику німецької мови Лангія.

Знання мови дозволило вихованцям Академії розгорнути значну перекладацьку роботу, котра сприяла ознайомленню народів православного регіону з німецькою наукою і культурою. Значний доробок у цій галузі належить могилянцям Гавриїлу Бужинському, Симону Тодорському, Іванові Максимовичу, Миколі Бантиш-Каменському, Іванові Хмельницькому, Іванові Туманському, Якову Рубану, Григорію Козицькому, Семенові Гамалії, про яких буде сказано далі. Коли вони намагалися дати цілісний образ своєї епохи, а це була епоха Просвітництва, то для них вона означала – “багато перекладати”, “багато писати”, “багато видавати”. Адже, на їхню

думку, світло, передусім світло “природного розуму” на те й дано Богом людині, щоб вона могла читати і книгу Божого одкровення – Біблію, і книгу природи, і книгу власної душі.

Майже всі перекладачі з німецької мови відчували гострий брак словників і граматичних посібників не лише з української мови, яка перебувала під забороною, а й сучасної їм російської. Тому цілком закономірно, що вихованці Академії, які перекладали з багатьох мов, заклали основи перекладацької практики – укладання порівняльних паралельних словників. До них належали Кириак Кондратович, Лука Січкарьов, Григорій Політика.

*Кириак Кондратович* (бл. 1701-1788). Син сотника охтирського (тепер м. Охтирка Сумської обл.). Закінчив повний курс Києво-Могилянської академії (1713-1728). Викладав у школах Переяслава-Залеського, Єкатеринбурга, працював перекладачем АН Петербурга. Перекладач з польської (М. Кромера), латинської (Овідія, Цицерона), німецької (Г.З. Байєра та ін.), французької мов, укладав словники.

*Лука Січкарьов* (1741-1809). Народився в сім'ї земського писаря м. Ніжина (тепер райцентр Чернігівської обл.). 1757 р. закінчив Києво-Могилянську академію. Володів польською, німецькою, грецькою, англійською, французькою мовами. Викладав у Петербурзькому Сухопутному шляхетському корпусі німецьку й англійську мови, в Адміралтейському та Інженерному корпусах – історію й географію. Уславився перекидами з англійської (Свіфт, Димсдал). Писав власні твори, присвячені суспільним проблемам.

*Григорій Політика* (1725-1784) Народився в сім'ї бунчукового товариша містечка Ромен. Навчався в Києво-Могилянській академії (1737-1745). Блискуче оволодів іноземними мовами, зокрема латинською й німецькою, що було відзначено в атестаті: “с похвалою своєю и пользою слышащих его оные преподавать может”. 1746 р. екзаменувався у професора Я.Я. Штеліна, призначений перекладачем АН Петербурга, згодом – Синоду. Наукові статті почав друкувати у “Ежемесячных сочинениях” АН Петербурга за підтримки академіка Гергарда Фрідріха Міллера. Займався перекладами, у 1763 році видав унікальний словник на шести мовах: російській, грецькій, латинській, французькій, німецькій та англійській. Автор історичних праць, ймовірно – й “Історії русів”.

Вихованці Академії склали основну частину “Зібрання, котре піклується про переклад іноземних книг”, яке діяло в Петербурзі в 60-80-х роках XVIII ст. Одним з керівників цього зібрання був *Григорій Козицький* (1775). Походив із сім'ї київського священика. Після закінчення Києво-Могилянської академії вступив до

Лейпцізького університету, де навчався від 1749 до 1756 р. Його опікуном там був професор астрономії, член Петербурзької АН Г. Гейнзіус, який відзначав великим потяг Козицького до знань, особливо до математики, і запевняв, що від нього можна чекати великих успіхів у науці. Після повернення Козицький, який проявив “совершенное искусство во славенском, греческом, латинском, французском и немецком языках”, був обраний почесним академіком Петербурзької АН, з 1766 року працював у Кабінеті імператриці, згодом – її статс-секретарем. Працював також у Комісії для укладання проекту Нового уложення Законів Російської імперії. Вихований на ідеях німецького Просвітництва, вірив у можливість реформування російського суспільства на засадах знань, освіти, гуманістичних ідей. Писав твори, перекладав, співробітничав з багатьма журналами, викладав у Петербурзькому університеті. Завдяки його старанням та енергії вперше були перекладені російською мовою не лише численні праці французьких енциклопедистів, а й багатьох німецьких авторів [3]. Не дивно, що вихованців Академії як добрих знавців мов, охоче запрошували до виконання різних робіт в Малоросійській колегії, в Іноземній колегії, Санкт-Петербурзькій академії наук, до різних церковних і дипломатичних місій. Знання німецької мови, вільне володіння латиною відкривало перед вихованцями Києво-Могилянської академії двері до університетів Німеччини.

Дорога до них була протоптана юнаками України ще у XV-XVI ст. Одним із ушлюблених вчених-українців, які навчалися у німецьких університетах, був *Мелетій Смотрицький* (бл. 1575-1633). Народився у містечку Смотрич (тепер смт Дунаєвського р-ну Хмельницької обл.) у сім'ї відомого письменника-полеміста, першого ректора Острозької школи Герасима Смотрицького. Навчався він у Лейпцізькому, Віттенберзькому і Нюрнберзькому університетах. Повернувшись, працював у Віленській братській школі, був ректором Київської братської школи (1619-1620), 1620 р. обраний архієпископом Полоцьким, Вітебським та Мстиславським. Відомий як полеміст, захисник православної церкви й вчений-богослов, який шукав примирення між українцями, що належали до різних конфесій (православної й уніатської). Уславився як вчений-філолог. “Грамматика словенська” (1619) Смотрицького – найвидатніший твір старожитнього слов'янського мовознавства, джерело вивчення церковнослов'янської та української мов XVII ст. Кількість українських юнаків, котрі їхали на Захід за освітою, була вражаючою, вона вимірювалася не одиницями і навіть не десятками і

сьогодні могла б видаватися малоймовірною, коли б не підтверджувалась історичними документами: матрикулами і записами в уписних книгах. На цей “DRANG nach Westen” українців звернув увагу й відомий німецький вчений академік Едуард Вінтер. У повоєнні роки він був ректором Гальського, а потім і Берлінського університетів, багато працював у їхніх архівах і мав змогу досліджувати цей процес документально. До його висвітлення він звертається у своїх книгах “Візантія і Рим у боротьбі за Україну”, “Папство і Русь”, “Раннє Просвітництво”. Зокрема, в останній із названих монографій, яка була видана в Берліні 1966 року, Вінтер не лише вперше докладно проаналізував цей феномен ідеологічного і філософського життя європейських народів, а й показав, що поняття “Раннього Просвітництва” вміщує в своєму об’ємі і Києво-Могилянську академію. І це було тоді, коли тогочасні українські вчені ще продовжували забивати цвяхи до таблички “схоластика” на історичній пам’яті народу про Києво-Могилянську академію. Справді, про яке раннє Просвітництво в Україні можна було в той час говорити, коли вважалося, що його ще і в Росії не було, і коли капіталізм, з яким воно пов’язувалось, тут, за офіційною доктриною, почав розвиватися лише з XVIII століття? Але цей примітивізм, зумовлений економічним редуціонізмом, був для Вінтера неприйнятним. Не відстрашувало його і те, що серед діячів освіти й науки як у Києві, так і в східних та південних слов’ян загалом було чимало ченців і попів, бо, як показав він у своїй книзі “Долі еретиків”, саме з їхнього середовища виходило найбільше вільнодумців і еретиків по всій Європі [4].

Серед вихованців і професорів Києво-Могилянської академії були у Вінтера й свої улюблені постаті, до яких він повертався в кожній своїй наступній праці. Це – і “юний Прокопович” і “освічений бібліїст Симон Тодорський” і “мудрий козак Григорій Сковорода” [5].

*Теофан Прокопович* (1677-1736). Народився в київській міщанській родині. Навчався в Києво-Могилянській академії (1687-1696) й три роки в колеґіумі св. Атанасія в Римі. Згодом – професор і ректор Академії, відомий філософ, математик, історик, поет, просвітник. У Росії – сподвижник Петра I, автор багатьох державних реформ. Тісні зв’язки єднали Прокоповича з німецькими вченими протягом усього життя. На основі вивчення архівних джерел Вінтер показав, що Теофан Прокопович, повертаючись з Італії, подовгу затримувався в університетських містах Німеччини, зокрема, в Галле та Альдорфі, поблизу Нюрнберга, що був аванпостом раннього Просвітництва, а також в Єні, Галле та Лейпцігу [6]. Тут він слухав



лекції, а також зав'язував наукові і дружні контакти з багатьма німецькими вченими-протестантами, в тому числі з А.-Г. Франке та Ю.С. Шаршмітгом. З ними він підтримував листування і після повернення на батьківщину. Можливо, що, перебуваючи у Лейпцігу, Прокопович познайомився з Лейбніцем, про нього він міг чути ще й раніше, у Римі, бо його наставник Ж.Б. Толомаї був одним з кореспондентів Лейбніца, пристрасним противником схоластики і прихильником нової філософії. Викладаючи докази буття Божого, Прокопович багато в чому є близьким до “Тео-дцеї” Лейбніца. І хоча йому імпонувала математично-раціоналістична спрямованість філософії послідовника Лейбніца – Вольфа, Прокопович не був про неї надто високої думки. “Він казав, – свідчить його біограф, – що нова філософія Вольфа, який колись був професором у Галле, а нині в Марбурзі, є надто плоскою (навіть) для початківців, уже не кажучи про ерудитів. Твори Буддея він цінував вище від інших, з ним (самим) та з іншими (вченими) Німеччини і Англії підтримував (жваве) листування” [6].

Досягнувши високого становища в церковній ієрархії, Прокопович допомагав багатьом вченим німецького походження із щойно створеної Санкт-Петербурзької академії наук. Деякі з них, як от академіки Христофор-Фрідріх Грос та Готліб-Зігфрід Байер, були його особистими друзями і викладали у заснованій ним “школі на Карпівці”. Співчуваючи Байеру з приводу смерті його трирічної дочки, він присвятив йому теплого ліричного вірша-розради. В свою чергу, найдокладніші з нині відомих біографій Прокоповича написані саме академіками німецького походження Г.-З. Байером та Г.-Ф. Міллером. З багатьма академіками Санкт-Петербурзької академії наук Прокопович листувався, зокрема, з Г.-З. Байером, Х.-Ф. Гросом, Г.-Б. Білінфінгером, І.-А. Корфом, Л. Л. Блюментростом, Г.-Ф. Міллером, обговорюючи з ними різні ціпкові й організаційні питання діяльності академії. Чимало німецьких вчених: Пауль-Ернест Яблонські, президент Королівської академії наук у Берліні, Йоганн-Лоренц Мосгейм, професор в університетах Гальмштадту та Геттінгену – підтримували ідеї Прокоповича, спрямовані на секуляризацію суспільною життя і культури Ролі зокрема, й висунуті в його полеміці проти твору Стефана Яворського “Камінь віри”. Ця підтримка знайшла відображення в їхніх статтях, рецензіях, що публікувалися в німецьких часописах, починаючи з 1729 року, зокрема, в Лейпцізьких Вчених Актах.

Перебуваючи в Німеччині, Прокопович, крім теології й філософії, математики і природознавства, історії й літератури

цікавився ще й сходознавством. У його бібліотеці було чимало посібників, переважно німецьких авторів, для вивчення арабської та єврейської мов, а також історії та культури народів Сходу, передусім Єгипту. Недарма Г.-З. Байєр присвятив йому свою книгу “Опис Китаю”.

Ці зацікавлення Т. Прокопович прищепив і своєму учневі Симону Тодорському. *Симон Тодорський* (1701-1754), син козака із Золотоноші Переяславського полку, після закінчення навчання в Києво-Могилянській академії поїхав до Галле. Там, окрім німецької, він вивчав гебрайську, халдейську, сирійську та арабську мови. Його вчителем був славнозвісний у Європі професор Генріх Міхаєлс, який належав до відомої родини гебраїстів. Спостерігаючи неабиякий інтерес Тодорського до сходознавства, його успіхи в навчанні й велику працездатність, професор заприятелював з ним. “Міхаєлс, знаменитий орієнталіст того часу, – пише історик Києво-Могилянської академії В. Аскоченський, – дорожив дружбою Тодорського й відгукувався про нього як про вельми вчену людину” [7]. Він залучає Тодорського до ведення практичних знань зі студентами, які вивчали гебраїстику, до перевірки їхніх перекладів єврейських текстів Біблії, а особливо – до викладання основ східнослов'янських мов. Людина, яка могла б перекладати єврейські тексти мовами східних слов'ян, стала вельми потрібною в Галле, і на неї давно чекали.

Ще навчаючись в університеті, Тодорський зблизився з середовищем гальських пієтистів, які еволюціонували в своїх поглядах від ідей Реформації до раннього Просвітництва. Вони прагнули відродити раннє християнство і на його засадах перебудувати всі сфери людського життя: і родину, і державу, і суспільство, і міжнародні відносини. Досягти успіхів у реалізації цих ідеалів серед усіх народів земної кулі вони сподівалися через поширення освіти і проповідь євангельської любові, які можуть здійснюватися, на їх переконання, лише рідною мовою народу. Тому таке велике місце в їхній діяльності посідали переклади Біблії та повчальних книг мовами різних народів. Але універсально-планетарне в задумах пієтистів було невіддільним від індивідуального, воно могло бути досягнуте, на їхню думку, лише через людську особистість, її внутрішню побожність, що ґрунтується не на зовнішніх обрядах і церковних церемоніях, а на наполегливій праці людини над самою собою, спрямованій на внутрішнє оновлення й духовне піднесення.

Центром духовного життя пієтистів був “Сирітський дім”,

заснований у Галле Августом Германом Франке. Власне, це був не лише сиротинець, а й добре поставлена школа, велика бібліотека, потужна друкарня, лікарня, аптека та гурток вчених людей. У школі “Сирітського дому” навчалися діти різних станів, у тому числі й німецьких баронів та князів, а також прибульці з Америки, Африки та інших країв. “Сирітський дім” мав свої місії в Індії, Константинополі і прагнув розгорнути проповідь “чистого євангельського учіння” і в Росії. Але ці спроби закінчилися невдало, адже на той час інформаційний простір Росії був вщент наповнений ідеями власного месіонізму, генетичними витоками якого була ідея “Москви – Третього Риму”.

Франке, який сам був людиною вченою, професором гебраїстики, залучив Тодорського до активної діяльності в “Сирітському домі”. На замовлення гальських пієтистів він переклав з німецької мови на українську їхній основний, програмний твір, а саме – працю Йогана Арндта “Чотири книги про справжнє християнство”. 1735 року вона була видрукувана в двох томах і містила 1426 сторінок тексту. Крім цієї праці, Симон Тодорський переклав з німецької мови на українську ще кілька важливих для пієтистів творів, зокрема, “Катехизис”, складений Франке, а також духовні пісні та гімни, в тому числі й написані самим Лютером. Дмитро Чижевський відшукав і проаналізував ці рідкісні видання, а результати свого дослідження виклав у праці “Українські друки в Галле” (Львів, 1928).

Зі всіх професорів і вихованців Києво-Могилянської академії чи не першим довідався про вихід з друку перекладеного Тодорським твору Арндта Теофан Прокопович. На підставі аналізу старих джерел Чижевський наводить свідчення, що Теофан і фінансував це видання, домагався від російського уряду закупівлі його накладу.

“Але найбільше наблизився до “Правдивого християнства” Арндта, – пише Чижевський, – пізніше Сковорода, значні схожості з Арндтом зустрінемо і у виданому в Чернігові на початку XVIII віку Іоаном Максимовичем “Богомислі”, яке було простим перекладом “Meditatione Sacrae” Павла Гергарта. Вживав Арндта як основу для своєї листівної проповіді містики й земляк та молодший сучасник Сковороди – Семен Гамалія, який користувався Арндтом в оригіналі. Одночасно зі Сковородою твором Арндта (в оригіналі або скоріше в перекладі Тодорського) користувався росіянин св. Тихон Задонський, що в деяких своїх повчальних творах просто йде за Арндтом та переробляє його текст. У кожному разі, – вважає Д. Чижевський, – при детальному обробленні української духовної історії не можна буде обминути

перекладів Тодорського, які дуже природно входять в історію містичної думки на Україні та творять надзвичайно цікаву сторінку історії протестантських впливів на українську релігійність” [8]. Проаналізувавши філософські та філологічні якості перекладу Тодорським праці Арндта, Д. Чижевський вважає цей переклад набагато вартіснішим, ніж здійснений через півсторіччя російський переклад цієї ж праці, зроблений П. Тургенєвим.

Повернувшись на батьківщину, Тодорський став професором гебрайської і грецької мов у Києво-Могилянській академії. Написаний ним підручник грецької мови й досі зберігається у фондах інституту рукописів НБУВ. Крім того, у Києві він продовжив і завершив розпочату ще в Галле підготовку до видання українського корпусу Біблії. До цієї роботи вчений залучив і чимало викладачів та студентів Академії, зокрема Варлаама Лашевського, Гедеона Сломинського, Якова Блонницького і, ймовірно, Григорія Сковороду, котрі були учнями Тодорського і багато в чому за ним слідували. Підтримав Тодорський і Василя Григоровича-Барського, якого як знавця грецької та автора граматики цієї мови запросив викладати до Києво-Могилянської академії. Викликаний за царським наказом до Петербурга, Тодорський завершив переклад з грецької на слов'янську Біблії (так звана “Сли-заветинська Біблія”). Видана 1751 року, вона багато разів перевидавалася – 1756, 1757, 1759, 1763 і т.д. як на той час найдосконаліша. Відома була в Росії, Україні, Польщі, Австро-Угорщині. Згодом Тодорський став єпископом Псковським і Нарвським, уславився як проповідник і, врешті, був запрошений як наставник у православній вірі до майбутніх російських царів Петра III і Катерини II.

Серед історичних свідоцтв, дотичних до Києво-Могилянської академії, заслуговують на увагу спогади німецького протестантського пастора Христофа-Вільгельма Хегельмайера, який, ймовірно, був духівником генерал-фельдмаршала Ї -Х Мініха, головнокомандувача російських військ у російсько-турецькій війні 1735-1739 рр., і разом зі своїм патроном багато їздив по Україні, бував у Києві, відвідував Києво-Могилянську академію, слухав лекції професорів, неодноразово був присутній на диспугах і брав у них безпосередню участь. Хегельмайєр говорить, що в той час в Академії викладало 9 професорів. З двома з них він заприятелював. Перший із них – *Сильвестр Кулябка* (1704-1761), професор філософії і префект Академії. Народився у полковому м. Лубни (тепер Полтавської обл.) в сім'ї бунчукового товариша, внук гетьмана Данила Апостола. Вихованець Києво-Могилянської академії (1714-1726). Опісля

професор і ректор Академії, де отримав визнання як “злато-благословенний учитель”. Згодом – єпископ Костромський, архієпископ Петербурзький і Шліссельбурзький, засновник Костромської семінарії в Росії. З ним Хегельмайєр вів тривалі бесіди про новітні філософські системи в Німеччині, давав читати філософські твори деяких німецьких авторів. Загалом Хегельмайєр відгукувався про Кулябку як про вельми освічену, добре виховану і шляхетну людину. Троє племінників Кулябки, сини гадяцького полковника Івана Кулябки, навчалися у Віттенберзі. Але ще з більшим пієтетом ставився Хегельмайєр до іншого професора Академії, про діяльність якого чув ще в Німеччині. “Особливо мені радісно, – писав Хегельмайєр, – коли я тим, які турбуються про царство Боже, дам добру і щасливу звістку про пана професора Тодорського. Посаду, яку він займає при Академії, можна по праву назвати ключем, який відкрив двері багатьом душам до чистого Євангельського Ісуса Христа... Він привіз з собою із Галле різні книжки про наше божественне вчення, які, напевно, не залишаються без вжитку. Він розуміє латинську, грецьку, єврейську мови, за свідченням гальських теологів зарекомендував себе у свій час працелюбним і старанним студентом. Отже, він приверне в Україні до себе увагу багатьох тисяч” [9].

Про основу будь-якої вченості – філософію, філологію і теологію в Академії Хегельмайєр зазначав, що вони перебувають “не в такому щасливому стані, як у більшості земель Німеччини”, але висловлював надію, що коли настане мир, то в козацьких душах більше запалиться потреба боротися з темнотою та забобонами і зросте потяг до високих і кращих справ та мудрого знання”. Загалом же, порівнюючи стан вченості в Україні та Москві і Петербурзі, Хегельмайєр писав: “на підставі правдивих свідчень я вважаю цю націю сильнішою і здібнішою у вченості, ніж власне росіяни” [10].

Однією з яскравих сторінок українсько-німецьких культурних стосунків середини XVIII ст., безпосередньо пов’язаних з Києво-Могилянською академією, була діяльність Йоана Готфрідера Шеделя (1680-1752). Він народився поблизу Гамбурга і як архітектор сформувався ще у себе на батьківщині, зазнавши впливу нідерландської школи. 1713 року Шедель переїздить до Росії. Тут, у Петербурзі, за його проектами були споруджені палаци для О. Меншикова на Васпівському острові, в Оранієнбау мі. в Кронштадті та дача “Фаворит” у Стрельні. В 1729-1730 роках Шедель розпочинає зведення дзвіниці Донського монастиря в Москві. Але в 1731 році на запрошення архієпископа Рафаїла Заборовського, який невдовзі став

Київським митрополитом, він переїздить до Києва, і саме з цим містом пов'язаний найбільш плідний і тривалий період його діяльності. З 23 творів майстра 16 виконуються саме тут. Найкращими і найвідомішими з них є академія на Подолі. Велика дзвіниця Києво-Печерської лаври, будинок митрополита та брама Заборовського на території Софійського собору.

Все творче життя Шеделя в Києві було пов'язане з різнобічною діяльністю Рафаїла Заборонського, в центрі уваги якого завжди перебувала Академія. Він запрошує Шеделя реконструювати одноповерховий кам'яний навчальний корпус, збудований ще за часів Мазепи (1703-170<sup>^</sup>). Шедель підійшов до дорученої справи вдумливо і кваліфіковано. Він постійно радився із Заборовським, ректорами і професорами Академії, які побували в багатьох країнах Європи, бачили чимало університетів і мали свої плани щодо майбутньої споруди. Притаманною рисою Шеделя було вміння поєднувати новітні досягнення тогочасної європейської архітектури з українськими національними традиціями і побажаннями замовника. Для цього найбільш відповідним виявився стиль бароко, з якого й виходив майстер у своїй роботі.

Реконструкцію академічної будівлі було здійснено 1736 року, вона виконана в ордерній системі і полягала, передусім, у надбудові над першим ще двох поверхів і прибудові в її східній частині конгрегаційної Благовіщенської церкви. У надбудові Шедель розміщує залу для філософії, велику залу для диспутів, залу для богослов'я та конгрегаційну церкву, намагаючись поєднати практичну утилітарність з принципами архітектурно-конструктивного вирішення таких споруд та їх декоративним оформленням [11].

Якщо для класів першого поверху була властива стриманість і простота, то зали другого поверху мали пишну декоративну обробку і багате оздоблення. “Особливо урочистим був величний двосвітловий зал для диспутів, прикрашений колонадою з хорами по обидва торці. Стіни і стеля були розписані (сюжети для розпису брали з грецької міфології). Величні портрети фундаторів, учителів, учених і видатних випускників Академії, погруддя давньогрецьких і римських мислителів створювали атмосферу шаноби й урочистості. У такому вигляді інтер'єри існували аж до початку століття” [12].

При реконструкції академічного корпусу, який був великою спорудою (розміром 49 x 12 метрів і заввишки в середній частині даху 20 метрів), майстрам доводилося розв'язувати складні інженерні проблеми. Уся споруда побудована з великим запасом міцності,

викладена з цегли жовтуватого кольору, виготовленої з либідських глин і випаленої на цегляних заводах Києво-Печерської лаври. Використовувалася тут і вели-комірна лекальна цегла, і невеликі керамічні плити та блоки. Технологія їх виготовлення розроблена самим Шеделем [13].

Вінцем творчості Шеделя у Києві було зведення Великої дзвіниці Києво-Печерської лаври (1731-1744). Дзвіниця не лише гідно завершила мальовничий ансамбль Лаври, а й створила неповторний силует міста Києва. Вона стала взірцем для спорудження багатьох дзвіниць у XVIII ст. (Козинець, Чернігів, Полтава, Переяслав та ін.). Для українців Велика дзвіниця з її курантами мала не лише утилітарне й художньо-естетичне значення в комплексі лаврських будівель, вона символізувала велич і глибину минулого народу, пов'язувала з ним його сучасне. Її дзвони будили історичну пам'ять і самосвідомість нації.

Праці німецьких авторів суттєво вплинули на розвиток історіософських і державно-політичних поглядів професорів та вихованців Києво-Могилянської академії в напрямі теорій природного права та суспільної угоди. Хоча теорія природного права і комплекс пов'язаних з нею понять, таких як “спільне благо”, “всенародна користь”, як це засвідчують твори Станіслава Оріховського, “Апокрисис” Христофора Фіалета та інші, були відомі в Україні вже в XVI ст., в кінці XVII і впродовж XVIII ст. вони починають пов'язуватись з ідеями Просвітництва й еволюціонувати в напрямі оформлення концепції “філософа на троні” та просвіченого абсолютизму. Це видно з творів Теофана Прокоповича, Гавриїла Бужинського, Георгія Кониського, Михайла Козачинського, Григорія Козицького, Якова Козельського, Володимира Золотницького та багатьох інших вихованців Академії.

До ідеологів освітніх реформ Петра I був близьким і член “вченої дружини” Т. Прокоповича могилянець *Гавриїл Бужинський* (бл. 1680-1731). Після навчання в Києво-Могилянській академії він стає професором спочатку піітики і риторики, потім філософії Московської слов'яно-греко-латинської академії та її префектом. Якийсь час служив оберісромонахом флоту. З 1721 року – член Синоду й директор шкіл і друкарень у всій імперії. Врешті – єпископ Муромський і Рязанський. За свій раціоналізм і вільнодумство під час правління верховників Бужинський зазнав гонінь, але незмінно прокладав шлях Просвітництву в Росії. Філософський курс його не зберігся, але проповіді видавалися неодноразово, в тому числі й академіком Г.-Ф. Міллером та російським просвітником М.І.

Новіковим 1784 року.

Добре знаючи німецьку мову, Бужинський переклав на російську низку історичних праць німецьких авторів, сприяючи розробці й утвердженню в Росії теорії природного права, суспільної угоди і просвіченого абсолютизму. В процесі цієї роботи він спілкувався з багатьма академіками Санкт-Петербурзької академії наук німецького походження, передусім істориками. До перекладених Бужинським з німецької мови праць належать книги: Вільгельма Стратемана “Театром, або Огляд історичний” (1720), Самуїла Пуфендорфа “Вступ до історії європейської” (1723), його ж “Про обов’язки людини і громадянина за природним правом” (1726), а також “Великий історичний словник” у 4-х томах, передмову до якого написав видатний німецький філософ і вчений Й.-Ф. Буддей. До перекладу кожної з цих праць Бужинський написав великі вступні статті історіософського змісту, які є самостійними дослідницькими працями.

Йдучи за Прокоповичем, котрий ввів до свого лекційного курсу розділ “Про метод писання історії”, Бужинський у написаних ним статтях-передмовах викладає питання про розуміння сутності історії, її періодизацію, диференціацію предмета історичної науки, з’ясування користі від вивчення історії як для природознавців, так і для гуманітаріїв. Під історичною наукою він розуміє скорочене відтворення в поняттях і теоріях минулого, переважно послідовної зміни світових монархій, царств, народів. У ній він розрізняє 4 складові: 1) топіка або історія окремих країн і народів, з описом місця їх проживання, економіки і т.п.; 2) технологія або літочислення; 3) генеалогія або родовід сімей, родів, племен, народів; 4) прагматика або опис діянь славетних мужів. Користь історії, яка, на думку Бужинського, є основою всіх наук, полягає, як він твердить, у тому, що вона на прикладі минулих подій і вчинків мав час творенню добра й уникненню зла, прищеплює повагу до інших народів, надихає на подвиги в ім’я своєї батьківщини.

Роздумуючи над проблемами історіософії у зв’язку з осмисленням місця Росії у світовій історії й міжнародній політиці, Бужинський **вслід** за Петром I, його ідеологами й деякими німецькими авторами схилився до теорії історичного культурно-освітнього круговороту. Вона ґрунтувалася на тезі про те, що провідна роль у культурному поступі людства переходить від народу до народу доти, доки, врешті, не повернеться до того народу, з якого почався розвиток [14]. Цю теорію розвивав і Лейбніц, який вважав, що за Петра I пальма культурної першості переходить до рук Росії,



нового народу, який може використати досягнення цивілізації країн Європи й Азії. Під час зустрічі з Петром 1711, 1712, 1716 рр. Лейбніц познайомив з нею царя. Останній скористався цією вигідною для Росії теорією, його ідеологи поєднали її з панівною в попередній російській історіографії теорією чотирьох монархій, яка розглядала історію як послідовну зміну чотирьох держав: Ассирійсько-Вавилонської, Перської, Греко-Македонської і Римської. Але оскільки ця теорія не залишила в світовій історії місця для Росії, то при поєднанні її з теорією круговороту, остання витіснила теорію чотирьох держав, і в російській історіографії запанували думки, близькі до лейбніцівських.

Зокрема, утвердженню цих поглядів, пов'язаних з теорією просвіченого абсолютизму, слугувала і видана 1764 року праця виховання Києво-Могилянської академії, послідовника вчення німецьких філософів Володимира Золотницького "Скорочення природного права", що була викладом ідей, вперше висловлених німецькими філософами Самуелем Пуфендорфом та Даніелем Метельблазом.

*Володимир Золотницький* (1741-1796) походив із сім'ї сільського священика з Київщини. Навчався, як і свого часу його батько, у Києво-Могилянській академії. Викладав німецьку мову у Санкт-Петербурзькому сухопутному кадетському корпусі, був перекладачем у Московській Комерц-Колегії. Відомий літературними і філософськими працями, перекладами, творами на релігійну тематику. Теорії просвіченого абсолютизму був присвячений і переклад Якова Козельського твору "Володар і міністр" відомого німецького історика К.-Ф. Мозера, опублікований Григорієм Козицьким 1766 р. у Санкт-Петербурзі.

Але вже у другій половині XVIII ст. серед вихованців Києво-Могилянської академії починає наростати невдоволення теорією просвіченого абсолютизму, виникає усвідомлення обмеженості та односторонності теорії природного права. В цей час в Україні руйнуються всі формотворення, на яких ґрунтувався український спосіб життя, знищується Запорозька Січ, ліквідується полковосотенний адміністративний устрій, а разом з ним і полкові школи, починає різко падати освіченість народу, скасовується Магдебурзьке право і міське самоврядування, стихійні повстання, такі як Коліївщина, жорстоко придушуються. Ідеали, до яких прагнули українські автономісти, а також українські просвітники з середовища, яке склалося навколо канцлера Олександра Безбородька в Петербурзі, стають не на часі в умовах, коли будь-який відкритий

протест проти існуючої дійсності і вираз її неприйняття стають неможливими, активний опір переноситься у сферу духовності. Знову, як і на рубіжі XV і XVII ст., коли йшлося про саме існування й виживання українського народу, стають актуальними концепції “внутрішньої людини”, її особистих зусиль, спрямованих на моральне і духовне піднесення. Виразниками цього повороту стають могилянці Григорій Сковорода, Семен Гамалія, Паїсій Величковський. Значну співзвучність своїм ідеям вони знаходять і в творах деяких німецьких авторів.

*Семен Гамалія* (1743-1822). Син священника містечка Китайгород Полтавського полку (тепер село Дніпропетровської обл.). Вихованець Києво-Могилянської академії (1755-1763). Викладав у Санкт-Петербурзькому сухопутному академічному корпусі. Перекладач з латинської, польської, французької та німецької мов. Переклав 22 томи творів Якова Бьоме, йому імпонували блискучі діалектичні прозріння німецького містика, спроби розглядати і людське серце, і Бога як невимірну безодню.

Зі всіх засобів ознайомлення з німецькою культурою та прилучення до неї найбільше значення для професорів і вихованців Київської академії мала книга. Праці німецьких авторів, друки німецьких видавництв посідали вагоме місце серед книг академічної бібліотеки та в книгозбірнях професорів, у яких було й чимало палеотипів, тобто книг, виданих до середини XVI ст. Згодом усі ці книги перейшли до бібліотеки Київської духовної академії, а відтак – до НБУ ім. В.І. Вернадського. Досліджуючи збережені тут палеотипи, М.А. Шамрай дійшла висновку, що “домінуюче місце в колекції посідає література реформації, зокрема, полемічні твори (301 назва) основоположника німецького і загальноєвропейського протестантського руху Мартина Лютера (в основному перші прижиттєві видання), а також його сучасників Філіпа Меланхтона, Ульріха Цвінглі, Ульріха фон Гуттена та ін.”. Вони друкувались великими накладками “і перевидавались у різних містах Німеччини. Але центром реформаційного книгодрукування залишався Віттенберг, де працював перший друкар Лютера Йоган Рау і де книжкову діяльність очолював Лукас Кранах, видавець і художник”.

Уже в особистій книгозбірні Петра Могили було чимало творів, виданих німецькими друкарнями. По його смерті вони влилися в бібліотеку заснованого ним закладу. Так, Могила користувався Біблією, опублікованою 1519 року Якобом Таннером у Лейпцігу. Були в його книгозбірні й чимало тлумачень на книги Біблії,

написані Лютером, Меланхтоном і видані у Віттенберзі впродовж 1532-1542 років, а також в друкарнях інших німецьких міст – Лейпціга, Страсбурга, Нюрнберга, Хагенау. Придбавав Могила й твори отців та вчителів християнської церкви, надруковані в Німеччині, зокрема, повне зібрання творів Кирила Александрійського, видане 1546 року в Кельні Мельхіором Новезіаном, твори Йоана Дамаскіна, видані Х. Гравіусом того ж року також у Кельні. Як мислитель з гуманістичними зацікавленнями Могила прагнув, щоб у його бібліотеці були й твори античних авторів, які на початку XVI ст. залюбки видавалися німецькими друкарями. Зокрема, він купив твори Марка Туллія Ціцерона (Кельн, 1539), Демостена (Хагенау, 1535), Квінтіліана (Кельн, 1534), Лукіана Самосатського (Франкфурт-на-Майні, 1538) та інші. Чимало було в бібліотеці Могили й виданих німцями творів видатних європейських гуманістів – Еразма Роттердамського, Рудольфа Агріколи, Пікодела Мірандоли. Привертає увагу також посібник з діалектики, написаний Еразмом Сарцеріусом (1501-1559) і виданий у Лейпцігу 1540 року.

Серед творів, що надійшли в бібліотеку Києво-Могилянської академії з книг її професорів (Варлаама Ясинського), була й праця Йогана Фабера “Побожні казання про мізерність людського життя” (Аусбург, 1520). Ця тема пов’язувалася з розкриттям минулості й позірності слави, багатства, тілесних насолод, вона була зворотню стороною піднесення реформаторами духовної сторони людського життя. До неї зверталась і переважна більшість барокових мислителів України. Особливо яскраве її відображення знаходимо в творах Петра Могили, Дмитра Туптала, Лазаря Барановича, Григорія Сковороди.

Твори німецьких вчених використовувалися в лекційних курсах професорів Академії при розгляді проблем фізики, астрономії, математики. Ще Петро Могила закупив для академічної бібліотеки книгу відомого німецького математика Бартоломея Пітіскуса “Тригонометрія”, з працями якого пов’язане саме введення цього терміна, який позначає певний підрозділ математичних знань. Пітіскус відомий і тим, що видав таблиці Ретика, учня Коперніка. Серед праць німецьких вчених, якими користувалися кияни, були астрономічні й тригонометричні таблиці Репомонтана (Йогана Мюллера), книги Георгія Пурбаха, Йогана Кеплера, його наступника Христофа Шейнера, який був професором університету в Фрайбурзі та Інгольштадті і незалежно від Галілея побудував астрономічну трубу, спостерігав плями і спалахи на Сонці, визначив період обертання Сонця і нахил осі його обертання до площини екліптики та ін.

Математика в Києво-Могилянській академії після Прокоповича, який прочитав особисто складений курс, читалася за підручниками німецьких авторів – Вендлера і Вольфа. Широко використовувались киянами й праці Атанасія Кірхера, Христофора Клавія, Отто Геріке, Йогана Пбнера, Йогана Цана, а також професора Віттенберзького університету, відомого прихильника атомістичного вченого Даніеля Сенерта. Його ім'я неодноразово згадувалося в курсах натурфілософії Теофана Прокоповича, Георгія Кониського та інших професорів Академії Три його праці, за свідченням С.І. Маслова, були поряд з книгами Самуеля Пуфендорфа в особистій книгозбірні Стефана Яворського.

*Стефан Яворський* (1658-1722). Народився в міщанській сім'ї містечка Явора (тепер с. Яворів Львівської обл.). Вихованець Києво-Могилянської академії. Навчався у Вільні, Любліні, Познані. З 1689 року – професор Київської академії. Протектор Московської слов'яно-греко-латинської академії (1701), митрополит Рязанський і Муромський, голова Синоду. Викладав поетику, риторику, філософію й богослов'я. Удостоївся звання “poeta lauriatis”. Зачинатель ідей мат. логіки, семіотики, семантики того часу. Підтримував ряд державних реформ у Росії. Саме з ним Г. Лейбніц обговорював проблеми реорганізації освіти в Росії.

У філософських викладах часто називалися праці Християна Вольфа та Християна Баумейстера. З середини 18 ст. лейбніцівсько-вольф'янський напрям у Києво-Могилянській академії переважає. В цей час більшість її вихованців – Яків Козельський, Григорій Козицький, Володимир Каліграф (Василь Крижанівський) та інші схиляються до вольф'янства. Від 1752 року підручник Християна Баумейстера, який використовується як антитеза схоластизованому аристотелізму, надовго стає обов'язковим і загальноприйнятим. 1777 року він був перекладений з латини вихованцем Київської академії, відомим істориком й археографом М.М. Бантиш-Каменським і виданий у Москві під назвою “Елементи філософії”.

*М.М. Бантиш-Каменський* (1734-1814) походив з родини нащадків князів Кантемирів, які оселились в Ніжині. Навчався у Києво-Могилянській академії та Московському університеті.

Знаний як історик, археограф, бібліограф, перекладач. До кінця життя працював в архіві Державної комісії закордонних справ (Москва). Систематизував і описав величезну кількість архівних матеріалів, автор численних праць. Як палеограф підготував до друку “Слово о полку Ігоревім”.

У широкому вжитку були й філософські словники та лексикони

німецьких авторів, значною популярністю серед них користувався укладений Йоганом Мікреліусом “Філософський лексикон термінів, вживаних філософами, виданий у Штеттіні 1661 року.

А на богословських курсах поряд з переважним використанням православних авторів звертались і до творів католицьких та протестантських вчених. Серед останніх, зокрема, й до систем та зведень Гергарда, Квенштедта, Голлазія, Буддея. В протестантах на Україні з часів Костянтина Острозького і Петра Могили вбачали потенційних союзників у боротьбі проти наступу католицизму на східнослов'янські землі. Але Г. Флоровський у своїй книзі “Шляхи російського богослов'я” звернення киян до творів діячів Реформації трактує лише як прояв панування в тогочасній Києво-Могилянській академії “латино-протестантської схоластики”. Він не помічає, що тут здійснюється відхід від започаткованого ще в добу Київської Русі розуміння суті філософії як мудрості і життя в істині в бік її новоєвропейських раціо-налістичних тлумачень, до яких ставиться лише однозначно негативно. Прищеплення здатності до абстрактного мислення, “гімнастика розуму” сприймається Г. Флоровським не як передумова і підготовка до “вільного руху думки”, а лише “як накопичення тягару ерудиції, засвоєння непорушних переказів школи”.

Особливо багатою на твори німецьких протестантських авторів була книгозбірня Теофана Прокоповича, котра містила понад 3 тис. томів. У ній були книги 741 автора, в тому числі італійських, французьких, голландських, швейцарських, польських та інших. Серед них німецьких авторів було 420. Склад бібліотеки Прокоповича щодо наявності в ній книг німецьких авторів докладно проаналізував Й. Тецнер. Він показав, що Прокопович придбав для своєї бібліотеки книги з теології, права, в тому числі й німецького права, історії, географії, філології, новітніх досліджень античності, математики, астрономії, медицини, філософії, вчення про державу тощо. “Таке охоплення багатьох галузей знання, що засвідчує енциклопедичність інтересів Прокоповича, – пише дослідник, – було цілком в дусі свого часу. Очевидним є і його винятковий зв'язок з німецькою науковою літературою”. Й. Тецнер звертає увагу на особливу зацікавленість Прокоповича пієтизмом та подальшим розвитком німецької філософської думки в бік Просвітництва. Він показує, що твори двох учених Прокопович цінував найбільше, а саме – Юста Ліпсія та Йогана Франил Бурдея. “Ліпсій, – пише Тецнер, – хоча і був нідерландцем, проте через своїх учнів (саксонців Пуфендорфа і Томазія, фрісланця Конрінга і фрісланця Вольфа) в

найтісніший спосіб пов'язаний і німецькою духовною історією. Усі ці учні Ліпсія своїми публікаціями представлені в бібліотеці Прокоповича, серед них тільки Ліпсін 8 творами. Пуфендорф – 9 творами, Конрінг – навіть 15 творами”. Ліпсій цікавив Прокоповича передусім як засновник теорій новітніх держав, пов'язаних з усією духовною історією Європи. Твори Ліпсія видавалися великими накладками і в численних перекладах. “Його ідеї, – говорить Тецнер, – носилися тоді в повітрі по всій Європі”. Знаменно, що основний твір мислителя “Шість книг політичної філософії або цивільної доктрини” був куплений Петром Могилою ще 1632-1633 року під час перебування у Варшаві. В бібліотеці Прокоповича він був у 4-х примірниках, а в бібліотеці Августа Германа Франке Галле – в 7. Це, на думку Тецнера, засвідчує спільність політичних інтересів від Нідерландів – через Галле – до Петербурга. Так само мав Прокопович у своїй бібліотеці й 11 творів Буддея, відомого енського вченого, філософа і теолога. Він охоче давав їх читати своїм друзям і учням, зокрема Якову Марковичу, котрий їх перекладав. “Отже, – говорить Тецнер, – Прокопович робив відомим у Росії свого друга і союзника, як і навпаки, Буддей робив Прокоповича і його твори відомими у Німеччині. Про його “Правду волі монаршої” Буддей повідомив через рік після її виходу в найавторитетнішому німецькому науковому часописі “Acta Eruditorum” (серпень, 1723, с. 348-353).

Професори та вихованці Києво-Могилянської академії не лише купували й читали твори німецьких авторів та книги німецьких видавництв. Вони їх перекладали, досліджували, видавали, популяризували, робили доступними для східнослов'янського читача. Цей творчий процес знаходить відображення в їхніх листах і щоденниках. Наразі це не було лише пасивне й однобічне засвоєння чужої культури.

В свою чергу, твори київських професорів друкувалися в Німеччині, перекладалися там німецькою і латинською мовами, ставали джерелом знань для німецького та європейського читача про світ греко-слов'янської культури, православне сповідання, історію, звичаї, політичні реалії тогочасної України. Так, 1754 року в Бреслау був опублікований “Трактат про відмінність римської і грецької церков”, написаний колишнім студентом, професором і ректором Києво-Могилянської академії Манасією Максимовичем (р.н. невід. – 1758). Родом з Миргородщини, навчався в Києво-Могилянській академії, за кордоном, вірогідно, в Галле. Викладав в Академії німецьку та єврейську мови, богослов'я. Відомий як поет, духовний

письменник. В історії Києво-Могилянської академії Максимович відіграв визначну роль як реформатор навчального процесу, просвітник. А 1786 року в Лейпцігу вийшла друком книга вихованця Академії Йоакіфа Карпинського “Скорочення догматично-полемічного богослов’я”. Карпинський (бл. 1723-1798) походив із сім’ї протоієрея м. Красний Кут Харківського полку, тепер Харківської області. Після закінчення Академії працював префектом Харківського колегіуму, ректором Переяслав-Залеської, Коломенської, Кириллобілозерської, Вологодської й Новгородської семінарій у Росії. Був настоятелем кількох монастирів. Відомий як вчений муж, знавець мов, перекладач. Але зі всіх авторів, дотичних до Києво-Могилянської академії, в Німеччині найбільше видавалося творів Теофана Прокоповича. Його “Духовний регламент” був перекладений німецькою мовою і виданий у Данцігу 1725 року. Цього ж року в Гамбурзі латиною і в німецькому перекладі була опублікована “Коротка повість про смерть Петра Великого”. З семи трактатів, що входили до прочитаного Прокоповичем в Академії курсу теології, п’ять вперше були видані саме в Німеччині (“Вступ до богослов’я” – Кенігсберг, 1775; “Про Бога” – там само, 1774; “Про святу Трійцю” – там само, 1775; “Про походження Святого духа” – Гота, 1772; “Про творення і передбачення” – Кенігсберг, 1755). Згодом Самуїл Миславський переглянув, виправив це видання й опублікував його в трьох томах 1782 року в Лейпцігу. Там же було здійснено і його наступне видання 1792 року М.М. Бантиш-Каменським. Останній власним коштом видав 1782 року в Лейпцігу і перекладену Давидом Нащинським латиною працю Прокоповича “Книжка, в якій повість про суперечку Павла і Варнави...” Низка творів Прокоповича публіцистичного й ораторського жанру була опублікована в Бреслау: “LUCUBRATIONS” – 1743; “Miscellana” – 1745. Наведені факти підтверджують, що українсько-німецькі культурні зв’язки XVII-XVIII ст. були двосторонніми, в них кожна зі сторін мала свій інтелектуальний інтерес і пожиток.

Але безперечно і те, що українська сторона в цей час брала з німецької незрівнянно більше, ніж німецька з української.

Відомо, що професори і вихованці Києво-Могилянської академії листувалися з німецькими вченими. Зокрема, Йоган Гербіній

---

\* Архів Й.-С. Баха та деяких інших видатних німецьких композиторів, за повідомленням Олександра Рожена (“Дзеркало тижня”, 21.10.2000 р.), знаходиться нині у Києві в Центральному державному архіві музею літератури і мистецтва, фонд 441, він потрапив сюди після Другої світової війни.

листувався з Інокентієм Гізелем, від якого він одержав численні консультації щодо київських печер, котрими скористався при написанні праці про підземний Київ. Лейбніц написав листа до Стефана Яворського – місцєблюститєля патріаршого престолу і протєктора Московської Слов'яно-греко-латинської академії, з ним він обговорював проблеми реорганізації освіти і розвитку науки в Росії. Як уже зазначалось, з А.-Г. Франке та працівниками його закладів, а також з Й.-Ф. Буддєєм листувався Теофан Прокопович. Самуїл Миславський листувався з Християном Баумейстером – тоді профєсором філософії Бранденбурзької академії.

*Самуїл Миславський* (1731-1796). Родом із сім'ї священика с. Полошки Глухівської сотні (тепер село Сумської обл.). Вихованець Києво-Могилянської академії, її профєсор і ректор. Згодом – митрополит Київський і Галицький, покровитель Академії. Підтримував стосунки із зарубіжними вченими. Листування між Миславським і Баумейстером почалося 1758 року, коли Миславський був викладачем філософії в Києві. У листі-відповіді Баумейстер писав, що Київську академію і Миславського добре знають на Заході, зокрема, в Сорбонні, й охоче допомагав рекомендованим Миславським студентам при вступі до німецьких університетів. Про одного з них (це був Іван Хмельницький) він писав: “Дай Боже, щоб я і надалі ошасливилювався такими учнями”.

Ще Петро Могила прагнув того, щоб заснований ним Колегіум за рівнем викладання не поступався західним університетам – підбирав найздібніших студентів і за власний кошт відправляв їх для продовження освіти до навчальних закладів різних країн Європи. Надалі це стало традицією. Але більшість студентів рушали в різні освітні мандрівки з власної ініціативи: багатші виїжджали цілими валками, з гувернерами, слугами, домашніми припасами, бідніші, такі як Теофан Прокопович, а згодом і його учень Василь Григорович-Барський, йшли через всю Європу аж до Рима пішки, заробляючи по дорозі на шматок хліба. Чимало вихованців Академії навчалось і в університетах Німеччини – в Лейпцігу, Страсбурзі, Гейдельберзі, Галле, Єні, Кєнігсберзі та інших. Матрикули, або книги упису до цих університетів, досліджували Г.А. Нудьга, для якого навчання українських студентів в університетах названих міст було лише частиною більш загального питання про їх освіту за кордоном, та Ігор Лоський, котрий вивчав це питання спеціально. Праця Лоського вийшла з Семінару української історії при Українському Науковому Інституті в Берліні. В 30-ті роки ХХ ст. цим семінаром керував відомий вчений Д.І. Дорошенко, який



переглянув і вніс корективи в текст доповіді Лоського.

Лейпцізький університет, заснований 1409 року, був знаменитий тим, що тут навчалися Лейбніц, Лесінг, Гете, Вагнер, Шуман В. Лейпцігу жили й писали свої твори великий німецький філософ Лейбніц і не менш великий автор піднесеної духовної музики Й.-С. Бах\*. Чимало вихованців Києво-Могилянської академії їх бачили і чули. Але й задовго до них сюди приїздили українці для навчання в університеті, з середини XVI ст. їх прибувало по кілька чоловік щорічно. 1562 року тут вчився Петро Корсак і ще троє українців. У наступному 1563 р. їх записалося вже шестеро, в тому числі й Павло Боїм. А в 1749 році в реєстровій книзі знаходимо прізвище вже відомого нам вихованця Києво-Могилянської академії Григорія Козицького та його друга Миколи Мотоніса.

*Микола Мотоніс* (невід. – 1787) народився в полковому м. Ніжині (тепер місто Чернігівської обл.). Після закінчення Києво-Могилянської академії з вересня 1749 по 1756 рр. навчався в Лейпцізькому університеті. У Петербурзі працював у комісії по укладанню проекту нового Уложення законів Російської імперії, був її депутатом від Полтавського, Переяславського, Миргородського полків. Займався перекладами з німецької та французької мов. Мотоніс – один з основоположників демографічної науки в Україні, автор довідника “Краткие географические, политические, исторические ведомости о Малой России” (1773).

1752 року до Лейпцізького університету вписуються п'ять українців: родич Г. Козицького – Іван Козицький, брати Петро і Михайло Білушенки з Полтавщини, два брати Остроградські Іван та Павло. *Остроградські* походили з сім'ї полковника Миргородського полку Федора Остроградського. Навчалися у Київській академії. Після навчання у Лейпцігу Павло поступив на службу до Генеральної військової канцелярії. Виконував доручення по складанню різних креслівників, карт. Мав чин бунчукового товариша. В наступному, 1753, році до університету в Лейпцігу вписується Арсен Безбородько, син переяславського сотника Івана Білоцеркового. В наступні роки тут навчаються Федір і Яків Паскевичі з Полтавщини, Георгій і Михайло Милорадовичі, які перед тим навчалися у Києво-Могилянській академії і певний час – у Геттінгемі. Милорадовичі належали до українського шляхетського роду. *Милорадович Георгій* (1756-1828), повернувшись з-за кордону, служив директором поштової служби в Україні, обіймав посаду Чернігівського генерального судді й Таврійського цивільного губернатора, таємного радника. У цьому ж 1786 році, разом з Милорадовичами до уписної книги записується й

*Іван Данилевський* (невід. – невід.). Походив з Києва. Закінчив Києво-Могилянську академію, навчався у Московській медико-хірургічній госпітальній школі. 1784 р. захистив у Геттінгемському університеті докторську дисертацію з проблем соціально-гігієнічної медицини й медичного управління. Його дисертація – одна з найкращих на той час праць з проблем охорони народного здоров'я – була надрукована піонером наукової соціальної медицини Петером Франком у журналі “*Delecta opuscula*” як зразкова. Вже маючи диплом доктора, слухав лекції у Лейпцігу. Лейпцізький університет приваблював вихованців Києво-Могилянської академії високим рівнем викладів у галузі філософії й математики.

Страсбурзький університет був порівняно молодий. Розташований на порубіжжі Німеччини і Франції, він був мовби осередком зустрічі двох культур. Сюди їхали переважно ті вихованці Києво-Могилянської академії, які хотіли набути або вдосконалити знання в галузі медицини. З Києва вони потрапляли до Петербурга, де 7 років навчались у госпітальних школах, а потім Сенат їх направляв за кордон. Спочатку вони потрапляли до Голландії (Лейдена чи Амстердама) і здобували там ступінь доктора медицини, а потім їхали до Страсбурга, де продовжували навчання. Згодом значна частина з них стала відомими фахівцями, професорами у вищих медичних навчальних закладах Росії. До них належали Сава Леонтович, Мартин Тереховський, Нестор Максимович-Амбодик, Діонісій Понирка, Никон Карпинський, Ілля Руцький та інші знамениті вчені.

*Сава Леонтович* (невід. – після 1798) походив із сім'ї міщанина с. Максимівка Городиської сотні Миргородського полку (тепер Кременчуцького р-ну Полтавської обл.). Вихованець Києво-Могилянської академії. 1766 р. у Страсбурзькому університеті захистив докторську дисертацію. Повернувшись до Росії, був призначений професором Петербурзького адміралтейського госпіталю.

*Мартин Тереховський* (1740-1796) родом з м. Гадяч, що на Полтавщині. Походив із сім'ї священика. Закінчив Києво-Могилянську академію, медичний факультет Страсбурзького університету (1770-1775), де навчався разом з великим німецьким поетом, філософом і вченим Гете. Захистив докторську дисертацію. В низці тонких експериментів Тереховський доводив ідею про неможливість спонтанного самозародження життя, для обґрунтування якої він виклав у своїй дисертації й аналіз історії питання. В цьому він був прямим попередником Л. Пастера. Його праці в Петербурзі мали основою реформи медичної освіти в Росії

кінця XVIII ст. Він – автор проекту Петербурзької медико-хірургічної академії, автор перекладу підручника Герхарда ван Светена “Краткое описание болезней, которые весьма часто приключаются в армиях...” (1778) й оригінальної праці “Полезьа, которую растения смертным приносят” (1796).

*Нестор Максимович-Амбодик* (1742-1812) – вчений-енциклопедист, основоположник акушерства, фізіотерапії, фітотерапії в Росії. Походив із сім'ї священика с. Веприк Гадяцького полку (тепер Полтавської обл.). Закінчив повний курс навчання Києво-Могилянської академії (1755-1768). Разом з Мартином Тереховським вступив на медичний факультет Страсбурзького університету. Слухав лекції Різерела й інших відомих професорів, 1775 р. захистив докторську дисертацію “Про печінку людини”. 1781 р. очолив С.-Петербурзьку акушерську школу, першим у Росії здобув звання професора акушерства (1782). Автор підручників та словників з акушерства, анатомії й фізіології та медичних термінологічних словників латинською, французькою та російською мовами. Почесний член С.-Петербурзької Медичної колегії та Вільного економічного товариства.

*Діонісій Понирка* (1746 – невід.) походив з козацької сім'ї с. Полошки Глухівської сотні Ніжинського полку. 1767 р. закінчив Києво-Могилянську академію, навчався в Московській сухопутній госпітальній школі, з 1774 – у Страсбурзькому університеті. Тут захистив докторську дисертацію про методи лікування сифілісу, згодом одним з перших лікарів Росії вивчав досвід віспощення за методом англійського лікаря Димсдала. 1783 р. за власним бажанням перейшов до Васильківського карантину, де продовжив справу свого попередника професора Івана Політики.

*Ілля Руцький* (1741-1786) походив з Київщини. У Санкт-Петербурзькій госпітальній школі дістав звання лікаря, брав участь у російсько-турецькій війні (1768-1774). З 1778 по 1781 рр. навчався в Страсбурзькому університеті, де захистив докторську дисертацію (про чуму). Дисертація була однією з перших у світі про цю хворобу й отримала міжнародне визнання. У Росії був на викладацькій роботі в Санкт-Петербурзькому адміралтейському госпіталі, згодом – професор повивального мистецтва Московської акушерської школи та міський акушер.

*Олександр Шумлянський* (1748-1795). Вихованець Києво-Могилянської академії. Походив із сім'ї значкового товариша Полтавського полку. Його дисертація про будову нирок витримала в Німеччині кілька видань і аж до середини XIX ст. постійно використовувалася європейськими вченими як найкраща. У Росії

Шумлянський обіймав важливу посаду – московського міського акушера. Він автор багатьох праць з питань медичної освіти та повивального мистецтва. Член-кореспондент Паризького музею, почесний член Державної Медичної Колегії. *Павло Шумлянський* (1752-1824) – брат Олександра – 1789 року у Страсбурзі захищає докторську дисертацію і стає професором спочатку в Московській хірургічній академії, а потім в Харківському університеті.

*Данило Самойлович* (1742-1805) – славнозвісний епідеміолог. Походив із сім'ї священика с. Янівка Чернігівського полку (тепер с. Іванівка Чернігівської обл.). Після навчання в Києво-Могилянській академії (1756-1761) вступив до школи С.-Петербурзького адміралтейського сухопутного госпіталю. Займав різні лікарські посади. Починаючи з 1770 р., вся діяльність Самойловича пов'язана переважно з боротьбою проти чуми. З 1776 р. удосконалював знання у Страсбурзькому університеті, де захистив докторську дисертацію “Про розтин лонного зрощення та про кесарів розтин”. Дисертація, як і праці “Розмірковування про чуму... в місті Москві” (1785), “Розмірковування про щеплення проти чуми” (1783) видавалися у Росії, Німеччині, Франції, принесли йому не тільки світову славу, а й сприяли виходу науки Російської імперії на світову арену. 20 років діяльності Самойловича пов'язані з Україною. Успішно ліквідував спалахи чуми в Києві, Херсоні, Кременчузі, Криму, Молдавії, Одесі, Дубосарах, Кам'янець-Подільському. Займався справами карантинів, організацією госпіталів, один з ініціаторів реформ медичної справи в Росії. Єдиний із вчених Російської держави обраний членом 12 європейських академій і нарешті – членом С.-Петербурзької Медичної колегії.

На філософському факультеті Страсбурзького університету 1754 року вчився *Павло Фотвінський*, а 1774 року – *Максим Дуни-Борковський*. А від 1765 року в матрикулі для впису молодих аристократів, що прибули до Страсбурга для “здобутті я кавалерського виховання”, записані два графи Розумовські – Петро й Андрій, останній згодом став російським дипломатом з осідком у Відні, любив музику, спілкувався з багатьма німецькими композиторами, а глухому тоді вже Бетховену – виклопотав пенсію. У Страсбурзі вчився і *М. Ковалинський*, учень та біограф Сковороди.

Гейдельберзький університет Рупрехта, де згодом викладав Гегель, притягав студентів зі сходу, починаючи з 14 ст. 1387 року тут вже вчилися українці. Коли ж університет став фортецею протестантизму, а в Україні поширилось нововірство (аріанство), кількість вихідців з Київщини і Волині в ньому значно збільшилася.

На рубежі XVI і XVII ст. в цьому університеті навчалися Олександр Пронський, син Київського воєводи, Оврам і Христофор Сенюти, котрі належали до родини чільних діячів соцініанського руху в Україні. Але у XVIII ст., коли керівництво університету перейшло до єзуїтів, українців тут стало менше.

В університеті Єни, де саме повітря було наповнене іменами великих німецьких філософів, також вчилися вихованці Києво-Могилянської академії. Тут колись викладав Й.-Ф. Буддей, студіював Лейбніц, вчився, а згодом був професором Й. Г. Фіхге, професорував Ф.-В. Шеллінг. У 1801-1806 роках жив Гегель. Хоча уписні книги цього університету українознавцями ще не досліджувалися, достеменно відомо, що тут навчався *Данило Велланський-Кавунник* (1773- 1847). Походив із сім'ї міщанина, який належав до древнього польського шляхетського роду містечка Ворзна на Чернігівщині (тепер райцентр Чернігівської обл.). Після закінчення повного курсу Києво-Могилянської академії (1784-1796) навчався у Медико-хірургічній академії С.-Петербурга. З 1802 р. слухав лекції у Берлінському, Віденському, Паризькому, В'юрцбурзькому університетах, а також в університетах Галле, Лейпціга, Бамберга, Нюрнберга, Рагенсбурга і Єни. В останньому слухав лекції Л. Окена, Ж. Стеффенса, Ф. Шеллінга. Відзначаючи здібності Велланського, Шеллінг писав: "З кількох тисяч моїх слухачів одна лише людина зрозуміла мене повністю. Це російський любитель наук Велланський". Згодом він став професором медицини й хірургії Медико-хірургічної академії в Петербурзі, очолював кафедру ботаніки й фармакології, анатомії й фізіології, отримав звання академіка. Був одним з перших натурфілософів Росії. До кінця свого життя залишився вірним вченню Шеллінга, котре пропагував у своїх лекціях, публічних виступах і творах. Данила Велланського вважають засновником шеллінгіанства в Україні та Росії.

Чимало студентів Києво-Могилянської академії, які хотіли стати лікарями, продовжували навчання в університеті Кіля. Тут студіювали Василь Ханенко та Іван Політика. *Василь Ханенко* належав до старовинного козацького старшинського роду, що поєднав у собі дві гілки – Ханенків і Ломиковських. Народився у сім'ї генерального хорунжого Миколи Ханенка, котрий освіти отримав у Києво-Могилянській академії, був високоосвіченою людиною. Відправляючи сина Василя до Кіля, наказував "Вивчай латинську й французьку мови, не забувай і німецьку... щоб міг би чинно й вільно ними розмовляти й найвишуканішим стилем писати, найпаче – високих авторів на тих мовах не лише читати, але й

перекладати й тлумачити був би гідний”. Його “Партикулярний журнал, чи для пам’яті щоденна записка” є цінним джерелом з історії України. А багатий архів, який, на думку деяких дослідників, став археографічною базою при написанні “Історії Русів” і який включає листування з сином Василем за часів його навчання в Німеччині (1746-1751), перейшов разом з бібліотекою у спадок сину Василеві Ханенкчу і зберігся до наших часів.

*Іван Політика* (1722-1783) народився в сотенному містечку Ромен у сім’ї значкового товариша Лубенського полку Андрія Політики. У 1735-1746 рр. навчався у Києво-Могилянській академії, по закінченні якої навчався чотири роки (1746-1750) у Кілі, продовжив освіту в Лейдені, де першим з вихованців Києво-Могилянської академії захистив дисертацію на ступінь доктора медицини “Про спадкові хвороби”. У Медичній академії Кіля йому, хоч і чужинцеві, запропонували посаду професора, на якій він і працював у 1754-1756 рр. Далі ми бачимо його (першим з неіноземців) на посаді професора в медичній школі при генеральному госпіталі в Петербурзі, де його стараннями був закладений перший в Росії Ботанічний сад. Згодом перебирається в Україну, де мріє створити науковий медичний центр, займає вільну на той час посаду начальника Васильківського карантину неподалік від Києва, де довелося працювати 20 років. До останніх днів свого життя Політика налагодив карантинну службу в усій Україні. У 1770-1771 рр. очолював медичну протичумну службу в Києві, де його будинок на Печерську був осередком всіх науковців-медиків міста.

Але зі всіх університетів Німеччини чи не найбільше українських юнаків навчалось у Кенігсберзі. В матрикулах тамтешнього університету вони почали записуватися від 1547 року. За даними Ігоря Лоського, від середини XVI ст. і до 90-х років XVIII ст. в Кенігсберзькому університеті навчалось понад 40 студентів-українців, в тому числі й колишні вихованці Києво-Могилянської академії. За даними Григорія Нудьги, їх число було значно більшим і досягало майже сотні. 1760 року до університету вписується *Іван Хмельницький* (1742-1794), нащадок гетьмана Богдана, якого на прохання Самуїла Миславського рекомендував Християн Баумейстер. У той час у Кенігсберзькому університеті викладав Імануїл Кант (від 1755 до 1770 рр. – доцент, а від 1770 до 1790 рр. – професор), котрий поспіль читав філософію, логіку, математику, механіку, фізику, географію, антропологію та історію. Хмельницький не лише слухав лекції Канта, а й у його присутності захищав свою

докторську дисертацію “Міркування про підстави філософії”, котру він написав і опублікував уже через два роки після вступу до університету, присвятивши її гетьману Кирилові Розумовському. Ця праця привернула увагу вченого світу й, зокрема, була схвально оцінена редактором гамбурзьких відомостей. Далі Хмельницький пише “Роздуми про рабство за законами природними і правом всенародним”, а згодом і “Спростування одного міркування Шлегеля”. Багато перекладає з німецької, в тому числі й твори Я.-А. Коменського. І. Хмельницький перебував у Кенігсберзі до 1767 року, два роки працював в університеті, отже, він мав можливість спілкування з Кантом ще впродовж кількох років.

У 1773 році до Кенігсберзького університету записуються три брати Туманські – Федір, Іван і Микола, які походили з Глухівщини. Всі вони слухали Канта.

*Федір Туманський* (1757-1810) ще студентом починає займатися наукою. 1774 року обраний членом наукового Королівського товариства. Згодом Туманський стає відомим істориком і видавцем матеріалів з історії України, обирається дійсним членом Академії наук Петербурга.

Якщо виходити з даних Ігоря Лоського, то всього лекції Канта могли слухати 23 українських студенти. Доречно буде згадати, що й перший переклад творів Канта на російську мову був здійснений вихованцем Києво-Могилянської академії *Яковом Рубаном* (1760-1806). Це “Кантові основи для метафізики звичаїв”, які були опубліковані в Миколаєві 1805 року, де він мав посаду професора у Миколаївському Чорноморському корабельному училищі.

Перебуваючи в Німеччині, київські вихованці знайомилися також з її літературою і мистецтвом. Знали вони “Корабель дурнів” Себастіана Брандта, “Листи темних людей”, котрі вийшли з Ерфуртського гуманістичного гуртка, до якого належали Муціан Руф, Ульріх фон Гуттен, а також праці Йогана Ранхліна та інші. Так, “Листи темних людей” були куплені ще Петром Могилою для його бібліотеки. Повертаючись додому, студенти привозили з собою книжки, гравюри й ноти. В київському академічному середовищі були знаними твори Лукаса Кранаха, Альбрехта Дюрера, Ганса Гольбейна-молодшого, які хоч і зверталися до античних образів, але, на відміну від майстрів італійського Відродження, їм не був притаманний язичницький дух старожитного мистецтва. А біблійні сюжети вони наповнювали тогочасним народним змістом, до чого тяжіла й київська художня школа.

*Е. Гриневич  
г. Николаев*

## **ВОЗНИКНОВЕНИЕ И ФУНКЦИОНИРОВАНИЕ НЕМЕЦКИХ НАЦИОНАЛЬНЫХ ШКОЛ НА НИКОЛАЕВЩИНЕ**

**Р**анее Николаевщина входила в состав Херсонской губернии. Херсонская губерния составляла 62213 тыс. кв. верст, в ней проживало 3299 тыс. человек, плотность населения была 53 человека на 1 версту. По составу населения украинцы составляли 53,4%, русские – 21,5%, евреи – 11,8%, немцы – 4,5% населения губернии [1].

Немцы появились на юге Украины в конце XVIII ст. В 1851 году в Херсонской губернии проживало около 40 тыс. немцев [2]. Немцы – как католики, так и протестанты – все были грамотны, так как реформаторская церковь требует от своих прихожан знания грамоты. Хотя, по утверждению П.П. Семенова-Тяньшанского, “дальше Библии они ничего не читают” [3]. Почти в каждой немецкой колонии была школа. Большая часть школ была открыта с 1804 по 1854 гг., т.е. как только организовывался населенный пункт, сразу открывалась школа. Вначале делом народного образования занималось духовенство. В немецких колониях имела место так называемая народная школа, сложившаяся в Германии еще в годы Реформации. Характерные ее черты – знакомство с предметом веры и всеобщая обязательность обучения. Прибыв в Россию, немецкие колонисты первые свои доходы использовали на строительство школ. Вначале, за неимением церкви, школьный дом служил местом общих молитв и обучения детей, а учитель отправлял и религиозную службу. Указом от 25 октября 1819 г. заведение сельскими школами в колонии было возложено на духовенство. Программа школ была чисто религиозной.

В отчете Херсонского земства за 1865-1874 гг. говорится: “...устроены они (школы) самим населением и продолжают в настоящее время существовать вне введения земства и учебного ведомства, имея за собой прочную и постоянную опеку со стороны того же населения, преследующего принцип обязательности обучения” [4]. Затраты на обучение были наименьшими у немцев-колонистов. Если в год в Одесском уезде у государственных крестьян обучение одного ребенка стоило 8 руб. 48 коп., то у немцев-колонистов Тираспольского уезда всего 1 руб. 73 коп. Так как все жители участвовали в содержании школы (не получая никаких государственных субсидий), то чем больше членов общества участвовало, тем дешевле было содержание [5].



Обязательными предметами в школе являлись: Закон Божий, чтение по книгам гражданским и церковным, письмо, первоначальные четыре действия арифметики и обязательно церковное пение. Пению обучались во всех школах, тем религиозным гимнам и песням, детей какого вероисповедания учили в школе. Обучение было только на родном немецком языке.

Шло время, и к середине XIX ст. с расширением хозяйственных и торгово-экономических связей, которые нарушали обособленную и замкнутую жизнь колонии, увеличивается сфера общения, растет не только количество школ, но и качественно меняется их характер. Колонистам понадобилось более обширные знания в математике, географии, истории, а также обязательное знание русского языка. В отчете о деятельности Херсонского Земства за 1874 г. сообщается, что в Херсонском уезде было 130 народных училищ и школ с 5480 учащимися, в том числе 22 школы в немецких колониях с 1447 учащимися [6]. По поименной ведомости губернии числилось 716 учителей, из них русских – 610, немцев – 106. Большая часть учителей-немцев жила и работала в колониях. Жалование учителей в среднем было 30-50 руб., очень редко 100 руб., в немецких же колониях жалование учителей достигало 150-200 руб., а иногда и 300 руб. в год. Сохранился список немецких школ в Херсонской губернии 1870 года:

Название школы	Количество населения колонии	Количество учащихся обоего пола	Количество учителей	Год основания	Жалование одного учителя
Мюнхенская	641	108	1	1809	200
Роштадская	1935	191	2	1800	100
Староданцигская	516	100	1	1817	180
Александрфельдская	229	76	1	1866	200
Блюменфельдская	404	69	1	1863	200
Карлсруэская	1695	156	1	1811	200
Катеринентальская	1139	149	1	1817	250
Ландауская	2902	296	2	1811	260
Гросслибентальская	3303	466	3	1804	330
Ней-Фрейденская	1902	200	2	1804	–
Эльзасская	1632	235	2	1809	–

Кроме начальных школ, были и центральные училища:

Гросслибентальское	3303	17	1	1869	–
Ней-Фрейденское	1902	17	1	1870	–
Эльзасское (затем переведено в колонию Баден)	1632	12	1	1870	–7

Процесс охвата детей школьным обучением был довольно высок и приближался к норме. Если в русских и украинских селах только половина детей школьного возраста училась, что составляло около 9% от 1000 человек населения, в еврейских и болгарских колониях – около 5%, то в немецких колониях было достигнуто почти всеобщее обучение – 12-15%. В каждой колонии, за исключением двух самых мелких, были школы.

Список немецких школ Херсонской губернии начала XX века:

Населенный пункт	Число душ населения обоего пола	Число детей школьного возраста	Число уч-ся в школе
Кандель	3067	300	282
Зельц	3005	300	222
Марининское	2959	-	530
Рорбах	2902	-	582
Шпеер	2407	240	171
Ксениевка	2317	231	202
Эльзац	2141	214	156
Карлсруэ	2073	207	164
Баден	2048	205	241
Катериненталь	1617	162	110
Николаевка	1497	150	144
Вормс	1833	183	-
Ландау	2381	238	248
Йоганенсталь	1220	122	187
Ветерлоо	855	85	136
Нейзац	760	76	70
Шенфельд	443	44	36

Данные по 44 населенным пунктам Херсонской губернии можно увидеть в [8].

Многие школы во II полу XIX в. стали включать в свою программу чтение и письмо по русскому языку, библейскую и церковную историю, всеобщую историю и географию, арифметику с дробями, построением геометрических фигур, знакомство с климатическими, географическими и культурными особенностями края. С такой программой священнику-учителю уже невозможно было справиться, возникла необходимость в училищах, главным назначением которых была подготовка учителей. Первое такое училище было открыто в 1844 году в Сарате. В 1868 г. в Одессе состоялся съезд колониетских обществ южного края, который затронул и проблему образования немцев. Делегаты высказали убеждение в необходимости знания русского языка, “чтобы подрастающее поколение вполне освоилось в России”. Съезд распределил колонии на учебные округа. Было создано 9 округов, определено, в какой колонии будет построено училище, принимая во внимание территориальные условия и материальные возможности населения. Училища основывались, как и школы, за счет колонистов, а не государства. Съезд устранил местное духовенство от заведования центральными училищами. Согласно этой системе связывалось воедино сельская школа и центральное училище. В 1869 г. в Гросслибентале было открыто первое центральное училище.

Начальная немецкая школа была при Николаевской лютеранской церкви (ул. Набережная, 8), а также две начальные школы при римско-католическом человеколюбивом обществе (№ 1 по ул. Глазенаповской и № 2 по ул. Котельной). Заведующими в них были Пиатровская М.И. и Доманская С.Л. Как и все церковно-приходские школы, они давали элементарное начальное образование.

С наступлением XX ст. изменилась экономическая ситуация в стране. Интенсивное развитие капиталистического хозяйства как в городе, так и в селе требовало новых специалистов. Возникает необходимость в ремесленных профессиональных школах. С этой целью было открыто первое реальное училище в Тарутино. Частными лицами было открыто еще 12 профессиональных училищ в немецких населенных пунктах.

Хотелось бы отметить, что во многих русских учебных заведениях губернии обучались лица не только православного вероисповедания. Например, в 1874 г. в Александровском реальном училище (г. Николаев) обучалось 183 учащихся: из них православных – 141, иудеев – 27, римо-католиков – 10, лютеран – 5. За 30 лет реальное

училище окончило 5753 чел.: из них 4668 православных, 261 католик, 144 лютеран. В гимназиях Николаева были священники-учителя Закона Божия различных религиозных конфессий.

Развитие образования среди колонистов способствовало появлению собственных газет. С 1848 по 1861 гг. издавалась “Газета для немецких поселенцев в России”, где печатались хозяйственные новости, статистические сведения, различные советы. С 1848 г. издавался ежемесячный журнал “Unterhaltungsblatt” тиражом 500 экз. С 1862 по 1914 гг. выходила “Odessaer Zeitung” (“Одесская газета”) на немецком языке, где был отдел “Известия из колоний”, газета была ежедневной. Также выходили журналы и газеты религиозного содержания.

Таким образом, до 1917 года в немецких колониях Херсонской губернии сложилась определенная система народного образования. На рубеже веков в губернии было 1601 учебное заведение разного профиля и уровня. В них обучалось 93897 учащихся обоего пола. В немецких колониях и городах было 146 учебных заведений, в которых обучалось 4899 детей католического и 6338 протестантского вероисповедания [14].

Наступил 1917 год, а за ним революция и гражданская война. Несмотря ни на что, в некоторых колониях продолжают функционировать школы, но не полный учебный год. Сведениями о городских учебных заведениях мы не располагаем. И только после окончания гражданской войны республика приступила к восстановлению народного хозяйства, в том числе образования.

Первые сведения о национальных школах Николаевщины мы находим в областном государственном архиве за 1921 год.

1921-1922 годы. На улицах городов и сел губернии много детей-сирот, в том числе и немецких. В Николаевской губернии голод. Главная задача была не научить детей чему-либо, а хотя бы спасти их от голодной смерти. Открыты детские дома для немецких детей-сирот в Карлсруэ и Ландау. В Карлсруэском детдоме – около 80 детей. Большая их часть разута и раздета, многие дети больны трахомой и чесоткой. Варваровский райисполком не раз поднимает вопрос о необходимости оказать помощь детдому: “Комитету общества “Друг детей” обеспечить детей обувью и одеждой. Больных детей перевести в город, прислать на работу на несколько месяцев фельдшера” [15]. В этом же документе отмечается полнейшее равнодушие местного населения к судьбе детдома.

В 1922 году в Ландауской волости (входила в состав Вознесенского уезда) голодало 1358 человек взрослых и 2621 ребенок [16].

Они нуждались в немедленной помощи. В волости свирепствует сыпной и брюшной тиф, были случаи холеры. Голодающие были прикреплены к кухням, где их один раз в день кормили горячей пищей. Вот что сообщают волостные власти: “В апреле 1922 года для помощи голодающим от государства поступило 300 пудов зерна, его выдали на кухни, где кормили 3737 детей. Голод с каждым днем принимает все более серьезные формы. Смертность от голода в феврале составила 3 человека, в марте – 23, в апреле – 74. Это были в основном дети” [16]. Организации “АРА” (американская благотворительная организация) охватили своей помощью всех детей района. В колонии Зульц дети получали 300 пайков, в колонии Шпеер – 200, в Ландау – 250, в Карлсруэ – 250, в Роштадте и Рорбахе по 200 пайков, но этого было недостаточно, и руководство волости просит увеличить количество пунктов горячего питания с 6 до 12, а количество пайков до 2800 шт. [17]. Кроме этого, АРА передавали просто деньги сельским товариществам для закупки зерна. Например, колония Ландау получили 800 руб. на эти цели. Они были вручены приехавшим из Одессы представителем АРА Яковом Рошшалером [18].

В сентябре 1924 г. из Америки поступили деньги для колонии Шпеер. На общем собрании жителей села было решено 1222 рубля распределить следующим образом: 1) 900 руб. потратить на покупку посевного материала; 2) 222 руб. потратить на ремонт старой школы; 3) 100 руб. потратить на строительство школы в селе Новшпеер [19].

Очень показательный документ, несмотря на тяжелое положение, часть средств местное население добровольно решается потратить на ремонт и строительство школ.

В 1922-1923 гг. дело возрождения школьного дела было в основном поставлено в зависимость желаний и возможностей родителей учить своих детей грамоте. Большая часть школ в немецких колониях, а возможно и в других сельских населенных пунктах, существовала только за счет средств, собираемых родителями учащихся. Вот типичный договор, который заключался между представителями сельской общины и уездным отделом народного образования. В данном случае этот договор между Зульцевским сельским обществом и Вознесенским УОНО от 26 октября 1922 г.: “На основании распоряжения Одесского губисколкома № 243 о переходе школ на местные средства заключили следующий договор: 1) Зульцевское сельское общество обязуется в 1922-23 гг. вести полное снабжение школы и школьных работников (ремонт школы, снабже-

ние учебными пособиями, топливом, освещением и единовременная оплата труда родителям по 60 пудов зерна каждому). 2) В свою очередь Вознесенский УОНО берет на себя ответственность поставить дело народного образования в селе на должную высоту. 3) Если условия договора не будут выполнены, то учителя будут отозваны, а сельское общество несет ответственность перед законом по суду [20]. Таких документов хранится в Николаевском госархиве достаточно, вследствие чего можно сделать вывод, что, несмотря на провозглашенный Советской властью лозунг о бесплатном образовании, за него в действительности платили родители. Средства шли или сразу непосредственно учителям из рук в руки, или непосредственно поступали на счета отделов народного образования, которые их потом ежемесячно выплачивали учителям. Суммы шли разные, в зависимости от материального благосостояния членов сельском общины. Обследование школ Ландауского района проводилось неоднократно. Два раза в год, осенью и весной, заведующие школами высылали подробнейшие отчеты о деятельности своих школ. Изучив эти отчеты, можно сделать следующие выводы: 1) все без исключения школы ландауского района были построены до революции; 2) это были специально построенные школьные здания бывших церковно-приходских школ; здания каменные или кирпичные из трех-семи комнат, крыты железом; учителя жили часто прямо при школе; 3) отопление было печным; топили чаще всего кизяком, соломой, кураем и очень редко дровами; 4) освещение было керосиновым; 5) при школах были обязательно сад, двор и участок полевой земли от 3 до 5 десятин, который засевали зерновыми культурами или сдавали в аренду, а затем деньги от продажи зерна шли на нужды и ремонт школы; 6) школьное оборудование состояло из старых двух-трех местных парт, классных досок нескольких столов и шкафов; мастерских лабораторий, спортивного инвентаря не было, столовая для детей отсутствовала. Библиотека, если и была, то книг и учебников было очень мало. Из наглядных пособий в школах были только географические карты, глобусы, арифметические ящики и счеты. В некоторых школах сохранились фисгармонии.

Дети обучались в одну или две смены, изучение шло только на немецком языке. В основном изучали пять предметов: арифметику, немецкий язык, природоведение, географию и русский язык. Украинский язык, украинская литература и история Украины не преподавалась ни в одной школе района. Занятия в основном начинались с первого октября и продолжались до пятнадцатого-тридцатого мая. Перерывы занятий были на зимние каникулы или Рождество (до 15 дней), а также неделя в марте-апреле на Пасхальные праздники, хотя официально они были запрещены. Из революционных праздников в школе обязательно отмечались День Октябрьской социалистической революции, День Парижской Коммуны, День международной солидарности трудящихся, День памяти В.И. Лени-

на (21 января). Отмечали постановками, докладами, чтением книг и декламацией. Из кружков в школах работали чаще всего хоровой (литературно-драматический и ботанический). Иногда был музей детских изделий и ручного труда: вышивки, вязания, лепки, рисования. Один раз в год детей осматривал приезжий врач ландауской районной больницы. Прививок от тифа, холеры практически не делалось. Дети чаще всего болели корью и скарлатиной. Все это констатировалось в школьном отчете, и даже количество смертных случаев среди детей в течение года. Во всех школах были органы детского самоуправления: деткооперация, детисполком, детсуд, санкомиссия. Дети занимались общественно полезным трудом: убирали школу, носили воду из колодца в школу, работали в саду и огороде. Летом до начала октября дети были на длительных каникулах. Зимой школу часто не посещали, так как были раздеты и разуты. Весной причиной частого непосещения была необходимость помогать старшим в школе. Но все же в процентном отношении по сравнению с другими районами детей в ландауском районе в школу ходило гораздо больше (31%). По-видимому, сказывалась долголетняя традиция в немецких семьях учить детей грамоте.

Одной из самых больших и лучших по оснащению и организации учебного процесса в районе была Ландауская трудовая школа. Основана она в 1900 г. как Высшее начальное училище, в 1920 г. переименована в трудовую школу. Находилась в специально построенном каменном здании из семи классных комнат, большого зала, учительской и кухни. Кроме школы, в здании располагались детские ясли, а по вечерам была школа ликбеза. В школе была даже столярная мастерская с одним станком и пятью верстатами.

В 1923-24 гг. школа содержалась за счет германского Красного Креста, а в 1924-27 гг. частично на пожертвования Американского Общественного Комитета. Из оборудования в школе было: 120 двухместных парт, 6 столов, 7 досок, 3 шкафа, 4 скамейки, 4 вешалки, 1 умывальник, 2 фисгармонии, 1 часы. Для сельской школы довольно богатое убранство. В школе были кабинеты физического и ручного труда, сад, двор и 5 десятин полевой земли. В школьной библиотеке в 1918 г. было 2000 книг, а в 1924 – всего 257. По-видимому, в годы гражданской войны она была разграблена, и количество детей колебалось от 154 до 222, учителей было 3-4. Учились дети от 8 до 16 лет. Школа являлась семилеткой, но в 1927 году самым старшим был 6-й.

В 1925-26 гг. бюджет школы составил 3028 руб. 88 коп. На одного ученика тратилось 3 руб. 88 коп. Средняя зарплата учителя составляла 31 руб. 70 коп. На следующий год школьный бюджет составил 5794 руб. 79 коп. Из государственных фондов поступило 74 руб. 50 коп. Из местного бюджета (переведенные деньги родителями) 5494 руб. 79 коп. Плата за обучение – 66 руб. 50 коп., от комитета помощи школе – 27 руб. 50 коп., прибыль за землю – 60 руб., от ландауского кооператива 50 руб. Деньги эти были израсходованы следующим образом: на зарплату учителям и обслуживающему персоналу – 4374 руб., на закупку учебников – 174 руб., на оборудование кабинетов –

26 руб., на библиотеку – 138 руб., на ремонт школы – 1006 руб., другие хозяйственные нужды – 98 руб. [22].

Впервые мы находим упоминание в документе о том, что обучение было платным. В Ландауской школе открыто платили за обучение 11 чел.

Это были дети зажиточных крестьян. Но иногда даже за плату их не принимали в школу. Вот документ из Зульцевской школы: В 1924 г. школу окончило 30 человек, а не приняли (отказали) 7 детей”. Эти дети учились в частных школах. Дети в основном были немецкой национальности, дети русских, украинцев и евреев, которые жили в Ландау, обучались тоже на немецком языке. Дети крестьян составляли более 70%, дети рабочих составляли 20%, дети служащих – 10%. При наборе в школы обязательно соблюдался классовый принцип. Заведующим школой был Бендер Эдуард Иванович, молодой человек 24-х лет с 3-годовалым педагогическим стажем, выпускник Николаевского института народного образования. Кроме него, в школе было еще 3 учителя: Рунг Г.П. с 16-летним педагогическим стажем; Карп А.И., стаж 10 лет, все немцы по национальности, знали русский и немецкий языки, все предметы преподавали на немецком языке. Педагогический коллектив был небольшой, но хорошо подготовленный. Об этом косвенно говорит следующий документ: “Заявка на необходимые наглядные пособия по природоведению, физике и географии”, составленная Бендером Э.И. В списке значится 50 наименований химических веществ, например сернокислый натрий, щавелевый аммоний, карбит кальция, хлористый барий и др. (причем учитель пишет, что те реактивы, которые можно купить в Ландау в аптеке, он не упоминал), лупы, микроскопы, электроскопы, телефон, компас, барометр, кристаллизатор, спиртовки, весы, штативы, пробирки, колбы, а также диапозитивы о происхождении земли и человека. Бендер Э.И. просил для этих целей в Ландауском райисполкоме 100 руб. [24].

Хочется верить, что хотя бы частично это оборудование поступило в школу. В школьной библиотеке было в наличии: “Читанка” – 1, “Родной язык” – 3, “Математика” – 22, “Краеведение” – 55, “Природоведение” – 69, “Обществоведение” – 98. Было также 12 карт и 1 глобус. При отсутствии учебников в старших классах учились по старым, дореволюционным.

Обучение велось по комплексному методу. Проводились экскурсии по местности, осматривались овраги, каменоломни. На мельнице, в кузнице, молочной ферме знакомились с трудом людей этих специальностей. Выезжали также на экскурсии в Николаев: на обувную фабрику, морпорт, музей природы и Аквариум. Деньги на экскурсии давали родители, видя большой интерес детей к этим меро-



приятным. Думается, что очень небольшое количество сельских школ в 20-е гг. могло себе это позволить. В этой же школе (единственной в округе) на уроках краеведения изучалась тема “История немецко-колонилистов и национальная политика СССР”. Нам не известно, в каком ракурсе шел рассказ на уроке, но то, что дети хотя бы получили какие-то сведения по истории этого вопроса представляется положительным. В школе воспитательная работа проводилась в тех же кружках, что и везде: хоровом, драматическом, художественном. В школе был музей детского труда, где часто устраивались выставки. Детские коммунистические организации отсутствовали, отношение родителей к школе хорошее, дружелюбное. Хотя в документах других школ района отмечается часто халатно-равнодушное отношение. Родители в некоторых школах выражали свое недовольство отсутствием учебников и учителей – преподавателей русского языка. В Ландауской же школе единственным требованием родителей было относиться к детям более строго и даже применять крутые меры наказания при плохом поведении. По-видимому, родители-немцы, воспитанные на телесных наказаниях, не принимали новую, более гуманную, форму воздействия на детей.

Учительский состав школ в большей степени был молодой, педагогический стаж 3-6 лет, по половому признаку – мужской, по национальному – немецкий. Образование в основном среднее: гимназия, реальное училище, коммерческое училище, педагогические курсы. Учителя старшего поколения часто имели звание Народного учителя, что давалось не наличием высшего образования, а большим педагогическим стажем и при сдаче определенного экзамена. Молодые учителя были чаще всего выпускниками Пришибского и Хортинского немецких педтехникумов Екатеринославской губернии, а также Николаевского или Одесского институтов народного образования (ИНО). Но были среди учителей и очень высокообразованные люди, как преподаватель Воссиятской школы Еланецкого р-на Кабат Иван Юльевич, 1881 года рождения, выпускник политехнического института в Риге и Венского университета, владел несколькими иностранными языками, превосходно преподавал физику, математику, черчение. Как он оказался в сельской глубинке, не известно, но преподаватель был превосходный, как отмечается в документе архива.

Немцы часто поддерживали связь со своими родственниками в Германии, посылали письма, получали в голодное время посылки с продуктами. И в 30-е гг. с началом политических репрессий в первую очередь они заплатились за это своими жизнями. В г. Первомайске в 1937 г. была раскрыта “контрреволюционная фашистская организа-

ция”, которая поддерживала взгляды Гитлера и проводила антисоветскую пропаганду. Руководил ею Шмидт В.Э., бухгалтер колхоза им. Фрунзе. Кроме других служащих, в этой организации числились две сестры-учительницы немки Томсон Мария Даниловна, 1884 года рождения, и Томсон Александра Даниловна, 1888 года рождения. Обе преподавали математику в школе № 12 и школе санинструкторов. 18 августа 1937 г. обе по обвинению в участии в “фашистской организации” были расстреляны. Такова судьба многих не только немецких педагогов, попавших в сталинскую мясорубку.

Николаевский окружком, Ландауский (Карл-Либкнехтовский) райисполком придавали большое значение вопросам образования в немецких колониях. На своих заседаниях они неоднократно рассматривали насущные школьные проблемы. Например, в 1924-25 гг.: 1) об освобождении зданий школ Карлсруэ (где в здании школы была воинская часть), а также в Зульце и Веселом Куте (где были размещены сельсоветы). 2) О слабости пионерского движения в немецких школах. Было решено организовать при Николаевской школе группу ленинцев. 3) Об организации при Николаевском ИНО немецкого сектора и наборе курсантов в него. 4) Об организации для немецких учителей курсов политграмоты. 5) О снабжении всех школ посевным материалом и учебниками. 6) О созыве в ноябре 1925 г. учительской районной конференции. При обсуждении вопросов о работе в немецких селах говорилось об особой атмосфере немецкого села: “узкой религиозной замкнутости населения, что затрудняет советскую партийную работу, об отсутствии в основном классового расслоения и пассивности масс к общественной жизни. В немецких колониях почти полностью отсутствуют партийные, комсомольские и пионерские организации. Немецкая молодежь находится под сильным религиозным влиянием, активно участвует в религиозных союзах молодежи, выступающих под ширмой спортивных организаций. Комсомольские организации очень слабы. Необходимо создавать юнгсекции и спортивные кружки при сельских домах [25]. В немецких колониях существовало три религиозных секты. Образован католический Союз молодежи “Маринкандаф”, который имеет большое влияние на немецких детей. Национальных пионерских отрядов было всего 15 в округе. Из них – 10 еврейских, 2 – немецких, 2 – болгарских и 1 – польский. Один из них был при Ватерлооской трудовой школе в 1924 г. Но это скорее исключение, чем норма. Немецкая секция оргбюро Николаевского окружкома предложила вести разъяснительную работу по организации кружков детей-спартаковцев. “Следует обратить внимание на углубление работы среди национальных отрядов и проводить ее на родном языке. Усилить партийное руководство (особенно на селе) и наблюдение за работой пионерских отрядов. Прикрепить партийцев к пионерским отрядам [26].

Конец 20-х годов XX ст. – время рассвета национальных школ на Украине, в том числе и немецких. 29 февраля 1928 г. вышел закон ВЦИК

УССР “О нацменшколе”, очень благоприятный для ее развития. Кроме обязательного обучения в начальной школе на родном языке, закон предполагал обязательное создание в районе, где проживали дети национальных меньшинств, школы-семилетки нацмена, а при ней интернаты для приезжих детей [27].

В 1927 г. по Николаевскому округу насчитывалось 99 национальных школ, в них 16550 детей, из них 30 было немецких, в них было 2607 детей.

Списки немецких школ по Николаевскому округу на 1927-28 учебный год:

Кроме обычных общеобразовательных “трудовых” школ для детей, существовали школы для подростков “соцвоса”, школы для взрослых по ликвидации неграмотности – “ликбезы”, профессиональные школы, а также школы политграмоты. По своему составу они были как многонациональными, так и национальными. В 1928 г. в Ландауском районе было 17 школ ликбеза, их окончило 335 чел., в том числе 82 женщины. На содержание их было потрачено 996 руб: 910 руб. из местного бюджета и 26 руб. дало общество “Геть неписьменність”. Кроме обычных школ, были и профессиональные школы, как, например, Ландауская сельскохозяйственная школа на правах техникума.

В 1929 г. Ландауская агрошкола представляла собой большое сельскохозяйственное производство. В школе было 142 десятины земли, был трактор, плуги, лошади. В школе собрали 422 пуда зерна. Обучалось 66 учащихся. В 1927 г. состоялся первый выпуск агрономов. Бюджет на 1929 г. был 14056 руб. Но по словам заведующего школой Кипера, в школе не проводится никакая воспитательная работа, нет никаких кружков, необходимо создать кружки физкультурный и безбожников. В школе есть 17 комсомольцев [28].

В

Название школы	Кол-во классов	Кол-во уч-ся	Кол-во учителей
<b>г. Николаев</b> Семилетняя трудовая школа № 22	7	165	16
<b>Новобугский район</b> Ново-Полтавская	3	21	1
Нейгеймская	2	30	1
<b>Полтавский район</b> Ней-Карлсруэская	3	25	1
Добровская	3	52	1
<b>Еланецкий район</b> Великодаровская	3	76	2
Михайловская	2	84	1

этой школе в 20-е гг. учился Габестро Р.И., Продолжение таблицы

Название школы	Кол-во классов	Кол-во уч-ся	Кол-во учителей
<b>Очаковский р-н</b> Марицинская	3	17	1
<b>Новоодесский р-н</b> Ново-Сафроновская	3	33	1
<b>Карл-Либкнехтовский р-н</b> Ней-Роштадская	1	42	1
Роштадская	4	252	6
Рорбахская	6	289	7
Гольбштадская	3	48	1
Мюнхенская	3	89	—
Ландауская	6	261	8
Катеринентальская	4	177	4
Карлсруэская	4	167	4
Йоганенстальская	4	181	4
Ватерлооская	4	92	2
Вормская	4	234	6
Шпеерская	3	151	4
Шенфельдская	—	75	2
Зульцевская	—	—	—
Михайловская	—	—	—

наш земляк, член Николаевского немецкого общества “Возрождение”.

В г. Николаеве до 1935 г. была немецкая школа № 22 (ул. Декабристов, 28). Обучалось в ней 163 учащихся. Все предметы с 1-го класса преподавались на немецком языке, с 3-го класса преподавался русский язык. С 5-го класса особое внимание уделялось углубленному изучению биологии и географии. Директором школы был Т.М. Миллер. В комплексе со школой в этом же помещении функционировал детский сад (2 группы), а рядом размещался интернат, где жили немецкие дети, привезенные из колоний. В 1935 г. школу перевели в здание по ул. Артиллерийской и Свердлова, а в 1938 г. она была закрыта вообще. Эту школу окончили Магда Дукарт и ее брат Яков.

К 1932 г. относятся последние сведения о наличии немецких школ на Николаевщине, которые находятся в Николаевском областном архиве. В середине 30-х гг. командно-административная система деформировала ключевой принцип национальной школы. Творческий подход был заменен шаблоном Унификацией, все больше принимая формальный характер. В апреле 1938 г. вышло постановление ЦК КП(б)У “О реорганизации национальных школ на Украине”, в котором говорилось, что в

связи с обострением классовой борьбы в ходе социалистического строительства в республике появился ползучий национальный уклон... русский язык в национальных школах преподается плохо. Национальные учебные заведения превратились в рассадники буржуазно-националистического влияния на учащихся, поэтому функционирование этих школ признавалось вредным и необязательным. «Школы и национальные учебные заведения закрывались, а учащихся переводили в русские или украинские учебные заведения. Соответственно решению Николаевского облисполкома от 02.10.1939 г. были закрыты в городе армянская, еврейская и немецкая школы. Так с национальными школами, в том числе и немецкими, на Николаевщине было покончено. И только сейчас, через 50 с лишним лет, в Николаеве открыта немецкая школа по инициативе немецкого культурологического общества «Возрождение». Правда, пока это воскресная школа. Так что предстоит еще очень большая работа по возрождению немецкой национальной школы и ее традиций на Николаевщине.

**1.** Адрес-календарь Николаевского градоначальства на 1913 год. **2.** Материалы для географии и статистики России, составленные офицерами генерального штаба. Шмидт. Херсонская губерния. – СПб., 1863. – С. 462. **3.** Россия. Новое географическое описание нашего отечества / Под общ. ред. П.П. Семенова-Тяньшанского. – Т. IV. – СПб., 1910. – С. 210. **4.** Сборник Херсонского земства. Отчет о девятилетней деятельности земских учреждений Херсонской губернии. 1865-1874 гг. – Херсон, 1876. – С. 611. **5.** Там же. – С. 688. **6.** Приложение к сборнику Херсонского земства. 1865-1874 гг. – Херсон, 1876. – С. 31. **7.** Там же. – С. 688. **8.** Сборник Херсонского земства за 1903 год. – Херсон, 1904. – С. 37. **9.** Плесская-Зибольд Э. «Наша драма» // Газ. «Одесский вестник». – 1993. – 19 окт. **10.** Адрес-календарь Николаевского градоначальства на 1913 год. **11.** Адрес-календарь Николаевского градоначальства на 1998 г. **12.** Плесская-Зибольд Э. «Наша драма». **13.** Краткий отчет о состоянии народных училищ Херсонской губернии за 1897 год. – Херсон, 1897. – с. 37. **14.** Госуд. архив Николаевской области (ГАО), Р-99, оп. 1, д. 56, л. 31. **15.** ГАО, Р-168, оп. 1, д. 249, л. **16.** ГАО, Р-158, оп. 1, д. 272, л. 253. **17.** ГАО, Р-161, оп. 1, д. 117, л. 48. **18.** ГАО, Р-161, оп. 1, д. 101, л. 349. **19.** ГАО, Р-99, оп. 2, д. II, л. I. **20.** ГАО, Р-99, оп. 2, д. 158, л. **21.** ГАО, Р-99, оп. 2, д. 64, л. **22.** ГАО, Р-99, оп. 2, д. 11, л. 4. **23.** ГАО, Р-1, оп. 1, д. 222, л. 9-11. **25.** ГАО, Р-161, оп. 1 д. 701, л. 260. **26.** ГАО, Р-161, оп. 1, д. 701, л. 156. **27.** ГАО, Р-161, оп. 1, д. 784.

*О. Євтушенко  
м. Миколаїв*

**ШЛЮБИ НІМЦІВ ЛЮТЕРАНСЬКОГО ВІРОСПОВІДАННЯ  
І ПРАВОСЛАВНИХ ЖИТЕЛІВ ПІВДНЯ УКРАЇНИ  
В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ**  
(на прикладі прусського підданого Е. Флюгеля  
й дівичі О. Паршиної)

**П**равославна церква в Російській імперії із часу скасування патріаршества й введення синоїдальної системи використовувалася самодержавством як “ідеологічний приводний ремінь для своєї політики” [1, с. 42]. Тому, по суті, це була державна церква.

Держава всіляко підтримувала соціально-політичні дії російської православної церкви, надаючи їй особливе привілейоване положення у порівнянні з іншими конфесіями. Особливо в таких специфічних питаннях, як релігійна обрядовість, оформлення шлюбу, релігійне навчання. К.П. Победоносцев обер-прокурор Святейшого Синоду прямо заявляв, що “церква як суспільство віруючих не відокремлює й не може відокремлювати себе від держави як суспільства, з’єданого в цивільний союз” [2, с. 119].

Російську державу й російську православну церкву завжди хвилювали сімейно-шлюбні відносини, тому що по церковному праву “шлюб є союз двох осіб вікових самостійних, чому і є установою із самостійним значенням у ряді інститутів цивільного життя. Шлюб є основа родини, родина ж вважається першою шаблею політичного союзу” [3, с. 276].

Російське законодавство цього періоду не визнавало цивільного шлюбу. Шлюб визнавався законним тільки тоді, коли був зроблений по обрядах віри й за встановленим законом правилами. Таким чином, юридичним, тобто законним, визнавався тільки церковний шлюб. Церковний шлюб був важливим юридичним чинником, спрямованим на створення родини, оформлення правових зв’язків у родині й суспільстві.

На півдні України в другій половині ХІХ століття жили представники різних релігій і релігійних конфесій. Держава завжди намагалася вольовим шляхом надати правову однаковість сімейно-шлюбним стосункам, віддаючи чільну роль російській православній

церкві [4, с. 83]

Для прикладу можна навести шлюб пруського підданого Едуарда Флігеля, уродженця м. Кельна, бухгалтера, лютеранського віросповідання, й дочки капітана Паршина, дівиці Ольги, від роду 20 років, сповідання православного. Виявивши 25 березня 1863 р. бажання сполучатися шлюбом, вони звернулися із проханням до Миколаївського Військового Губернатора генерал-ад'ютанта віце-адмірала й кавалера Богдану Олександровичу Глазенапу “исходатайствовать” на цей шлюб найвищого Його Імператорської Величності бажання, за допомогою зносин з Паном Обер-прокурором Святійшого Правительствующого Синоду.

З Канцелярії Обер-прокурора Святійшого Синоду відділення П від 18 травня 1863, № 3233 був отриманий дозвіл: “Панові Миколаївському Військовому губернаторові. Государ імператор, по всеподданнейшему доповіді Моему, Высочайше соизволил дозволити проживаючим у м. Миколаєві пруському підданому Едуарду Флюгелю одружитися з дочкою відставного капітана Ольгою Паршиною, із зобов'язанням хрестити й виховати дітей від цього шлюбу в православ'ї” [5].

З наведеної архівної справи видно, що російська держава законним визнавало тільки шлюб, зроблений за всіма правилами й обрядами православної церкви. Шлюби з особами іншого віросповідання дозволялися, але знову ж за згодою православної церкви. Дозвіл обставлявся різними обмеженнями, у першу чергу це стосувалося дітей, народжених від таких шлюбів. Їх обов'язково треба було “хрестити й виховати в православ'ї”.

1. Поспеловский Д. Русская православная церковь: испытания начала XX века // Вопросы истории. – 1993. – № 1. – С. 42-54. 2. Победоносцев К.П. Церковь и государство // Москва. – 1991. – № 5. – С. 119-125. 3. Церковное право императорского Санкт-Петербургского университета / Под редакцией профессора-протоиерея М.И. Горчакова. – СПб., 1892. 4. Євтушенко О.Н. Державно-правове забезпечення сімейно-шлюбного обряду селянської родини на Півдні України в першій половині XIX століття // Наукові праці: Науково-методичний журнал. Т. 23. Вип. 10. Політичні науки. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2002. – С. 82-87. 5. Государственный архив Николаевской области (ГАО). – Ф. 230, оп. 1, справа 4764 (на 10 листах).

**П. Ричков**  
м. Рівне

## **ПРАЦЯ ДМИТРА АНТОНОВИЧА “НІМЕЦЬКІ ВПЛИВИ НА УКРАЇНСЬКЕ МИСТЕЦТВО” В КОНТЕКСТІ СУЧАСНОСТІ**

**Х**вилі німецької колонізації, що неодноразово розливалися по Україні, починаючи з XIV століття, мали природним наслідком зближення кращих надбань української та німецької культур. Значна кількість художніх, архітектурних творів, що належали майстрам німецького походження, назавжди увійшли до української мистецької спадщини, значною мірою визначаючи її розмаїття та самобутність. Ця загальна обставина добре відома і ніколи не підлягала запереченням в історико-культурній історіографії. Інша річ – спеціальні наукові висліди німецького чинника в багатовіковому розвитку українського мистецтва. Через певні історичні обставини політичного та ідеологічного характеру цей дуже своєрідний аспект в українському мистецтвознавчому контексті довгий час не знаходив адекватного висвітлення, лишаючись в кращому випадку на маргіналіях культурологічних досліджень. Чи не єдиним виключенням до сьогодення залишається ґрунтовна праця Дмитра Антоновича “Німецькі впливи на українське мистецтво”, видана німецькою мовою в Лейпцігу в 1942 році у видавництві Гірцеля. На жаль, через зрозумілі обставини книга є тепер в Україні бібліографічним раритетом. Ця унікальна дослідницька праця все ще знаходиться практично за межами наукового обігу. Користуючись нагодою такого представницького зібрання з такою актуальною науковою проблемою для обговорення, подякуємо пані Галині Петришин. Було б справедливим згадати і цього видатного українського вченого, і його творчий доробок останніх років життя.

Народився Дмитро Антонович у Києві 1877 року в сім’ї професора Київського університету Св. Володимира Боніфатійовича Антоновича – одного із зачинателів української історичної науки, серед багатьох учнів якого досить назвати прізвище Михайла Грушевського. З молодих років Дмитро захоплюється театром, мистецтвознавством, не цурався студентських політичних рухів і, як то кажуть, не пішов навпростець по протоптаній батьком науковій стежині. Був засновником Революційної української партії. Але політична кар’єра не склалася, і з 1906 по 1911 роки молодий вчений займався мистецтвознавчими студіями у Німеччині, Франції, Італії. За революційних часів був членом Центральної Ради, народним міністром морських справ, потім міністром у справах мистецтва. При Директорії був призначений послом до Рима. Потім Відень, Прага, де Д. Антонович прожив все своє останнє життя. Тут він тричі обирався ректором Українського вільного університету, певний час був деканом філософського факультету. Тут була виконана ціла низка узагальнюючих наукових праць з історії українського книгодрукування, церкви, мистецтва, скульптури, малярства, орнаменту, музики, театру та ін. Однією з останніх праць стала книга “Німецькі впливи на українське мистецтво”,



написана тоді, коли автору йшов уже сьомий десяток літ. Помер Дмитро Антонович у Празі 12 жовтня 1945 року.

Очевидно, що при сучасному сприйнятті не можна оминати зовнішніх обставин написання цієї праці. Вже йшла Друга світова війна. Зрозуміло, що офіційна ідеологія третього Рейху була зацікавлена в наукових дослідженнях німецького чинника в історії східноєвропейських народів, значною мірою сприяла їх появі, вбачаючи в тому засіб утвердження та розповсюдження пангерманізму. Майже одночасно з працею Д. Антоновича побачили світ праці: “Україна та Рейх. Дев’ять століть німецько-українських зв’язків у дзеркалі німецької літератури та духовної історії” професора Дмитра Дорошенка, “Німецьке право в Україні та його впливи на українське право з XVI до XVIII століття” професора Андрія Яковлева, “Германо-німецькі культурні впливи у дзеркалі української мови” професора Романа Смаль-Стоцького. Треба констатувати, що дійсно поява цих праць мала певне політичне підґрунтя, тобто зовнішні обставини були такими, якими вони були. В той же час при прочитанні цих праць складається однозначне враження, що їх внутрішній дослідницький зміст практично не підпадав під впливи офіційної ідеологічної пропаганди, відповідав усім ознакам серйозних наукових студій. До речі, сам Дмитро Антонович, будучи вже в еміграції, не раз звертав увагу і своїх колег, і своїх учнів на неприпустимість зрощення науки з публіцистикою, вважаючи це прикрою хворобою української науки на еміграції, гостро виступав проти політизації та однобічності тематик наукових досліджень.

Повернемося власне до змісту книги. В короткій анотації до неї зазначимо: “Українці були найвіддаленішим народом на Сході, чие мистецтво пройшло ті самі стадії універсального розвитку стилів, що їх раніше пережила Центральна та Західна Європа. Німецькі впливи при цьому стали важливим та довготривалим чинником. Україна внесла до кожного європейського стилю свою індивідуальність. Автор відтворює цей розвиток, що мав багатючі наслідки у німецько-українських зносинах”.

Звідси стає зрозумілою методологія, покладена в основу авторської концепції висвітлення анованої теми. Це концепція послідовних вислідів історичної еволюції мистецької творчості, що базувалася на стильових ознаках результатів цієї діяльності в рамках усталеної еволюційної схеми: “романський стиль-готика – ренесанс – бароко – рококо-класицизм”. Бароко та рококо у авторському викладі отримують додатково внутрішнє членування на бароко єзуїтське та козацьке, на рококо як продовження єзуїтського бароко та як продовження козацького бароко. Не можна не зауважити, що в контексті сучасного мистецтвознавства така досить жорстока схема не може не сприйматися як дещо застаріла, навіть архаїчна. Наразі в сучасних дослідженнях віддається перевага при висвітленні історичної генези комплексним, змішаним засадам, що ґрунтуються на поєднанні стильових ознак з ознаками суспільними, політичними, національними, світоглядними, типологічними, функціональними, конструктивно-технічними тощо. Стиль як визначальна прикмета стадіального розвитку мистецтва в сучасному

мистецтвознавстві втрачає домінуючі позиції, допускаючи все більше й більше в цю наукову сферу методи структуралізму, семантики, семіотики і навіть лінгвістики. Однак він ніколи не втрачав і не втратить у майбутньому свого значення відносно автономного об'єкта наукового аналізу, зберігаючи й надалі широкі потенційні можливості для прийдешніх наукових вислідів, і саме в цьому сенсі влучні спостереження і висновки праці Д. Антоновича мають і завжди матимуть велику пізнавальну цінність. Хоча, зрозуміло, мова зовсім не йде про їх абсолютизацію, а деякі з положень потребують суттєвої верифікації з огляду на сучасний стан мистецтвознавства.

Як зазначає автор, перші німецькі впливи на українське мистецтво відносяться вже до XI-XII століть, коли разом із запозиченням з Балкан кращих візантійських зразків сакрального мистецтва запозичувалися опосередкованим чином окремі форми та деталі романського стилю. Саме з цього періоду розпочинається в його праці систематизований виклад, хоча цілком справедливо зазначається, що вести мову про прямі україно-німецькі зв'язки в zakresі мистецтва можна лише з того часу, коли вихідці з Німеччини почали селитися в галицьких та волинських містах, тобто з 30-х років XIV століття за Юрія II Болеслава та особливо після підпадання західноукраїнських земель під владу Казимира Великого.

Завершується праця хронологічно приблизно серединою XIX століття. Виходячи з панівного тоді погляду на еkleктичні та модернові течії в мистецтві, Д. Антонович приєднується до негативної їх оцінки, вважаючи, "що було б нецікавим та безцілним копіюватися в цьому макаронізм", однак слушно зауважує величезний вплив на ці явища II половини XIX століття віденської архітектури.

Якщо перший, відносно короткий, розділ книги, присвячений романському стилю, базується в основному на архітектурному матеріалі, то до всіх наступних залучається значною мірою також аналіз мистецтв декоративного, скульптурного, живописного, ливарного тощо. Особливою мірою це стосується розділу, присвяченого ренесансу, де автор відзначає повне витіснення з України німецьких майстрів архітектурно-будівельної справи майстрами італійськими, починаючи з 1530-х років. Але саме у справі будівництва – тоді як в образотворчих, пластичних мистецтвах значення німецького чинника зберігалось, а часом навіть зростало.

Текст книги проілюстровано 40 таблицями із зображенням 61 пам'ятки українського мистецтва, переважно архітектурного. Цікаво, що в спеціальних примітках до переліку ілюстрацій автор зауважує декілька споруд, знищених в Україні за більшовицького режиму (церква Петра і Павла в Києві з дзвіницею, дзвіниця Кирилівської церкви). Деякі з проаналізованих пам'яток втрачені вже в повоєнні роки.

Наразі метою дослідження не є детальний виклад усього змісту цієї праці Дмитра Антоновича. Це, мабуть, не потрібно і не доцільно через величезну насиченість її фактажем та аналітикою, що свідчить про

величезну ерудицію автора, про глибокі знання історії європейського мистецтва та культури в цілому. Добра обізнаність з тогочасним станом мистецтвознавства, значний власний досвід університетських викладів та наукових досліджень дозволили Д. Антоновичу торкнутися у цій праці практично всіх стрижневих питань україно-німецьких та, можна сказати навіть ширше, україно-європейських мистецьких стосунків.

В той же час у відношенні фактографічного боку праці не можна не рахуватися з тією обставиною, що писалася ця праця в умовах еміграції, коли автор не міг мати фізичного доступу ні до багатьох першоджерел в Україні, ні до мистецьких пам'яток, що особливо важливо. Хоча більшість з них були йому добре знані з молодих літ, будь-який іконографічний матеріал у процесі наукового опрацювання не міг цілком замінити собою потребу дослідження пам'яток в натурі. Мабуть, саме ці обставини спричинилися до деяких фактичних помилок та неточностей, наприклад, стосовно авторства Андріївської церкви в Києві, походження неготичного фризу фортечної башти в Дермані та ін. На наш погляд, до більш суттєвих недоліків загальнометодологічного характеру можна було б віднести хіба що досить помітну ігноранцію по відношенню до польської мистецької історії, точніше до її ролі в процесі проникнення на Україну німецьких традицій та прийомів, бо польська культура в минулому сама знаходилася під потужними західноєвропейськими впливами і за таких умов нерідко виконувала функції посередника в україно-європейських (серед них україно-німецьких) мистецьких взаєминах.

Після виходу цієї книги в світ минуло вже більш ніж півстоліття, але й по сьогодні вона залишається найбільш ґрунтовним мистецтвознавчим дослідженням із зазначеної тематики. В контексті сучасного мистецтвознавства зазначимо лише головні, на наш погляд, аспекти її актуальності та значимості. По-перше, це видання залишається на сьогоднішній день єдиною монографічною спробою глибокого наукового висвітлення україно-німецьких мистецьких зносин, які відбувалися спочатку головне на фоні колонізаційних процесів, а починаючи з XVII століття здебільшого визначилися діяльністю окремих, спеціально запрошених в Україну, майстрів вже з наявним добрим вишколом та професійним досвідом. По-друге, автор був цілком свідомий історичної значимості культурних стосунків з іншими європейськими країнами: Італія перш за все, а також Франція, Голландія, Англія та ін. Він зовсім був не схильний, як може здатися на перший погляд, до абсолютизації чи перебільшення німецького чинника в історії українського мистецтва. Більше того, прекрасно знаючи історію європейської культури, Д. Антонович постійно намагається вловити побічні тенденції, перехресні явища, що йшли від реального переплетіння художніх процесів у Європі протягом багатьох століть. По-третє, ця праця була і залишається яскравим прикладом непересічного дослідницького аналізу не тільки загальних тенденцій та течій, але й конкретних витворів мистецтва – від

архітектурно-композиційного устрою унікальних християнських храмів до орнаментики та декоративно-ужиткових речей. Автор з успіхом використав компаративістські засади у своєму дослідженні, і хоча деякі з висунутих ним гіпотез так і не знаходять однозначного підтвердження (наприклад, стосовно витоків тридільних дерев'яних церков), добре відчувається ґрунтовність, зваженість, полівалентність висунутих мотивацій. Нарешті, слід відзначити, що, незважаючи на те, що сам Д. Антонович наголошує на відсутності у нього наміру викладати в цій праці цілісний погляд на розвиток українського мистецтва, фактично сам зміст книги засвідчує – це не зовсім так. Автор не оминає увагою ті періоди, коли німецькі, впливи зводилися до мінімальних, майже непомітних проявів – наприклад за часів Петра Сагайдачного, Петра Могили, Івана Мазепи. І в цьому відношенні ця праця є цікавою ще й своїм цілісним, саме автеновицьким поглядом на розвиток українського мистецтва, що дозволяє прослідкувати певні відмінності в його позиції у порівнянні, скажімо, з працями інших дослідників у еміграції (наприклад, Володира Січинського) стосовно української архітектури та мистецтва. Особливої значимості ця обставина набуває для архітектурної історіографії у зв'язку з тим, що повоєнне українське мистецтвознавство у діаспорі вже не мало таких помітних, яскравих представників.

1. ANTONOWYTSCHE Dmytro. Deutsche Einflüsse auf die Ukrainische Kunst. – Leipzig, 1942. – 180 s. 2. Наулко В. Культура і побут населення України. – К., 1991. 3. Смолій В., Гуршій О. Як і коли почала формуватися українська нація. – К., 1991. 4. Грушевський М. Історія України-Русі, – К., 1993. 5. Чирко Б.В. Національні меншості на Україні // Український історичний журнал. – 1990. – № 1.

*О. Кухар-Онишко  
м. Миколаїв*

## **ЮРІЙ КЛЕН (ОСВАЛЬД БУРГАРТД) – ВИДАТНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ПОЕТ**

**П**ід іменем Юрія Клена (1891-1947) увійшов в українську літературу Освальд Бургард, німець за походженням, що увесь свій поетичний талант віддав Україні що до останньої своєї години жив спогадами дитинства, яке пройшло на мальовничому Поділлі.

Народився він у селі Сербинівці (тепер Старокостянтинівський район Хмельницької області) в сім'ї купця Фрідріха Бургарда, родом зі Східної Пруссії і прибалтійської німкені Сідонії Тіль. На все життя закарбуються в пам'яті завітчані долини і любі серцю прибережні хащі, ліс на обрії і ніжна памолодь горбів, запах полинів на межах. Тих полинів, що так натхненно оспівані в легенді про євшан-зілля. А ще казки, що їх розповідав малому хлопчику швець Никанор, веселий, чорнявий чоловік.

Навчався Освальд у Славутській (Хмельниччина) та Київській гімназіях, після чого поступає до Київського університету. Та навчання було перерване війною. 1914 року Освальда як громадянина ворожої держави було вислано до Архангельської губернії. Це було перше насилля, перша несправедливість, яка на довгі роки залишить слід в душі вільнолюбивого юнака.

У 1918 році О. Бургард повертається до університету, а по закінченні його вчителює в Баришівці на Київщині. Тут доля звела його з майбутніми неокласиками Миколою Зеровим та Павлом Филиповичем. Через них він знайомиться з Максимом Рильським та Михайлом Драй-Хмарою, які вчителювали в Києві і стояли на подібних естетичних позиціях. Перші вірші О. Бургарда були написані російською мовою, та згодом він переходить на знайому йому з дитинства українську, займається перекладами з російської, німецької, французької, англійської.

Другий удар долі спіткав Освальда у 1921 році, коли йому довелося кілька місяців провести в камері смертників Полтавської ЧК. Про це він розповість згодом у поемі "Прокляті роки". Після цього буде викладацька робота в Голосіївському сільгоспінституті і в Київському інституті народної освіти. У 1931 році, після арешту М. Рильського, О. Бургард виїжджає на стажування за кордон і вже не

повертається на Україну.

Щоправда, в 1942 році він був мобілізований до вермахту, призначений перекладачем і пройшов з німецькими військами шлях від Ладжижина до Ясиноватої. Восени цього року застудився і був звільнений за станом здоров'я із військової служби.

Не щастило О. Бургарду знайти у тодішній Німеччині постійну роботу. То влаштувався на літні курси при університетах півдня рейху викладачем слов'янських літератур, то жив з мізерних гонорарів. До початку Другої світової війни підтримував тісний зв'язок з українськими емігрантами, що жили в Празі. Після звільнення з армії поет і вчений знову в пошуках роботи, заробітку. На його очах розвалюється під ударами зі Сходу і Заходу “тисячолітній райх”, і виникає задум поеми “Попіл імперій”, що стала основною справою його життя протягом 1943-47 років.

Втік О. Бургард від тоталітарного режиму в Союзі та не сприйняв і тоталітаризму фашистського типу. Самотній, не визнаний німцями, заборонений в Радянському Союзі помер він у невеличкому містечку на півдні Німеччини і похоронений серед “ауслендерів”, тобто “чужинців”. І тільки проголошення незалежності України, реабілітація всіх жертв сталінських репресій дозволили повернути ім'я оцього німця, що став палким патріотом України і зробив істотний внесок у розвиток її національної культури, в нашу історію.

Туга за Україною найвиразніше виявляється у віршах, написаних в еміграції. Осмислюючи історичну долю нашого краю у вірші “Україна” (1938), Юрій Клен уявляє свою праматір, яка молиться до язичницьких богів Перуна і Сварога. І не змогли звабити наших далеких предків ні хозари до іудейської релігії, ні печеніги “у свої подерті шатра”, “ні Рим у папське лоно”, і “для вина, що серце звеселяє, зреклась ти магометового раю”.

А далі історія України викладена не зовсім за офіційною концепцією. “Зім'ята навалою татарських орд” прийняла долю “хижу і прокляту”. Автор позитивно оцінює “гучний і буйний бенкет Богдана” і спалах полум'я “старої слави” у “чорні дні Полтави”. Тут не названо ім'я Мазепи, але зрозуміло, чий кістяк хрустів в обіймах владних Петра. І ось:

Немов боліт примара невідома,  
Між нетрів дебряних, де мох і глиця,  
Постала в чадній млі нова столиця.  
Поволі брякла, мов велика туша,  
Ненависна киргизам і інгушам,  
Грузинам і карелам осоружна

Імперія пожерлива, потужна.

І в цій імперії “четвертована Україна”, в якій забирав страшний ясир Сибір. Революція 1917 року – це шал смерті; крила пожеж над віками. А далі сумні пророцтва: ще “нам іти нам сум років, крізь біль наруг, крізь ніч гірку неслави”, по нас, забутих на землі, “хай час пройде важким, залізним плугом”, та поет бачить кораблі майбутнього”, і те майбуття – прекрасне.

Символічний образ плуга, що у Тичини уособлює революцію, Ю. Клена роздирає “чорні груди степів “після того, як сучасники поета відійдуть “в глибні віків”. А в наступному вірші “Ми” того ж 38-го року веде суперечку з блоківськими “Скіфами”. У Блока – гордість за своїх предків-завойовників “с раскосыми и жадными глазами”, в українського неокласика – гордість за те, що його предки “не ходили за моря земель незначних добувати”, “не шукали за морями прерій”, не ходили в хрестові походи, не снили імперіями. Саме така доля України обіцяє їй своє світле, щасливе майбутнє без воєн, без внутрішніх чвар, у злагоді і достатку.

Та якщо інші українські патріоти приписували Україні месіанську роль, а її народ наділяли якоюсь виключністю, то Юрій Клен щасливо уник таких пророцтв, коли український народ протиставлявся своїм сусідам: ”У такт рокам гуде наш крок. Ми йдем... ми ростемо... ми будем”.

Звичайно, у Ю. Клена були вірші, як і в усіх неокласиків, на теми античності, його ідеалами ставали то Цезар, то Клеопатра, то вікінги, то Ярослав Мудрий, та сучасність переважала, а в тій сучасності – гірка та сповнена надій доля України.

Поема “Попіл імперій” – найбільша за розміром і найзначиміша за змістом, химерна за побудовою, сатирична за стилем, глобально- філософська за обсягом осмислення долі людства і долі планети. Основна думка поеми – імперії зароджуються і зникають, імперії виникають як акт насилля і розвалюються під натиском внутрішніх суперечок. Імперії – потворне явище історії і не мають права на існування.

За обсягом цій поемі нема рівних в українській літературі. Тут сплелися мотиви “Енеїди” Котляревського і “Енеїди” Вергіліївої, “Божественної комедії” Данте і “Фауста” Гете, сумні пророцтва Касандри і ліричного героя, який, як і ліричний герой Шевченка в поемі “Сон”, летить над землею і спостерігає такі жахіття, яких ще не знало людство. Ці жахливі сцени насилля, варварське приниження людини, масові розстріли і нелюдські тортури породжені прагненням продовжити існування імперій, історією приречених на занепад,

розвал.

Ліричний герой перед винесенням вироку імперіям оглядає основні події двадцятого віку, згадує історії виникнення і занепаду найбільш відомих у світовій історії імперій. Досить іронічно відгукнувшись на діяльність адвоката, що “прибрав голос главоверха”, закохано прислухався до вуркотіння власного голосу, у громі марсельєз він не почув вищого голосу Ксандри. А з балкона палацу Кшесінської “вже інший править диригент:

Страшні, нечувані ще гасла  
Шпурляє він, мов кості псам,  
І за майбутній сир у маслі  
Купує душ дешевий крам.  
.....Лягає велетенська тіль  
Низької постаті у кепі  
На простір царських володінь.

Одна форма диктатури була замінена “диктатурою пролетаріату”. Стара імперія у муках гине, і її попіл розносить вихор по всій Європі. “В старому Києві уже централить Рада”, єднає українські землі, і з’являється “у президентській багряниці білобородий дядько Чорномор”. Та бойові змагання за долю України закінчуються не так, як би хотілося авторові. “Сидить голода в Київській палаці, панує Петерс і царює Лаціс. Розстрілюють китайці й латиші”.

У першому колі імперського пекла нашого ліричного героя супроводжує сам Данте. Це екскурсія по в’язницях. Та після тих оглядин ліричному героєві бачиться видіння: в країні Вільгельма Телля “зубчастий хрест у білім крузі кружляється, крутиться, мигтить”. Автор згадує свій шлях по Україні у складі вермахту, бачить жахіття війни і співставляє їх із спогадами дитинства на Поділлі. У цьому поході, в новому видінні біля Полтави він зустрічає Котляревського і просить знаменитого гумориста показати оте пекло, по якому у свій час ходив Еней. Енеєві і доручає Іван Петрович супроводжувати нашого героя далі.

Вхід до пекла сторожить триголовий цербер, та одна голова його лається по-німецьки, друга – угорською мовою, третя – румунською. А в пеклі тім – вся окупована Україна із таборами військовополонених, таборами партизан, голодними і босими жителями. Злидні, безправ’я, терор. Та найстрашніше місце в пеклі – єврейське гето.

У розділі “Вальпургієва ніч” ліричний герой бачить, що і німецькому народові невесело живеться у Третьому рейху, якому



Гітлер обіцяв тисячолітнє існування і процвітання, панування над світом. Тут супутником нашого героя стає мудрий Фауст. Цей розділ вводить читача в німецький фольклор, його демонологію.

Юрій Клен не дожив до розпаду Радянського Союзу, але він був запрограмований всією ходою світової історії. Він не дожив до “чорнобильської трагедії”, але передбачив її у своїх “видіннях”: “своїми власними руками себе понишити ви самі”, “на себе з хмар самі проллете жеркий вогонь”.

Гнітюче враження залишає в читача поема “Попіл імперій”, та є в ній промінчик надії. Є на нашій планеті Україна, народ якої живе споконвіку мирною працею, народ, якої ніколи не ходив у завойовницькі походи, є українська земля, на якій мирно уживалися різні нації. І Юрій Клен, він же Освальд Бургард, німець за походженням, стає патріотом цієї омріяної землі, вірить у щасливе майбутнє українського народу, що має створити суспільство, яким буде правити не зло і насилля, а мирний труд і справедливість.

**1.** Енциклопедія українознавства: В 6 т. – К., 1993. – Т. 1. **2.** Німці в Україні. 20-30-ті рр. ХХ ст.: Збірник документів державних архівів України / Упорядн.: Л.В. Яковлева, Б.В. Чирко, С.П. Пишко – К.: Інститут історії України, 1995. **3.** Історія міст і сіл Української РСР. Одеська область. – К., 1969.

**4.** Історія міст і сіл УРСР. Миколаївська область. **5.** Багмет М. О работе научно-исследовательского центра по изучению истории и культуре немцев Украины // Научно-информационный бюллетень. – 1996. – № 2 (г. Москва).

*М. Панчук, О. Ковальчук, Б. Чирко*  
*м. Київ*

## **НАЦІОНАЛЬНА НІМЕЦЬКА МЕНШИНА В УКРАЇНІ У 1920-30-х РОКАХ**

**П**ерші згадки про німців в Україні датуються кінцем X ст. Починаючи з XI ст. невеликі групи німців засновують торговельні колонії в Києві, Володимирі-Волинському, Луцьку та інших містах. Після монголо-татарської навали на запрошення галицько-волинських князів німецькі майстри приїзять для відбудови міст, розвитку ремесел і торгівлі. З другої половини XVIII ст. починається новий етап, цього разу не спорадичної, а досить масової колонізації. Цьому сприяв виданий у 1762 р. указ Катерини II, німкені за походженням, який заохочував переселення досвідчених селян-хліборобів із Німеччини в Російську імперію. В Україні нові німецькі колонії з того часу були засновані на території нинішніх Запорізької, Херсонської, а пізніше Дніпропетровської, Донецької, Миколаївської, Одеської областей та Криму. Німецькі колоністи мали встановлені урядом певні привілеї – значні земельні ділянки, асигнування з державної скарбниці для початку господарських робіт. Їх на кілька десятків років звільняли від податків та повинностей, а також від призову до Російської армії. Ефективно використовуючи надані їм привілеї, німецькі колоністи освоїли чимало нових, до того ніколи не ораних, земель, займалися тваринництвом і садівництвом. Професор Російської Петровської сільськогосподарської академії К.Е. Ліндеман відзначав, що німецькі колоністи протягом 100-150 років “...перетворили голі і не використовувані тоді степи Новоросії, Криму та Закавказзя в родючі поля, в багаті сади, в доходні виноградники і сприяли поширенню поліпшеного господарства навколо своїх поселень. Створюючи своє щастя і добробут, вони разом із тим допомагали зростанню добробуту всього краю і навчили співвітчизників служінню вітчизняним ідеалам і широкому благодійництву” [1].

На початку XX ст. в Україні проживало 400 тисяч німців. Тяжкі випробування випали на їх долю у зв'язку з Першою світовою війною. Царський уряд, наляканий наближенням фронту до місць оселення німецьких колоністів в Україні, санкціонував масове перенесення їх у інші райони імперії, переважно до Сибіру та Поволжя. Депортовані німці-колоністи почали повертатися в Україну

лише у 1918 р., і до кінця 1920 р. більша частина їх повернулася до своїх примусово залишених осель. Але економічна розруха, до якої призвели світова та громадянська війни, антиселянська аграрна політика радянської влади, голод 1921-1923 рр. – все це було важким ударом для німецьких колоністів. Тяжкий стан німецьких сільськогосподарських колоній, конфліктні ситуації, що виникали внаслідок численних переділів землі, свавілля в оподаткуванні, закриття шкіл та молитовних будинків, відсутність належної уваги до забезпечення національно-культурних інтересів німецького населення викликали в нього законне обурення та бажання покинути Україну й емігрувати в Сполучені Штати Америки та Канаду. Зокрема, в 1922-1924 рр. Заяви про виїзд поступити у відповідні органи від понад 20 тисяч сімей німців України, емігрувало в ті ж роки 8 тисяч сімей.

Такий розвиток подій не відповідав доктрині комуністичної партії, що висунула гасла “розкріпачення націй” на шляху соціалістичного будівництва. Однак неодноразові обговорення в ЦК КП(б)У стану в німецьких колоніях у зв’язку з наростаючими еміграційними настроями не внесли заспокоєння. Воно наступило лише тоді, коли в умовах нової економічної політики дещо стабілізувалися соціально-економічні відносини на селі та розпочалося утворення національних німецьких адміністративно-територіальних одиниць – районів, селищ і сіл.

Компактне розселення німців в Україні сприяло проведенню такої роботи. У 1923 р. тільки в Одеській губернії було 206 німецьких сіл та хуторів, в Материнській – 162, в Волинській – 143, в Донецькій – 147. До того ж було декілька десятків сільських рад (у складі 3-5 населених пунктів), на території яких також переважало німецьке населення. Докладніші дані щодо чисельності та місць компактного проживання німецького населення були отримані під час перепису 1926 р. В цей період в Україні мешкало 393 924 німці (1,36% населення України). З них 360 тисяч – в сільській місцевості (93,2% німецького населення України). Зазначимо також, що в Україні проживало 40% німців, що мешкали в СРСР.

З 1924 р. в місцях компактного проживання німецького населення розпочалося виділення німецьких сільських рад, одних із перших національних адміністративно-територіальних одиниць в Україні. У 1925 р. в республіці було 98 німецьких сільських рад, наступного року – 221, а в 1927 р. – 237. На території німецьких сільських рад проживало 317 тисяч жителів, з яких становили 261 тисячу (82,3% загальної чисельності їх мешканців). У 1931 р. в Україні

було 252 німецькі сільські ради. В українських районах – 151, в 7 німецьких – 84 (33% загальної кількості німецьких сільських рад). 9 німецьких сільських рад (Клейбергдорфська, Глікстальська, Бердорфська, Антонівська, Нойдор-фська, Марієнберзька, Триградська, Степанівська, Ново-Андриянів-ська) були у складі Молдавської АСРР, ще 8 німецьких сільрад – у складі інших національних районів – по дві в Сталіндорфському єврейському національному районі, Великоянисольському (грецькому) і Мархлевському (польському); по одній – у Калінінорфському (єврейському) та Благоївському (болгарському). В свою чергу, у складі німецьких районів були єврейські, польські, грецькі, російські національні сільські ради. Так, у Пулинському німецькому районі були Пулино-Єврейська (єврейська сільська рада), Адамівська (російська) та польські (Кошелівська та Радецько-Боярська).

У німецьких національних та інших адміністративно-територіальних одиницях діяла мережа освітніх закладів із викладання німецькою мовою. У 1929-1930 навчальному році в Україні діяло 628 німецьких шкіл, де навчалось 34075 учнів. Була розгорнута мережа культурно-освітніх закладів, видавалися газети і журнали, працювало 2 німецьких індустриальних, 6 сільськогосподарських та педагогічний технікуми, а також Одеський німецький педагогічний інститут, Пришибська ветеринарно-фермерська школа, Ландауська сільськогосподарська школа-технікум, Молочанська фельдшерсько-акушерська, Хортицька педагогічна школи та ін.

Становлення командно-адміністративної системи в країні, насильницька колективізація та форсована індустріалізація супроводжувалися посиленням “наступом на капіталістичні елементи”. У німецьких районах і селах, як відзначав ЦК КП(б)У, цей “наступ” ускладнювався “великим прошарком розкуркулених революцією господарств, наявністю національних, релігійних особливостей, засміченістю радянського і кооперативного апаратів, сільської інтелігенції, класово-ворожими елементами з колишніх поміщиків, клерикалів та ін. і слабкістю партійних організацій”. На цій підставі 27 березня 1929 р. було прийняте рішення про висилку з Миколаївської та інших округів десятків тисяч німецьких сімей. Але й ця антигуманна акція не дала бажаних результатів. І наступного року надходження хліба з німецьких районів не збільшилось. У Спартаківському районі, наприклад, план хлібозаготівель 1930 р. був виконаний лише на 68,3%. Причину цього ЦК КП(б)У вбачив у “демобілізаційних настроях партійно-радянського керівництва району”. А в наступні роки насильницьке вилучення хліба в селян призвело до голоду в Україні, в тому числі і в німецьких селах. Спробам громадськості Німеччини надати допомогу своїм співвітчизникам в Україні рішуче кляли край

органи держбезпеки, а сам факт голоду замовчувався.

Трагічно відобразились на долі німецького населення України і сталінські репресії 30-х років. Протягом 1933-1937 рр. органи державної безпеки “викликали і ліквідували” 124 фашистські, шпигунські, диверсійні і повстанські організації. Лише за червень – серпень 1937 р., тобто за три місяці, було “викрито” 49 таких організацій, арештовано понад 500 чоловіків в Спартаківському, Зельцькому і Карл-Лібнехтівському районах. За повідомленням Одеського обкому партії, в “антирадянські організації” було залучено 60-70% дорослого населення цих районів. Той же Одеський обком партії писав ЦК КП(б)У, що “значна частина німецького населення протягом ряду років виявляє впертий опір соціалістичному будівництву в німецькому селі”. Такі безпідставні, безглузді звинувачення німців використовувались для їх масової насильницької депортації, яка розпочалася ще 1935 р. і дійшла до кульмінації 1937 р. Водночас закривалися німецькі школи і технікуми, інші культурно-освітні заклади, газети та журнали, а 1939 р. були ліквідовані національні адміністративно-територіальні утворення.

Новий етап переселення німців припадає на 1939 р., коли Західна Україна увійшла до складу УРСР. Під наглядом змішаної радянсько-німецької комісії більшість німецького населення, що проживало на західно-українських землях, переїхала до Німеччини або в зони її впливу. Ті ж з німців, хто побажав виїхати із нових областей Радянського Союзу, але не був прийнятий німецькою владою, відправлялися у східні райони країни. Наприкінці 1941 – на початку 1942 рр., вже в умовах радянсько-німецької війни, завершилася депортація німців з України.

Після закінчення Великої Вітчизняної війни 250 тисяч українських німців домоглися в Україні, а в Комі АРСР, Казахстані та республіках Середньої Азії. За переписом 1989 р. в Україні проживало 37 849 німців, переважно в Дніпропетровській, Донецькій, Одеській та Закарпатській областях.

1. Німці в Україні. 20-30-ті рр. XX ст.: Збірник документів державних архівів України / Упорядн.: Л.В.Яковлева, Б.В.Чирко, С.П.Пишко – К.: Інститут історії України, 1995. – С. 23-27. 2. Кулінич І.М., Кривець Н.В. Нариси з історії німецьких колоній в Україні. – К.: Інститут історії України, 1995. – С. 206. 3. Чирко Б.В. Національні меншості на Україні // Український історичний журнал. – 1990. – № 1. 4. Сергійчук В.І. Німці в Україні. – К., 1994. – С. 43-44. 5. Шандра В. З історії початкових німецьких шкіл в Україні в XIX – на початку XX ст. // Старожитності. – 1994. – № 7-8. – С. 5-6. 6. Кулінич І.М., Кривець Н.В. Нариси з історії німецьких колоній в Україні. – К.: Наукова думка, 1998. 7. Советские немцы: история и современность. Материалы Всесоюзной научно-практической конференции. Москва, 15-16 ноября 1989 г. / Ред. В.Г. Чеботарева. – М., 1990. – 386 с.

*М. Козирева  
м. Миколаїв*

## **АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК НІМЕЦЬКИХ РАЙОНІВ ПІВДНЯ УКРАЇНИ В 20-30 рр. ХХ СТОЛІТТЯ**

Історично склалося так, що Південь став одним з основних місць компактного проживання німців на території України. У зв'язку з цим безсумнівний науковий та практичний інтерес викликає дослідження різних аспектів розвитку німецьких національно-територіальних утворень, які існували в регіоні в 20-30 рр. ХХ ст. Створення німецьких національних районів, що об'єднували значну частину німецьких сілрад і майже 34% німецького населення республіки, суттєво відбилося на умовах життя етнічних німців в місцях їх компактного проживання, в першу чергу на Півдні.

В даній роботі робиться спроба з'ясування специфічних особливостей економічного та соціального розвитку німецьких районів як адміністративно-територіальних одиниць, процесів взаємовпливу адміністративно-територіальних перевлаштувань, розпочатих за радянських часів (в першу чергу районування як форми нового адміністративно-територіального поділу), та соціально-економічної ситуації (спричиненої умовами попереднього розвитку), що склалася в німецьких національних районах Півдня України в 20-30 рр. Також висвітлюється питання кількості, часу існування та офіційного статусу німецьких районів як національних.

Утворення німецьких адміністративно-територіальних одиниць на Півдні України має давню історію. Масове переселення німців в південні губернії Російської імперії починається в другій половині XVIII ст. Підставою для широкої німецької колонізації стали маніфести Катерини II 1762, 1763 та 1764 рр. Переселенцям гарантувалось відправлення обрядів по їхній вірі, звільнення від сплати податків на визначену кількість років, відведення земель в достатній кількості, звільнення від військової служби, невтручання чиновників в їх внутрішню юрисдикцію.

Перші колоністи були з незаможних кіл, та поява пізніше додатку до Маніфесту 22 липня 1763 року надавала можливість переселення тільки заможним землеробам і ремісникам, що мали родини.

Серед переселенців були й релігійні відмінності. Релігійні переслідування в Західній Європі (особливо проведені пруським юнкерством закони 1774 р., що обмежували землеволодіння менонітів) посилили переселенський потік на Південь Російської імперії.

З 1819 р. прикликання іноземців припинилось; подальші переселення проходили за спеціальним дозволом.

Широке розселення німецьких іммігрантів сприяло утворенню спеціальних адміністративно-територіальних одиниць. Визначальними при формуванні цієї адміністративно-територіальної системи були конфесійні відмінності. Управління колоністами як привілейованим станом здійснювалось на особливих засадах. Господарська діяльність німецьких колоній стала в цей період потужним фактором економічного освоєння Новоросійського краю, в першу чергу в галузі сільського господарства та сільськогосподарського машинобудування.

З другої половини XIX ст. протекціоністська політика царського уряду змінюється все більш наполегливими намаганнями зрівняти колоністів в правах з іншим населенням через конкуренцію в земельному питанні. Посилились й антинімецькі настрої, підігріті побоюванням російськими шовіністами об'єднаної Німеччини, хоч самі колоністи постійно демонстрували прихильне ставлення до Російської держави. Позбавлення останніх в 1874 р. права на звільнення від військової повинності призвело до значної еміграції (особливо менонітів) в Америку.

Ще більш ускладнило становище німецьких поселенців військове протистояння Російської імперії та Німеччини під час Першої світової війни, фактично зробивши колоністів (незважаючи на проросійські симпатії) заручниками міждержавних стосунків. В 1915 р. було прийнято укази про ліквідацію нерухомого майна німців в деяких регіонах країни. Почався процес перейменування німецьких колоній.

Важким випробуванням стали й події революції та громадянської війни, що призвели до розграбування значної частини колоністських господарств, насамперед за часів махновщини. Захист і підтримка, надані поселенцям в 1918 році німецькими військами, з одного боку, посилили симпатії колоністів до історичної прабатьківщини, з іншого – ще більш ускладнили й без того непрості взаємовідносини останніх з іншими політичними силами, що діяли на терені України.

Адміністративно-територіальні перевлаштування, що розпочалися із встановленням радянської влади, суттєво вплинули на подальший соціально-економічний розвиток колоністських поселень. Губернські й повітові ревкоми та виконкоми почали стихійно, виходячи із зручності управління, утворювати однорідні райони з населенням в 30-40 тис. чол. При цьому німецькі колонії часто опинялись у складі ненімецьких сільрад, керівництво яких до того ж нерідко було вороже настроєно щодо колоністів. До уваги не бралось, що німецькі волості, які становили єдине економічне ціле, тепер розділялися на кілька частин.

Адміністративно-територіальні зміни були тісно пов'язані з

соціально-економічними перетвореннями, в першу чергу із землеустроєм. В німецьких колоніях він часто зводився до відрізання волвиконками від оброблюваної колоністами землі значних наділів на користь оточуючого ненімецького населення. Таке “розв’язання” земельного питання порушувало нормальну сівозміну в колоністських господарствах і призводило до різкого падіння продуктивності праці й збільшення кількості безземельних та малоземельних колоністів, посиленої поверненням до рідних осель висланих до Сибіру в роки Першої світової війни та біженців за часів громадянської війни. Для радянських керівних працівників (особливо низового апарату) німецькі колонії були також невичерпним джерелом по виконанню розверсток та реквізицій. Недоїмки ненімецьких сіл стягувалися з колоністів, хоч останні всі податки сплачували повністю, а то й з перевиконанням [1]. А при адміністративно-територіальних змінах в колоніях нерідко проводилися повторні розверстки й розкуркулення, внаслідок чого в більшості колоністських господарств, сильно пограбованих в роки громадянської війни, зерна не вистачало не тільки для сівби, а й для харчування населення. Повсюдне вилучення земель, придатних для випасу, та відсутність фуражу призводило до значного скорочення поголів’я худоби, загрожувало зберіганню високопородного стада, яким раніш славилися німецькі колонії. Різде незадоволення колоністів викликав невинуватий завищений в порівнянні з оточуючим ненімецьким населенням рівень оподаткування. Скрутну економічну ситуацію ще більш загострили несприятливі погодні умови 1921-1923 рр.: загибель озимих посівів від сильних морозів, а ярових від тривалої посухи. Більшість населення німецьких колоній голодувала.

Радянська влада наявність голоду довго приховувала. І тільки тоді, коли голод на півдні України вже не можна було замовчувати, українське представництво в Берліні запропонувало матеріал для випуску спеціально присвяченого номера журналу робітничої допомоги голодуючим. Це дозволило організувати три делегації колоністів з України до Німеччини і Швейцарії з клопотанням про подання допомоги голодуючим. Ці заходи дали можливість (завдяки зв’язкам з німецькими колоністами, що покинули Україну, але збиралися згодом туди повернутися), добитися кредитного асигнування рейхстагом 100 млн. марок на відбудову господарства німецьких колоній України, що потерпіли від неурожаю [2]. При розподілі привезеного з Німеччини посівматеріалу нерідко траплялися конфлікти між колоністами через вимоги поручительства, що



ускладнювало можливість отримання допомоги певній частині поселенців, змушуючи деякого з них розраховуватись із своїми поручителями значною часткою свого майна [3]. Це викликало незадоволення радянської влади, яка вбачала в цьому порушення принципів власної соціальної політики на підтримку незаможників. В той же час радянське керівництво в цілях покращення економічної ситуації активно намагалося використати німців-колоністів України для отримання ними закордонних кредитів [4].

Для впорядкування адміністративно-територіального устрою в республіці в жовтні 1920 р. при НКВС була організована адміністративно-територіальна комісія з філіями в губерніях, яка протягом двох років вела підготовчу роботу по систематизації районування. Постановою ВУЦВК та РНК УСРР від 7 березня 1923 р. всі 9 губерній України були розділені на 53 округи та 706 районів. Новий адміністративно-територіальний поділ не вивів німецькі колонії з кризи, тому що національний склад населення районів, що утворювалися, як фактор, який впливав на соціально-економічний розвиток, до уваги не брався. Подальше загострення проблеми землеустрою та землекористування при невпинних захватах колоністських земель, надзвичайно високий рівень оподаткування, постійні утиски з боку працівників керівних органів різного рівня, які не розуміли, а часто просто ігнорували мовні, релігійні, культурні потреби населення колоній – все це викликало гостре обурення та емігрантські настрої серед колоністів. В 1923-1924 рр. хвиля еміграції буквально захлеснула німецькі поселення. Особливо великий емігрантський потік був з менонітських колоній, спричинений масовим необгрунтованим позбавленням місцевими властями прав голосу та землекористування менонітських проповідників, які обиралися, а не знаходилися на утриманні, як в інших конфесіях.

Різке збільшення кількості емігрантів-колоністів занепокоїло вищі ешелони радянського керівництва. 16 липня 1924 р. Президією ВУЦВК були заслухані пропозиції комісії по обстеженню менонітських і німецьких колоністських поселень Катеринославської та Донецької губерній. На думку комісії, однією з причин, які викликали невдоволення менонітів і, як наслідок, прагнення емігрувати до США та Канади, з'явилася неурегульованість земельних відносин та землекористування в колоніях. Було визнано необхідним: негайне проведення землеустрою з позначенням меж у відповідності з нормами, встановленими Наркомземом; організація добровільних переселенських груп для розвантаження колоній; бронювання

Наркомземом ділянок землі з колонізаційного фонду для німців-переселенців, зокрема, для менонітів; надання переселенського фонду усередині колоній виключно колоністам. Постанова Президії ВУЦВК передбачала припинення відрізання землі від колоній та заходів по вселенню в колишні німецькі землі переселенців (особливо духоборів) до проведення землеустрою. По можливості, у розпорядженні німецьких земельних товариств мали бути надані додаткові пасовищні угіддя для розвитку племінного скотарства та насадження лісів. Цією ж постановою розташовані на території німецьких колоній націоналізовані підприємства та житлові будівництва необхідно було віддавати в оренду переважно артілям, колективам або приватним особам з німецьких колоністів.

Для реалізації даної постанови Президії ВУЦВК Наркомзем 4 серпня 1924 р. зобов'язав Донецьке, Катеринославське та Одеське губземуправління припинити відчуження земель в колоніях, якщо цим зменшувались норми землекористування, встановлені губвиконкомами для німецьких господарств. Також на підставі постанови Колегії Наркомзему УСРР від 3 вересня 1923 р. земельним товариствам менонітів було надано право оренди землі за пільговими умовами терміном на двократний цикл сівозміни, проте загальна земельна площа на двір, включаючи наділ, не повинна була перевищувати 32 дес. Понад ці норми за колоніями залишалось до 20% площі під попас (із земель, що раніш належали колоністам, відійшли в держфонд та незайняті), а також виділялось для лісонасадження до 1% земель держфонду з обрахування площі, зайнятої колоніями. До проведення землеустрою, а також для виділення спеціальних фондів для переселення німецького населення припинялось доселення в колонії та відвід нових ділянок на землях, що раніш належали колоніям (крім земель, вже зачислених за духоборами та іншими переселенцями, чиє переселення очікувалось в 1924 р.). Окремо домовлялося, що проповідники-меноніти, які не мали права голосу, права на користування землею не позбавлені.

На місцях виконання даних постанов та рекомендацій наštтовхнулося на цілий ряд труднощів через повільність та нерозторопність нижчих інстанцій при проведенні землеустрою в німецьких поселеннях. Це не тільки не розвіяло, а, навпаки, ще більш посилило недовіру німецьких поселенців до радянської влади й спричинило пожвавлення емігрантських настроїв, найсильніших серед менонітів, які вважали складені умови непридатними для відправлення своїх релігійних потреб. Широкий потік еміграції, в тому числі й серед бідноти, дуже небажаний для влади через престижні міркування, а також наполегливі намагання колоністів відновити власні адміністративно-територіальні утворення як форму захисту своєї національно-побутової своєрідності, змусили радянське керівництво вжити термінових заходів.

За їхніх умов центральна влада вдалася до виділення в місцях

компактного проживання німців національних адміністративно-територіальних одиниць (сільрад та районів) як засобу, здатного не тільки покращити соціально-економічну ситуацію в німецьких колоніях та задовольнити національно-культурні потреби населення, але й прискорити залучення не прихильних до радянської влади колоністів до справи соціалістичного будівництва.

Здійснення національного районування в Україні розпочалося згідно з постановою РІЖ УСРР від 29 серпня 1924 року “Про виділення національних районів і рад”, затвердженою IV сесією ВУЦВК 8-го скликання (15-19 лютого 1925 р.), де обговорювалась доповідь ЦАТК “Про низове районування” [5].

Треба враховувати, що кількість, статус, підпорядкування, територія, межі, назви німецьких національних районів неодноразово змінювалися [6]. Нищенаведені дані доводять, які ж саме німецькі райони і в який період офіційно вважалися національними адміністративно-територіальними одиницями.

Протягом грудня 1924 р. – жовтня 1925 р. були сформовані та затверджені вищими інстанціями як національні німецькі райони – Ландауський (Карл-Лібкнехтівський) Миколаївської округи, Молочанський і Пришибський Мелітопольської округи, Люксембурзький Маріупольської округи. До квітня 1926 р. вже функціонували в цій якості також Високопільський (Фріц-Геккертовський) Херсонської округи, Зельцький (Фрідріх-Енгельський) і Гросс-лібентальський (Спартаківський) Одеської округи. Єдиним утвореним німецьким національним районом, розташованим не на Півдні України, був Пулинський район Волинської округи (тут не враховані німецькі райони Криму, який тоді не входив до складу України).

Передбачалось, що виділення національних адміністративно-територіальних одиниць буде сприяти швидкому розвитку продуктивних сил даної території. Великі надії покладалися на уміння й навички колоністів у справі ведення високорозвинутого сільського господарства, що знайшло живий відгук серед німецьких поселенців. Однак умови, створені властями, явно не сприяли втіленню цих прагнень. Земельні наділи, які отримувало німецьке населення, могли надати лише мінімальні можливості для існування, але не дозволяли організувати високо-розвинене сільськогосподарське виробництво. А впровадження згодом курсу на суцільну колективізацію взагалі зробило цей досвід зайвим.

В квітні 1928 р. було ліквідовано Пришибський район (населений в основному лютеранами) з приєднанням його території до сусіднього Молочанського району (де переважали меноніти); при цьому не враховувалося, що за конфесійними відмінностями стоять і соціально-економічні особливості. А розпочатий восени 1929 року наступ на так

званого куркуля остаточно поховав надії колоністів на можливість нормального господарювання. Все це спричинило нову спробу масової еміграції колоністів. Під Москвою зібралося бл. 5 тис. менонітів (переважно з Півдня України), що вимагали дозволу на виїзд в Канаду чи Аргентину до своїх одновірців. Одночасно велись переговори з німецьким урядом про їхнє тимчасове розміщення в Німеччині. Однак після відправлення до Німеччини першої партії менонітів в кількості чоловік канадський уряд повідомив, що не зможе прийняти менонітів раніше весни наступного року. Німеччина теж відмовилася прийняти їх до цього часу. Менонітів в примусовому порядку було повернено на місця проживання [7]. Невдовзі їх очікував й адміністративно-територіальний удар: колиска менонітської колонізації на півдні України – Хортицький район, протягом тривалого часу проєктований різними інстанціями та ціною великих зусиль оформлений як німецький національний восени 1929 р., проіснував за цим статусом лише рік. У вересні 1930 р. він був ліквідований з підпорядкуванням населених пунктів Запорізькій міськраді (апарат якої абсолютно не був пристосований до обслуговування населення німецьких сілрад).

Сталінський варіант індустріалізації та суцільної колективізації вимагав максимальної централізації управління. Постановою ВУЦВК та РНК УСРР від 2 вересня 1930 р. округи були ліквідовані, а райони перейшли в безпосереднє підпорядкування центру. Однак це, навпаки, ще більш ускладнило оперативність управління. Четверта позачергова сесія ВУЦВК УСРР дванадцятого скликання 9 лютого 1932 року затвердила рішення про створення в Україні 5 областей: Карл-Лібкнехтівський, Фрідріх-Енгельський і Спартаківський райони увійшли до складу Одеської області, Високопільський, Люксембурзький і Молочанський – Дніпропетровської області, Пулинський – Київської області. Всі ці райони продовжували існувати як національні адміністративно-територіальні одиниці, однак із здійсненням суцільної колективізації все більш втрачали характерні специфічні особливості.

Повною мірою відчуло на собі населення німецьких національних районів й голодомор 1932-1933 рр., опинившись в епіцентрі цих страхітливих подій. До того ж становище колоністів ще більш ускладнилось з приходом до влади в Німеччині гітлерівців. Гітлерівське керівництво активно використовувало відомості про голодомор для антирадянської пропаганди й організувало допомогу голодуючим в надзвичайно широких масштабах (навіть сам Гітлер пожертвував тисячу марок). Однак до адресатів дійшла лише мізерна частка надісланих грошей, бо відповідні радянські органи змушували голодуючих колоністів передавати отримані кошти на користь МОДР – Міжнародної організації допомоги революціонерам [8].

Соціально-економічні зміни в німецьких районах Півдня України супроводжувалися й адміністративно-територіальними перетвореннями.

Наприкінці 1934 р. був сформований змішаний українсько-німецький Остгеймський (Тельманівський) район [9], а на початку 1935 р. під час розукрупнення з частини Молочанського району утворений Вальдгеймський (Ротфронтівський).

Із подальшим загостренням міжнародної обстановки (в першу чергу через стосунки з Німеччиною) та згортанням роботи серед національних меншин радянське керівництво почало розглядати німецьке населення в Україні як “п’яту колону” фашистів. Репресії щодо меш-канців німецьких районів Півдня набули обвального характеру. За таких обставин саме існування національних німецьких адміністративно-територіальних одиниць в очах влади втрачало сенс й ставало зайвим.

В 1935 р. Пулинський район, розташований у західній прикордонній смузі, був розформований, а на його базі створений Червоноармійський район, що не був національним німецьким. Згодом настала “черга” й німецьких районів Півдня, їх було визнано “штучноутвореними” і в квітні 1939 р. ліквідовано з розподілом сільрад, що входили до їх складу, по інших районах.

Таким чином, простежується взаємозалежність процесів адміністративно-територіальних перетворень, проведених радянською владою в 20-30 рр., та соціально-економічного розвитку німецьких районів Півдня України. Своєрідність соціально-економічної ситуації в місцях компактного проживання німців в Україні суттєво вплинула на специфічні особливості впровадження адміністративних реформ й безпосередньо спричинила здійснення національного районування в республіці. В свою чергу, адміністративно-територіальні перевлаштування, впроваджені в цей період, відчутно відбилися на соціально-економічному стані німецьких поселень регіону.

1. Німці в Україні. 20-30-ті рр. XX ст.: Збірник документів державних архівів України / Упорядн.: Л.В.Яковлева, Б.В.Чирко, С.П.Пишко – К.: Інститут історії України, 1995. – С. 23-27. 2. Сергійчук В.І. Німці в Україні. – К., 1994. – С. 22-23. 3. Німці в Україні. 20-30-ті рр. XX ст.: Збірник документів державних архівів України / Упорядн.: Л.В.Яковлева, Б.В.Чирко, С.П.Пишко – К.: Інститут історії України, 1995. – С. 32, 34, 38. 4. Там само. – С. 40-41. 5. Кулинич І.М., Кривець Н.В. Нариси з історії німецьких колоній в Україні. – К.: Інститут історії України, 1995. – С. 206. 6. Див.: Чирко Б.В. Національні меншості на Україні // Український історичний журнал. – 1990. – № 1. 7. Сергійчук В.І. Німці в Україні. – К., 1994. – С. 43-44. 8. Там само. – С. 49-51. 9. Державний архів Донецької області. – Ф. 326. – Оп. 1. – Спр. 233. – Л. 17, 117-118.

*М. Козирова*  
*м. Миколаїв*

## **НІМЕЦЬКОМОВНІ ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ В УКРАЇНІ 20-30-х РОКІВ МИНУЛОГО СТОЛІТТЯ**

**В**ирішення питань сьогодення, пов'язаних з утворенням в Україні національних адміністративно-територіальних одиниць в місцях компактного проживання малочислених національностей, вимагає вдумливого вивчення досвіду існування в 20-30 рр. національних, в тому числі німецьких районів.

В умовах перегляду оцінок минулого привертання невідомих чи забутих джерел стає для спеціалістів доконечною потребою. Тому цілком природний науковий та практичний інтерес викликають німецькомовні періодичні видання, що виходили в Україні в 20-30 рр. Їх умовно можна розподілити на дві групи: 1) центральна періодика; 2) місцева періодика.

Серед центральних видань привертає орган Центрального бюро німецького відділу при ЦК КП(б)У та Центральній Комісії національних меншостей при ВУЦВК “Молот та плуг”, який виходив в Одесі в 1924-1925 рр. як щотижневик.

З 1925 р. в Харкові починає видаватись німецький щотижневий листок ЦК КП(б)У “Нове село”. З 1926 р. він виходить два рази на тиждень, з 1929 р. – тричі на тиждень. З 4 червня 1936 р. видається в Києві під назвою “Правда”. Останній номер вийшов 26 грудня 1937 р.

В 1925-1929 рр. (спочатку 2 рази на місяць, а з 1927 р. як щотижневик) в Харкові друкується орган ЦК ЛКСМУ “Сходи”. З 1929 р. по 1936 р. виходив під назвою “Юнгштурм”. В 1936 році місцем видання став Київ.

Щомісячник “Агротехніку – в маси” видавався Наркомземом УРСР в 1932-1933 рр.

В 1928-1933 рр. в Харкові виходив щомісячний журнал з теорії та практики освітньо-виховної роботи “Комуністичне виховання” (в 1928 році мав назву “Виховання і освіта”).

Німецьким Центральним бюро при НКО в 1927-1933 рр. в Харкові видавався журнал для німецьких дітей в Україні “Сурма”. В 1933-1937 рр. він виходив 6 разів на рік як орган ЦК ЛКСМУ та Наркомату освіти України.

Для 3 і 4 груп шкіл соцвиху в 1931-1932 рр. в Харкові щомісячно друкувався журнал-підручник “Молодий ударник”.

З 1926 по 1934 рр. в Харкові друкувався антирелігійний двотижневик “Нова країна”.

Як орган німецької секції Всеукраїнської спілки пролетарської секції письменників в 1930-1935 рр. в Харкові виходив літературний журнал “Швидким кроком”.

Велику групу німецькомовних видань становить тогочасна місцева періодика. Так, в 1924-1925 рр. Катеринославський губком

КП(б)У щотижнево видавав німецький листок “Червона зірка”.

В Одесі в 1930 році друкувався щомісячний сільськогосподарський журнал “Степове господарство”. Німецькою мовою також видавалися окремі номери “Бюлетеня Одеського округового виконавчого комітету та міськради Одеси” за 1928-1930 рр.

Протягом 1930-1939 рр. виходив орган Молочанського РКП та РВК “Німецький колективіст”.

В 1933-1935 рр. німецькою та українською мовою як орган політ-відділу Гольштадської МТС, а потім до 1939 р. українською мовою як орган Молочанського РПК та РВК видавалася газета “За більшовицькі колгоспи”.

З квітня 1930 р. під назвою “Колективне будівництво” починає видаватися німецька селянська газета Одеського округкому КП(б)У. В зв'язку з ліквідацією округу з жовтня 1930 року газета видається під назвою “За більшовицький колектив” як орган Спартаківського РК КП(б)У та РВК. Виходила до 5 квітня 1939 р.

В 1930-1935 рр. органом Пулинського РК та РВК стає газета “Соціалістична перебудова”. Протягом 1934-1935 рр. на сторінках цієї газети друкувався орган Пулинського РК ЛКСМУ “Юнгштурм”.

З 1933 року виходив орган політвідділу Вальдгеймської МТС Гольштадського району “Ударник МТС”. З 1935 р. під назвою “Ленінський шлях” газета стає органом Ротфронтівського РПК та РВК. Її видання припинено 6 квітня 1939 р.

Протягом 1930-1939 рр. видавався орган Фрідріх-Енгельського (Зельцького) РПК та РВК “Колективне господарство”. В 1936-1937 рр. на сторінках цієї газети друкувалася “Комсомольська сторінка”.

Під назвою “Голос колективіста” виходив орган Люксембурзького РПК та РВК (1930-1939 рр.), що теж мав в 1934 році “Комсомольську сторінку”.

З 1931 року видавалася Карл-Лібкнехтська районна газета “Соціалістичний наступ”. З 1938 р. текст друкувався німецькою та російською мовами. Видання припинено 5 квітня 1939 року.

Тож використання німецькомовних періодичних видань України 20-30-х рр., як історичного джерела дає можливість комплексного студіювання досліджуваної проблеми.

1. Німці в Україні. 20-30-ті рр. XX ст.: Збірник документів державних архівів України / Упорядн.: Л.В. Яковлева, Б.В. Чирко, С.П. Пишко. – К.: Інститут історії України, 1995. – С. 23-27.
2. Сергійчук В.І. Німці в Україні. – К., 1994. – С. 22-23.
3. Німці в Україні. 20-30-ті рр. XX ст.: Збірник документів державних архівів України / Упорядн.: Л.В. Яковлева, Б.В. Чирко, С.П. Пишко. – К.: Інститут історії України, 1995. – С. 32, 34, 38.
4. Кулинич І.М., Кривець Н.В. Нариси з історії німецьких колоній в Україні. – К.: Інститут історії України, 1995. – С. 206.
5. Чирко Б.В. Національні меншості на Україні // Український історичний журнал. – 1990. – № 1.
6. Сергійчук В.І. Німці в Україні. – К., 1994. – С. 43-44.
7. Коган С., Межберг Н. Повстання куркулів у німецьких колоніях на Одещині (1919) // Літопис революції. – 1929. – № 2. – С. 138-157.
8. Державний архів Одеської області – Ф.П. 2. – Оп. 1. – Спр. 155. – Арк. 1-21.

*Ю. Котляр  
м. Миколаїв*

## **НІМЕЦЬКІ КОЛОНІЇ ПІВДНЯ УКРАЇНИ В ПЕРІОД НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ**

За даними всесоюзного перепису 1926 р. в УСРР, крім українців, проживало 5 млн. осіб інших національностей. Найчисельнішими нацменшинами були росіяни, євреї, поляки та німці. В Україні проживало 95% болгар, 85% молдован, 75% чехів, 52% євреїв, 48% поляків, 35% німців та 25% греків від їх загальної чисельності в СРСР [1, с. 52].

Найбільш строкатим у національному відношенні був Південь України, на території якого в 20-х роках проживало понад 50 національностей. Основну групу склали українці – понад 50%, росіяни – 20%, євреї – 13%, молдовани – 5%, німці – 3,5% від загальної кількості населення. У 1920 р. на Півдні України було 17 німецьких колоній, 18 єврейських, 70 німецьких хуторів [2, арк. 91-98]. Усе це вносило своєрідну специфіку у розв'язання національного питання, вимагало врахування інтересів усіх груп населення, реалізації на практиці справжнього права націй на самовизначення [3, с. 64].

Характерним показником національної політики є ступінь участі нацменшостей у радах Одеської губернії, який дає повну відповідність складу рад національному складу населення. Усього у міських радах губернії нацменшості склали 31%, у сільрадах – 12%. В Одеському окрузі у сільрадах їх було 29%, Херсонському – 17%, Балтському – 7,8%; Миколаївському – 13,2%; Зінов'євському – 6,7%, Первомайському – 8,7%. В Одеському і Миколаївському більшість займали німці. У райвиконкомах нацменшості становили 13%, на райз'їздах – 12%. Усього на Півдні України було створено 85 національних сільрад: 46 – німецьких, 11 – єврейських, 9 – болгарських, 14 – молдавських, 2 – польські, 1 – литовська, 2 – білоруські [4, арк. 13-16].

Певним показником національної політики були також відділки споживчої кооперації, які існували майже при усіх КНС Ландауського німецького національного району в Миколаївській окрузі. В 1925 р. в ньому було створено 10 кооперативів, які об'єднували 974 господарства [5, арк. 7]. Силами сільської громадськості до кінця 20-х рр. в сільськогосподарську кооперацію було залучено більше половини німецьких господарств України [6, с. 217].

Важливим напрямом роботи було сприяння економічному розвитку місцевостей з компактним проживанням національних меншостей. Вже на початку 20-х рр. Особлива комісія по паливу і продовольству (голова Х. Раковський) видала ряд постанов, що стосувалися роботи з німецькими та болгарськими колоністами. Згідно з її розпорядженнями, наркомату продовольства та Уккранднаргоспу дозволялося передавати в оренду німецьким



колоністам деякі підприємства з переробки сільгосппродукції.

Показовою у цьому положенні є постанова ВУЦВК “Землеустрій та регулювання землекористування у німецьких колоніях” (16 липня 1924 р.). У ній сформульовані принципи та заходи, які визначали напрями та шляхи регулювання землекористування у хліборобських господарствах усіх національних меншин. Прийняття вказаного документа було зумовлено тим, що в цей час виникли ускладнення із землевпорядкуванням в німецьких, єврейських та інших колоніях, де мешкали українські та російські громадяни. Проблема із землеустроєм загострилася тому, що частина земель колоністів перейшла до українських та російських селян, в результаті чого утворилися різнопланові за характером землеустрою господарські системи. Вимоги хліборобів з числа національних меншин та українських селян щодо землевпорядкування були різними: перші домагалися збільшення своїх земельних угідь за подвірними нормами прирізки земель, а українські селяни, наполягали на впровадженні традиційної для їх господарства зрівняльної системи землекористування. Між хліборобами з числа національних меншин, особливо німецькими колоністами та українськими селянами виникали непорозуміння, посилювалися взаємні претензії. За таких умов невизначеність із землекористування викликала не тільки соціальну напруженість у хліборобських господарствах національних меншин, а й небезпеку конфлікту на ґрунті міжетнічних взаємин [7, с. 64].

Для запобігання конфліктного розвитку подій у місцях, де спільно проживали німецькі, єврейські, українські, російські етнічні групи, влада вживала термінових та енергійних заходів. Характер та напрями впровадження землеустрою у таких місцях визначалися, зокрема, у постанові ВУЦВК “Землеустрій та регулювання землекористування у німецьких колоніях”. В ній було акцентовано, що при здійсненні зазначеного землеустрою в основу слід покласти такі принципи:

1. Існуюче фактичне землекористування колоній зберігається і ні в якому разі не зменшується.

2. У середині колоній зберігається подвірна форма землекористування на підставі здійсненого юридичного наділення.

3. Колонізаційні фонди, що розташовані на існуючих та намічених до виділення німецьких районах та сільрадах, використовуються виключно для заселення безземельними та малоземельними вихідцями із менонітських та німецьких колоній [8, арк. 105-106].

Окремо визначалися принципи землеустрою в районах спільного проживання німців, українців та представників інших етнічних груп. У постанові вказано:

Одночасно із землеустроєм колоній вводяться поправки у землекористування оточуючих земельних громад з українським населенням (в особливо гострих випадках за рахунок прилягаючих фондів), причому зобов'язати місцеві радянські органи виявити особливу увагу до роботи землевпорядних партій для ліквідації антагонізмів, що можуть виникнути [8,

арк. 105-106].

Відповідно до вказаної постанови інтереси земельних громад забезпечувалися незалежно від національної незалежності селянства: у населених пунктах з переважанням німецького населення додаткову прирізку земель передбачалося здійснювати не тільки німецьким колоністам, а й господарствам українських, російських, єврейських, шведських та інших селян, що мешкали на їхній території. Цілеспрямованому проведенню землеустрою та регулюванню землекористування відповідно до існуючого законодавства сприяло утворення національних сілрад та районів. На Півдні України було створено 5 національних районів – 3 німецьких (ГроссЛібентальський, Фрідріх-Енгельський, Карл-Лібкнехтський) і 2 болгарських (Великий Буяликський і Благосвський), 85 національних сіл, 67 національних райрад і 19 змішаних, які об'єднували половину населення нацменшостей, а німців і болгар близько 90% [9, с. 47].

У 1920 р. було проведено перепис населення, який зафіксував, що в Україні на той час проживало 210189 громадян німецької національності. Зокрема, у Київській губернії – 4500, Харківській – 3350, Полтавській – 1396, Чернігівській – 5016, Кременчуцькій – 463, Одеській – 95199, Миколаївській – 18173, Катеринославській – 26323, Донецькій – 55769 осіб [10, с. 57]. Слід зауважити, що дані перепису не були вичерпними. Інформація стосовно проживання німців у невеликих населених пунктах (хуторах, маленьких селах) була неповною, а то й взагалі відсутня.

Керівні партійні органи, тримаючи в своїх руках важелі впливу на національні процеси, визнали одним з головних регулюючих факторів регіональне районування. За їх ініціативою у 1922 р. була започаткована реформа адміністративно-територіального устрою, яка негативно позначилася на житті німецьких колоній. Вона мала суттєві концептуальні прорахунки, здійснювалася надто поспішно, форсованими темпами, а головне – ігнорувала національний склад ново-створюваних чи реорганізованих адміністративно-територіальних одиниць, що з'явилися на місці колишніх повітів і волостей. Наприклад, німецькі волості приєднували до районів, у яких мешкали головним чином українці й росіяни. Лише у 1923 р. 25 волостей, де компактно проживали німці, увійшли до складу таких територіальних одиниць [1, с. 30]. Не залишилося жодного з німецьких національних районів.

Адміністративні перетворення супроводжувалися перекроюванням земель, причому значна частина їх переходила до нових господарів. У ряді випадків, наприклад в Одеській та Катеринославській губерніях, німецькі колоністи отримували степові наділи замість своїх присадибних ділянок, частина яких була передана в користування мешканцям сусідніх сіл або переселенцям з інших регіонів. Колонії втрачали і пасовища, що призвело до різкого зменшення в них поголів'я худоби. У результаті німецькі

господарства, які раніше вважалися розвинутими і навіть зразковими, тепер розорювалися, занепадали. Однак найбільш згубні наслідки для них мала більшовицька аграрна політика. Заснована на примусі й свавіллі, вона позбавила селянство стимулів до господарювання і буквально паралізувала економічне життя колоній. Особливо негативно на продуктивності німецьких господарств позначалася продрозкладка. Адже саме ці, досить міцні, господарства розглядалися державою як щедre поповнення продовольчих запасів. Слід підкреслити, що колоністи старалися сумлінно виконувати доведені до них завдання. Так, за даними німецької секції відділу управління Одеського губвиконкому, у 1920 р. колонії виконали свої зобов'язання на 100-120%, тоді як українці, росіяни не виконали і половини встановлених норм.

Деякі представники влади демонстрували відверто вороже ставлення до колоністів. Про це красномовно свідчить відповідь голови повітового виконкому Воробйова на звернення зав. секцією Одеського губвиконкому Гебгарта про необхідність врегулювати норми вилучення у німців продовольства. “Ми знаємо, – відповів Воробйов, – що колоністи мають зв'язок із Бессарабією, тому необхідно на них натиснути, щоб вони повстали. Тоді всім буде видно, що колоністи – справді контрреволюціонери, і тоді ми з ними розправимося” [11, арк. 15-16]. Подекуди посадові особи, перевищуючи свої повноваження, вимагали від німецького населення надавати їм гужовий транспорт чи постачати для їх власних потреб продукти харчування. Боячись потрапити до розряду контрреволюціонерів, колоністи мусили виконувати волю представників влади, коритися їй.

Мали місце і незаконні дії з боку армійських частин, що дислокувалися в німецьких населених пунктах або поблизу них. Так, у наказі № 6 штабу 51-ї дивізії про Зельцьку волость говорилося: “Усі селяни повинні давати червоноармійцям продовольство, паливо та прати одяг. За невиконання цього наказу винуваті будуть віддані під суд Ревтрибуналу” [12, арк. 24].

Ситуація загострювалась і через широке розповсюдження епідемій. Моральний стан колоністів був пригніченим, багатьом із них майбутнє видавалося невтішним. Нестерпні умови життя викликали у представників німецької меншини справедливе обурення і спонукали їх до виїзду з країни. Слід зазначити, що питання еміграції для багатьох німців було дуже болісним: доводилося покидати обжиті місця, українську землю, яка давно вже стала для них батьківщиною. Однак у 1922-1924 рр. заяви про виїзд подали понад 20 тис. сімей. Більшість з них мала намір емігрувати до Америки або Німеччини. Масові еміграційні настрої викликали серйозне занепокоєння влади. Більшовицьке керівництво, виходячи, насамперед, із політичних та ідеологічних міркувань, намагалося за всяку ціну зупинити еміграцію. Ця проблема постала у центрі державної політики щодо національних меншин. На думку Центрального бюро німецьких секцій, що була представлена в доповідній записці Секретаріату ЦК КП(б)У, головні

причини еміграції були такими: не завжди правильне обкладення єдиним сільськогосподарським податком; не проведення землеустрою, передбаченого постановою ВУЦВК від 16 липня 1924 р., продовження відрізувань землі, що спричиняло малоземелля, нерозв'язне релігійне питання [13, арк. 324-325].

За рішенням ЦК КП(б)У в квітні 1924 р. для з'ясування причин і стану еміграції німців було створена спеціальна комісія на чолі з В. Чубарем. Згодом аналогічна комісія з'явилася при уряді. До її складу, крім кількох урядовців, увійшов і завідуючий Центральним бюро німецьких секцій при ЦК КП(б)У І. Гебгарт. Підсумовуючи роботу комісії, він виклав основні причини еміграційного руху та соціально-політичної напруженості в місцях компактного проживання німців. А саме: а) невизначеність у землекористуванні, постійні відрізування землі та зміни меж у німецьких сільських громадах; б) обмеження прав німецького трудового населення щодо участі у радянському будівництві, незаконне позбавлення права голосу на виборах, а також штучно завищене оподаткування; в) неправильне розуміння та перекручення місцевими органами національної політики партії, що призвело до “національно-релігійного об'єднання німецького куркуля і бідняка та уповільнення класового розшарування колоній”; г) ненормальні дії деяких місцевих органів, зокрема, заборона здійснювати релігійні обряди, а також незгода німців із заборонаю на викладання Закону Божого дітям до 18 років [14, с. 17].

Хоча неп частково й розрядив напруженість у відносинах радянської влади і німецької меншини в Україні, проте, незважаючи на певне відродження економічного і культурного життя, ситуація в німецьких колоніях залишалася вкрай складною і напруженою. За даними весняного вибіркового опитування 1926 р., для 97,7% господарств німецького Карл-Лібнехтського району головним джерелом існування було виробництво зернових культур (ячмінь, озима та ярова пшениця, кукурудза). Землекористування в той період було в основному однобічним, більшість господарств засівали ділянки розміром 4-15 десятин. Не мали орної землі всього 2,4% господарств, а орендували додаткові площі 35,7% господарств. Послугами найманих працівників у 1926 р., за даними весняного опитування, користувалися трохи більше ніж два відсотки господарів [15, с. 64].

Відрізнялися господарства цього району і рівнем забезпеченості робочою худобою та сільськогосподарським реманентом. Значна частина (31,8%) у 1925 р. робочої худоби не мала взагалі, 55,2% мали одного-двоє коней, а 13% – по троє та більше. Досліджуючи статистичні матеріали вказаного періоду, можна дійти висновку, що кількість “безлошадних” господарств за період 1925-1928 рр. значно зменшилася, так само стало менше тих господарств, що мали 3-4 і більше коней. Середняків же стало значно більше. Аналогічна тенденція спостерігалася із забезпеченням сільськогосподарською технікою різних видів. Через значну нестачу робочої худоби (коней) та сільгоспреманенту (плуги, букери, сіялки, борони) більша частина господарств польові роботи виконувала

в “супрязі”, таких у 1925 р. з п’яти з половиною тисяч селянських господарств було більше трьох тисяч. Тобто виникали тимчасові (сезонні, на період весняних та літньо-осінніх польових робіт) товариства зі спільної обробки землі. До речі, в другій половині 20-х рр. (а саме у 1925-1928 рр.) спостерігається значне збільшення кількості об-роблювальних земель та зростання врожайності сільгоспкультур. Але з кінця 20-х рр. ситуація погіршилася, бо почалася колективізація.

Стосовно ж колективних господарств в населених пунктах нацменшин у формі комун та артільей, то вони вже на початку 1920-х рр. існували, але в незначній кількості. На наш погляд, причина цього полягала в тому, що матеріальне становище селян в селах нацменшин суттєво різнилося від становища, скажімо, селян українських. В колонії Ландау (за різними джерелами) заможних господарств на середину 20-х рр. налічувалося 21%, середняцьких – 21% і бідняцьких – 55%. До того в цей період більшість колгоспів розпалося, що серйозно стурбувало Миколаївський окружний комітет КП(б)У і стало підставою для розгляду питання про колективізацію на пленумі окружному, 30 березня 1925 р. З точки зору пленуму, створення нових колгоспів повинно було відповідати новим економічним умовам. Там же рекомендувалося звернути увагу на сільськогосподарські колективи нацменшин, зокрема німецькі, болгарські та єврейські [16, арк. 5-12].

Прикладом діяльності одного з таких колгоспів може бути історія із створенням та діяльністю артілі ім. Леніна у 1924 р. До складу колгоспу увійшли 12 сімей (10 німецьких та 2 українських), причому главами чотирьох сімей були жінки. З 47 членів сімей працездатних було всього 24 чол., а власне житло мали лише 7 сімей. Колектив мав 67,75 десятин землі, 2 корови та 2 плуги, іншого сільгоспінвентаря та робочої худоби не було. Проблеми вирішувалися таким чином. З сільського фонду було орендовано 100 дес. землі, найняли декілька коней та сільгоспінвентар. Під майбутній врожай (а було засіяно 25 десятин ярої пшениці, 8 – ячменю та 2 – картоплі) було взято кредит в сумі 200 крб., насінневу позичку в 180 пудів зерна, в кредит же придбано 1 кінну гребку. Головою колгоспу було обрано О. Лебедева, направлено туди первинною більшовицькою організацією окружного фінансового відділу. Восени вирощений врожай було поділено і колгосп відразу розпався. Виданий сільгоспбанком кредит повернуто так і не було [17, арк. 1-5].

Період середини 20-х років ХХ ст. це не тільки спроби зберегти і посилити заможні селянські господарства національних меншин, а і початок сталінських репресій, які особливого розмаху на селі набрали в період хлібозаготівельної кризи 1927-1928 рр. та масової колективізації. Вже з 20-х років починає удосконалюватися репресивний апарат, направлений проти національних меншин. На Півдні України було створено 5 нових національних судових камер (2 німецькі, 1 єврейська, 1 молдавська, 1 болгарська), 8 національних міліційних дільниць. При судах утворені посади

перекладачів. Була реорганізована для національних меншостей судова і міліційна системи [9, с. 47].

Непоправних і нічим не виправданих втрат зазнали представники різних національностей, що проживали на території Півдня України в 20-30-х рр. XX ст. внаслідок політичних репресій, депортацій, різноманітних утисків прав і свобод, які торкнулися всіх без виключення верств населення і скалічили життя мільйонів громадян.

Непросто склалися відносини німців з більшовицьким режимом. Їх інтереси, як і інших національностей, були проігноровані в процесі адміністративно-територіальних реформ в Україні у 1921-1923 роках. Все це доповнювалося бюрократичним свавіллям місцевої влади, нездатної забезпечити запити національних меншин, що приводило до еміграційних настроїв серед німців. Відомо, що в 1922-1924 роках заяви на виїзд подали більше як 20 тис. німецьких сімей, що проживали в Україні. Виїхати змогли лише 8 тис. чоловік [18, с. 62].

Перші репресивні заходи проти жителів німецької національності були здійснені в період масової колективізації. В результаті застосування насильницьких методів при проведенні колективізації життєвий уклад в німецьких колоніях, що складався протягом багатьох поколінь, було фактично зруйновано. Господарства занепали, згасло культурне життя. Руйнувались етнічні, моральні норми людського співжиття, які були традиційно міцними в німецькій общині в Україні.

В колоніях Вознесенського повіту була повторно проведена розверстка, і населення піддали подвійному розкуркуленню. Все це нанесло непоправну шкоду селянській владі і її народному господарству [19, арк. 15-16]. Завідуючий німецькою секцією Одеського губкому Мюллер в листі до Центрального бюро німецької секції при ЦК КП(б)У писав про завищені норми сільськогосподарського податку для німецьких колоній Одещини, де вказував, що німецькі колонії обкладаються вище, ніж німецькі сільради [20, арк. 278].

Вершиною бюрократичного свавілля щодо німців стала постанова ЦК КП(б)У від 27 березня 1929 р. "Про виселення німців з Миколаївського округу". Цей цинічний документ започаткував, по суті, сумнозвісну політику примусової депортації народів. Щоправда, не всі німці підлягали переселенню. Залишалися ті, що добровільно розлучалися зі своїм господарством і вступили до колгоспу.

Таким чином, становище національних меншин села на Півдні України слід розглядати через призму соціалістичних перетворень, які проводила тоталітарна держава. Одним з перших її діянь було проведення національного районування, яке насправді збільшило площину розколу між українцями та іншим населенням республіки, оскільки утворення територіальних об'єднань часто не враховувало місць компактного проживання народів. Серед позитивних явищ в духовно-політичному плані слід виділити політику "коренізації", яка дала можливість зберегти культурні надбання різних національностей. Проте разом з цим владні структури намагалися проводити політику класового розташування серед національних меншин, створюючи комітети незаможних селян, комітети

взаємодопомоги, плануючи, спираючись на них, поставити село під державний контроль. Приблизно така ж функція була і в профспілки сільськогосподарських робітників, яка фактично виступала складовою частиною системи тотального нагляду за сільською громадськістю.

Позитивним явищем періоду непу було проведення економічних перетворень, серед яких найголовнішим стали землевпорядкування, розвиток торгівлі і кооперації, що сприяли зміцненню індивідуальних і колективних господарств.

Надзвичайно складною була обстановка з німецькою національною меншиною. Німецькі колоністські господарства були визнані “куркульськими” і в них було відібрано біля 45% землі. Зменшення земельної норми завдало істотної шкоди методу ведення господарства, при якому німецькі селяни застосовували для обробки техніку. Крім того, перерозподіл землі на користь українських селян став причиною поширення міжнаціональних конфліктів. Невелике покращення ситуації збігається з розвитком непу 1925-1928 рр., коли збільшилася кількість оброблювальних земель та зросла врожайність сільськогосподарських культур.

Проте найбільшим лихом для німецького населення Півдня України стали депортації, політичні репресії та гоніння, які почалися в 20-х роках і скалічили життя переважній частині населення, ліквідувавши прошарок справжніх господарів села з передовим агротехнічним досвідом колоністського землеволодіння.

1. Чирко Б.В. Національні меншини на Україні в 20-30-х рр. // Укр. іст. журн. – 1990. – № 1. 2. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф.Р. 969. – Оп. 3. – Спр. 470. – Арк. 91-98. 3. Чирко В. Про праці В.І. Леніна “Критичні замітки з національного питання” і “Про право націй на самовизначення”. – К.: Політвидав, 1965. 4. ДАОО. – Ф.П. 3. – Оп. 1. – Спр. 1600. – Арк. 13-16. 5. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 257. – Оп. 1. – Спр. 400. – Арк. 7.
6. Кулінич І.М., Кривець Н.В. Нариси з історії німецьких колоній в Україні. – К.: Наукова думка, 1998. 7. Скотнікова Л.С. Аграрні відносини в українському селі у 20-30-х роках ХХ століття: Дис. ... к.і.н. – К.: Національний аграрний ун-т, 2000. 8. ЦДАВО України. – Ф. 413. – Оп. 2. – Спр. 10. – Арк. 105-106.
9. Гусева С.О., Цобенко М.М. З досвіду розв’язання національного питання на півдні України (1920-1930) // Укр. іст. журн. – 1991. 10. Бюллетень Народного Комиссариата Внутренних Дел. – Х.: Госиздат Украины, 1923. – № 21.
11. ЦДАВО України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 223. – Арк. 15-16. 12. ДАОО. – Ф.П. 3. – Оп. 1. – Спр. 351. – Арк. 24. 13. ЦДАВО України. – Ф. 413. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 324-325. 14. Євтух В., Чирко Б. Німці в Україні (1920-1990-ті роки). – К.: Либідь, 1994. 15. Миколаївщина: Статистичний щорічник, 1927. – Миколаїв: Статвидав, 1927. 16. Державний архів Миколаївської області. – Ф.Р. 596. – Оп. 1. – Спр. 415. – Арк. 5-12. 17. ЦДАВО України. – Ф. 2497. – Оп. 3. – Спр. 148. – Арк. 1-5. 18. Панчук М., Польовий Л. Під пресом тоталітарного режиму // Політика і час. – 1992. – № 9-10. 19. ЦДАВО України. – Ф. 5. – Оп. 5. – Спр. 2223. – Арк. 15-16. 20. ЦДАВО України. – Ф. 413. – Оп. 2. – Спр. 10. – Арк. 278.

*Ю. Котляр  
м. Миколаїв*

## **УКРАЇНСЬКО-НІМЕЦЬКІ ВІДНОСИНИ В ПУБЛІКАЦІЯХ 20-30-х рр. ХХ СТОЛІТТЯ: ВІД ОБ'ЄКТИВНОСТІ ДО ПОЛІТИЗАЦІЇ**

**В** радянській історіографії 20-30-х рр. ХХ ст. слід виділити двадцять років, коли ідеологічний тиск не був таким сильним і переважна більшість публікацій носили об'єктивний характер. Проблематика українсько-німецьких відносин в історичних працях вказаного періоду охоплювала питання Брест-Литовського мирного договору, боротьби проти австро-німецької окупації, повстання німців-колоністів проти більшовицького режиму, а також становище німецького населення в перші роки радянської влади. Характеристика цих проблем в історіографічному аспекті буде подана в нашій роботі.

Для сучасників і особливо нащадків Брестський мир – одна з найбільш трагічних сторінок нашої держави. На момент підписання договору становище в Україні і на міжнародній арені було надзвичайно складним. Події розгорталися дуже швидко і “примушували” політиків “рятувати становище”. Звичайно, за таких обставин перспективи тих чи інших рішень в реальності давали зовсім протилежні результати. Тому й оцінювати однозначно події того часу неможливо. Хоча темі Брестського миру присвячено багато книг, брошур, статей, його історія з плином часу знову стає предметом дослідження. Природно, що вона залишається актуальною до нашого часу. Детальний аналіз висвітлення вказаної теми в історичній та методичній літературі 20-30-х рр. подає І.Терлецька. На її думку істориками того часу був накопичений фактичний матеріал, сформульовані та розроблені основні положення концепції історії Брестського миру, на окремі моменти якого існували різні погляди. В силу історичних обставин не отримало належного висвітлення питання ставлення різних партій та політичних сил до Брестського мирного договору і становища Німеччини в цей період [1].

Нетрадиційно для радянської історіографії аналізує Брест-Литовський договір Є.Тарле в працях “Європа в епоху імперіалізму” та “Криза Німеччини (від Версальського миру до наших днів)” [2]. Автор переконливо показує мізерність тих поставок, які Німеччина отримала з України та аргументовано доводить, що ця угода мала негативний вплив на можливе укладення миру між Німеччиною та Антантою.



Вже в 20-ті рр. з'явилися перші праці, присвячені боротьбі українського народу проти австро-німецького окупаційного режиму. Переважно це публікації в журналі "Літопис революції", в яких висвітлювалися особливості окупації в регіонах України, подавалась оцінка українсько-німецьких відносин різними верствами населення. На цих дослідженнях ще не позначився ідеологічний диктат, однак вони відзначалися вузькою джерельною базою та описовим характером подій.

Історіографія австро-німецької окупації найбільш повно показана в працях С.Найди, В.Наумова, Є.Шаталіної [3]. Проте ми зупинимося на найбільш характерних журнальних публікаціях. Статті А.Альшина та Є.Вікторова [4] не позбавлені класового підходу при оцінці окупаційного режиму в Миколаєві, проте автори зуміли розкрити справжні причини березневого повстання 1918 р. Аналізуючи заключний етап австро-німецької окупації А.Альшин справедливо відзначав, що відступ німців та пов'язане з ним падіння Гетьманату П.Скоропадського на Миколаївщині не було викликано виключно повстанням робітників. Спогади Я.Ряппо охоплюють період з лютого 1917 до закінчення 1919 р. [5]. Автор зупинявся переважно на взаємовідносинах між партіями, описував перший період радянської влади на Півдні України, акцентуючи свою увагу на повстанні миколаївських робітників проти німців.

Однією з перших робіт з історії КП(б)У, де значна увага приділена німецькій окупації України, є праця М.Попова [6]. Події в ній розглядаються під кутом зору соціалістичної революції: підписання Україною мирного договору з центральними державами трактується як зрада. В публікації описуються дискусії в КП(б)У щодо тактики, яку слід застосовувати по відношенню до окупаційної влади. На жаль, М.Попов не дав їм власної оцінки, а лише констатував факти. Для іншої монографії з історії КП(б)У М.Воліна характерне перебільшення ролі більшовицького підпілля в боротьбі з австро-німецькими військами [7].

Значно слабше представлена тематика партизанської боротьби з німецькою окупацією 1918 р. в працях 30-х рр. Серед них слід виділити лише статтю в "Історичному журналі" Й.Премислера [8], де автору, незважаючи на сильний ідеологічний тиск, вдалося більш-менш об'єктивно висвітлити перебіг подій.

На Півдні України великі земельні володіння знаходилися в руках німців-колоністів. За даними, запозиченими з економічних нарисів першої половини 20-х рр. Л.Бориневича та Н.Черненкова, кожний колоніст мав більше 100 десятин землі. Тільки на Одещині

колоністське землеволодіння складало більше 600 тис. десятин [9].

Повстання німців-колоністів 1919 року проти більшовицького режиму найкраще висвітлює стаття одеських авторів С.Когана та Н.Межберга [10]. Автори, характеризуючи повстанський рух колоністів, дають можливість читачу самому “докопатися” до справжніх причин його виникнення. Із публікації видно, що С.Коган та Н.Межберг намагалися дати об’єктивну характеристику повстанського руху, направлено проти більшовиків. Проте існуюча цензура не допустила такої оцінки. І тому головна причина повстання – невирішеність національного питання радянською владою більшовиків залишилася тільки в чорновому варіанті статті, що зберігся в фондах Одеського державного архіву [11]. В журнал вона не ввійшла.

Приводом для повстання німців-колоністів послужили наступні події. В кінці липня 1919 року була оголошена мобілізація селян в Червону Армію. Проте селяни не збиралися воювати, особливо перед збором врожаю, тому мобілізація наштовхнулася на рішучий опір. Так, в Гросслібенталі, куди був посланий спартаківський комуністичний загін, відбулася сутичка, яка завершилась майже повним знищенням загону [12]. Заворушення придушили, але це був лише початок.

29 липня 1919 року в Мангеймі почався виступ, який згодом переріс у масове повстання [13]. Ним керувала “Рада десяти”. У колоніях були створені місцеві ради оборони, оголошена мобілізація до повсталого війська. Колоністи мали добре озброєння: гвинтівки, кулемети, які зберігалися ще з часів німецької окупації [14]. Повстанці вимагали збереження колоністського землеволодіння, невтручання в справи колонії та звільнення від військової служби в Червоній Армії. Головним завданням колоністи вважали зрив продовольчого постачання Одеси. Вони арештовували селянські підводи, що направлялися до міста, конфісковували продукти [15].

Після взяття Ольвіополя повстанці звернулися за допомогою до румун, але останні, ознайомившись із програмними документами колоністів, прийняли їх за більшовиків і порвали з ними всі стосунки [16].

Підтримали повстання німців болгари-колоністи (городники), які за своїм економічним становищем були дуже схожі. Болгари створювали загони, які руйнували залізницю. Головні місця повстань болгарських колоністів – Северинівська, Краснянська волості та Буялик [17].

Німецькі агітатори намагалися заручитися підтримкою

населення українських і російських сіл. Частково це вдалося. Особливо розгорівся повстанський рух в передмістях Одеси та по лінії залізниці “Колосівка – Вознесенськ” до станції Помощна [18]. Одні повсталі села були пов’язані з німцями-колоністами, інші діяли самостійно. Так, німців підтримали селяни із Дальника. Ними були вириті окопи і встановлені кулемети [19]. Повсталі селяни не пропускали нікого з продуктами в місто. Колоністи намагалися встановити зв’язки з деякими представниками робітничої Одеси. Там теж почалися заворушення саме в ті дні, коли йшло повстання [20].

Для придушення повстання німців-колоністів була створена Рада оборони Одеського округу з надзвичайними повноваженнями. З партійного і радянського активу терміново формувались бойові дружини. Їх очолили більшовики А.Трофимов, П.Мізікевич, Б.Гумперт[21]. 4-5 серпня 1919 року проти німецьких колоністів виступили частини Червоної Армії – 404 полки під командуванням І.Гончарова[22]. Головний бій відбувся під Великою Акаржею, де повстанці зазнали поразки [23]. В цих боях загинув перший червоний комендант Одеси П.Мізікевич [24]. Після розгрому під Великою Акаржею колонії починають здаватися і присилати мирні делегації. Проте спалах національного повстанського руху було ліквідовано лише в середині серпня 1919 р., майже перед самим приходом А.Денікіна.

Питання розвитку німецького населення в радянській період розглядав у своїй книзі А.Глинський. Він описував процес утворення національних районів, який тривав до 1930 р. За цей час в Україні було сформовано 7 німецьких районів, 252 сільські та 2 селищні ради [25].

У 20-х рр. в німецьких поселеннях активізували свою діяльність культурно-освітні заклади. Протягом 1927-1930 рр. кількість сільбудів зросла з 77 до 200, а хат-читалень з 199 до 225. Крім цього, діяло 19 бібліотек і 163 лікувальні пункти [26]. Проте матеріальна база цих закладів була дуже слабкою. Майже 80% сільбудів і хат-читалень фінансувалися з місцевих бюджетів. Працівники культурно-освітніх установ мали низький рівень теоретичної і методологічної підготовки, не вистачало підручників, масово-політична література становила 20-40% книжкового фонду. Діяльність сільбудів обмежувалася постановкою вистав силами місцевих аматорів та роботою гуртків крою і шиття. Серед відвідувачів хат-читалень переважала молодь, люди ж старшого віку намагалися займатися самоосвітою вдома, у вільний від роботи час. Відчувалася гостра потреба в організаторах культурно-масової роботи серед німецького населення. Підготовка і перепідготовка таких працівників закладами

освіти велася дуже повільно. З кінця 20-х рр. робота з розвитку національних культур стала рішуче підніматися політосвітніми заходами.

Таким чином, період 20-30-х років був важливим у розвитку історіографії українсько-німецьких відносин. Саме тоді були закладені основи вивчення проблем Брест-Литовського мирного договору, австро-німецької окупації території України в 1918 року та взаємовідносин німецьких колоністів з більшовицькою владою. Історичні праці вперше висвітлювали питання, не відбиті в радянській історіографії.

Це важлива база для дослідження окремих проблем історії українсько-німецьких відносин. На жаль, починаючи з 30-х рр. дійсно об'єктивних праць стає все менше, що пов'язано з посиленням тоталітарного режиму на території Радянського Союзу і України, зокрема.

1. Терлецкая И.В. Эволюция оценок Брестского мирного договора в учебной литературе по отечественной истории 20-30-х гг. // Актуальные вопросы политической истории России и Украины. – Днепропетровск, 1992. 2. Тарле Е.В. Европа в эпоху империализма. – М.; Л., 1927. – 483 с.; Его же. Кризис Германии (от Версальского мира до наших дней). – Пг.; М., 1924. – 48 с. 3. Найда С.Ф., Наумов В.П. Советская историография гражданской войны и иностранной интервенции в СССР. – М., 1966. – 172 с.; Наумов В.П. Летопись героической борьбы: Советская историография гражданской войны и империалистической интервенции в СССР. (1917-1922). – М., 1972. – 472 с.; Шаталина Е.П. История гражданской войны и интервенции на Украине в советских документальных публикациях 20-30-х годов. – К., 1982. – 133 с. 4. Алешин А.П. Первые месяцы австро-германской оккупации в Николаеве // Летопись революции. – 1929. – № 5-6. – С. 45-62; Виктор Е. Первый этап революции на Николаевщине // Летопись революции. – 1927. – № 2. – С. 69-95. 5. Ряпо Я. Борьба сил в Октябрьскую революцию в Николаеве // Летопись революции. – 1922. – № 1; Его же. Революционная борьба в Николаеве (1918-1919 гг.) // Летопись революции. – 1924. – № 4. – С. 5-43. 6. Попов М.М. Нарис історії Комуністичної партії (більшовиків) України. – Х., 1929. – 312 с. 7. Волін М. Історія КП(б)У. – Х., 1930. – 189 с. 8. Премыслер И. Германская оккупация на Украине в 1918 году // Исторический журнал. – 1938. – № 1. – С. 75-84. 9. Бориневич А. Географический и статистический экономический очерк Одесской губернии. – Одесса, 1921; Черненко Н. Очерки истории земельных отношений в Одесской губернии. – Одесса, 1925. 10. Коган С., Межберг Н. Повстання куркулів у німецьких колоніях на Одещині (1919) // Літопис революції. – 1929. – № 2. – С. 138-157. 11. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф.П. 2. – Оп. 1. – Спр. 155. – Арк. 1-21. 12. Там само. – Арк. 12. 13. Там само. – Арк. 11. 14. Історія міст і сіл Української РСР. Одеська область. – К., 1969. – С. 38. 15. ДАОО. – Ф.П. 2. – Оп. 1. – Спр. 155. – Арк. 13. 16. Там само. – Арк. 11. 17. Коган С., Межберг Н. Вказ. праця. – С. 152-153. 18. ДАОО. – Ф.П. 2. – Оп. 1. – Спр. 155. – Арк. 14. 19. Известия Одесского Совета рабочих депутатов. – 1919. – 4 августа. 20. ДАОО. – Ф.П. 2. – Оп. 1. – Спр. 155. – Арк. 16. 21. Історія міст і сіл УРСР. Одеська область. – С. 38. 22. ДАОО. – Ф.П. 2. – Оп. 1. – Спр. 1090. – Арк. 1. 23. ДАОО. – Ф.П. 2. – Оп. 1. – Спр. 1218. – Арк. 7. 24. Історія міст і сіл УРСР. Одеська область. – С. 38. 25. Глинский А. Национальные меньшинства на Украине. – Харьков, 1927. – С. 29. 26. Там само. – С. 66.

*А. Игнатуша, А. Тедеев  
г. Запорожье*

## **ДНЕПРОГЭС В СУДЬБАХ НЕМЕЦКИХ КОЛОНИСТОВ ЗАПОРОЖСКОГО И ДНЕПРОПЕТРОВСКОГО ОКРУГОВ**

1927 год. Это был последний год, который им суждено было прожить на земле, ставшей родной для пяти поколений немецких колонистов. Колонии Кичкас (старое название – Эйнлаге) и Кронсвейде, основанные в запорожских степях меннонитами-переселенцами в конце XVIII века, вскоре должны были стать дном искусственного озера, которое назовут именем вождя революции Ленина.

Разворачивалась гигантская стройка. На Днепре в районе города Запорожье сооружали крупнейшую в Европе электростанцию неслыханной мощности – 650 тыс. лошадиных сил. Закладывали энергетический фундамент для гигантского прыжкообразного развития тяжелой индустрии Советского Союза.

Грандиозный проект требовал жертв. Одной из них было предусмотренное затопление участка земель по обеим сторонам Днепра и его притока Самары площадью 11,5 тыс. десятин. Это означало, что 44 населенных пункта (14 поселений полностью и 30 частично) с прилегающими к ним угодьями на территории Запорожского и Днепропетровского округов навсегда должны уйти под воду.

Пять из затопляемых населенных пунктов были немецкими колониями: меннонитские – Кичкас и Кронсвейде Хортицкого района Запорожского округа (затоплены полностью), лютеранские – Ямбург Лоцманско-Каменского района, Иосифовки и Рыбальское Карла-Марксовского района Днепропетровского округа (затоплены частично).

Учитывая малоизученность истории немцев и меннонитов в Украине, предлагаем сквозь призму судеб этих сел, а главным образом Кичкаса, обратить внимание на днепростроевское затопление всех населенных пунктов. Кичкас, который находился у самого подножья плотины будущей электростанции, готовили к затоплению в первую очередь. Именно его жителям пришлось испытать на себе все то, что в недалеком будущем ожидало другие украинские и немецкие села.

Сухие цифры статистики сообщают, что в связи с затоплением на территории немецких населенных пунктов государством было отчуждено 200 частных владений немцев и меннонитов; 1910 дес. земли, которая находилась в их пользовании (в том числе 122 дес. усадебно-пахотной), 45 общественных и административных сооружений.

Строительство разворачивали очень решительно. Местные жители, привыкшие к пустым обещаниям властей, оказались не готовы к этому. Поэтому только в 1927 году поставили вопрос об определении конкретного места устройства переселенческих хуторов.

Заседание земельного общества 14 февраля засвидетельствовало волнение крестьян. Собралось 316 членов общества, прибыло начальство высокого ранга: член ЦК КП(б)Д, председатель Правления Днепростроя Э.И.Квиринг (к слову – сам немец по происхождению), представитель правительства УССР Б.К.Викторов, главный инженер Днепровского строительства А.В.Винтер и др.

Опять завели разговор о переселении, пытались успокоить крестьян. Пообещали, что им помогут построить новые дома недалеко от старого села и заверили, что у них не возникнет хозяйственных проблем на новых участках. Говорили, что заботы по финансированию возьмет на себя Днепрострой. Сам Квиринг заявил: Днепрострой вскоре начнет отпускать крестьянам строительный материал по себестоимости, а жители Кичкаса получают право первоочередного трудоустройства на Днепрострое.

Вскоре – 3 марта – Харьковская газета “Вгст! ВУЦВК” напечатала постановление Всеукраинского Центрального Исполнительного Комитета “Об изъятии земель и имущества в с. Кичкасе Запорожского округа для нужд строительства гидростанции на р. Дніпре”, в котором оговаривалось, что Управление Днепровского строительства в определенный срок уплатит денежную компенсацию (фостановлении – “вознаграждение” – прим. авт.) крестьянам за отчуждение строений.

Все, казалось, начиналось гладко... Хотя кое-что и настораживало. В частности, тон правительственного постановления. Он был слишком уж жестким и бескомпромиссным. Постановление не предусматривало конкретных социальных гарантий для переселенцев. Пугали слова: “Лица, не освободившие помещений в изымаемых строениях в назначенный комиссией срок, подлежат выселению в административном порядке”.

С приближением тепла эта тревога начала возрастать, а иллюзии – таять, как весенний снег...

Из материалов архивного фонда земельного отдела Запорожского окрисполкома нетрудно понять, что эти опасения были небезосновательными. В целом ряде документов, датированных началом 1927 года, сообщается об отсутствии надлежащих средств и квалифицированных землемеров, инструмента. С учетом только

этого, видно, что подготовка сел к затоплению не могла быть проведена безболезненно и в определенный срок. В план работ на 1927 год смогли включить только Кичкас, Андреевку, Великий Луг и Кронсвейде.

Право на формирование новых поселений, жителям которых централизованно выделялись земли и предоставлялись государственные кредиты и льготы, получили не все, а только бедняцко-средняцкое население и рабочие Днепроострой. Взял верх классовый подход.

Но ни государство, ни Днепроострой не спешили выделять средства, необходимые для землеустройства. Дотя о финансировании переселения из фонда Днепроострой уже огласили и через окружную газету “Червоне Запоріжжя”.

Финансовый груз попытались переложить на плечи самих переселенцев. Этот шаг растревожил душевные раны крестьян, выплеснулся в неудовлетворение. По сообщению окрземотдела, “население колонии Кичкас категорически высказалось против внесения в 030 (окружной земельный отдел. – Авт.) денег на землеустройство согласно ст. 178 Земельного кодекса, а также не исполняет и натуральные обязанности в соответствии со ст. 179 Земельного кодекса”.

В сложившихся обстоятельствах земотдел еще некоторое время продолжал исполнять работы на свой страх и риск, используя средства местного бюджета и угрожая центру свернуть их совсем. Но Днепроострой и далее не покрывал этих убытков, ссылаясь на отсутствие соответствующих ассигнований по собственной смете.

Ситуация заходила в тупик, безжалостно подталкивая крестьян к самоограничению и большему напряжению сил.

Чтобы ускорить свое землеустройство и не оказаться перед лицом будущей зимы без урожая, они, в конце-концов, решились на сбор средств. Хотя бы на первоочередные, неотложные нужды, обводнение новых земельных участков...

Еще до начала 1927 года произвели оценку стоимости строений, подлежащих затоплению с целью определения размера компенсации за их отчуждение. Но и в этом вопросе не обошлось без недоразумений и пренебрежительного отношения к простым людям. Крестьяне остались неудовлетворенные тем, что в состав комиссии, определявшей размер стоимости строений, не включили представителей от земельного общества, хотя это и было предусмотрено правительственным постановлением. По мнению собственников, сумма, определенная эквивалентом их имущества,

была существенно занижена. Упреждающую выплату компенсации за отчуждение этой собственности не производили вовсе. Кредиты тоже обещали выдавать, но не сразу, а поэтапно, после начала переселения. Все это вынуждало собственников, не ожидая выплаты стоимости жилищ государством, продавать их другим гражданам (на строительный материал) даже по существенно заниженным ценам. Но вскоре и это стало невозможным. Вышеупомянутое правительственное постановление допускало куплю-продажу домов в с. Кичкас только с разрешения Запорожского окружного исполнительного комитета.

Социальная незащищенность вынуждала многих до последнего оттягивать с переселением; иногда ориентировали на окончательный отрыв от земли и получение квартир в городе (например, работников Днепростроя); стимулировали самовольное переселение.

С приближением весны 1927 года и окончательного разрешения вопроса о формировании переселенческих групп, возникла новая проблема. 18 марта собрание Кичкасского земельного общества постановило строить переселенческие села с учетом национального состава их будущих жителей: одно для граждан немецкой национальности, другое – для остального числа кичкасцев. В случае невозможности именно такого решения вопроса, собрание просило организовать одно селение, “но из заселением по национальному признаку, то есть одна сторона – немцами, а другая – остальными хлеборобами”.

Однако это желание не соответствовало самим основам советской национальной политики. Поэтому, в конечном итоге, было сформировано два поселка по классовому принципу – рабочий и крестьянский.

Срок, на протяжении которого нужно было провести выселение, оказался очень непродолжительным – до осени 1927 года. Точно так же – до 1 сентября 1927 года – должно было завершиться устройство переселенцев на землях коллективного фонда. Но государство проявило бездеятельность в деле заблаговременного устройства переселенческих хуторов. Несогласованность между государственными органами по многим вопросам, нехватка средств и отсутствие опытных специалистов “срывали” намеченные планы. По состоянию на 17 августа 1927 года закончили и завершали строительные работы только 56 (из 130 намеченных) домов рабочего поселка и 76 (из 157) домов крестьянского поселка Кичкаса, что составляло, соответственно, 43,1% и 48,8% от запланированного.

Особенно тяжелое положение в переселенческих хуторах



складывалось в социально-культурной сфере. Государство не побеспокоилось о переселении на новые места административных зданий, школ, больничных корпусов (недалеко от Кичкаса находилась психиатрическая лечебница “Бетания”, построенная меннонитами и обслуживавшая их нужды). Жители Кичкаса и Кронсвейде вынуждены были не только на свои средства устраивать их на новых местах, но и обеспечивать топливом на грядущую зиму.

В старом Кичкасе обреченными на исчезновение оказались этнографический музей первых поселенцев, дома первых меннонитов-колонистов конца XVIII – начала XIX вв., строения государственного завода № 14, на котором в 1922 г. изготовили чуть ли не первый отечественный трактор “Запорожец”.

Остро встал вопрос с культовыми сооружениями. В Кичкасе на момент его затопления находилось три действующих церкви: молитвенный дом меннонитской общины, молитвенный дом евангельской братской общины, православная церковь и одна бывшая синагога. В соответствии с действующим законодательством 1920-х гг. они являлись собственностью государства, а не религиозных общин. Поскольку советская власть проводила антирелигиозную политику, она прилагала усилия к тому, чтобы воспрепятствовать перенесению этих строений на новые места. Примечательно, что меннонитская община с. Кичкас одна из первых среди всех переселенческих религиозных обществ подняла перед государственными органами вопрос о разрешении перенесения своего молитвенного здания к месту нового поселения и смогла добиться от Днепроostroя уплаты компенсации за его отчуждение. Однако эта компенсация была перечислена в фонд Хортицкого райисполкома.

Перспектива затопления, умноженная на сложную экономическую и политическую ситуацию в стране в конце 20-х гг., подняла социальную напряженность в населенных пунктах, которые должны были быть поглощены водой. Жители уничтожали временные знаки, установленные по линии отчуждения территории, подлежащей затоплению, пытались игнорировать исполнение отдельных решений и распоряжений властей.

Неустроенность подталкивала к поиску совсем иных выходов из ситуации...

Листая описи архивных документов Днепроostroя, тех, которые длительное время находились на секретном хранении, нельзя не обратить внимание на заголовки дел: “Заявления граждан... о разрешении эмигрировать в Канаду”, “Список лиц, желающих

выехать в Америку”. Как видим, и лучшее будущее люди начинали искать вне “страны рабочих и крестьян”. “Мы... поселяне с. Кичкаса эмигрируем в Канаду, вследствие выселения нас из старых насиженных мест”, – писали 24 июня 1927 г. в заявлении на имя главного инженера Днепростроя поселяне Я.Фризе, Я.Классен, И.Мартенс. Выезжали семьями. Список жителей села Кичкас, желающих переселения в Америку, составил 213 лиц: Петересы, Реймеры, Ремпели, Гильден-бранты, Янцены, Вибэ, Сименсы, Дики и многие другие. Превозмогая боль разочарований, утраченных надежд, они сделали свой выбор.

Ставя последнюю точку в истории затопленных сел, Днепрострой нес тяжелые испытания их жителям, сеял боль, тревогу и бессилие в сердцах многих граждан. Он не только черствил человеческие души этими испытаниями, но и маленьким ручейком подтачивал камень народного доверия, на котором жиздился колос большевистской тоталитарной системы.

**1.** Історія міст і сіл УРСР. Дніпропетрівська область. **2.** Чирко Б.В. Національні меншини на Україні в 20-30-х рр. // Укр. іст. журн. – 1990. – № 1. **3.** Итоги работы среди национальных меньшинств на Украине. К 10 годовщине Октябрьской революции: По материалам комиссии национальных меньшинств при ВУЦВК. – Харьков, 1927. – С. 97. **4.** Советские немцы: история и современность. Материалы Всесоюзной научно-практической конференции. Москва, 15-16 ноября 1989 г. / Ред. В.Г. Чеботарева. – М., 1990. – 386 с.

*М. Шитюк  
м. Миколаїв*

## **НІМЕЦЬКА ГРОМАДА ПІВДНЯ УКРАЇНИ В ПЕРІОД МАСОВИХ РЕПРЕСІЙ 20-40-х рр. ХХ СТОЛІТТЯ**

**Н**епоправних і нічим не виправданих витрат зазнали представники різних національностей, що проживали на території Миколаївщини в 20-50-х роки ХХ століття внаслідок політичних репресій, депортацій, різноманітних утисків прав і свобод, які торкнулися всіх без виключення верств населення і скалічили життя мільйонів громадян.

Нині ми з особливою пильністю вдивляємося в ті сторінки історії України радянської доби, що були сповнені серпанком забуття, намагаємося переосмислити прожиті країною роки, ліквідувати “білі плями” минулого. До таких “плям” належить і проблема репресій та беззаконня серед жителів німецької національності, що проживали на півдні України.

Непросто склалися інтереси німців з більшовицьким режимом.

Їх інтереси, як і інших національностей, були проігноровані в процесі адміністративно-територіальних реформ в Україні у 1921-1923 роках. Створення нових районів замість існуючих раніше волостей і повітів не завжди здійснювалось з урахуванням національного складу населення. Зокрема, в результаті укрупнення німці були розірвані по різних адміністративно-територіальних одиницях, це призводило до занепаду традиційних форм господарської діяльності, руйнувало національно-культурний уклад життя німецького населення.

Все доповнювалося бюрократичним свавіллям місцевої влади, нездатної забезпечити запити національних меншин.

Така політика привела до посилення еміграційних настроїв серед німців. Відомо, що в 1922-1924 роках заявки на виїзд подали більш як 20 тисяч німецьких сімей, що проживали в Україні. Виїхати змогли лише 8 тисяч чоловік [1, с. 62].

В Україні переважна більшість німців проживала в сільській місцевості – 94,1%. Ця обставина зумовила створення в 1924 р. 5 німецьких національних районів, в тому числі і на півдні – Люксембургського (Маріупольський округ), Ландауського (Миколаївський), Зельцького (Одеський). В 1925 р. створені ще 2 райони відповідно до Постанови РНК УРСР від 24 серпня 1924 року

“Про виділення національних районів і рад” [2, с. 97].

Станом на 1925 рік на півдні України проживало 105513 німців, що складало від загальної кількості громадян 26,1%. Зокрема, в Миколаївській області проживало 26077 чоловік (7,04%), Херсонській – 13496 (2,07%), Одеській – 65940 (16%). В цих областях існувало 151 колонія, Миколаївській – 24, в Херсонській області – 35, Одеській – 92. В Одеській області існувало 129 німецьких хуторів, в Миколаївській і Одеській області по одному німецькому району. На цій території розміщувалось 46 сільрад, в тому числі в Миколаївській – 14, Херсонській – 4, Одеській – 28 [3].

У 1924 році на Україні функціонувало 566 німецьких шкіл, у 1926 р. – 626 [4, с. 64].

Проводячи в життя сталінський курс на придушення опору національних меншостей, політику національного нігілізму більшовиків, партійне керівництво України на початку 30-х років ще більше посилювало тиск на населення німецьких районів. Це знаходило свій вияв в усуненні небажаних кадрів з місцевих органів влади, посиленні репресій проти заможних селян (куркулів), проведенні широкомасштабних пропагандистських кампаній.

У 1927 р на півдні України були створені німецькі національні райони, а саме: в Херсонській окрузі – Високопільський район, до якого входило 7 сільських рад і проживало 12461 німців, в Одеській окрузі – Гросслібентальський, в якому налічувалось 8 сільрад і 13885 чоловік, та Фрідріх-Енгельський – 12 сільрад і 16 007 чоловік, в Миколаївській окрузі – Карл-Лібкнехтський район – 13 сільрад і 23 716 чоловік [5].

Крім того, в ряді районів півдня були виділені німецькі сільради, наприклад, в Одеській окрузі в Антонівському районі (Суворовська, Малаховська, Василівська, Бессарабська, Блюменфельдська, Нойзитська, Ейгенгутська), в Антоно-Кодинцевському (Білярська, Вомовська, Ірклівська, Ново-Люстдорфська), Березовському (Ново-Данцігська, Ліхтенфельдська, Нойфредентальська, Нойпівська, Черногорська), Гросулівському (Касельська і Шидловська) та у Жовтневому (Фрейляндська) [6, с. 142].

Перші репресивні заходи проти жителів німецької національності були прийняті в період масової колективізації.

В результаті застосування насильницьких методів при здійсненні колективізації життєвий уклад у німецьких колоніях, що складався протягом багатьох поколінь, було фактично зруйновано. Господарства занепадали, згасало культурне життя. Руйнувались

етнічні, моральні норми людського співжиття, які були традиційно міцними в німецькій общині в Україні.

В Радштадській волості Вознесенського уїзду колоністів навіть змушували продавати худобу і на виручені гроші купляти хліб для виконання продрозверстки, викачували все зерно і муку. В колоніях Вознесенського уїзду повторно проведена розверстка і населення піддали подвійному розкуркуленню, все це нанесло непоправну шкоду селянській владі і її народному господарству [7].

Завідуючий німецькою секцією Одеського губкому Мюлер в листі до Центрального бюро німецької секції при ЦК КП(б)У писав про завищені норми сільськогосподарського податку для німецьких колоній Одещини, де вказував, що німецькі колонії обкладаються вище, чим німецьких колонії і сільради [8].

Вершиною бюрократичного свавілля щодо німців стала постанова ЦК КП(б)У від 27 березня 1929 р. “Про виселення німців з Миколаївського округу”. Цей цинічний документ започаткував, по суті, сумнозвісну політику примусової депортації народів. Правда, не всі німці підлягали переселенню. Залишалися ті, що добровільно розлучались з своїм господарством і вступали до колгоспу.

У зв'язку з тяжким станом колоністи намагалися виїхати за кордон. В повідомленні Херсонського окрвиконкому в адміністративний відділ НКВС УРСР говорилось про виїзд колоністів за кордон, вказував, що чекався Великий наплив заяв до 300 сімейств, але з опублікуванням постановки СРСР від 6 квітня про підвищення ставок за видачу паспортів за кордон, передача таких заяв зменшилась і більше однієї-двох селян не буде [9].

У лютому 1930 року на засіданні секретаріату ЦК КП(б)У було розглянуто питання про емігрантський рух серед колоністів. В іншому листі в грудні 1926 року ДПУ повідомляло ЦК КП(б)У про намір виїхати до 90% населення. Деякі колонії вже на 50% продали своє господарство [10].

ЦК звернув увагу Одеського, Миколаївського, Херсонського, Мелітопольського та інших окружних партійних комітетів на необхідність негайно провести масово-політичну роботу серед бідняцько-середняцького населення колоній з тим, “щоб ліквідувати всілякі спроби глитайства та антирадянського елемента вести роботу по підготовці та організації еміграції, забезпечивши проведення в життя заходів, які намічені ЦК у своєму листі щодо “ліквідації” глитайських господарств в районах суцільної колективізації [11].

ЦК надіслав у національні райони терміном на 2 місяці групу відповідальних працівників (по 2 чоловіки на район), які володіють

німецькою мовою для роз'яснювальної роботи в зв'язку з еміграційним рухом німецьких колоністів.

Розкуркулені німецькі сім'ї були без винятку вислані в північні та північно-східні райони країни.

Архівна справа 17528-П розповідає про долю жителя села Зельци Асбергера Р.Я., господарство якого було розкуркулено в 1930 році, а сам він як куркуль був виселений на Північ. Повернувшись після заслання, вів контрреволюційні розмови про те, що колгоспи – загибель для селян і незабаром настане час голоду. Незважаючи на те, що звинуваченим себе Асбергер не визнав, слідча справа була направлена на розгляд обласної трійки для заслуховування і прийняття рішення по 1-й категорії [12].

У наказі ДПУ за № 42167 від 7 лютого 1930 року підкреслювалось, що із районів суцільної колективізації повинні бути виселені за межі України 20 тисяч родин найбільш активних і заможних куркулів. Арешти вищеназваних елементів, зазначалося в документі, проводяться не лише в округах і районах суцільної колективізації, але і в усіх засмічених округах і районах, не виключаючи національних [13].

На засіданні оргбюро ЦК КП(б)У 27 березня 1929 року були розглянуті питання і прийнята Постанова “Про виселення німців з Миколаївської округи”. З пропозицією комісії про необхідність виселення колишніх поміщиків-німців з Миколаївської та інших округ ЦК погодився [14].

Трагічними для німців півдня України були 1932-1933 роки. Німецьке населення майже повністю проживало в селах, тому постраждало від голоду не менше, ніж українці.

Жахливий голод в Україні, планово організований репресивним комуністичним режимом, привів до незліченних людських жертв.

Сталінським урядом було прийнято рішення перешкодити будь-якій допомозі голодуючим з боку міжнародної та радянської громадськості. Але про голод знали всі, інформація проникала й за кордон. Громадяни Німеччини збирали кошти, створювали товариства та комітети по наданню допомоги голодуючим. За період з квітня 1933 по квітень 1934, за даними ДПУ, розмір допомоги українським німцям становив по Одеській області, куди в той час входила Херсонська, в Миколаївській окрузі – 132321 крб. золотом [15, с. 64].

У Німеччині тоді були створені товариства та комітети по наданню допомоги голодуючим: “Брати в нужді”, “Фаст і Бріліант”, “Комісія на пересилці колоністів в СРСР”, “Центральний комітет

німців Чорномор'я" та інші. В одній з відозв комітету "Брати в нужді" говорилося: "Страшний голод поширюється по Росії. Мільйони людей селян і робітників стали жертвою голоду. Серед голодуючих є півтора мільйона наших німців. Тисячі листів дають щодня знати про страхіття смерті. Кожен німець докаже свій зв'язок з братом в нужді. Під загрозою смерті німців України змушували відмовлятися від гітлерівської допомоги.

Партійний і радянський апарат на місцях шляхом репресій змушував німців України відмовлятися від "гітлерівської допомоги". Органи ДПУ арештовували "активних організаторів гітлерівської допомоги і фашистської агентури", насамперед пасторів, сектанських проповідників, заможних селян.

Загрозою репресій, здійсненням прямого тиску на німців партійно-державна влада примушувала передавати надіслані кошти на користь міжнародної організації допомоги революціонерам.

У листі начальника політвідділу Анкаршанської МТС Спартаківського німецького національного району Одеської області М.Полянського секретарю ЦК КП(б)У С.Косіору про гітлерівську допомогу населенню району та пропозиції по припиненню цієї акції від 27.04.1934 року говорилося: "Мова йде про нахабну фашистську вербовку сил в національному районі Фашистське "Товариство допомоги голодуючим німцям СРСР", які стали надсилати колгоспникам індивідуальні грошові перекази на Торгсин. В останній час фашисти зовсім знахабніли, поряд з торгсинівськими грошовими переказами вони почали направляти своїм клієнтам вже безпосередню валюту, вкладаючи по 20-40 німецьких марок в звичайні пошукові листівки. Мають місце факти, коли колгоспники отримують не гроші, а насіння овочевих культур. Фашисти добре поінформовані. Місяць назад помер колгоспник, і його дружина отримує посилку на покриття витрат у зв'язку з похоронами. Навіть немовля і того не забули – отримали переказ на пелюшки. Що ж пропонує Полянський:

1. Негайно припинити комедію-гру допомоги голодуючим.
2. Відмовитись від неї будь-якими шляхами [16].

А як було не допомогти, коли до німецького консула в Одесі писались листи такого змісту: "Я, Амалія Маух, звертаюсь в комітет допомоги. Дорогі брати і сестри! Я одинока жінка, маю 5 дітей і матір похилого віку. Допоможіть нам, не дайте померти голодною смертю. Чоловіка осудили на 15 років і відправили в Сибір. Ми тут без Батьківщини, все в нас забрали, повсюди нас переслідують.

Допоможіть нам, врятуйте нас від загибелі. Село Варм Одеської області”.

В свою чергу, керівник українських комуністів С.Косіор в листі вождю писав, що “завдяки прийнятим нами своєчасно заходам і проведеній роботі... нам вдалося домогтися масової відмови колгоспників від “гітлерівської допомоги” [17].

Побоюючись подальших репресій, голоду німці нерідко тікали з своїх господарств за межі республіки.

У деяких сільрадах еміграція набула катастрофічного характеру. Не було жодного села, з якого не тікали б цілими дворами. Залишали рідні місця, головним чином заможні селяни.

Органи ДПУ вживали широких репресивних заходів по виявленню ініціаторів масових виїздів німців, партійні і радянські органи на місцях проводили масову роз’яснювальну роботу.

Поворот у політиці з 1929 року, пов’язаний з широким застосуванням репресивних заходів проти селянства під час проведення колективізації, різко негативно вплинув на соціально-економічне життя німецького населення. Національні особливості німецького селянства, хазяйновитість визначили його ставлення до цієї політики. Німецькі селяни не поспішали вступати до колгоспів, чинили опір колективізації.

У 1932-1933 роках в міру утвердження в СРСР тоталітарно-репресивного режиму державна політика щодо національних меншин різко змінюється.

Погіршення відносин СРСР з Німеччиною та Польщею і відповідне посилення антинімецької пропагандистської кампанії зумовили, зокрема, особливу упередженість радянських владних структур щодо німецького населення.

Заяви про німецьких націоналістів стали сигналом до посилення шовіністичної кампанії, у перших ешелонах якої йшло радянсько-партійне керівництво республіки на підставі низки постанов ЦК КП(б)У [18].

У 1933 р. на території Карл-Лібкнехтівського району була відкрита ворожа організація, що складалась з 22 селян, які вели контрреволюційну повстанську роботу з метою зробити повстання проти Радянської влади. Члени організації були осуджені на вислання та до концтаборів на строк від 3 до 10 років [19].

На початку 1934 року Одеське обласне управління ДПУ заявило про ліквідацію в Одеському педагогічному інституті “німецько-фашистської контрреволюційної організації, що ставила своєю метою насадження повстанських груп, відрив німецького населення від радянізації, проведення шкідницько-диверсійної діяльності і



підготовку збройного повстання проти радянської влади” [20].

Керівниками організації були названі професори Р.К.Міквіц, А.Н.Штрем, завідувачий відділом Центральної наукової бібліотеки Г.Д.Штейнвандт. По справі проходили також науковий співробітник Ф.Ф.Мазур-Мазов, викладачі одеських вузів Ф.Адлер, В.М.Фриз, А.І.Райх, Є.Г.Бейтельснахер, С.Й.Унгемех, О.Я.Цвіккер, Г.І.Бахман, Е.Л.Тромпешер і калькулятор заводу “Червоний сигнал” А.Е.Фіхтнер. Вирок, винесений 26 лютого 1934 року трійкою ОДПУ, був відносно м’яким – 3-5 років виправно-трудоих таборів. Проте історія на цьому не завершилась: багато з осуджених отримали додаткові строки і померли на засланні. Арешти по цій справі були відновлені в 1937-1938 роках, загальне число притягнутих до відповідальності досягло 100 чоловік, 19 з них були розстріляні.

Ініціативу створення організації слідчі приписали німецькому підданому Георгу Лейбрадту, доктору філософії Лейнцізького університету.

Керівники організації Штрем і Мінвіч через завербованих студентів безпосередньо збирали дані з питань політичного і економічного характеру, які потім передавались в німецьке консульство. Вони стримували висування нових молодих “порадянському” настроєних наукових кадрів.

В 1936 році на території була відкрита існуюча ще з 1925 року контрреволюційна націоналістична організація “Національний союз німців на Україні”. На думку слідчих органів НКВС організація була іноземною розвідкою. В СРСР засилялись агенти під виглядом політемігрантів і бувших військовополонених. Керівництво організацією здійснювалось групою відповідальних працівників центрального бюро апеляційної секції при ЦК КП(б)У Гербардтом, Мюллером, Гафелем. Політичною метою організація ставила відторгнення України від СРСР шляхом збройної інтервенції. В контрреволюційну організацію входили: Іванович – голова Карл-Лібкнехтівського райвиконкому, Гольцгофер – директор Лондонської МТС, Дюрмайер – завідувач райвідділом освіти Спартаківського району, Вальгут – інструктор райвідділу освіти Карл-Лібкнехтівського району, Талькер – директор середньої школи Спартаківського району. Практична діяльність організації зводилась до впровадження соціалістичних почуттів і ідей серед німецького населення України, збереження контрреволюційних куркульських кадрів німецького села, залучення учнів в організацію для активної боротьби з радянською владою, збір даних про економічний і політичний стан в німецьких районах.

У квітні 1934 року на засіданні оргбюро ЦК КП(б)У було розглянуто питання про кадри шкіл нацменшостей. На ньому вказувалося, що обласні партійні комітети не зробили всіх необхідних висновків з рішень у питаннях про кадри в німецьких національних школах, не зрозуміли того, яке місце в планах “контрреволюційної роботи ворога на Україні” займає ставка на виховання в німецьких школах молодого покоління в антирадянському дусі.

Було прийнято рішення провести по областях всебічну перевірку всіх німецьких шкіл, переглянути кадри вчителів, стан викладання в школах суспільствознавства, історії та географії і переглянути книжковий фонд шкільних бібліотек.

Розпочалися також масові “перевірки” німецьких середніх спеціальних і вищих навчальних закладів, які набули форми репресій щодо професорсько-викладацького і студентського складу.

У травні 1936 року було проведено “обстеження” Одеського німецького технікуму механізації сільського господарства. В доповідній записці, підготовленій відділом шкіл ЦК КП(б)У відмічалось, що місцеві партійні та комсомольські організації “не приділяли уваги цьому технікуму” і не проводили серед викладачів і студентів політико-виховної роботи. Органи НКВС “викрили в технікумі контрреволюційну фашистську організацію”, до складу якої входило 10 чоловік викладачів і студентів, у тому числі й комсомольців. Основним завданням цієї групи було проведення серед студентів “націоналістичної роботи” й залучення їх до активної діяльності в цій контрреволюційній організації [21].

У 1933-37 роках практично було зліквідовано інститути національного розвитку – національні адміністративні одиниці, навчальні та культурно-освітні, видавництва, газети, театри масового характеру набула депортація національних меншин з місць їх постійного проживання.

Репресії намагалися приховати в густому пропагандистському тумані. Нагніталася істерія навколо “класових ворогів”. На мітингах і зібраннях лунали заклики до розправи з німецькими та польськими фашистами.

“На Україні ми передусім зустрічаємося з фашизмом польським та німецьким, – В. Балицький на січневому (1936) Пленумі ЦК КП(б)У. Гітлер приділяє багато уваги Правобережжю, де розташовано 4 німецьких національних райони. Німецький фашизм прагне саме тут, у нас в тилу, утворити свої опорні пункти. Шпигунсько-диверсійну роботу німці-фашисти проводять також в Донбасі та інших містах

України”. І далі: “Великий інтерес Гітлера викликає Правобережжя і такі райони, як Пулинський, Спартаківський, Карл-Лібкнехтський, Зельцький” [22].

Проте пік терору і масових репресій проти жителів німецької національності, що проживали в південних областях України, припав на другу половину 1937 року. Однією з перших каральних мір була здійснена операція за телеграмою М.І.Єжова № 11926, в якій говорилось про облік і осуд усіх “куркулів”.

У 1937 році масових каральних акцій зазнало населення Одеської області, на території якої тоді проживало 120000 німців. З них 50 тисяч було у трьох національних районах – Спартаківському, Зельцькому та Карл-Лібкнехтському. Одеський обком КП(б)У стверджував, що населення цих районів охоплене “контрреволюційною фашистською діяльністю”. У зв’язку з цим на адресу КП(б)У була надіслана “Довідка про політичний стан німецьких районів Одеської області”, підготовлена працівниками НКВС. У ній стверджувалось, що “засміченість куркульськими елементами”, “вплив реакційного духовенства” та інші “обставини” є причиною того, що “значна частина німецького населення чинить впертий опір соціалістичному будівництву в німецькому селі” [23]. Після встановлення фашизму в Німеччині досить активно наростала діяльність німецьких контрреволюційних націоналістичних сил, причому організуючими їх центрами на Одещині були “німецьке консульство, закордонні фашистські розвідувальні органи, так звана Південно-Російська католицька Єпархія, очолювана намісником Папи Римського на Україні, засудженим прелатом Йосипом Крушинським. Останнім належала керівна роль на Одещині фашистської повстанської та диверсійної роботи...” Далі робився узагальнюючий висновок: “Таким чином, німецьке населення півдня України розглядається фашистськими розвідувальними органами як середовище, звідкіля береться сила та актив її підривної діяльності в Радянській Україні. Починаючи з 1933 року по цих трьох районах було викрито та ліквідовано 124 фашистських, шпигунських диверсійних та повстанських організацій.

За три місяці – червень – серпень 1937 року – в областях викрито 49 фашистських та повстанських організацій, по яких арештовано понад 800 чоловік, з цієї кількості 580 – по цих трьох національних районах” [24]. Це майже стільки ж “фашистських організацій”, скільки було викрито за попередні чотири роки. Наростання інтенсивності викриттів по Одеській області відбулося після сумновідомого лютнево-березневого (1937 року) пленуму ЦК

ВКП(б), рішення якого призвали до вакхалії репресій.

“Стан у цих районах, – говорилось у доповідній, – весь час погіршувався тим, що аж до останнього часу партійне та радянське керівництво в національних німецьких районах знаходилося в руках ворогів – агентів німецької розвідки, провокаторів, терористів, троцькістів з числа німецьких політемігрантів та ін.” І далі автори конкретизують: у Зельцькому районі секретар райкому КП(б)У був Гафтгель – шпигун, секретарка райкому комсомолу Барон – шпигунка, голова райвиконкому Больд – шпигун, редактор районної газети Палаш Шалей – троцькістка-терористка, завідувачі райЗУ Фіхтнер та Мелем – перший троцькіст, другий шпигун.

В Карл-Лібкнехтському районі: секретарі райкому КП(б)У Переяслов – націоналіст, Долгунов – шпигун, Міллер – троцькіст, голова ВВК Іванчик – шпигун, Циберт – троцькіст, редактор районної газети Раух – шпигун, директор МТС Гольцгодлер – провокатор, з політемігрантів.

У Спартаківському районі: секретар райкому КП(б)У Дюрмайер – шпигун, редактор газети Лефлер – троцькіст, шпигун, з політемігрантів.

В обласних організаціях викрито ряд німецьких шпигунів, учасників право-троцькістської організації: зав. нацменвідділом – Ремпель, завоблнаросвіти – Брандт, помічник прокурора – Шмідт, інспектор облнаросвіти – Гармунг та ін.

У німецьких районах області тільки за останні чотири місяці в числі арештованих учасників фашистських, диверсійно-повстанських організацій були 34 члени ВКП(б), у більшості своїй керівні працівники районних органів [25]. За цей же період були репресовані завідувачі райвідділом районної освіти Зельцького району Загітал, інспектори того ж відділу Баудар та Штейнах. В Карл-Лібкнехтському районі – інспектор райвідділу народної освіти Гаугер. Загалом заарештовано 19 директорів та 50 вчителів німецьких шкіл.

Репресивно-каральна система вимагала все нових та нових жертв. Політична установка XIII з’їзду КП(б)У “про шкідництво націй” призвела до численних арештів в національних районах.

Кілька сотень арештованих уже не відповідали рівню завдань, що проголошувалися з трибуни партійного з’їзду. Від окремих “ворогів” перейшли до боротьби зі “шкідництвом нації”, де ворогами ставали всі або майже всі представники “шкідницької” нації. В довідці “Про політичний стан німецьких районів Одеської області” говорилося: “Про те, наскільки широко охоплено

антирадянським рухом населення національних районів, свідчать ліквідовані нами справи про нелегальну організацію німецької фашистської партії в Спартаківському районі... було намічено втягнути 60-70% дорослого німецького населення для забезпечення підривної діяльності кожному кутку району. Такий же стан був і у Зельцькому районі. В цих же районах були утворені контрреволюційні, терористичні групи молоді...”

Таким чином, слід констатувати широке масове охоплення німецького населення національних районів організованою контрреволюційною діяльністю при наростанні повстанських тенденцій. В окремих місцях репресії не тільки не оздоровлюють політичного стану, але подекуди посилюють ворожість німецького населення [26].

Чекісти ставили перед ЦК КП(б)У питання про створення таких заходів з боку НКВС:

1. Негайно розгорнути партійно-масову роботу в німецьких районах; посилити конкретне керівництво по лінії радянської роботи з тим, щоб усі ці заходи забезпечили, в першу чергу, оперативний удар.
2. Направити в німецькі райони Одеської області на керівну роботу партійних та радянських працівників (приблизно 15 чоловік), обов'язково не з числа вихідців з німецьких районів України.
3. Виселити контрреволюційні елементи з німецьких районів області – до 5000 родин... [27].

Перешерстивши партійний, радянський та комсомольський актив, репресії не обійшли своєю увагою і церкву. Причому войовничі атеїсти вдалися до прилюдного шельмування служителів культу. За ілюстрацію може правити так звана “справа про німців-ксьондзів”.

У 1935 році на адресу С.Косіора та П.Постишева Наркомат внутрішніх справ надіслав листа, де відзначалося: “В найближчі дні в Одеській області в Карл-Лібкнехтському районі буде заслухана в показовому порядку справа групи німців-ксьондзів, що проводили в німецьких районах та колоніях найактивнішу фашистську роботу.

Маючи безпосередній зв'язок із закордонними фашистськими центрами і отримуючи від останніх під виглядом “матеріальної підтримки” грошові субсидії на контрреволюційну роботу, ця група під керівництвом прелата Крушинського вела роботу по організації масових звернень німецького населення у фашистські центри з проханням про “допомогу”, причому направлялися провокаційні

листи.

Група пропагувала серед німецького населення ідеї фашизму, вербувала агентуру в німецьких колоніях та ін. Враховуючи, що прелат Крушинський, який очолив групу, має 67 років та Лоран – настоятель німецької католицької церкви в с. Зельці має 63 роки, вважаємо доцільним засудити їх до 10 років концтабору, але беручи до уваги їх похилий вік, замінити засланням до Казахстану на той же строк. Щодо останніх трьох обвинувачених – Тауберга, Комира й Гофмана – настоятелів німецьких католицьких церков в Карл-Лібкнехтському районі – засудити їх до 10 років концтабору кожного” [28].

Типовою є справа 74084 [29], що розповідає про одну з жертв репресивного конвеєру, голову колгоспу ім. Клари Цеткін – Арнгольда Адольфовича Ленгердта, що проживав у Фріц-Геккертівському районі. Незважаючи на те, що на допиті були відкинуті звинувачення у контрреволюційній націоналістично-фашистській діяльності, в контрабанді, приналежності до класу куркулів, органами НКВС Ленгердт був засуджений до розстрілу.

В місті Первомайськ була викрита організація так званого “Національного центру”, активними учасниками, на думку слідчих, були вчителі Панкевич О.П., Томсон О.П., її сестра Томсон М.Д., які були засуджені трійкою НКВС за контрреволюційну роботу до розстрілу [30].

З 1 червня по 17 грудня 1937 року в селі Грост-Лібенталь Спартаківським РВ НКВС були заарештовані 39 чоловік. Всі справи були об’єднані в одну – по звинуваченню в контрреволюційній діяльності і участь в “підпільній фашистській німецькій організації”, яка ніби готувала повстання в тилу Радянської Армії на випадок виникнення війни між СРСР та Німеччиною. Всі звинувачені були розстріляні на підставі статті 54-10, 54-11 КК СРСР з 25 жовтня 1937 року по 23 лютого 1938 року за рішенням Наркому внутрішніх справ СРСР і Прокурора СРСР в порядку з наказу НКВС СРСР № 00439 від 25 липня 1937 року. Їх сім’ї були вислані у віддалені райони СРСР [31].

На території Спартаківського, Цебриківського, Григоровського районів була заарештована група з 17 громадян німців за національністю, звинувачена у контрреволюційній фашистській діяльності [32]. Члени організації Енер Я., Ейнерт Р., Гик А., Трейстер Г. ставили за мету підняти збройне повстання проти Радянської влади в результаті нападу фашистської Німеччини на Радянський Союз. Проводили серед населення контрреволюційну агітацію, вихваляли фашистську Німеччину. Майже всі члени

організації були осуджені до розстрілу.

Таку контрреволюційну фашистську організацію з 15 чоловік виявили в Карл-Лібкнехтівському районі. Пізніше слідчі розширили коло заарештованих до 100 чоловік. Керівництво організації Лелек М., Штатін Т., Вольф Т. через співробітників німецького консульства в Одесі – Ганна і Фюрнера, що безпосередньо займалися створенням організації, ставили за мету організувати повстання в тилу СРСР під час нападу Німеччини, проведення диверсійних актів по промислових підприємствах, збір шпигунсько-розвідувальних даних на користь Німеччини, кінцевою метою організація ставила встановлення буржуазних порядків на Україні з приєднанням останньої до фашистської Німеччини [33].

В наказі НКВС СРСР № 00439 ставилось завдання негайно облікувати, заарештувати на підприємствах німецьких підданих. Незважаючи на те, що директива НКВС стосувалась насамперед іноземців, у поле зору каральних органів потрапили майже всі громадяни німецької національності. В південних областях України знаходились компактні райони розселення жителів німецької національності, репресії проводилися насамперед на території цих поселень. Тому не дивно, що тут були сфабриковані такі кримінальні справи, такі як “німці-фашисти”, “Тевтонці”, “національний союз німців України”, “національний фашистський центр” та ряд інших.

Так, кримінальна справа 2329-с розповідає про арешт і засудження жителів з колонії Єфінгардт Єланецького району Миколаївської області [34]. Слідчими Єланецького НКВС була сфабрикована кримінальна справа так званого “національного фашистського центру”. Органами НКВС були заарештовані жителі колонії Шретлінг, Кноль, Франк, Кунц, Фрідт, Гергардт та інші. Їх звинуватили у створенні фашистської організації на території, в підготовці збройного виступу і боротьбі за повалення радянської влади в результаті наступу Німеччини на СРСР, у веденні антирадянської пропаганди. Вже через декілька днів рішенням трійки УНКВС Одеської області вони були розстріляні.

Хвиля перевірок, звинувачення в антирадянській, класово-ворожій діяльності були спрямовані на Одеський німецький педагогічний інститут, його викладачів і студентів. У матеріалах перевірок наголошувалось, що педінститут “неймовірно засмічений класово-ворожими елементами”, з 254 студентів у 89-ти родичі заарештовані як вороги народу, серед педагогів органами НКВС “викрито і заарештовано 4 фашисти” [35].

1 листопада 1937 року бюро Одеського обкому КП(б)У прий-

няло постанову “Про стан роботи німецького педінституту”. В ній підкреслювалося, що “парторганізація інституту не очолила боротьбу, що розгорнулася в інституті по очищенню від класово-ворожих елементів, не веде боротьби по ліквідації наслідків шкідництва [36]. Бюро Одеського обкому КП(б)У звернулося з проханням до ЦК “в зв’язку з нестачею кваліфікованих кадрів, засміченістю інституту класово-ворожими елементами та прикордонним становищем міста Одеси” розглянути питання про доцільність дальшого залишення інституту в Одесі і зобов’язав Одеський обком КП(б)У зміцнити його первинними кадрами, приділивши особливу увагу питанням “піднесення більшовицької пильності у боротьбі з ворогами, остаточній ліквідації наслідків шкідництва і налагодження партійно-масової роботи в інституті [37].

Під суворим контролем партійного апарату були німецькі друковані видання. Публічному тавруванню, з метою залякування інших, було піддано колектив газети “Kollektivwirtschaft” – орган Зельцького районного комітету КП(б)У. Газета звинувачувалась у фальсифікації дійсності, бо публікувала дописи “про продовольчі труднощі та інші матеріали, із яких можна зробити висновок про якість безвихідне становище німецьких колгоспників у районі” [38].

У ці роки були ліквідовані німецький відділ Одеської обласної комуністичної сільгоспшколи, німецький сектор Одеського медичного інституту [39].

5 березня 1939 року ЦК КП(б)У прийняло постанову “Про ліквідацію і перебудову штучно створених національних районів і сільських рад”.

Ліквідації підлягали всі німецькі райони, а сільради, що входили до їх складу, передавалися до інших районів республіки. Лише в Одеській області сільради розформованого Спартаківського німецького району – Темерстальська, Юзефстальська, Марієнтальська, Францфельдська, Кляйн-Лібентальська, Спартаківська, Олександргільфська та Нейбурзька – були передані до створеного Овідіопольського району, Фрейдентальська – Біляївського району.

Сільради розформованого Карл-Лібкнехтівського німецького району – Карл-Лібкнехтівська, Шпеєрська, Ватерлооська, Рорбахська, Катеринентальська, Карлсруївська, Йоганенстальська – були передані до новоствореного Веселинівського району; Вормська – Березовського; Зельцька, Гольбштадська, Шейнфельдська і радгосп імені Тельмана – до Варварівського району Миколаївської області.



Сільради Зельцького німецького району – Страсбурзька, Баденська, Зельська, Ельзаська, Кандельська – були передані до Роздільнянського району Одеської області, Мемн'ямська, Секретарська – Біляївського [40].

Як повідомлялось в довідці про політичний стан у німецьких національних районах Одеської області в 1937 році, в окремих місцях репресії не тільки не оздоровили політичної обстановки, але інколи і посилили ворожість німецького населення. Досить послатись на такий винятковий факт, коли в Зельцькому районі арештовано 300 активних учасників фашистського підпілля, 3 колгоспники відверто назвали своїх собак іменами вождів партії, зафіксовано 10 випадків демонстративних відмов призовників від служби в РККА. В Карл-Лібкнехтівському районі в двох селах по обговоренні нового виборного закону мали місце провокаційні виступи активних церковників, направлені на дискредитацію сталінської конституції.

Застосування репресивних засобів до заможних селян, пошуки “ворогів” і “шкідників” загальмували національне відродження німців України, призвели до поступового знищення всіх німецьких національно-культурних закладів, адміністративно-територіальних одиниць, ліквідації того курсу національної політики щодо національного населення, який передував цьому.

На їх основі лише в згаданий період було репресовано понад 10 тисяч німців. За кількістю втрат понад 25 тисяч чоловік у період Великого терору німці посідають третє місце, пропускаючи у трагічному переліку лише українців та поляків.

На початку Другої світової війни всіх українських німців безпідставно звинувачували в пособництві німецьким фашистам. 22 вересня була прийнята спеціальна постанова “Про депортацію німецького населення”. Так, з Одеської і Дніпропетровської області було виведено 9200 [41, с. 37]. До середини 1942 року усе німецьке населення з України було вислано у східні райони країни.

Проводилися репресії проти німців і в період Другої світової війни. Прикладом може служити справа жителя Херсонської області К.Ф.Графа. Будучи бійцем Червоної Армії він попав в полон німців і опинився в таборі, з якого вдалося вирватися. Незабаром німецька влада заарештувала Графа і відправила на роботи до Сілезії. Після того, як їх визволяли радянські війська, попав до фільтраційного табору. Після тривалих допитів службовців отримав дозвіл повернутися в СРСР. Але, перетнувши радянський кордон, розпочалися нові перевірки. Незважаючи на те, що в діях Графа злочину не було виявлено, але, враховуючи його німецьку

національність, він був засуджений на довічне заслання в Південний Урал, лише в 1955 році зміг повернутися на батьківщину в Білозерку Херсонської області [42, с. 245-246].

Не припинились репресії проти жителів німецької національності і в післявоєнний період. Органи НКВС постійно фабрикували справи проти тих, хто в роки війни знаходився на окупованій території, їх звинувачували у зрадницькій поведінці. Жительку Херсонщини Фітвег С.М. за рішенням особливої наради при МВС СРСР від 25 грудня 1945 року висилають на 5 років до Сибіру [43, с. 141].

Іншу мешканку Херсонщини Марію Гейне звинувачують в тому, що "...сприяла становленню фашистського режиму, була серед осіб, іменованих "фолькедойчами", перебувала під особливим патронатом німецько-окупаційної влади, мала з нею тісний зв'язок". І вирок особливої наради: шість років таборів [44, с. 144].

Несправедливі звинувачення, незаконні дії щодо німців у роки війни були засуджені і зняті Указом Верховної Ради СРСР від 29 серпня 1960 року.

Але не доведена до кінця публічна реабілітація цілого народу (так і не вдалося відродити знищеної автономії) негативно вплинула на рівень задоволення його національних потреб, розвитку рідної мови, культури.

Нині, в умовах незалежної Української держави, зроблені перші кроки по відновленню історичної справедливості щодо німецького населення. У південних областях України – Одеській, Херсонській, Миколаївській – розробляється і частково почала реалізовуватися програма організованого повернення німців у ці краї.

**1.** Під пресом тоталітарного режиму // Політика і час. – 1992. – № 9-10. С. 62. **2.** Итоги работы среди национальных меньшинств на Украине. К 10-й годовщине Октябрьской революции: По материалам комиссии национальных меньшинств при ВУЦВК. – Харьков, 1927. – С. 97. **3.** ЦДАГО. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 130. – Арк. 108. **4.** Там само. – С. 64. **5.** ЦДАГО. – Ф. 413. – Оп. 1. – Спр. 91. – Арк. 60. **6.** Дмитрієнко І., Табачник Д., Чирко Б. Німці в Україні: історія і сучасність // Віче. – 1992. – № 5. – С. 142. **7.** ЦДАВО. – Ф. 5. – Оп. 5. – Спр. 2223. – Арк. 15-16. **8.** ЦДАВО. – Ф. 413. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 135. **9.** ЦДАГО України. – Ф. 413. – Оп. 2. – Спр. 10. – Арк. 278. **10.** Там само. – Спр. 2. – Арк. 24. **11.** ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 7. – Спр. 139. – Арк. 73. **12.** Архів СБУ в Одеській області. – ФПС. – Спр. 17528-П. – Арк. 28. **13.** ЦДАГО України. – Оп. 20. – Спр. 3190. – Арк. 2, 3. **14.** Там само. – Оп. 7. – Спр. 132. – Арк. 117. **15.** Панчук М., Половинь Л. Під пресом тоталітарного режиму // Політика і час. – 1992. – № 9-10. – С. 64. **16.**

ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 1398. – Арк. 1-4. **17.** Там само. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 350. – Арк. 53. **18.** “Про німецькі райони” (грудень 1934) // ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 16. – Арк. 294-295; “Про засміченість класово ворожими елементами Хортицького німецького машинобудівного технікуму” (квітень 1935) // Там само. – Оп. 6. – Спр. 375. – Арк. 132; “Про Одеський німецький педінститут” (грудень 1937) // Там само. – Арк. 231; “Про реорганізацію національних районів та сільрад УРСР в звичайні райони та сільради (лютий 1938 р.) // Там само. – Спр. 459. – Арк. 133; “Про реорганізацію національних шкіл на Україні” (квітень 1938) // Там само. – Спр. 490. – Арк. 141. **19.** Архів СБУ в Миколаївській області. – ФПС. – Спр. 11005-С. **20.** Архів Служби безпеки в Одеській області. – Спр. 15879-П. – Арк. 34. **21.** Там само. – Оп. 6. – Спр. 286. – Арк. 108. **22.** ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 489. – Арк. 74. **23.** ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 101. – Спр. 1610. – Арк. 14. **24.** ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 101. – Спр. 1610. – Арк. 14-15. **25.** ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 101. – Спр. 2909. – Арк. 16-17. **26.** ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 101. – Спр. 2909. – Арк. 15. **27.** Там само. – Арк. 19. **28.** Там само. – Спр. 2737. – Арк. 41. **29.** Архів Служби безпеки Херсонської області. – Спр. 74084. **30.** Архів СБУ в Миколаївській області. – Спр. 11058-С. **31.** Архів СБУ в Одеській області. – ФПС. – Спр. 10102-П, т. 3. – Арк. 143. **32.** Архів Служби безпеки в Миколаївській області. – ФПС. – Спр. 3773-С. **33.** Там само. – ФСП. – Спр. 2813-С. **34.** Архів Служби безпеки в Миколаївській області. – Спр. 2329-С. **35.** Там само. – Арк. 135. **36.** ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 459. – Арк. 142. **37.** Там само. – Спр. 442. – Арк. 6. **38.** Політика і час. – 1992. – № 9-10. **39.** Там само. – Оп. 7. – Спр. 402. – Арк. 189; Спр. 425. – Арк. 195; Спр. 460. – Арк. 195. **40.** Там само. – Оп. 16. – Спр. 15. – Арк. 125, 126, 127. **41.** Бугай М.Ф. Депортаційні населення України (30-50-ті роки) // Український історичний журнал. – К., 1990. – № 10. – С. 37. **42.** Вірлич А. Один з фольндойчів // Забуттю не підлягає. – Херсон, 1994. – С. 245-246. **43.** Кара за первородний гріх // Останній сталінський удар. – Херсон, 1997. – С. 141. **44.** “До фізичної праці – годна” // Там само. – С. 144.

*Л. Белковец  
г. Новосибирск, Россия*

## **АДМИНИСТРАТИВНО-ПРАВОВОЙ РЕЖИМ СПЕЦПОСЕЛЕНИЯ (НОВЫЕ ПОДХОДЫ К ОЦЕНКЕ СПЕЦПОСЕЛЕНИЯ РОССИЙСКИХ НЕМЦЕВ В 1941-1955 ГОДАХ)**

**С**истема спецпоселения, сформировавшаяся в России в 1930-1950 годы, ещё не получила правовой оценки в юридической науке. Начавшись как “кулацкая ссылка” времен коллективизации, она превратилась в 1940-е годы в систему социальной изоляции огромных групп населения и целых народов\*, подвергшихся принудительному переселению в восточные регионы СССР, лишённых имущества и части политических прав, гарантированных сталинской Конституцией 1936 года.

Историки видят в спецпоселении “ограничение прав граждан по месту жительства (в том числе депортированных – по новому месту жительства), прежде всего, права на свободное передвижение” [1]. Правоведы ещё не дали своей оценки этого явления, широко вошедшего в исторический обиход, что создаёт предпосылки для разного рода преувеличений и искажений исторической реальности. Самыми серьёзными из них являются утверждения о том, что депортации и спецпоселение были следствием политики “геноцида”, нацеленной на “уничтожение” целых народов; такие утверждения нередко звучали и продолжают звучать в речах и публикациях, прежде всего, деятелей немецкого национального движения\*. Серьёзным поводом для их появления стал Закон РСФСР от 26 апреля 1991 года “О реабилитации репрессированных народов”, которым были отменены все акты союзных, республиканских и местных органов и должностных лиц (тогда ещё сокрытые в засекреченных фондах советских архивов), принятые в отношении этих народов и принесённые официальные извинения за политику, именовавшуюся “политикой геноцида

---

\* В СССР на 1 января 1949 года на спецпоселении находились 2300223 человека, почти половину этого числа составляли российские немцы – 1035701. Кроме них, депортации и режиму спецпоселения были подвергнуты крымские татары, чеченцы, калмыки, ингуши, карачаевцы, этнические болгары, венгры, румыны, финны, литовцы, латыши и другие этносы СССР. См.: Земсков В.Н. Спецпоселенцы (по документации НКВД-МВД СССР) // Социологические исследования. – 1990. – № 11. – С. 10.

и беззакония”. Извинения, однако, носили сугубо политический и даже популистский характер, ибо материальных условий для подлинной реабилитации, восстановления нарушенных прав, утраченной государственности и имущества создано не было. Этот закон как бы приоткрыл шлюзы для всестороннего бичевания и осуждения “политики клеветы и геноцида”, проводившейся диктаторским режимом Сталина в СССР в годы Великой Отечественной войны и после нее в отношении отдельных социальных и национальных групп населения. Публицистическая шумиха, поднятая в стране, во многом поспособствовала эмиграции немцев, рвавшихся уехать из страны, если не в Германию, то куда угодно, и появлению части тех проблем национального характера, которые до сего времени отягощают жизнь народов России.

Автор предлагает квалифицировать спецпоселение как *специальный административно-правовой режим*, введенный государством в целях обеспечения должного правового порядка, установления необходимого правового состояния социального объекта – “групп риска”, к которым относились отдельные категории населения и этносы, лишённые государством доверия в силу разного рода причин политического характера. Это состояние было достигнуто при помощи известных в административном праве средств, в том числе введения дополнительных запретов и обязываний, не только ограничивающих свободное поведение, но и предусматривающих превентивный контроль за исполнением этих требований. Запрещающие и обязывающие административно-правовые нормы, образующие режимные правила спецпоселения, ограничивали общую правосубъектность физических лиц.

К приёмам регулирования в специальном административно-правовом режиме относятся: “зонирование территории”, на которой действуют особые правила, определение специальных постоянных или временных органов, наделённых компетенцией по поддержанию режима, введение особых режимных правил жизнедеятельности населения, пребывание и передвижение по режимной территории, пользования имуществом, пропускной режим и т.п. [2]. Всё это обнаруживается в системе спецпоселения. Обязательным и главным субъектом режима стала полиция в лице НКВД-МВД (исполнительный орган публичной власти), которая использовала административно-правовой метод воздействия, регулируя правоотношения с подчинённым ей контингентом. Была разработана система контроля и надзора за выполнением режимных требований не только физическими, но и должност-

---

\* См., к примеру, книгу Вормсбехер Г. Убить народ. – Новосибирск, 2002.

ными лицами, которая включала в себя точный учёт подвластных контингентов, “сплошную” и выборочную проверки соблюдения ими правил режима, оперативно-чекистское обслуживание, розыскные мероприятия и т.п. Нарушение установленных правил специального режима влекло за собой меры пресечения и меры дисциплинарного и административного принуждения.

Режим спецпоселения формировался в несколько этапов. На первом этапе (1941-1943 годы) ещё отсутствовала чёткая регламентация правового статуса спецпереселенцев (далее – с/п), как стали называть депортированные этносы, занимавших некое промежуточное положение между такими категориями населения, как эвакуированные, переселенцы, спецпоселенцы. На втором этапе (1944-1949 годы) происходит оформление нормативно-правовой и организационной основы системы спецпоселений, определяется структура курирующих её органов и правовой статус с/п. Оформляется ограничительный режим со всеми его характерными признаками. Третий этап (1950-й – вторая половина 1950-х годов) – постепенное ослабление и последовательное снятие режима спецпоселения, который, выполнив свою задачу, всё более обнаруживал политическую и экономическую несостоятельность.

В создании нормативной базы спецпоселения участвовали как высшие органы государственной власти\*, так и главный исполнительный орган, которому были подчинены с/п – НКВД-МВД<sup>†</sup>. Начало спецпоселению дала депортация, при проведении которой часть граждан определённой национальности без судебного решения обвинялась в измене Родине и получала превентивное наказание в виде высылки за действия, которые ещё не были совершены. Для них основной закон, гарантировавший права и свободы гражданам СССР, утратил силу с обнародованием Указа Президента Верховного Совета СССР от 28 августа 1941 года. Выселение было обязательной и принудительной акцией, альтернативной ему мог быть лишь “переход на нелегальное положение”, ответственность за который возлагалась на “глав семей”<sup>\*\*\*</sup>. Конечно, переселённые за Урал немцы

---

\* Указ Президиума Верховного Совета СССР от 28 августа 1941 года “О переселении немцев, проживающих в районах Поволжья”; постановления Государственного Комитета Обороны о переселении немцев из других областей СССР, о мобилизации в рабочие колонны; постановление Совета Народных Комиссаров СССР от 8 января 1945 года “О правовом положении спецпереселенцев”; Постановление Совета Министров СССР от 21 февраля 1948 года “О ссылке, высылке и спецпосёлках”; Указы Президиума Верховного Совета СССР от 26 ноября 1948 года “Об уголовной ответственности за побег из мест обязательного и постоянного поселения лиц, высланных в отдалённые районы Советского Союза в период Великой Отечественной войны” и др.

преступниками не считались, их правовой статус определялся поначалу как “эвакуированных по линии НКВД” или “граждан, проживающих на территории Советского Союза и подлежащих перемещению на жительство из одних районов в другие в административном порядке”. Тем не менее, уже 10 января 1942 года последовало первое распоряжение НКВД о праве депортированных на передвижение, которое ограничивалось “пределами того района, на территории которого они были расселены” [3]. В административном отношении немцы были подчинены разным ведомствам: учёт и дача справок по розыску родственников остались за инспекторами отделов по эвакуации населения областных и краевых исполкомов, трудовое и хозяйственное устройство – за районными исполкомами, а политическая нравственность (настроения, антисоветские высказывания, “банд проявления”, “террористические намерения” и т.п.) – за органами НКВД. Только “районные органы НКВД по месту жительства” могли теперь решить вопрос о разрешении переезда “в другие места СССР” [4].

В ноябре 1943 года с целью более точного “учёта и наблюдения за трудовым устройством с/п”, “усиления агентурно-оперативной работы” в их среде началось создание при управлениях НКВД республик, краёв и областей, в которых они размещались, отделов спецпереселений и спецкомендатур (далее – с/к) НКВД. Новые отделы и занялись работой по созданию особого режима спецпоселения. Глав-

---

\* Приказы и инструкции НКВД-МВД регулировали самые разные стороны жизни с/п. Назовем лишь самые главные, определявшие их правовое положение: Приказ от 28 августа 1941 года “Об организации Отдела спецпереселений (ОСП) НКВД СССР”; Инструкция от 20 августа 1942 года “О порядке сопровождения эшелонов спецпереселенцев частями конвойных войск НКВД СССР”; Приказ от 22 ноября 1943 года “Об организации комендатур спецпоселений НКВД Алтайского, Красноярского краёв, Новосибирской и Омской областей”; Приказ от 7 февраля 1944 года “О введении в действие Положения о районных и поселковых спецкомендатурах НКВД с указанием прав и обязанностей спецпереселенцев”; Приказ от 26 февраля 1944 года “О порядке выдачи документов спецпоселенцам (бывшим кулакам, корейцам, немцам, карачаевцам, калмыкам, чечено-ингушам и другим)”; Приказ от 16 августа 1944 года “С объявлением инструкции по учёту спецпереселенцев”; Инструкция от 14 сентября 1945 года “О порядке наложения административных взысканий на спецпоселенцев”; Приказ от 8 марта 1948 года “О задачах органов МВД по работе среди спецпоселенцев”; Приказ от 7 февраля 1949 года “Об организации персонального учёта спецпереселенцев по новой системе” и др.

\*\* Приказ Народного Комиссара Внутренних дел Союза ССР от 11 октября 1941 года “О мероприятиях по переселению немцев из Воронежской области”. – Коллекция документов Архива Управления ВД по Новосибирской области.

ным органом по обслуживанию с/п становились с/к: районные, дислоцировавшиеся в районных центрах при районных отделах (РО) НКВД, заместители начальников которых назначались их комендантами и подчинялись ОСП, и поселковые, сосредоточивавшиеся в центрах расселения с/п и подчинённые районным с/к или РО НКВД. С/к обязывались наладить посемейный и персональный учёт с/п, контроль за их передвижением в местах расселения, ввести агентурно-оперативное обслуживание переселенцев, одной из главных задач которого становилась “борьба с побегами”. С/к должны были предупреждать побеги с/п, производить дознание по делам о побегах, вести разработку бежавших. В их функции входило также выявление антисоветских и уголовных элементов, “отрицательных политических настроений” с/п. С/к осуществляли административные и организационные мероприятия, связанные “с соблюдением установленного режима в местах расселения с/п” и оказывали содействие их хозяйственному и трудовому устройству”<sup>\*</sup>.

В целях осуществления всех перечисленных выше задач с/к поручалась “расстановка и вербовка осведомительной сети”, оформление личных дел на осведомителей и учёт их работы, ведение агентурных разработок и дел-формуляров по преступлениям с/п, за исключением дел о контрреволюционных преступлениях и бандитизме. К административным функциям с/к относилось оформление дел об осведомлении с места поселения “в соответствии с приказами и директивами НКВД”, выдача справок на право регистрации актов гражданского состояния в местных Советах депутатов трудящихся, приём от с/п жалоб и заявлений и их разработка. В комендатуре, кроме коменданта, действовали также надзиратели, прикреплявшиеся к группам с/п. Они обязаны были знать каждого с/п “в лицо и по фамилии”, следить за происходящими в семье событиями (рождение, смерть, развод, прибытие родственников), фиксировать разного рода проступки и нарушения режима и, кроме доклада коменданту, принимать самостоятельные меры к преследованию, розыску и задержанию бежавших с места поселения.

В отдельном разделе Положения определялись права и обязанности с/п. С/п “пользуются всеми правами гражданскими, – говорилось в нём, – за исключением некоторых ограничений,

---

<sup>\*</sup> Приказ Народного Комиссара Внутренних дел Союза ССР “О введении в действие положения о районных и поселковых с/к НКВД от 7 февраля 1944 года”. – Коллекция документов АУ МВД по НСО.



предусмотренных отдельными решениями органов государственной власти". Они могли "беспрепятственно вступать в существующие колхозы, сельхозартели, производственные товарищества, входящие в систему промысловой кооперации, или организовывать самостоятельные колхозы, объединяться в артели промысловой кооперации, в сельхозартели на общих основаниях. Последнее было весьма проблематичным ввиду дисперсного проживания с/п среди "правового" населения. С/п, работавшие в промышленности, по условиям и оплате труда приравнивались к остальным рабочим, работавшим в данной отрасли. На с/п распространялось законодательство о труде, социальном страховании, обеспечении пособием по временной нетрудоспособности, на рождение ребенка, погребение, пенсиях по инвалидности. На многосемейных распространялось действие известного постановления ЦИК и СНК СССР от 27 июня 1936 года о государственной помощи многосемейным. Дети с/п, окончившие среднюю школу, могли поступать в специальные средние технические и высшие учебные заведения, находившиеся в районе спецпоселения.

Ограничения налагались на свободу передвижения. С/п и их семьям запрещалось без разрешения с/к НКВД отлучаться за пределы территории своего сельсовета, за исключением случаев, когда это было связано с посещением установленных для них мест работы. Налагался запрет на выезд или уход за пределы административного района расселения (в городах), для чего в паспортах делалась отметка: "действителен для проживания только в таком районе или городе". Самовольное оставление мест расселения каралось в соответствии с существующими законами в уголовном порядке как за совершение побега, если самовольная отлучка превышала одни сутки.

С/п обязывались заниматься "общественно полезным трудом в колхозах и по найму в совхозах и других государственных и кооперативных организациях в пределах района расселения", беречь государственное и общественное имущество, которым они пользуются, выполнять все распоряжения с/к НКВД. За нарушение трудовой дисциплины они, наравне с остальным населением страны, могли привлекаться к ответственности по указам Президиума Верховного Совета СССР от 26 июня 1940 года (запрет на самовольный уход рабочих и служащих с предприятий и учреждений) и от 26 декабря 1941 года (об уголовной ответственности за него).

Следующей вехой оформления правового статуса с/п стало

Постановление СНК СССР от 8 января 1945 года № 25 “О правовом положении с/п”. Полностью продублировав предыдущий документ, оно ввело несколько новелл в обязанности с/п. В частности, главы семей или лица, их заменяющие, обязывались теперь в трёхдневный срок сообщать в с/к НКВД об изменениях в составе семьи (рождении, смерти и др.). Вводилось административное взыскание в виде штрафа до 100 руб. или ареста до 5 суток за нарушение режима и общественного порядка в местах поселения и неподчинение распоряжениям с/к [5]. Чуть позже были определены проступки, за которые следовала ответственность в административном порядке (неявка без уважительной причины по вызову с/к, “несообщение” в с/к об изменениях в семье, непристойное поведение в общественных местах, хулиганские выходки, дебош, если они не влекли за собой уголовную ответственность). Устанавливалась давность проступка – “не позднее месячного срока со дня совершения”. Запрещалось одновременное применение штрафа и ареста и замена штрафа арестом. При решении вопроса о виде взыскания следовало исходить “из тяжести совершенного проступка, его последствий, дисциплинированности с/п до совершения проступка и его материального положения”<sup>\*</sup>.

Были разработаны и процедурные нормы. Комендант с/к обязан был по получении сообщения о нарушении предварительно проверить его, отобрать объяснение от нарушителя, а уж потом выносить постановление, которое подлежало утверждению начальником РО или ГО НКВД. Постановление о наложении взыскания в виде ареста подлежало также санкции городского или районного прокурора. Утверждённое постановление вручалось нарушителю под расписку не позднее двухмесячного срока со дня его вынесения. Истечение срока вело к утрате постановлением силы.

С/п, арестованный в административном порядке, содержался отдельно от следственных заключённых в камерах предварительного задержания при ГО и РО НКВД. Отдельные арестные помещения для с/п запрещались. На них распространялось действие Временного положения о камерах предварительного задержания РК милиции от 1938 года. Об отбытии наказания в постановлении об аресте делалась соответствующая отметка. Штраф вносился самим нарушителем в

---

<sup>\*</sup> Инструкция о порядке наложения административных взысканий на спецпоселенцев, объявленная в приказе НКВД от 14 сентября 1945 года. – Коллекция документов АУ МВД по НСО.

местные филиалы Госбанка (лично или почтовым переводом) для зачисления во всесоюзный бюджет. Секретари-счетоводы ГО и РО НКВД учитывали штрафы по данным, полученным от с/к, и отражали их в особой отчётной ведомости. Квитанцию о внесении суммы штрафа следовало представить в с/к в десятидневный срок после объявления постановления. После занесения её в ведомость она возвращалась с/п. В случае неуплаты наложенного штрафа он взыскивался со с/п “в законном порядке по решению народного суда”.

В 1944 году приказами и директивами НКВД на разные категории с/п было распространено “оперативно-чекистское обслуживание”, которое становилось “одним из видов секретной работы советской разведки” среди с/п\*. Её ведение поручалось с/к НКВД через агентурно-осведомительную сеть, вербуемую из среды с/п. Тогда же был введен новый табель отчётности отделов спецпереселений (ОСП), которые составляли сначала месячные, а с 1946 года квартальные отчёты об агентурно-оперативной работе среди с/п, направлявшиеся в Москву. Автором изучены таковые отчёты за весь период деятельности ОСП У НКВД/МВД по Новосибирской области до конца пребывания немцев на спецпоселении, то есть до 1955 года. Их анализ не входит в задачу настоящей статьи. Но следует сказать, что спецслужбы внесли огромный вклад в разрушение национальной идентичности этносов, находившихся на спецпоселении. Они уверенно реализовывали идеологические установки тоталитарного режима по созданию культа внутреннего врага, на которого можно было списать вину за провалы своей политики, за невыносимые условия жизни основной массы населения, своим героическим трудом на фронтах и в тылу приближавшего победу над могущественным внешним врагом. Удобнее всего было выдать внутреннего врага за агента врага внешнего. Как нельзя лучше на эту роль подходили российские немцы. Тысячами невинно расстрелянных, загнанных в лагеря и тюрьмы, умерших от голода и болезней, исковерканных человеческих судеб, разрушенных семей заплатили они за свою этническую принадлежность.

В 1948 году были введены обязательные ежемесячные явки глав

---

\* Приказ Народного Комиссара ВД Союза ССР № 00191 “О введении в действие инструкции по агентурно-оперативной работе среди спецпереселенцев”. – Коллекция документов Архива УМВД по НСО.

семей с/п для отметки в с/к, а уклонения от них стали рассматриваться как нарушение режима. Немцы и с/п других национальностей и категорий были объявлены переселёнными “навечно, без права возврата к прежним местам жительства”. За нарушение главного запрета ограничительного режима – уход с места поселения – была введена уголовная ответственность, сначала в виде 10 лет лишения свободы, а затем и 20 лет каторжных работ для самих с/п и 5 лет лишения свободы для лиц, помогавших им покинуть места спецпоселения. К розыску и поимке беглецов, кроме милиции и групп содействия ей – “бригадмилов”, оперативно-розыскных отрядов МВД, привлекались представители актива из самих с/п, те, кто помогал с/к осуществлять административный надзор за с/п: “старшие” барачников и десятидворков, коменданты общежитий и барачников, “группы содействия по борьбе с побегам”, организованные “из числа партийно-комсомольского советского и колхозного актива”. Они действовали “на путях возможного движения с/п, бежавших с мест поселения”, вели наблюдение за склонными к побегу лицами, принимали участие в розыскных мероприятиях, в преследовании беглецов и т.п.

Кроме ограничительных средств воздействия, правовой режим использовал и такие юридические способы, как стимулы в виде льгот и поощрений. Это могло быть денежное вознаграждение агентам-осведомителям, по материалам которых готовилась реализация или уже были реализованы агентурные дела (на группы лиц) и дела-формуляры (на одиночек). Стимулировались аккуратность членов “актива” в явках и дисциплинированность в выполнении порученных заданий. “За особые заслуги перед органами НКВД в разработке контрреволюционных и бандитских формирований, хищнических групп, а также неоднократное предотвращение организованных побегов с мест поселения, – говорилось в Инструкции по агентурно-оперативной работе среди с/п, – особо ценные агенты-осведомители могут представляться начальниками РО НКВД к досрочному освобождению из ссылки (по ссылке-поселенцам), освобождению из высылки (по с/п – бывшим кулакам) и с предоставлением права выбора нового места жительства в районах расселения (по с/п – карачаевцам, калмыкам и др.)”. Предполагалось, что в этих районах будут “лучшие климатические и хозяйственно-трудовые условия”.

Спецпоселение, таким образом, при всех правовых ограничениях, многочисленных нарушениях “законных прав” с/п, допускавшихся контролирующими его органами, само по себе не являлось репрессивным механизмом. Оно не стало частью системы

исправительно-трудовых лагерей ГУЛАГа НКВД. Введенное как специальный административно-правовой режим, оно выполнило свою главную задачу – надзор и налаживание трудового использования отдельных национальных “групп риска”. В экстремальной ситуации, а именно такой она была в СССР в годы форсированного строительства социализма, не говоря уже о Второй мировой войне и послевоенном восстановительном периоде, специальный административный режим помог государству сохранить себя и свои ценности.

Закрепление немцев – главного трудоспособного контингента среди переселённых народов – в местах спецпоселения помогло решить важнейшие задачи экономического характера, обеспечить практически бесплатной рабочей силой самые трудоёмкие отрасли промышленности и колхозные поля. И этот труд помог СССР выстоять в войне. Но никакими благими намерениями нельзя оправдать ужесточение режима существования с/п после войны, когда закручивание гаек и еще более усилившийся поиск среди с/п шпионов и контрреволюционеров приобрели характер болезненной мании. В условиях разгоравшейся “холодной войны” в мире система продолжала творить миф о своей полезности и необходимости, в то время как её влияние приобретало всё более отрицательное значение. Государство потеряло за это время больше, чем приобрело. Лишённый возможности компактного проживания, строительства собственной национальной государственности немецкий этнос был вынужден пережить нелёгкие времена. Затянувшаяся реабилитация вылилась в стремление найти себе и своим детям место на исторической родине.

Тем не менее, полученные данные не подтверждают мнений некоторых исследователей об особой национальной политике Советского государства, направленной на ликвидацию немецкого этноса в СССР. В этом смысле мы склонны присоединиться к авторитетному мнению А.А. Германа о том, что геноцид как метод уменьшения численности немецкого населения или его ликвидации диктаторским режимом Сталина не предусматривался и не проводился. Невозможно признать также, что подобные цели режим преследовал в отношении других народов, находившихся на спецпоселении.

Действия Советского государства в отношении этих народов не могут быть признаны наказуемыми деяниями согласно ст. 2 “Конвенции о предупреждении преступлений геноцида”, принятой в 1948 году. Эта статья квалифицирует геноцид как деяния,

“совершенные с намерением уничтожить полностью или частично какую-либо национальную, этническую, расовую или религиозную группу”. Международное право относит к таким действиям “убийство членов такой группы”, “предумышленное создание для какой-либо группы таких жизненных условий, которые рассчитаны на её физическое уничтожение” и т.д. Политика СССР в отношении депортированных народов в 1940-1950-е годы не может быть квалифицирована как преступление по причине отсутствия всех элементов состава такого преступления как геноцид. Отсутствует объективная сторона, но нет и субъективной стороны (последняя предполагает наличие вины, в данном случае – в виде прямого умысла). Спецпоселение скорее всего может быть признано своеобразным способом использования трудовых ресурсов населения в целях восстановления разрушенного войной хозяйства и освоения малонаселённых зауральских территорий.

**1.** Бугай Н.Ф. “Мобилизовать немцев в рабочие колонны...” И. Сталин: 1940-е годы. – М., 1998. – С. 8. **2.** Бахрах Д.Н. Административное право России. – М.: Норма, 2000. – С. 414-416; Малько А.В., Родионов О.С. Правовые режимы в российском законодательстве // Журн. российского права. – 2001. – № 9. – С. 19-25. **3.** Государственный архив Новосибирской области (ГАО). – Ф. 139 с/р-1020. – Оп. 5. – Д. 76. – Л. 124. **4.** ГАО. – Ф. 139 с/р-1030. – Оп. 1. – Д. 210. – Л. 81. **5.** История российских немцев в документах (1763-1992 гг.) / Сост. В.А. Ауман, В.Г. Чеботарёва. – М., 1993. – С. 175.

*В. Тимофієнко*  
*м. Київ*

## **ЦЕРКВИ НІМЕЦЬКИХ КОЛОНІСТІВ У ПІВДЕННІЙ УКРАЇНІ**

У другій половині XVIII ст. Російська імперія значно розширила свої кордони у західному й південному напрямках. Після двох переможних воєн з Туреччиною було приєднано Північне Причорномор'я. При цьому царизм обрав своєрідну політику закріплення відносно добре освоєних величезних територій. Щоб позбутися волелюбних корінних мешканців та отримати вдячних і покірних вірнопідданих, проводилося насильницьке переселення народів, їх геноцид, внаслідок чого запорожці опинилися за Дунаєм, кримські греки й вірмени – на північних берегах Азовського моря і Дону, а ногайці та десятки тисяч татар втекли у турецькі володіння. Для найскорішого заселення спустілого краю не застосовувалося репресій до втікачів-кріпаків, надавалися різні позики і пільги переселенцям, активно залучалися іноземні колоністи. Але, незважаючи на різноманітність засобів і методів, величезні капіталовкладення, освоєння земель розтяглося на ціле століття.

Особливо велике значення в заселенні краю і його економічному піднесенні мала німецька колонізація, що розпочалася згідно з царським маніфестом 1785 р. [1]. У 1789 р. у Хортицькому урочищі Катеринославської губернії 8 колоній (Хортиця, Розенталь, Ейнлаге, Кроневейде, Нойенбург та інші) склали округ, який у 1827 р. вже нараховував 29 колоній з 9 тис. поселенців. Ці процеси значно прискорилися на початку XIX ст. У районі р. Молочні Води меноніти в 1804-1806 рр. заснували 17 невеликих сіл, у 1806-1822 рр. – ще 16 [2]. Також у кінці XVIII ст. на південь України почали перебиратися німці з Пруссії та Баварії. В перші роки XIX ст. їм відводили землі на берегах річок Молочні Води і Дніпро. Друга хвиля спостерігалася в 1816-1817 рр., з Південної Німеччини прибуло більше 10 тис. чоловік.

У 1803-1804 рр. в Херсонській губернії осіло близько 7 тис. осіб та створені колонії Люстдорф біля Одеси, Лібентальський, Глюкстальський й Березанський колоністські округи. Окрім німців, тут жили поляки, угорці, французи. Німцями поповнювалися також розташовані на Дніпрі Йозефсталь і так звані “Шведські колонії”. В Катеринославській губернії неподалік від грецьких сіл, на схід від р.

Мокрі Яли, оселилися пруські німці, поляки й чехи, що в 1823 р. жили в 17 селищах. Три колонії в 1822 р. виникли на р. Берда, ще кілька німецьких сіл (Розенталь, Кроненталь та інші) з'явилися поблизу Сімферополя. В 1805 р. недалеко від Феодосії було з а с н о в а н о с. Цюрихталь, яке незабаром стало центром невеликого округу, що включав у себе Судак, Герцберг й Гейльбрунн, де в 1820 р. нараховувалося 145 сімей. Згідно з указом 1828 р. були засновані колонії з німецьких селян герцогства Ангальт-Кетенського [3].

У цілому німецька колонізація в Південній Україні дуже добре досліджена дореволюційними, советськими і германськими істориками, етнографами, соціологами, економістами і навіть мовознавцями. Лише зовсім невивченою залишається архітектурна творчість колоністів, забудова їх селищ, особливості житлових будинків, громадських споруд. Найяскравішими з останніх були храми, оскільки саме їх архітектура повинна була відображати духовні потреби громад.

У перші роки існування кожної німецької колонії закладалися невеликі молитовні приміщення. З часом колоністи багатіли і на кошти громади створювали муровані храми, в яких втілювалися не тільки художні смаки й стильові концепції епохи, а й зберігалися споконвічні принципи організації інтер'єрів і основи побудови зовнішніх мас, зумовлені національними ознаками і характером віросповідання. В цьому діалектичному поєднанні нового зі старим, сучасного з традиційним і формувалася суть архітектурного образу як окремого храму, так і всієї сукупності культових споруд.

Однією з перших монументальних будівель стала спроектована в 1817 р. церква в колонії Ландау, розташованій недалеко від Одеси [4]. Основою споруди була витягнута по поздовжній осі прямокутна в плані зала з плоским перекриттям. З північного й південного боків у наос вели входи, фланковані прямокутними вікнами. Крім того, приміщення освітлювалося розташованими у верхній зоні великими сегментоподібними, так званими термальними, вікнами. Західна частина зали збагачувалася емпорами, що підтримувалися чотирма масивними колонами доричного ордеру. До цієї частини наоса прилягав нартекс, який складався з хрестоподібного у плані приміщення і двох інших з боків, в одному з яких знаходилися сходи для підйому на емпори і дзвіницю. Остання розміщала над центральною частиною нартексу й являла собою постамент, який ніс дві паралельні стіни, об'єднані циліндричним склепінням. Торці цих стін і їх фланги вирішувалися у вигляді пілястр доричного ордеру.



Над двосхилою покрівлею знову був влаштований постамент, що підтримував базу й главку з хрестом.

Фасади витримувалися в дусі ампіру. Стіни призматичного об'єму по горизонталі розділялися гуртом, під яким нижні частини оброблялися квадровим рустом. У центрі головного торцевого фасаду розміщена велика півциркульна ніша з прямокутним дверним прорізом і сегментоподібним вікном, що своєю формою і профілюванням архівольта перегукувалася з арковим прольотом дзвіниці. Верхня частина торцевого фасаду оброблена дощатим рустом. Завершена композиція трикутним фронтоном, обрамованим карнизом на мутулах. У тому ж ключі, але скромніше, без трикутного фронту, вирішено протилежний торцевий фасад, прорізаний у верхній частині лише термальним вікном. На бокових фасадах завдяки різній фактурі чітко розрізнені нартекс і наос. Перший завершено дзвіницею, а верхня частина його стіни оформлена дощатим рустом, в той час як стіна наоса над гуртом гладка і три термальні вікна тут навіть не мають архівольтів. Такі відмінності, однак, не позбавляють споруду цілісності. Незважаючи на невеликі розміри, церква відзначається монументальністю, урочистістю й гармонією небагатомовних пластичних елементів.

Зальний тип храму передбачався і для римо-католицького костелу в колонії Йосифсталь, спроектованого архітектором Вітгартом у 1853 р. [5]. Однак у його вигляді вже чітко визначалися тенденції стилізації, зумовлені ідеями архітектурного романтизму, під прапором якого в середині XIX ст. руйнувалися доктрини класицизму й ампіру. В інтер'єрі тут, як і в лютеранській церкві у Ландау, домінувала простора зала, куди можна було потрапити через двері на бокових фасадах і через головний вхід з нартексу. Однак її планувально-просторова структура ускладнена. Тепер вівтарна частина вирішена у вигляді напівциркульної в плані апсиди з хором, із боків від якого влаштовані приміщення для ритуальних речей. Перед нартексом також зроблені емпори. Але вони отримали трапецієподібний у плані виступ у центрі та підтримувалися вже не кам'яними колонами, а дерев'яними стовпами. З боків від квадратного у плані нартексу також знаходилися два приміщення, одне з яких призначалося для сходів, що ними піднімалися на емпори і дзвіницю.

Зовні композиція церкви побудована на зіставленні розпластаного над землею, масивного призматичного об'єму з вертикаллю дзвіниці. Бокові стіни храму оброблені фільончастими пілястрами, що нагадували контрфорси. А сформовані таким чином

прясла прорізані високими вікнами, стрункість яких посилена стрілчастими завершеннями, підкресленими архівольтами. Сім отворів на кожному з бокових фасадів створювали строго симетричну композицію, що тактовно акцентувалася такими ж отворами приміщень, розташованими з боків від хору і нартексу. Ритм пілястр і стрілчастих вікон об'єднано оригінальним антаблементом, який складається з профільованого карнизу і фризу, оформленого аркатурою і вінками.

Симетрія притаманна і торцевим фасадам. На східному в середині виділяється напівциліндрична апсида з нішею у центрі і двома вікнами з боків. Вона фланкована прямокутними в плані приміщеннями, стіни яких прорізані такими ж стрілчастими вікнами. Найбагатше вирішувався головний фасад, побудований за допомогою тих же пластичних засобів. Тільки тепер середня частина виступає у вигляді невеличкого ризаліту, який у центрі прорізаний широкими дверима зі стрілчастим вікном над ними, що об'єднані перспективним профільованим порталом. Центральна вісь додатково акцентована вгорі круглою нішею зі скульптурним бюстом та лучковим антаблементом, фриз якого оброблено лише ліпними вінками. Над ними здійснюється дзвіниця з такими ж за формою, але трохи більшими за розмірами стрілчастими вікнами та аркатурним фризом антаблементу. Увінчана вся фасадна композиція високим струнким шпилем з кулею й хрестом угорі.

Якщо церква в Йосифсталі свідчила про бажання збагатити чіткі геометричні форми готичними і бароковими пластичними елементами, то тенденції романтизму середини XIX ст. у Криму виявлялися у прагненні відродити стародавні еллінські композиційні засоби. Прикладом є католицька церква у Керчі, збудована в 1840 р. [6]. Розташована біля парадних Мітрідатських сходів, вона являла собою призматичний об'єм з чотириколонним портиком доричного ордеру на торцевому фасаді. Тим самим застосовувалася композиція античного простиля, яка ще раніше рекомендувалася для вживання в альбомі “зразкових” проектів храмів [7].

Як відомо, німці в Південній Україні розселилися не тільки у сільській місцевості, де своєю невтомною працею створювали заможні колонії, а й у містах. Тут вони також жили компактними групами, займаючи окремі квартали або вулиці, що підтверджує давня топоніміка. Деякі вулиці в Одесі, Миколаєві та інших містах називалися Німецькими.

Одеські німці раніше за керченських збудували свою церкву. Для лютеранської кірхи св. Павла було виділено велику ділянку на

великому майдані у створі Дворянської вулиці (тепер Петра Великого). Будівництво здійснювалося в 1828-1834 рр. за проектом і під керівництвом архітектора Ф.Бюффо [8]. Ним же була спроектована огорожа навколо площі, зведена в 1828 р. У наступні роки на цій ділянці Ф.Бюффо збудував ще кілька навчальних і службових споруд для лютеранської общини [9]. Уявлення про первісний вигляд кірхи дають архівні матеріали, старовинні гравюри [10].

Для цього храму використана не зальна, а базилікальна структура. В інтер'єрі домінував широкий центральний неф, з боків його обрамовували вужчі і нижчі, по горизонталі розділені емпорами. Це зумовило й зовнішній вигляд споруди, вирішеної лаконічним призматичним об'ємом з вальмовим дахом і виконаної в досить стриманих формах романського стилю. Для освітлення внутрішнього простору з боків влаштувалися два яруси вікон, з яких верхні були крупнішими і дістали стрілочасті завершення. До північно-східної стіни молитовного приміщення прилягав такий же за висотою нартекс. Над його центральною частиною було поставлено досить струнку, восьмигранну в плані вежу для дзвонів. Її чотири основні грані прорізані напівциркульними отворами, площини зрізаних кутів оформлені фільонками. Імпости арок з'єднувалися горизонтальною тягою, якій вторив карниз на кронштейнах. Над ярусом дзвіниці здіймався восьмигранний ліхтарик з напівциркулярними вікнами, що органічно переходив у стрункий шпиль, увінчаний банькою з хрестом. Головний вхід у кірху виділявся ошатним портиком коринфського ордеру. Встановлені на східчастий стереобат, шість струнких колон несли антаблемент і трикутний фронтон. Портик з дзвіницею й шпилем ефектно замикав перспективу Дворянської вулиці. Однак виконаний у дусі ампіру портик все ж погано узгоджувався з бароковими формами дзвіниці та романськими самого храму.

Проіснувавши 65 років, споруда занепала. В 1893 р. провели конкурс серед місцевих зодчих на кращий проект, а в 1895-1896 рр. під керівництвом архітектор Г.Шеврембрандта кірху цілком перебудували з частковим використанням колишніх конструкцій [11]. Стіни храму отримали більшу висоту і були укріплені контрфорсами. Чітко окреслено наличники і архівольти віконних отворів та профілю карнизу, що підтримується кронштейнами. Замість вальмового даху влаштовано високий двосхилий з ярусами слухових вікон на тлі червоної черепиці. Щоб зробити храм місткішим (розраховувався на 1200 осіб), було значно розвинено вівтарну частину: до храму прибудували грановану апсиду. Її

фланкували дві призматичні башти з “колючими” шпильастими завершеннями кожного з чотирьох боків, які органічно увінчувалися викритими черепицею шпильями. Біля підніжжя башт були прибудовані кам’яні невеликі службові приміщення і ганки із східчастими маршами, що надавало південно-західному фасаді особливу мальовничість і пластичність.

Частково були збережені кам’яні стіни дзвіниці, міцність яких посилили бетоном. Але архітектура цілком змінилася. Сама дзвіниця наполовину своєї висоти чітко “читалася” на тлі шпильастої торцевої стіни храму. Аркатурний карниз останньої тут повторювався ще двічі: у завершенні трикутного фронтона над арочним порталом головного входу та на другому плані – у карнизі першого поверху. Квадратна у плані вежа фланкована двома гранованими на флангах, і її різні за розмірами яруси високо вгорі завершені шпильястоподібними фронтонами. Замість колишнього дерев’яного шпилью споруджено кам’яний з візерунчастою черепичною покрівлею, яка прорізана двома ярусами слухових вікон.

Повністю змінилася й архітектура інтер’єру. Він набув величності та урочистої простоти. Внутрішній простір визначається високим циліндричним склепінням над середнім нефом і просторими емпорами з боків, які влаштовані за широко розставленими дубовими колонами. Красива також загорожа балкону, що нависає над головним входом, яка мовби врівноважує розвинену і багатопланову віттарну частину, розташовану навпроти.

У стильовому відношенні будівля нагадує пам’ятки романського зодчества Німеччини. Про це свідчать і пропорції основних мас, і групування гострокінцевого об’єму храму з баштами навколо віттаря та дзвіницею над входом, і чітко окреслені напівциркульні арки, і приземкуваті колони з рослинним декором капітелів, і та урочиста ваговитість, якою дихає кожна частина споруди. Особливо ефектна головна вежа, яка органічно виростає з масиву будівлі, що досягнуто східчастістю її мас і поступовим об’ємним об’ємом у верхніх частинах. Разом з тим в архітектурі кірхи відбилися риси, притаманні кінцю XIX ст., коли М.Толвинський та інші зодчі намагалися створити так званий одеський стиль, застосовуючи місцеві матеріали (черепашник, цеглу та інше) і сполучаючи їх за кольором і фактурою.

Базилікальна структура використовувалася і для сільських храмів. Характерним прикладом може бути евангелістська церква в колонії Гросслібенталь, спроектована в 1842 р. [12]. Вона передбачалася крупним призматичним об’ємом з двома вежами на торцевому західному фасаді. Основою інтер’єру стало просторе

молитовне приміщення, розділене двома рядами стовпів на три нефи. Вужчі крайні з'єднувалися вздовж західної стіни, створюючи м'який просторово-пластичний перехід до нартексу, влаштованого між двома квадратними в плані приміщення, де були сходи на емпори і дзвіниці. Досить розвиненою виявилася і східна частина, оскільки з боків від вівтаря містилися захристія й пресбітерій.

Фасади церкви витримані у ренесансних формах. Гладкі стіни прорізани двома ярусами вікон. З них нижні – крупні, прямокутні, витягнуті по вертикалі, обрамовані наличниками й сандриками. Над ними розташовані горизонтально орієнтовані невеликі прорізи, також оформлені наличниками. Простінки оброблені пілястрами тосканського ордеру, що підтримують антаблемент, який опоясав усю будівлю. Масивному горизонтальному об'єму храму повинні були складати контраст дві вежі дзвіниць, що передбачалися у вигляді піднесених на п'єдесталах легких бельведерів з великими наскрізними арками. З боків вони оформлялися пілястровими портиками, а їх пірамідальні дахи увінчувалися баньками з хрестами.

Храмове будівництво в німецьких колоніях продовжувалось і в кінці XIX ст. Рідко це були нові церкви, переважно ж перебудовувалися невеличкі, що існували раніше. Це сталося, як вже зазначалося, з лютеранською кірхою в Одесі. Там же в 1851 р. на вул. Херсонській, біля її перетину з Преображенською, було зведено євангелістсько-реформатську церкву. Через чотири десятиліття вона зістарілася і в 1892 р. В.Шретер, один з провідних петербурзьких зодчих, склав проект нової будівлі [13]. Його здійснили в 1895 р. під керівництвом архітектора Х.Скведера і наглядом архітектора О.Бернардацці. При будівництві вперше використовувався трамбований бетон та інші конструктивно-технічні досягнення, які пізніше вживалися при зведенні нової біржі та інших споруд. Оздоблення інтер'єрів завершилося в 1896 р. [14].

Вирішена призматичним об'ємом і завершена високим двосхилим дахом, споруда виконана з використанням стильових форм німецької готики. Церкву включено в щільну периметральну забудову кварталу з влаштуванням головного входу збоку, через що основне значення отримав боковий фасад. Його виразність досягнута підкресленою асиметричністю побудови, динамічними завершеннями гостроверхих дахів і башти зі шпилем, що формують напружений силует, а на самій фасадній площині – контрастним сполученням цегляної маси і різних за розмірами вікон, насичених за тоном червоних стін і черепиці на даху із сріблясто-сіроватими бетонними деталями. Ця барвіста й мальовнича композиція

упорядкована масштабним зів ставленням співмірних з людиною нижніх вікон і вхідного порталу з крупними прорізами вгорі, ясними ритмічними побудовами і чергуванням основних пластичних елементів, чіткістю вертикальних та горизонтальних ліній. Нарешті, особливістю фасаду є правдиве відображення в його формах внутрішньої структури храму: нижній поверх і невеликі вікна відзначають положення службових приміщень, високий другий поверх і крупні прорізи – молитовного залу, а портал, три прорізи і кругла роза зі щипцем – вхідного вестибюля і нартексу перед залом.

Однією з найцікавіших споруд була лютеранська церква в німецькій колонії Фріденсталь у Бессарабській області [15]. Її збудували в 1899 р. за проектом Г.Шеврембрандта, німця за походженням, який на зламі XIX-XX ст. працював в Одесі, де створив чимало виразних за архітектурою житлових будинків і громадських споруд. Своєю плановою організацією церква суттєво відрізняється від інших храмів, які звичайно мали зальну структуру, іноді – базилікальну. Це була хрестова в плані безстовпна споруда; архітектор орієнтувався на будівлі раннього середньовіччя та романської доби (церква у Шварцрейндорфі біля Кельна). Два призматичні об'єми з високими гострокінцевими дахами перетинаються під прямим кутом, над середохресттям здіймається висока вежа. Широкий торець кожного з рамен відзначається масивністю, що досягається пануванням кам'яних площин, які в центрі прорізаються масштабно невеликим трійним вікном унизу, круглою розою посередині та спарованим віконцем угорі. Ці трохи приземкуваті об'єми контрастно відтіняються вертикаллю центральної вежі. У своїй верхній зоні вона облежена арковою галереєю. Вінчає всю композицію стрункий восьмигранний шпиль, якому на кутах вторять чотири маленькі шпилі – мотив, запозичений зодчим із спадщини української і молдавської народної архітектури. В кутах між гілками планового хреста були влаштовані вхідні ганки зі східчастими маршами. Це позбавляло храм головного фасаду і надавало композиції особливої скульптурності. До одного з торців церкви була прибудована невелика одноповерхова школа з високим черепичним дахом, форма якого нагадувала і українські хати, і селянські будинки Німеччини романської доби. В цілому, облицьована грубим черепашниковим вапняком, вкрита червоною черепицею, надзвичайно пластична споруда відзначається напруженим силуетом та яскравим і незабутнім архітектурним образом.

Виконані на високому художньому рівні, відповідаючи передовим стильовим концепціям сучасності, церкви німецьких колоністів зберігали національну своєрідність і в той же час стали однією з цікавих сторінок історії архітектури України.

1. Клаус А. Наши колонии. – СПб., 1869. – С. 17 (прил. с. 30-31).
2. Гакстгаузен А. Исследование внутренних отношений народной жизни и в особенности сельских учреждений России. – М., 1870. – С. 478.
3. Дружинина Е.И. Южная Украина в период кризиса феодализма: 1825-1860 гг. – М., 1961. – С. 25.
4. Російський державний історичний архів (далі – Р Д І А ) – Ф. 1488. – Оп. 4. – Спр. 855. – Арк. 1, 2.
5. Там само. – Ф. 218. – Оп. 4. – Спр. 2462.
6. Воронов А.А., Михайлова М.Б. Боспор Киммерийский. – М., 1983. – С. 82.
7. Собрание планов, фасадов и профилей для строения каменных церквей. – СПб., 1824. – № X.
8. Южно-русский альманах на 1896 год. – Одесса, 1895.
9. Проекти огорожі й споруд на площі зберігаються в Одеському державному історико-краєзнавчому музеї (ОДІКМ) та методфонді Науково-дослідного інституту теорії та історії архітектури і містобудування у Києві (Київ НДІТІМ).
10. Київ НДІТІАМ. – Г-3083; ОДІКМ. – Г-340.
11. Шеврембрандт Г.К. Доклад о перестройке Лютеранской церкви // Записки Одесского отделения Русского технического общества. – 1898. – Вып. 6; Шеврембрандт Г. К чертежам лютеранской церкви св. Павла в Одессе // Зодчий. – 1899. – № 8. – С. 99-100 (табл. 26).
12. РДІА. – Ф. 1488. – Оп. 4. – Спр. 854. – Арк. 1.
13. Зодчий. – 1892. – Табл. 40; Барановский Г.В. Архитектурная энциклопедия второй половины XIX века: В 7 т. – СПб., 1902. – Т. 1. – С. 358.
14. Здание Реформатской церкви // Одесский листок. – 1896. – 15 окт.; Здание Реформатской церкви // Одесские новости. – 1901. – 22 февр.; Карант Г. Одесса, ее окрестности и курорты: Ил. путеводитель. – Одесса, 1899. – С. 73-74.
15. Шеврембрандт Г. Церковь в колонии Фриденсталь // Зодчий. – 1899. – № 3. – С. 29.

*В. Никитин  
г. Николаев*

## **ПОЛУТОРАВЕКОВАЯ ИСТОРИЯ КИРХИ В НИКОЛАЕВЕ**

**И**сторию евангелическо-лютеранской Спасителя церкви (кирхи) в г. Николаеве, которая в октябре 2002 г. отметила 150-летие существования, практически невозможно изложить в нескольких страницах текста.

Правда, в 1902 г. пастором Мейером к 50-летию кирхи был опубликован исторический очерк, который в достаточной степени освещал деятельность кирхи и ее прихожан за этот период. Но, к сожалению, этот очерк был издан на немецком языке, набран готическим шрифтом и не сохранился в пределах бывшего СССР.

Возникновение евангелическо-лютеранской общины приходится ориентировочно на 1824 г. и связано с именем главного командира Черноморского флота и военного губернатора города А.С. Грейга, который, будучи сам лютеранином, активно участвовал в создании и деятельности общины. При этом был избран первый церковный совет. Почетным председателем совета являлся адмирал А.С. Грейг, а первыми его членами были избраны капитан 1-го ранга, командир 40-го экипажа Черноморского флота Н.П. фон Вульф, управляющий в ту пору гидрографическим отделением при управлении Черноморского флота и портов генерал-лейтенант М.Б. Берх (он же директор Черноморских маяков и инспектор корпуса штурманов Черноморского флота), гидротехн Черноморского адмиралтейского правления, инженер-гидротехник Б.В. Ван дер Флис, генерал-майор 5-го класса интендантской службы при управлении Черноморского флота и портов Х.Я. Гейзлер, правитель канцелярии при интендантстве управления Черноморского флота и портов, надворный советник И.К. Валод и титулярный советник Ф.Ф. Бейман.

При правлении А.С. Грейга начал разрабатываться проект создания кирхи. В 1828 г. уже должна была состояться закладка церкви, но началась очередная русско-турецкая война, и адмирал А.С. Грейг указом императора был переведен на новое место службы и оставил г. Николаев.

В ту пору в сухопутных войсках и на кораблях флота, размещаемых в г. Николаеве, находилось значительное число лютеран, которые пользовались услугами проповедников, присылаемых из Одессы, Екатеринослава и др. городов, что являлось крайне неудобным для



обеих сторон. И тогда в 1830 г. в г. Николаев распоряжением правительства был назначен дивизионным для всех воинских поселений Херсонской губернии пастор Иоганн Долл. Проповедовать Доллу приходилось не только в войсках и на флоте, но и для общины в разного рода не приспособленных для этого городских помещениях. Все это тяготило общину. И тогда церковный совет общины обратился к адмиралу М.П. Лазареву, назначенному в 1833 г. командиром ЧФ и военным комендантом города, с просьбой о содействии выкупить некоторые земельные участки, находящиеся в черте города, для строительства кирхи. В районе улиц Немецкой (ныне ул. Фалеевская) и Адмиральской на средства, собранные общиной, удалось выкупить два участка, принадлежащие морскому ведомству и городу.

На третьем участке, принадлежащем частному владельцу Яцыне, располагался полуразрушенный дом. В это время бухгалтер морского ведомства Яцына находился под следствием в г. Новомиргороде, и общине пришлось вести с ним и с командованием части, где содержался под арестом Яцына, переписку о возможности выкупа этого участка. Переписка затянулась, но в конце концов общине удалось приобрести участок.

Кирха была построена в период с 1849 по 1952 гг. в стиле английской готики с характерными для этого стиля стрельчатыми окнами и пинаклями на углу башни и карнизов. После строительства кирхи в том же году состоялось ее освящение, которое было совершено пробстом Эмилем Кибером, прибывшем для этой цели из г. Феодосии. Почетным попечителем выстроенной церкви стал М.Б. Берх.

С началом Крымской войны 1853-1856 гг. г. Николаев становится посредником между театром военных действий и свободной от войны территорией империи. Через город непрерывным потоком передвигались войска, и ремесленники лютеранского исповедания наравне с др. жителями города отбывали повинности, характерные для того военного времени (постоянную, подводную, фуражную). Они почти не имели возможности заниматься своими ремеслами, почему и пришли в немалое разорение, потеряв, кроме того, и принадлежащих им лошадей. Помимо прочего, ремесленники, “хотя по недостаточному своему состоянию не могли сделать значительных пожертвований на разные государственные надобности”, тем не менее, пожертвовали 521 руб. 50 коп.

По окончании Крымской войны ремесленный голова Фишер сделал список и сведения о ремесленниках города, в том числе и 21 лютеранина, на представление к награде медалью в память о войне. Но правительство империи проигнорировало награждение этих про-

стых людей, обойдя их вниманием, которое они заслужили своим трудом ради победы отечества.

На его место назначается пробст Эмиль Кибер.

1 февраля 1860 г. главным командиром Николаевского порта и военным губернатором города назначается Богдан Александрович фон Глазенап из дворянского рода прибалтийских немцев.

Вскоре церковный совет кирхи избирает адмирала Б.А. фон Глазенапа почетным попечителем своей церкви.

Пользуясь предоставленной возможностью участвовать в разного рода городских делах, многие горожане лютеранского исповедания стали искать возможности к увеличению своего благосостояния. Купцы трех гильдий увеличили торговые обороты, иные стали открывать торговые учреждения, разного рода лавки, сдавать в аренду свое недвижимое имущество и т.д. Например, лютеранин Александр Сибер, старшина часового цеха Ремесленной Управы, приобрел в центре города здание под гостиницу “Петербургская”.

После нового должностного назначения и отъезда из г. Николаева Б.А. фон Глазенапа на этот пост был назначен адмирал Николай Андреевич Аркас, отец известного украинского общественного и культурного деятеля, историка Н.Н. Аркаса.

Семидесятые – девяностые годы XIX века ознаменовались бурным ростом торговли, развитием промышленности и дальнейшим расцветом города.

В торговле зерном и железной рудой г. Николаев занимал одно из ведущих мест в империи. В николаевском порту за год бывало до 300 кораблей из разных стран и более всего из Англии, Греции и Италии. Если с 1878 г. весь грузооборот порта составил 34700000 пудов, то к 1898 году он увеличился до 60960686 пудов.

И недаром в город наведывались императоры России, понимая стратегически важное во всех отношениях положение города.

В 1872 г., после смерти пастора Эмиля Кибера, на эту должность назначается Гуго Пломан, который проповедовал слово Божье среди паствы города до 1896 г., прослужив, таким образом, 24 года.

К 1880 г. жителей города лютеранского исповедания насчитывалось около одной тысячи человек.

А на переломе XIX – XX вв. приходится расцвет различных общественных организаций и обществ. В число их основателей, почетных или же действительных членов, как правило, входило от одного до нескольких человек лютеран. Даже не являясь порой членами обществ, они активно способствовали их развитию, внося немалую лепту в их деятельность. Часто настолько занятые, что не могли участво-

вать в работе обществ, наиболее состоятельные лютеране делились с малоимущими жителями города своими пожертвованиями.

Например, в 1874 г. появилось общество вспомоществования лицам, стремящимся к образованию. Его целью являлось предоставление детям недостаточных (малоимущих) жителей города возможность получить образование, для чего оно оказывало им денежную и материальную помощь. Членами этого общества являлись лютеране Глазенап Б.А., Брун Э.К., Гиммельрейх Г.К., Габбе В.И., Гнель Р.К., Гах И.С., Ленц Н.И., Метле К.И.

Местная пресса едва ли не в каждом номере освещала любые шаги благотворительности, печатая имена жертвователей, суммы пожертвований, какие мероприятия устраивались для пожертвований, взывала о помощи малоимущим, многодетным семьям, устраивала в редакции для этого так называемые подписные листы, собирая пожертвования на имя бедствующих.

Для жителей города некоторые имена прихожан лютеранской церкви, что называется, были на слуху, и об их деятельности можно было бы рассказать очень много.

Например, Эдуард Эмильевич Кибер являлся сыном пастора лютеранской церкви. Став статским советником и доктором медицины, он с женой Ольгой, а также с дворянином и служащим коммерческого банка Павлом Карловичем фон Рейером и инженером Карлом Александровичем фон Эссеном в 1895 г. стали одними из членов-учредителей Николаевского отдела Русского общества охранения народного здоровья. Начиная с 1888 г., избирался гласным городской Думы, состоял долгое время председателем и членом Общества морских врачей в г. Николаеве, пока не был переведен в 1904 г. на должность главного врача Севастопольского морского госпиталя.

Об Эммануиле Петровиче Францове (1848-1909 гг.) нельзя не упомянуть как о необыкновенном общественном и культурном деятеле г. Николаева. Наибольший расцвет его деятельности приходится на конец XIX – начало XX века. Будучи деятелем широкого профиля, он много лет состоял председателем Николаевского отделения императорского музыкального общества. Он был членом городской управы, четыре года – гласным городской думы, председателем и многолетним членом Николаевского общества “Трудовая помощь”, членом правления Красного креста, несколько лет – председателем совета при лютеранской церкви, членом правления общества спасения на водах, членом правления благотворительного общества и состоял членом иных благотворительных учреждений. Кроме того, Э.П. Францов являлся директором Николаевского попечительного о тюрьмах комитета.

В 1896 г. пастора Гуго Пломана сменил Феофил Мейер, а уже в 1902 г. в лютеранской церкви наступили юбилейные торжества, о которых подробно сообщила местная газета “Южная Россия”. При церкви в это время была открыта приходская школа.

Два года спустя Япония неожиданно напала на русскую эскадру в Порт-Артуре. Началась война на дальнем Востоке.

Прихожане лютеранской церкви, как могли, поддерживали действующую российскую армию на фронтах русско-японской войны. Семья Францовых, например, пожертвовала для солдат 100 пар чулок, а для раздачи солдатам резервного полка, выступающего на Дальний Восток, – 70 пачек чаю и 70 пачек сахара, что стоило в ту пору немалые деньги, которые также перечислялись семьей в действующую армию. Но война для царской России оказалась неудачной, что вызвало все нарастающий глухой ропот среди многих слоев населения, который и привел к бурному 1905 году. В истории Российской империи 1905 год явился тревожным сигналом для всех слоев общества, которые стали подвергаться настойчиво-усиленной обработке социалистическими идеями. Эти идеи, к сожалению, нашли сочувствие и понимание в широких слоях населения, что в дальнейшем оказалось катастрофическим для народов как империи, так и бывшего СССР.

За время с 1905 г. до начала Первой мировой войны особых событий в жизни лютеранской церкви не наблюдается.

В 1914 г. началась Первая мировая война.

В связи с началом войны немецкие и австрийские торговые суда в Николаевском порту были задержаны, и их команды со временем были депортированы.

Конечно, в этот поток депортированных попали и те лютеране, которые своим трудом и капиталом приобрели недвижимое имущество, и с которым приходилось расставаться. Но законы войны беспощадны, и некоторые лютеране, как, например, Ф.И. Фришен, предчувствуя надвигающуюся войну, бросали все на произвол судьбы и уезжали.

Так было реквизировано в торговом порту для нужд морского ведомства имущество общества “Дойче-Кайзер” (склады, контора, погрузочно-разгрузочные механизмы и др.), которое работало в сотрудничестве с торговым домом Ф. Фришена.

В 1915 г. г. Николаев посетил император России Николай I. Во время встречи императора делегацией лютеранской общины в составе пастора И. Куфельда и членов церковного совета К. Олофа и Л. Утца пастором были произнесены слова: “...Мы, лютеране, как во всякое время, так и ныне, готовы возложить на алтарь родины всякую жертву, которая будет нужна...”

Но вот наступил 1917 год. К власти пришли большевики, которые ввергли страну в гражданскую войну, а с ней начались массовые репрессии, пытки, расстрелы, концлагеря.

Большевики и их пособники начали устанавливать свои порядки, избрав борьбу также с недуховными ценностями, объектами которых были избраны религия, православные церкви, кирхи, кенасы, синагоги. А повод к наступлению на религию был найден циничный и вероломный: используя организованный большевиками голод на Украине в 1921 г., руководители СССР стали призывать отбирать золото, серебро и колокола из церквей,

якобы в пользу голодающих. Как сообщала местная газета “Красный Николаев”, пленум уездной комиссии помощи голодающим постановил в кратчайший срок изъять ценности из храмов.

С 1919 г. в церкви лютеран г. Николаева стал проповедовать слово Божье мало кому известный пастор Отто Зейб, который в 1928 г. попал в учетный список всех священнослужителей, составленный местными органами власти. О дальнейшей его судьбе ничего не известно.

Еще в 1927 г. власти берут на учет все религиозные организации: “До секретариату Окрвиконкому... надсилаються опис службовців культу по Миколаївській округі”, из которого можно узнать, что религиозных организаций по округу насчитывалось 209, и из них лютеранских – 8 в количестве 2308 человек.

Не успокаиваясь, местные власти не оставляют в покое ни одну религиозную общину, в том числе и приход лютеранской церкви, заставив лишний раз зарегистрироваться, пока под нажимом властей 21 июля 1931 г. лютеранская церковь не была закрыта и передана спортивному клубу “Динамо”.

Так осиротело на долгие годы здание кирхи без своих прихожан.

Пережив Вторую мировую войну, лютеранская церковь еще долго находилась во власти спортсменов. До тех пор, пока Советский Союз с его утопической идеологией коммунизма не развалился.

Появилось новое государство – Украина. И одним из законов правительства Украины стал Закон “О свободе совести и религиозных организациях”, в котором излагается механизм возвращения верующим церковного имущества.

С 1992 г. евангелическо-лютеранская церковь Спасителя стала переживать свое второе рождение. С этой поры у нее начинается новая история, история возрождения. Ибо, как сказано в Библии: “Все возвращается на круги своя”.

1. Mejer V. Geschichte des evangelische – lutherischen kirchspiels Nikolajew – Cherson; Южная Россия. – 1902. – 16 октября. 2. Южная Россия. – 1902. – 11 октября. 3. Новороссийский календарь на 1848 год, издаваемый от Ришельевского лицея. – Одесса, 1847. – С. 268-273; Русский биографический словарь. – СПб., 1901. – Т. 21. 4. ГАНО. – Ф. 230. – Оп. 1. – Д. 217. – Л. 1-21. 5. ГАНО. – Ф. 222. – Оп. 1. – Д. 415. – Л. 27, 28, 45, 48, 49, 46-47, 79, 87-99. 6. ГАНО. – Ф. 222. – Оп. 1. – Д. 415. – Л. 87-99; ГАНО. – Ф. 292. – Оп. 1. – Д. 575. – Л. 101. 7. Календарь и справочная книжка г. Николаева на 1882 год. – Николаев, 1882. – С. 8; ГАНО. – Ф. 230. – Оп. 1. – Д. 10181. 8. Южанин. – 1893. – 13 марта, 14 марта, 8 июня, 25 декабря и др. 9. ГАНО. – Ф. 448. – Оп. 1. – Д. 9. – Л. 26; Там же... – Д. 8. – Л. 32; Там же... – Д. 10. – Л. 69; Труды Николаевского отдела Русского общества охранения народного здоровья. – СПб., 1898. – Вып. I. – С. 5, 7, 18-21; Труды... – Вып. II. – С. 15; Протоколы, 1888. – С. 3; Протокол торжественного заседания общества морских врачей в Николаеве. – Николаев, 1909. – С. 48-53. 10. Южная Россия. – 1902. – 11 октября, 15 октября. 11. ГАНО. – Ф. 255. – Оп. 1. – Д. 64. – Л. 88; Николаевская газета. – 1914. – 22 июля; 1915. – 17 апреля, 21 апреля; ГАНО. – Ф. 216. – Оп. 1. – Д. 1718. – Л. 1-3. 12. Красный Николаев. – 1922. – 10, 26 марта, 6 мая. 13. ГАНО. – Ф. Р-118. – Оп. 2. – Д. 140. – Л. 148. 14. ГАНО. – Ф. Р-161. – Оп. 1. – Д. 573. – Л. 50-67; ГАНО. – Ф. Р-8. – Оп. 1. – Д. 209. – Л. 407.

*М. Багмет, Л. Ляпіна  
м. Миколаїв*

## **НІМЕЦЬКА КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА В СТЕПОВОМУ МИКОЛАЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ**

**П**остійне заселення й швидке освоєння безкраїх степів Північного Причорномор'я відбулося у другій половині XVIII ст. Тоді, коли відповідно до “Плану про розподілення у Новоросійській губернії казенних земель для їх заселення” почали з'являтися “різного звання і національності люди”. Поселенці повинні були протягом 3-х років освоїти родючі землі. З цією метою їм надавали грошові позики, вони звільнялись на перших порах від сплати податків, отримували інші пільги.

Таким чином, крім поміщицьких і дворянських селян, степи українського півдня освоювали нащадки славних запорожців, самостійні переселенці з північних та західних губерній, а також болгари, серби, грузини й вірмени, які рятувалися від турецького та австрійського гніту.

У кінці XVIII – на початку XIX ст. почали прибувати в українські степи і переселенці з Центральної Європи. Переважно це були німці. Російський уряд зобов'язався покрити всі переселенські витрати і забезпечити харчування в дорозі. Вони на 10 років звільнялись від усіх податків і земських повинностей, від рекрутського набору і постоїв, їм гарантувалась свобода віросповідання. Кожній німецькій сім'ї передбачалась передача від держави по 60 десятин землі на довічне користування з подальшим спадщинним правом.

В таких умовах у західній частині нинішньої Миколаївської області з 1809 по 1829 рр. й виникли німецькі колонії Раштадт (тепер с. Поріччя), Рорбах (тепер с. Новосвітлівка), Катеринославль, Карлсруе (тепер с. Степове), Ландау (тепер с. Широкий Лан), Ватерлоо (тепер с. Ставки) та ін. Вони й створили цілий німецький Тилігуло-Березанський колоніальний округ.

Докладніше розповімо про заснування Карлсруе, названого на честь першого поселенця Карла Шардта, який прибув сюди у 1809 р. разом з братами Філіппом і Фінценом. Пізніше колонія стала називатись Карлсруе, а потім – Карлслу. Місцеве ж українське та російське населення називали село по-своєму – Калістрове. У середині 50-х рр. у населеному пункті вже проживало 102 сім'ї, де

нараховувалось 587 осіб, за три десятки років ця кількість подвоїлась. Німці завжди мирно уживались з українськими, російськими, молдавськими та болгарськими сусідами.

Навколо цього поселення було викопано 7 ставків, багатих на рибу. На південній околиці був висаджений фруктовий сад, який тягнувся до поселення Мульд (тепер с. Веселе). А в степу визрівав на плантаціях виноград.

З чотирьох боків поселення височили кам'яні хрести з розп'яттям Ісуса Христа. У період засухи пастори організовували хрестові ходи прихожан з молитвами й проханням до Бога, щоб послав дощі.

У самому населеному пункті скрізь біля будинків були вимощені тротуари. Упродовж вулиць були висаджені рівними рядами дерева. Усі будівлі й дерева завжди були підмазані й вибіленими, подвір'я й вулиці охайними. Поміж деревами в різних кінцях села були викопані 16 колодязів із джерельною водою.

У 1900 р. в Карлсруе була урочисто освячена католицька кірха (костюл), будівля якої збереглася до наших часів. Храм став справжньою дивовижною архітектурною пам'яткою і монументальною культовою спорудою. Стіни й стеля кірхи були майстерно розмальовані малюнками на релігійні сюжети. Підлога викладена кольоровим кахелем. На входній стіні був розміщений масивний механічний годинник.

У 1907 р. в Карлсруе приїхав ксьондз Шарр, який зініціював відкриття духовної семінарії, де здобували духовну освіту німецькі діти з усього Тилігуло-Березанського національного округу. Проіснувала семінарія недовго, бо після революційного 1917 р. вона була закрита, а приміщення передано в користування дитячому будинку для дітей-сиріт. Ченці та інші працівники колишньої семінарії допомагали дитбудинку вести господарчі справи, матеріально підтримувати сиріт і брали участь в їх вихованні на основі моральних богоугодних принципів.

У радянську добу культове приміщення залишилося без догляду. Згодом за рішенням місцевих керівників кірха була перетворена у зерносховище та склад.

У 1945 році, після масової насильницької депортації німецького населення, в с. Карлсруе розпочали виконання "команди згори": стерти кірху з лиця землі. Для цього на допомогу надіслали навіть саперів. Але всі їх зусилля й спроби були марними. Тільки купол удалось підірвати, а стіни вистояли – дуже вже міцно вони були змуровані.

Нині обговорюється питання про передачу цього культового приміщення християнській громаді. А поки що з ініціативи досвідченого керівника колективного господарства “Степовий”, депутата Миколаївської обласної ради, Героя Соціалістичної Праці В.Г.Погорелова католицька кірха відреставрована і перетворена в оригінальний музей, де можна дізнатися про історію села, духовні й релігійні засади, побут і національний колорит не лише українців та росіян, а й німецьких, болгарських та інших іноземних поселенців, які намагалися перетворити землі Північного Причорномор’я у справжній квітучий сад.

**1.** Релігійні організації на Миколаївщині: історія та сучасність. – Миколаїв: Вид-во МФ НаУКМА, 2001. – С. 95-96. **2.** Німецькі колонії Галичини: історія, архітектура, культура. – Львів: Манускрипт, 1996. – С. 16, 24, 214-215. **3.** Багмет М. Величественный памятник архитектуры // *Немецкий канал*. – 1994. – № 1. **4.** Багмет М. Кто построил кирху в Степовом? // *Южная правда*. – 1993. – 22-23 февраля. **5.** Багмет М. Кирха возродится опять (на немецком языке) // *Новая жизнь* (г. Москва). – 1992. – № 2. **6.** Степовое: история, события, люди. – Николаев: НПЦ НКИ, 1991. **7.** Погорелов В., Багмет М. Наші німці. Відродимо справжню історію краю // *Щотижня*. – 1992. – 7 березня. **8.** Багмет М. Історія виникнення німецького поселення Карлструе // *Проблеми історії національного руху на Україні (до 1917 року)*. – Частина I. – Київ; Миколаїв, 1992. **9.** Багмет М., Ляпіна Л. Підготовка Миколаївським центром політичних досліджень публікацій про видатні постаті південного регіону України // *Студії з архівної справи та документознавства*. – 2003. – Том 9 (м. Київ). **10.** Багмет М. О работе научно-исследовательского центра по изучению истории и культуре немцев Украины // *Научно-информационный бюллетень*. – 1996. – № 2 (г. Москва).



*Е. Венглянд  
г. Днепропетровск*

## **ОСВЕЩЕНИЕ ДНЕПРОПЕТРОВСКОЙ КИРХИ**

**10** октября 1993 года в Днепропетровске освящена первая в Украине немецкая евангелическо-лютеранская кирха.

Эта фраза скажет многое моим ровесникам, людям старшего поколения немецкой национальности. Для молодежи она будет лишь констатацией факта.

Этот день войдет в историю моего многострадального народа, как вошел в мою собственную жизнь памятным событием.

Днепропетровская евангелическо-лютеранская община готовилась к этому празднику тщательно, и он удался. На освящение кирхи пришли не только прихожане и строители-рестовраторы с женами и детьми, но и местные гости, гости из других городов Украины и наши друзья из партнерской общины Баварии.

Ритуал совершили супер-интендент немецкой евангелическо-лютеранской церкви в Украине Виктор Грэфенштейн (Одесса) и пастор Винфрид Бухгольд (Файтсбронн, ФРГ). Затем с проповедями, молитвами и приветствиями от своих общин выступали пастор Ахим Райс (Киев), Альберт Пфюллер (Змеевка, Херсонская обл.), Роланд Сайенс (Канада), представитель баптистской общины Днепропетровска Петр Панасенко.

От местной администрации собравшихся поприветствовал заместитель представителя президента Украины по Днепропетровской области Александр Федосеев, от имени посла ФРГ в Украине и сотрудников посольства – референт по культуре Сюзанна Шютц.

В тот день под сводами нашей церкви звучало слово Божье, которое призывало всех жить в мире и согласии.

Можно подробно описать всю церемонию освящения кирхи, можно восхищаться зданием на фотографиях, но где найти слова, чтобы передать чувства, которые испытывали немцы украинского происхождения, чья вера была долгие годы поругана и запрещена?..

Старушки плакали. Молодые люди необычно серьезны и торжественны. Волнение читалось на каждом лице... ком подкатывает мне к горлу и я силюсь его проглотить, не дать слезам хлынуть из глаз, чтобы не сорвать перевод проповеди.

Закончилось богослужение, зачитаны поздравительные телеграм-

мы, спеты церковные песни, но люди не расходятся. Я знаю, почему немцы не спешат разойтись по домам: потому что в этот день, собравшись вместе, они снова обрели себя, они снова могут поговорить друг с другом открыто на своем родном языке.

Рабочие и строители с семьями тоже не спешат домой. Потому что отныне это и их церковь. А еще и потому, что руководитель их бригады, Виктор Кисслер, их друг. По случаю торжества ему необходимо многое организовать, сделать, сказать, а значит, надо быть рядом, надо “подстраховать”, помочь.

Как сказал пастор из Штутгарта Готтхольд Киюнке: “работа в нашем доме только начинается”. Без общины церковь теряет свое изначальное назначение. Поэтому параллельно с реставрационно-строительными работами создавалась община. Из Германии доставлены Библии на немецком, украинском и русском языках, Библии для детей, песенники. Мартен-Лютер-Бунд из Эрлангена подарил церкви электро-орган. Наши друзья Хельга Фрювальд, Ян Зюлцер, Юрген Херлайн, Ютта Хохзам, дьякон Карл Рюль помогают духовному возрождению, выезжают летом в детские лагеря отдыха, проводят с детьми немецкой национальности занятия по языку, по основам библейского учения.

На освящение отреставрированной кирхи не присутствовал ее архитектор из Мюнхена Александр Опперманн. Он прибыл в Днепрпетровск на следующий день. Я увидела его впервые, хотя много слышала о нем. Это человек невысокого роста, немолодой. Его глаза излучают радостное сияние, а каждая морщинка смеется, он мне кажется удивительно добрым, и я сразу же проникаю к нему доверием.

На улице уже совсем темно, а Александр Опперманн и Виктор Кисслер находятся в церкви, обсуждают. Гость доволен и, как мне кажется, счастлив: церковь получилась лучше, чем он ожидал. Завтра в пять утра этот уставший от дальней дороги человек поедет вместе с Кисслером в Змеевку Херсонской области.

Мне почему-то вспомнился мой отец. И я знаю, что архитектору не легко будет трястись по нашим разбитым дорогам в тесном запорожце Алексея Панченко. Но ехать туда надо. Там есть немецкая община в составе 150 человек и будет восстанавливаться кирха. Необходимо осмотреть все на месте, чтобы незамедлительно приступить к разработке проекта. Даст Бог и в Змеевке через год-другой состоится такой же красивый праздник.

А наша церковь освящена. В последующие воскресенья состоятся обычные и праздничные богослужения. Я уже не смогу пройти или проехать мимо нее, не остановившись, не переступив ее порог. И снова я иду в немецкую кирху. Иду, как во вновь обретенный после долгой

разлуки дом.

7 апреля 1857 года жена днепропетровского мещанина Макса пожертвовала для постройки лютеранского храма три векселя общей суммой 1000 рублей.

16 марта 1861 года с публичных торгов в Екатерининской Палате Государственных Имуществ куплено место, часть городского сада, длиной 42,5 и шириной в 36,5 сажень, стоимость в 775 рублей.

С этого времени проходят концерты и лотереи, сборы от которых шли на строительство церкви. Лютеране добровольно обложили себя налогом, размером одна копейка в день для тех же целей.

1 мая 1865 года местное евангелическо-лютеранское общество получило от Центрального Комитета кассы вспомоществований лютеранского вероисповедания единовременную помощь в размере 1000 рублей.

План-проект безвозмездно исполнил инженер-майор Вилке. Строительство проводилось под надзором его и Николая Неймана, при участии церковного совета под председательством Юлия Вебера. Подрядчик Малашин добросовестно проводил работы.

Освящение храма состоялось в 1866 году. Утварь для святого причастия пожертвовала жена землевладельца Фальц-Фейна, урожденная Кнауф. Инженер Голдгар за свои деньги сделал ограду алтаря с надписью. Пожертвования поступали от многих лиц, в том числе и православного вероисповедания.

В годы советской власти церковь отчуждена, здание использовалась не по назначению, в нем были размещены-библиотека иностранной литературы, архив, склад до тех пор, пока не было “законсервировано” из-за аварийного состояния.

В июле 1990 года решением облисполкома церковь перешла на баланс днепропетровского общества “Возрождение”. За время расчистки территории было вывезено свыше 80 семнадцатитонных машин мусора.

Совместно с архитекторами Днепропетровска и Мюнхена был разработан план восстановления кирхи. Проект выполнен арендным предприятием “Днепрожилремпроект” (главный архитектор Виктор Васильевич Горностаев).

1 марта 1992 года начаты реставрационно-строительные работы арендным предприятием “Днепрострой” (начальник Леонид Артемович Статкевич). Рабочую бригаду возглавлял Виктор Герхардович Кислер, мастер – Алексей Викторович Панченко.

Оконные блоки выполнены малым предприятием “Сфера” (директор Александр Александрович Каменский). Входные и

промежуточные двери сделал Николай Карпенко. Часть столярных работ изготовил и тонировал Александр Павлович Филоненко.

Во время летних каникул на восстановлении кирхи работали студенты Днепропетровского горного института.

Решением представителя Президента Украины по области от 31 июля 1992 года церковь передана в бесплатное пользование немецкой лютеранской общине.

Постоянную моральную и материальную поддержку общине оказывала евангелическо-лютеранская церковь Файтсбронна федеральной земли Бавария (ФРГ) во главе с пастором Винфридом Бухгольдом.

На восстановлении церкви работали немцы, украинцы, русские, еврей, татарин, армянин. Коллектив сложный, дружный, трудолюбивый, “золотых рук” мастера. Все рабочие в совершенстве владеют несколькими профессиями, у многих за спиной вузовское образование. Вот их имена: Александр Евгеньевич Тимофеев, Михаил Гассан-оглы Матевосян, Владимир Григорьевич Гусев, Александр Дмитриевич Сухачев, Валерий Вениаминович Толмачев, Леонид Пейсакович Шваб, Ольга Павловна Шулика, Людмила Александровна Чернова и многие другие.

Виктор КИССЛЕР:

– Для реставрационно-строительных работ я подбирал ребят по трем критериям: чтобы умел и любил работать, чтобы не воровал и не пил спиртные напитки.

Алексей ПАНЧЕНКО:

– Церковь нельзя строить, как попало. Церковь можно строить только с чистой душой.

**1.** Список населенных мест Херсонской губернии. – Херсон, 1896. – 54 с. **2.** *Енциклопедія українознавства: В 6 т. – К., 1993. – Т. 1. – 289 с.* **3.** Багмет М. Кирха возродится опять (на немецком языке) // Новая жизнь (г. Москва). – 1992. – № 2. **4.** Багмет М. О работе научно-исследовательского центра по изучению истории и культуре немцев Украины // Научно-информационный бюллетень. – 1996. – № 2 (г. Москва). **5.** *Історія міст і сіл УРСР. Днепропетрівська область. – К., 1968.* **6.** Чирко Б.В. Національні меншості на Україні // Український історичний журнал. – 1990. – № 1.

**В. Жук, Б. Шульц**  
*г. Полтава*

*В. Жук, Б. Шульц  
г. Полтава*

## **ПОЛТАВСКАЯ ЕВАНГЕЛИЧЕСКО-ЛЮТЕРАНСКАЯ ЦЕРКОВЬ СВЯТЫХ ПЕТРА И ПАВЛА**

**В** дореволюционные времена немцы-колонисты и их наследники, которые жили в городе Полтаве, имели свою лютеранскую церковь-кирху.

Первая была небольшая, оборудована в старом складском помещении, которое перестроили под кирху на территории Немецкой колонии еще в 1832 году. Но со временем решено было соорудить новое, красивое здание, специально для кирхи. Это решение принял совет немецких колонистов в 1868 году. Объявили о сборе средств. На со-оружение новой кирхи пожертвовала значительную сумму великая княгиня, Елена Павловна – супруга великого князя Михаила Павловича (сына российского императора Павла I) – владелица богатого Карловского имения в Полтавской губернии, женщина высокообразованная и с прогрессивными взглядами, немка по происхождению. Остальные деньги собрали также за счет пожертвований. Сбор производил церковный совет: председатель – барон Е.П. Врангель, почтмейстер Мезенкампф, доктор медицины Е.Е. Циммерман и другие.

Первый вариант проекта лютеранской церкви в Полтаве разработал архитектор Б.Г. Михайловский. Но ее перестройка в полном соответствии с этим проектом обошлась бы слишком дорого. Поэтому тогдашний полтавский архитектор С.Г. Григораш, основываясь на проекте Б.Г. Михайловского, разработал новый, более дешевый, и взял на себя руководство и всю ответственность за сооружение церкви-кирхи для полтавских колонистов-лютеран. На торжествах при ее закладке в 1877 году выступили с воодушевленными речами доктор медицины Е.Ф. Майер и известный полтавский педагог и общественный деятель С.П. Стеблин-Каменский.

Возводили кирху святых Петра и Павла на протяжении 1877-1881 годов. Хотя и долго, но добротнo и на века.

1 (за новым стилем 13) ноября 1881 года она была торжественно освящена, и стал не только местом удовлетворения культовых потребностей всех верующих лютеран, но и украшением в ряду других культовых сооружений памятников архитектуры Полтавы. Она так красиво “вписалась” на своем месте расположения на углу тогдашних улиц Кобелянской (ныне Фрунзе) и Монастырской (ныне Советская), фасадом выходила ко Второму Кировному переулку (ныне улица Остроградского).

Архитектурный стиль полтавской лютеранской кирхи архитекторы называют псевдоготическим. Она была каменная, прямоугольная в плане, однефная с восьмигранной апсидой: продолговатый четырехугольник, пристройка в два квадрата с восьмиугольным со-оружением алтарной ниши, вокруг которой был четырехугольный ход, который служил ризницей. Главный фасад украшала красивая стройная, в готическом стиле колокольня, на которой был колокол весом в 34 пуда (пуд = 16,4 килограмма).

Храм был довольно вместительным внутри: длина 27 аршин (аршин = 71,12 сантиметра), ширина – 17 аршин, высота – 15 аршин.

Строительство церкви святых Петра и Павла обошлось евангелическо-лютеранской общине Полтавы в ценах XIX столетия в 21 тысячу рублей, в том числе цена колокола только – 625 рублей.

В церкви был орган, и богослужение проходило в сопровождении органной музыки. Первым проповедником в новой кирхе стал пастор Адам Штраус, который с 1877 года служил и в старом здании. В послевоенные годы перед революцией 1917 года полтавским пастором лютеранского исповедания был Гуго Юльевич Штамм, который сначала жил в казенном здании по улице Фабрикантской (ныне Балакина), а затем в пасторском доме по улице Кировой, № 6.

Церковь святых Петра и Павла просуществовала в Полтаве до начала 30-х годов XX столетия – была местом собраний и богослужений жителей города немецкой национальности лютеранского вероисповедания.

Полтавская интеллигенция и простые люди ценили ее как интересный памятник архитектуры, который так украшал этот уголок. Но когда начались гонения со стороны органов советской власти на религию и религиозных деятелей всех вероисповеданий, когда начали массово закрывать и уничтожать как православные, так и другие культовые сооружения, в 1932 году лютеранская церковь святых Петра и Павла была закрыта, а затем в следующем, 1933, году ее здание было взорвано. Все сравняли с землей, а на том месте и на бывшем церковном подворье посадили небольшой сквер.

В начале 90-х годов в Полтаве возникла новая немецкая община. Она объединила и украинских наследников бывших немцев-колонистов, появившихся на Полтавщине в начале XIX века и представителей немецкой национальности, обрусевших немцев и их семьи, прибывших на территорию Полтавской области, непосредственно в Полтаву, в основном уже после 50-х, в 60-х годах и позже из разных республик бывшего Советского Союза. А также и друзей нового общества украинцев и русских. Члены полтавского общества немцев Украины “Возрождение” проявляют большой интерес к своей истории, к истории своих предков, к их культуре, традициям, быту. Поэтому многих интересует и такой вопрос – не сохраняется ли где-нибудь в центральных архивах Украины или России проект полтавской евангелическо-лютеранской церкви-кирхи святых Петра и Павла, о восстановлении которой пока можно только мечтать.

**1.** Історія міст і сіл УРСР. Полтавська область. – К., 1968. **2.** Велицин А.А. Немцы в России. – СПб., 1893. **3.** Велицин А.А. Германская колонизация в России и её тайные задачи – К., 1911. **4.** Кулинич І.М. Німецькі колонії на Україні (60-ті рр. XVIII ст.) // УІЖ. – 1990. – № 9. **5.** Німці в Україні. 20-30-ті рр. XX ст.: Збірник документів державних архівів України / Упорядк.: Л.В.Яковлева, Б.В.Чирко, С.П.Пишко – К.: Інститут історії України, 1995. **6.** Кулинич І.М., Кривець Н.В. Нариси з історії німецьких колоній в Україні. – К.: Наукова думка, 1998. **7.** Дмитрієнко І., Табачник Д., Чирко Б. Німці в Україні: історія і сучасність // Віче. – 1992. – № 5.

## ЗМІСТ

<b>М.Багмет.</b>	
Звернення до читачів.....	
<b>М.Михальченко.</b>	
Україна: історія і сучасність.....	
<b>А.Кіссе.</b>	
Управління етнічними конфліктами: визначення поняття, особливості та підходи.....	
<b>М.Багмет, В.Погорелов.</b>	
Німецькі поселенці – “біля пляма” в історії України.....	
<b>В.Сергійчук.</b>	
Етапи переселення німців в Україну.....	
<b>О.Озимчук.</b>	
Древнегерманские племена на Волыни II-IV веков н.э.....	
<b>О.Озимчук.</b>	
Готы в Северном Причерноморье в III-IV веках н.э. ....	
<b>В. Майснер.</b>	
Исторический путь немцев в Украине .....	
<b>В.Савчук.</b>	
Документи Львівського державного архіву про діяльність німецьких колоністів на Галичині.....	
<b>О. Олешко, Г.Петришин.</b>	
Поява та господарська і діяльність німецьких поселенців на Галичині і архітектурна специфіка німецьких колоній.....	
<b>П. Сіреджук.</b>	
Німецька колонізація Прикарпаття.....	
<b>Н.Геньк.</b>	
Культурно-бытовая деятельность немецких поселенцев Прикарпатья .....	
<b>Л.Потапчук.</b>	
Німці-волиняни .....	
<b>М.Костюк.</b>	
Из истории Волынского-немецких взаимосвязей.....	
<b>А.Самойленко.</b>	
Немецкие поселения на Черниговщине .....	

<b>В. Сабалдашов.</b>	Немецькі колоністи на Николаєвщині .....
<b>О. Сидорук.</b>	Німці Березанщини у Причорноморських степах .....
<b>О. Добровольський.</b>	Німецькі топоніми на Николаївщині .....
<b>З. Плеская-Зебольд.</b>	Немецькі колоністи на Одесчині .....
<b>А. Крючков.</b>	Немці и Черноморский флот .....
<b>И. Кулинич.</b>	Фальц-Фейны – основатели “Аскания-Нова” .....
<b>Н. Мірошніченко.</b>	Місцеве самоврядування німецьких колоній Півдня України .....
<b>С. Назарова.</b>	Німецькі колоністи як складова сільського господарства та культури Півдня України .....
<b>О. Євтушенко, М. Іванов.</b>	Внесок німецьких колоній у розвиток сільського господарства півдня України в другій половині XIX століття .....
<b>О. Дмитренко, Н. Мірошніченко.</b>	Політика царського уряду і радянської влади щодо німецької національної меншини .....
<b>В. Нічик, З. Хижняк.</b>	Києво-Могилянська академія та українсько-німецькі культурні зв'язки .....
<b>Е. Гриневич.</b>	Возникновение и функционирование немецких национальных школ на Николаевщине .....
<b>О. Євтушенко.</b>	Шлюби німців лютеранського віросповідання і православних жителів півдня України в другій половині XIX століття (на прикладі пруського підданого Е. Флюгеля й дівичі О. Паршиної) .....
<b>П. Ричков.</b>	Праця Дмитра Антоновича “Німецькі впливи на українське мистецтво” в контексті сучасності .....
<b>О. Кухар-Онишко.</b>	Юрій Клен (Освальд Бургардт) – видатний український поет .....
<b>М. Панчук, О. Ковальчук, Б. Чирко.</b>	Національна німецька меншина в Україні у 1920-30-х роках .....



- М.Козирсва.**  
Адміністративно-територіальні перетворення німецьких районів півдня України в 20-30 рр. ХХ століття .....
- М.Козирева.**  
Німецькомовні періодичні видання в Україні у 20-30 роках минулого століття.....
- Ю.Котляр.**  
Німецькі колонії півдня України в період нової економічної політики.....
- Ю.Котляр.**  
Українсько – німецькі відносини в публікаціях 20-30-х рр. ХХ століття: від об’єктивності до політизації .....
- А.Игнатуша, А.Тедеев.**  
Днепрогэс в судьбах немецких колонистов Запорожского и Днепропетровского округов .....
- М.Шитюк.**  
Німецька громада півдня України в період масових репресій 20-40-х рр. ХХ століття.....
- Л.Белковец.**  
Административно-правовой режим (новые подходы к оценке спецпоселения немцев в 1941-1955 годах .....
- В.Кайгер.**  
Німці в Україні: депресивні прояви як показник етнофункціональної дезаптації.....
- В.Тимофієнко.**  
Церкви німецьких колоністів у Південній Україні .....
- В. Никитин.**  
Полуторавекковая история кирхи в Николаеве .....
- М.Багмет, Л.Ляпіна.**  
Німецька католицька церква в Степовому Миколаївській області .....
- Е.Вентлянд.**  
Освещение Днепропетровской кирхи .....
- В.Жук, Б.Шульц.**  
Полтавская евангелическо-лютеранская церковь святых Петра и Павла.....